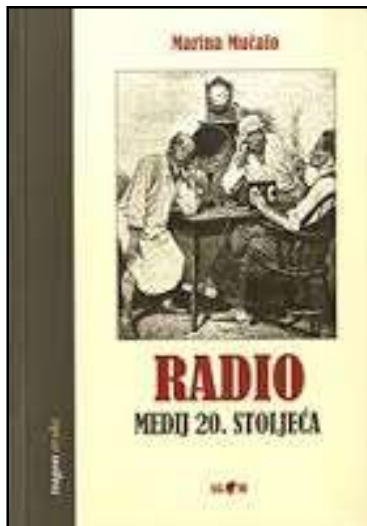

Mučalo Marina: „RADIO MEDIJ 20. STOLJEĆA“

Predgovor e-izdanju

Godine 2010. u izdanju AGM-a iz Zagreba objavljena je papirnata verzija knjige „Radio-medij 20. stoljeća“. Istekom međusobnih ugovornih obveza odlučila sam objaviti njezinu e-verziju i darovati je svim zainteresiranim čitateljima. Naravno, posebno studentima kojima je moja knjiga na popisu obvezne ispitne literature. Upravo stoga, pristup e-verziji potpuno je slobodan.

Razloga ima više. Ponajprije, radio kao masovni medij pati od kronične manjkavosti podataka (na hrvatskom jeziku), a štetu mu dodatno nanose loše bilješke i netočni podaci koje godinama srećem po internetu. Nadalje, ove će godine Hrvatski radio proslaviti 90 godina postojanja. Darivanje e-knjige skromni je iskaz poštovanja dugovječnosti radijskog medija, a osobito tradicije i ugleda nekadašnjeg „Radio Zagreba“.

Treći, ali ne i manje važan razlog, jest sam e-format kojeg nalazim praktičnim i dostupnim za korištenje.

Imam tek osobnu zamolbu da se, u slučaju preuzimanja dijela teksta ili podataka, točno navede izvor.

Fotografije koje su nalaze u papirnatom izdanju namjerno sam izostavila kako e-verzija ne bi bila prevelika i spora pri učitavanju. Međutim, u tekstu je čitav niz tragova (naziva, izvora, godina) po kojima će internetsko pretraživanje biti brzo i lako. Ovdje tek želim podsjetiti kako svako eventualno komercijalno korištenje nađenih fotografija zasigurno podliježe vlasničkim odnosno autorskim pravima.

E-knjiga „Radio-medij 20. stoljeća“ stoga je kraća i paginacija ne odgovara papirnatom verziji. Također, riječ je i o djelomično promijenjenom tekstu budući da su neki podaci danas zastarjeli, osobito kad su u pitanju izmjene medijskih zakona.

Osnovna struktura knjige nije mijenjana. Nadam se da će biti korisna svim znatiželjnicima i istraživačima medijske povijesti 20. stoljeća, a osobito onima koji se ciljno bave radijem, prvim elektroničkim masovnim medijem 20. stoljeća.

Izv. prof. dr. sc. Marina Mučalo

U Zagrebu, ožujak 2016.

ISSBN: ISBN-13:978-953-6457-90-8

SADRŽAJ

Predgovor papirnatom izdanju (2010.).....	4
 I. DIO: KOMUNIKACIJA, SNIMANJE I REPRODUKCIJA	
Uvodne napomene.....	7
1. Žičana komunikacija.....	9
1.1. Telegraf	10
1.2. Telefon	13
1.2.1. Telefonski (fono) servisi	15
2. Snimanje i reprodukcija zvuka	17
2.1. Fonograf	19
2.1.1. Fonografske kampanje	24
2.2. Gramofon	28
2.2.1. Glazbena industrija.....	31
2.3. Magnetofon	36
3. Bežična komunikacija	38
3.1. Nikola Tesla	42
3.2. Marchese Guglielmo Marconi.....	48
 II. DIO: RADIO	
Uvodne napomene.....	52
1. Počeci radiofonije u svijetu.....	54
1.1. Rana američka radiofonija.....	57
1.2. Rana britanska radiofonija.....	63
2. Radio Zagreb: 1926-1941.....	71
3. Društvena uloga radija	89
3.1. Glazbeni sadržaji	94
3.2. Govorni sadržaji	95
3.2.1. Zabavni program	96
3.2.2. Informativni program	100
3.2.3. Oglašavanje	105
4. Politička uloga radija	107
4.1. Radio u Italiji	108
4.2. Radio u Njemačkoj	111
4.3. Roosevelt: radijski predsjednik	115
4.3.1. Radijske kampanje.....	121

5. Radio u Drugome svjetskom ratu	128
5.1. Njemačka ratna radiofonija	130
5.2. Britanska ratna radiofonija	133
5.3. Ilegalna ratna radiofonija.....	136
5.4. Krugovalna postaja Zagreb.....	142
6. Radio u doba televizije	148
6.1. Američka radiofonija	151
6.1.1. Komercijalizacija.....	152
6.1.2. Javni servisi	155
6.1.3. <i>Community</i> radio.....	157
6.2. Britanska radiofonija	158
6.2.1. Radiopirati	159
6.2.2. Komercijalizacija.....	163
7. Radio u Republici Hrvatskoj	166
7.1. Radio Zagreb od 1945. do 1991.	167
7.2. Lokalna radiofonija	170
7.3. Ratna hrvatska radiofonija od 1991. do 1993.	173
7.4. Komercijalizacija	180
7.5. Javni servis	186
8. Radio u 21. stoljeću	191
Popis dodataka.....	194
Literatura	195

Predgovor

Nastavni, znanstveni i istraživački rad na kolegijima koji su vezani uz radijski medij na Studiju novinarstva zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti rezultirao je knjigom „Radio-medij 20. stoljeća“ koju je 2010. godine, objavila naklada AGM iz Zagreba.

Bio je to dugotrajan posao jer sam nastojala obuhvatiti gotovo stotinu godina postojanja radijskog medija u svijetu i u nas. Tijekom pisanja pokazala se potreba za širenjem teme u područja koja na prvi pogled nemaju veze s medijem. Riječ je o razdoblju u kojem radio kao medij još nije postojao, ali ostvarene su žičana i bežična komunikacija. Pisati o radijskom mediju, a ne osvrnuti se na te komunikacijske pomake, ne bi dalo pravi uvid u razloge i uvjete nastanka prvih radijskih emitiranja.

Radio nije nastao slučajno niti je Marconi (kako to obično mnogi misle) "otac" radija. Morse, Bell, Puskas, Edison, Hertz, Tesla i mnoga druga svjetski ugledna imena, svatko na svoj način, dali su tehničku, tehnološku i sadržajnu osnovu za uspostavu prvoga elektroničkog masovnog medija. Dok sam tragala za "očinstvom" nad medijem, počela se otvarati lepeza informacija o ljudima i događajima davno prošlog vremena. Svi zajedno, pojačani još mnogim poznatim imenima i širim društvenim kontekstom, dali su pravu osnovu za pisanje, analizu i daljnje istraživanje. Na kraju je nastala knjiga koja je obuhvatila razdoblje od sredine 19. stoljeća pa do danas, prvog desetljeća 21. stoljeća.

Kako se uopće dogodio radijski medij?

Odgovor na to pitanje nije jednostavan niti brz. Pisati o uspostavi i širenju radiodifuzije znači stalno se osvrnuti na istovremena zbivanja u društvu. Ispustiti ih ili zanemariti značilo bi okrnjiti radijsku povijest i ostaviti je bez političkih, gospodarskih i pravnih temelja. Takva bi izolacija mogla rezultirati ozbiljnim nerazumijevanjem mnogih procesa uspostave medija, a bila bi i nekorektna prema čitateljima jer bi ih lišila velikog dijela ukupne slike razvoja.

Radio kao masovni medij vrlo je brzo ušao u sve sfere života, od kulture i politike do gospodarstva i financija. Živo je sudjelovao u usponima zabavne, oglašivačke i diskografske industrije. Oslonjen na brzinu, izravno je utjecao na stvaranje navike informiranja, pri čemu je osmislio i vlastite formate postavljajući tako temelje radijskog novinarstva koje postoji i danas.

Zbog svoje opširnosti navedeni su aspekti tražili strogost pri odabiru sadržaja za ovu knjigu. Taj teški zadatak rezultirao je brojnim kraćenjima već napisanog teksta, pa i uklanjanjem niza potpoglavlja. Tako su sve istaknute osobe koje spominjem u knjizi ostale bez svojih biografija. Poštedjela sam samo Marconija i Teslu za koje mislim da su, u svjetskim relacijama, ugledna i važna imena bežične komunikacije. Također radi lakšeg praćenja tijekom zbivanja u vezi s medijem izostavila sam objašnjenja razvoja brojnih strukovnih udruženja te razvoja radijske tehnike i tehnologije emitiranja. Nadam se da će ti tekstovi pronaći svoje mjesto u nekoj sljedećoj knjizi.

Međutim, radio se ne može i ne treba samo znanstveno analizirati. Naprotiv. Društvena uloga radija čini se znatno snažnijom. Mnogi od nas, nadam se, još se sjećaju velikih prijavnika prepunih različitih tipki i postavljenih na istaknuto mjesto u domu. Vjerujem da smo u dane djetinjstva ili mladosti noću slušali isti radijski program, dopuštajući tajanstvenim svjetlašcima stare radijske skale da nas odvedu u intimna raspoloženja. Podjednako tako radio je pružao i osjećaj prisutnosti, kao kad u goste stigne drag i dobrodošao stari znanac.

Iako u današnje vrijeme zvuči neuvjerljivo, nekad glazba i glasovi s radija nisu bili samo puka zvučna kulisa. Izbor “našega” radijskog programa znalo je zrcaliti glazbeno, kulturno ili političko opredjeljenje, pa i svojevrsni bunt bez kojeg nijedna mladost nije mogla biti potpuna. Iz poštovanja prema tom postojanom i nenametljivom prijatelju u tekstu sam ostavila niz “običnih” detalja koji ilustriraju upravo tu stranu radijskog medija. Iskreno se nadam da će baš te sitnice, makar na trenutak i barem nekima, uspjeti dočarati nekadašnje “radijske dane”.

U prvom dijelu knjige osvrnula sam se na izume koji su izmijenili komunikaciju 19. stoljeća. Nisam zanemarila ni uređaje kojima je prvi put u povijesti snimljen i reproduciran glas. Ključno su otkriće predstavljali Hertzovi valovi, tehnološka osnova buduće bežične komunikacije. Prepoznat kao efikasan, jednostavan i znatno jeftiniji način prijenosa informacija, *wireless* je trebao samo tehničku podlogu svojega budućeg razvoja. Nije trebalo dugo čekati jer su umni i kreativni ljudi uspjeli osmisliti uređaje za kućnu uporabu. Umjesto Morseovih crtica i točkica u eteru se uskoro pojavila glazba i govor. Nije prošlo dugo i već se dvadesetih godina 20. stoljeća počeo emitirati prvi službeni radijski program na svijetu. Ovdje ću samo natuknuti, kako bih potaknula čitateljsku znatiželju, da su njegovi tvorci zapravo htjeli unaprijediti prodaju kućnih uređaja za radioamatere.

Drugi dio knjige posvećen je radijskom mediju i svim njegovim razvojnim fazama. Izbor temeljnih primjera oslonjen je na američku i britansku radijsku scenu ponajprije zbog njihove tradicije i ugleda, ali i specifičnosti kojima se odlikuju. Američka komercijalna radiofonija i britanski javni servis osnovni su modeli ukupnog razvoja radiodifuzije u svijetu.

Pisati o radiju u prvoj polovini 20. stoljeća znači stići na izvorište ranih pravila medijski posredovane verbalne i neverbalne komunikacije. Vještina se stjecala upravo pred mikrofona stotina radijskih postaja. Radio je pokrenuo niz potpuno novih sadržaja, od kojih su mnogi postali žanrovi i uspješno su pedesetih godina prebačeni na televiziju.

Iako na početku shvaćen kao sredstvo zabave i oglašavanja (Amerika) ili kulture i obrazovanja (Europa), vrlo se brzo pokazalo kako radio može biti moćan informativni medij. Privučeni njegovom popularnošću stigli su i politički sadržaji, pa i prve izborne kampanje. Koliko radio može biti opasan najbolje je pokazao njemački režim uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. Međutim, tih se godina radio pokazao dragocjenim i za spašavanje ljudskih života.

Kad je stasala televizija, činilo se kako je njegovo vrijeme prošlo. Međutim, nije bilo tako. Prošla je samo "zlatna era" u kojoj je bio jedini i u kojoj su ga svojatali svi za sve. Međutim, u trenutku kad se među medijima moglo birati, radio su izabrale mlade generacije. Zahvaljujući novom stilu radijskih DJ-a i *rock and rollu* ponovno je postao vrlo popularan, a tranzistorska ga je tehnologija „smanjila“ na veličinu prikladnu za nošenje.

Sedamdesetih su se godina dvije radiofonske škole, američka i europska, počele približavati. Prvoj je nedostajala ozbiljnost i informativnost javnih servisa, a drugoj živost i neformalnost komercijalnih programa. Tad je uspostavljen obrazac na kojemu, u vrijeme nastanka ove knjige, počiva svaka moderna radiodifuzija. Na jednoj su stranici javnih medijskih servisa, a na drugoj popularna kultura koju posreduju komercijalni usmjereni programi. U međuvremenu stasali su još i neprofitni mediji.

U knjizi su posebna poglavlja posvećena razvoju Radio Zagreba, prve radijske postaje u Hrvatskoj i u ovom dijelu Europe. Utemeljen je svega šest godina nakon prvoga američkog radija, odnosno četiri godine nakon BBC-a. Više od osamdeset godina postojanja tog radija zaslužuje posebnu pozornost. Međutim, unatoč dugoj i uglednoj povijesti naša je radiofonija zanemarena u smislu stručnih, a osobito znanstvenih tekstova. Izuzetak čini samo rad profesora Nikole Vončine (1934-2016), čije knjige i danas predstavljaju dragocjen izvor podataka. Sva daljnja istraživanja vode u smjeru uglavnom novinarskih članaka o Radio Zagrebu pri čemu su mi bili dostupni samo oni koji su pohranjeni u Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Današnje digitalno vrijeme donijelo je starom, dobrom radiju brojne promjene. Osim kvalitete zvuka koji nikad dotad nije imao i lakoće distribucije signala, stigli su brojni alati i programi za uređivanje, arhiviranje i ciljno preslušavanje radijskih sadržaja. Internet danas nudi tisuće radijskih mrežnih stranica s multimedijским sadržajima.

Za pisanje ove knjige korišteni su svi dostupni izvori, od knjižnica preko arhiva do baza podataka i internetskih stranica. Bogata ponuda knjiga te stručni i znanstveni radovi uglavnom su američkih i britanskih autora. Zahvaljujući internetu bilo ih je moguće, barem dijelom, pregledati i odabrati najpotrebnije. Ovdje posebno želim zahvaliti Ireni Frigo-Haltrich, voditeljici knjižnice Fakulteta političkih znanosti, čija mi je pomoć bila dragocjena. Također želim zahvaliti kolegama, profesorici Smiljani Leinert-Novosel i profesoru Ivanu Šiberu, koji su mi znali dati prave savjete u pravo vrijeme.

Posebno mjesto pripada fotografijama koje sam, poštujući autorska prava, preuzela iz područja namijenjenih javnom korištenju ili uz posebno dopuštenje. Osobito važnim nalazim fotografije iz hrvatske baštine koje sam uz odobrenje preuzela iz fototeke Muzeja grada Zagreba te građe pohranjene u Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Izv. prof. dr.sc. Marina Mučalo

Zagreb, 2010.

I. DIO

KOMUNIKACIJA, SNIMANJE I REPRODUKCIJA

Uvodne napomene

Izum telegrafije sredinom 19. stoljeća predstavljao je revolucionarnu promjenu. Do tad se komunikacija na daljinu svodila na glasnike, golubove i svjetlosne signale ograničenog dometa i upitne uspješnosti. Lako je zamisliti oduševljenje kad su poslana poruke mogle stići na drugi kraj zemlje – pouzdano i isti dan! Vještina telegrafiranja, odnosno izučeni telegrafisti postali su traženi i dobro plaćeni radnici, podjednako kao što je gradnja telegrafskih mreža postala unosan posao.

Upravo zbog telegrafije pojam svjetske politike dobio je dodatnu dimenziju. Nova je tehnologija predstavljala snažnu podršku rastućoj industrijalizaciji i svakovrsnoj gospodarskoj ekspanziji, koje su krajem 19. stoljeća u cijelosti promijenile sliku razvijenih društava tog vremena.

Telegrafija je osobito promijenila svijet tiskanih medija. Umjesto parobroda, konjskih zaprega, željeznice i pješačenja, pa i kombinacije svega navedenog, pri čemu je vijest ili paket novina, iz Europe putovao u Ameriku nekoliko tjedana, ovaj je "viktorijanski internet" (Chapman, 2005:118) omogućio novinarstvu svježje i aktualne informacije iz udaljenih zemalja. Telegrafija je izravno utjecala na povećanje broja informacija u dnevnom obrtaju, ali i na njihov format. Novinski su izvještaji postali sažetiji i konkretniji upravo stoga što se svaka riječ u telegramu – plaćala (Fang, 1997:80-81).

Čak ni pojava telefona tridesetak godina poslije nije toliko oduševila svijet kao telegrafija. Ideja rastezanja žica između privatnih kuća i/ili stanova činila se izravnim napadom na privatnost, a verbalna komunikacija bez vizualnoga kontakta jednostavno – nepristojnom! U konačnici, telefonija je, osobito u Europi, dočeka na suzdržano, dok je Amerika bila neusporedivo otvorenije tržište, izrazito praktičnog pristupa.

Telefon je razbuktao daljnja istraživanja prijenosa zvuka na daljinu, a osobito ideju dostave glazbe i vijesti izravno u kuću. Tako su nastali prvi telefonski servisi vijesti među kojima se posebno istaknuo mađarski Telefon Hírmondó koji je funkcionirao prema uzoru na novinske redakcije. Usporedne telefonske linije bile su skupa i rizična investicija, ali je izravni prijenos glazbe iz opernih kuća ili koncertnih dvorana, podjednako kao i govorne vijesti iz svijeta politike, gospodarstva i sporta, pronašao svoje korisnike.

Gotovo u isto vrijeme kad je patentiran telefon, osmišljen je i fonograf, ključni uređaj za snimanje i reprodukciju glasa. Zamišljen ponajprije kao uređaj namijenjen poslovnim ljudima za diktiranje, fonograf se nije uspio tako afirmirati. Možda bi njegova sudbina bila i zapečaćena da ga nisu prepoznali kao uređaj koji može poslužiti zabavi, osobito u kućnom okruženju. Bilo je to pravo rješenje za njegov daljnji razvoj i unapređenje te početak razvoja glazbenih i produkcijskih kuća koje su uskoro prerasle u moćnu glazbenu industriju.

Istraživanja elektromagnetskih valova zaokružena su radovima njemačkog fizičara Heinricha Hertza. Međutim, njihova iskoristivost nije odmah uočena. Činilo se kako je riječ o pojavi koja nema praktičnu primjenu i koja bi mogla ostati na razini laboratorijskog eksperimenta. Uostalom, gledano iz perspektive kraja 19. stoljeća, što se uopće moglo učiniti sa nevidljivim valovima čije postojanje mogu registrirati samo posebni uređaji?

Srećom, nisu svi tako mislili. Priliku za ulazak u povijest iskoristio je mladi Marconi koji je agresivnim i praktičnim pristupom 1897. godine, patentirao nalaze svojih istraživanja. Mnogi su ugledni istraživači i znanstvenici bili ogorčeni takvim pristupom, tvrdeći da je Marconi samo na drukčiji način prikazao ono što je dotad istraženo i utvrđeno. Međutim, ushićena svjetska javnost titulirala je Marconija "ocem bežične komunikacije", pa i "radijskog medija", pri čemu nijedna od tih tvrdnji nije točna. Naravno, bilo bi nekorektno osporavati njegove zasluge, ali prihvatiti ih bez komentara bilo bi neusporedivo veća nepravda.

Radijski je medij izrastao na zaslugama brojnih inovatora, radioamatera, entuzijasta i poslovnih ljudi. Teško je nekog od njih posebno izdvojiti i titulirati izumiteljem radija kao masovnog medija. Međutim, u ovom dijelu knjige posebna poglavlja pripadaju Tesli i Marconiju kao predstavnicima dviju temeljnih ideja koje su bežičnu komunikaciju učinile dominantnom tehnologijom 20. stoljeća: inovativnost i opća dobrobit (Tesla) te praktičnost i zarada (Marconi).

1. ŽIČANA KOMUNIKACIJA

Sve do 20. stoljeća svaka je komunikacija na daljinu bila osuđena na višednevno pa i višemjesečno kašnjenje, ovisno o udaljenosti koju je informacija morala prijeći. Čak ni izum parnog stroja koji je silno unaprijedio putovanja brodom te bio temelj za razvoj željeznice, nije mogao dovoljno ubrzati prijenos poruka, pošte ili novinarskih izvještaja. Upravo stoga je izum telegrafa bio točka preokreta u modernim društvima tog vremena.

Brojni, pa i sasvim slučajni izumi, koji su dokazali postojanje snažne veze između elektriciteta i magnetizma, utrljali su put izumu telegrafa. Mnogi su ugledni znanstvenici i istraživači, poput Ørsteda, Ampèrea, Ohma, Faradaya, Maxwella, Henryja i mnogih drugih, početkom 19. stoljeća sustavno istraživali mogu li se i kako iskoristiti nove spoznaje o elektromagnetizmu. Stare su teorije odbačene, a nove su kazivale kako se određenim poticajima može isprovocirati snaga elektromagnetskih valova. Bio je to početak događaja koji su vodili u smjeru uspostave prvoga žičanog komunikacijskoga kanala.

Njegova glavna i ključna karakteristika bila je (revolucionarna) brzina slanja i primanja poruka s udaljenih mjesta. Sadržaj je mogao biti efikasno prosljeđen ili primljen u novom i prenosivom obliku. Međutim, prije svega, trebalo je postaviti infrastrukturu – telegrafске stupove povezane žicama ili podmorske kablove. Vrlo važan, pa i revolucionaran iskorak bila je unificiranost slovnih i brojčanih znakova poznata kao Morseova abeceda, a čiji su znakovi bili razumljivi svim školovanim radiotelegrafistima, bez obzira u kojem se dijelu svijeta nalazili. Univerzalnost tih kodova prvi je put globalizirala komunikaciju koja se sada mogla odvijati bez obzira na jezične barijere.

Englezi Charles Whitestone (1802-1875) i William Cooke (1806-1879) osmislili su i patentirali 1837. godine, svoj prvi "telegraf". Komuniciralo se izborom tipiziranih poruka, onima za koje su njihovi autori smatrali da su najčešće i najvažnije u uobičajenoj poslovnoj komunikaciji tog vremena. Njihova je kompanija *Cooke & Wheatstone's Telegraphic System* počela intenzivnu suradnju s brojnim željezničkim kompanijama koje su gradeći pruge, uz njih istodobno postavljale i telegrafске stupove.

U novinarskom smislu telegrafija je izravno utjecala na nastanak i razvoj profesionalnih tvrtki za prikupljanje i distribuciju vijesti, novinskih agencija. Najstariju novinsku praagenciju otvorio je 1835. godine Charles Louis Havas (1783-1858) u Parizu. Bila je to Agencija Havas¹ (*Agence Havas*) u kojoj je sam Havas, profesionalni prevoditelj, za potrebe političara, poslovnih ljudi, bankara i novinskih kuća prevodio vijesti iz inozemstva. U to se vrijeme oslanjao na golubove pismonoše kao najbrže prenositelje poruka na velike udaljenosti. Međutim, njihov je let uvijek bio povezan s određenim rizicima (nevrijeme, ranjavanja) te s posebnim treningom.² Veće se udaljenosti i dalje moglo savladati tek parobrodima ili željeznicom što je znalo trajati danima, tjednima i mjesecima.

U New Yorku je 1846. godine utemeljen Associated Press ili AP, a Bernhard Wolff (1811-1879), također bivši Havasov zaposlenik, u Berlinu je 1849. godine, pokrenuo svoj *Wolffs Telegraphisches Bureau* ili WTB.

¹ "Agence Havas" danas posluje kao "Agence France Press" (AFP). Promjena naziva učinjena je 1944. godine.

² Golubovi se u pravilu uvijek vraćaju kući. To znači da ih je trebalo naviknuti na njihov dom, a potom fizički transportirati u mjesto polazišta poruke. Trenutkom oslobađanja golub bi se vraćao kući noseći poruku. Mogli su letjeti oko 160 km na dan.

Paul Julius Reuter (1816-1899), utemeljitelj agencije Reuters, prvo je kratko radio za Havasu, a potom je otvorio vlastiti ured u Njemačkoj. Postavljanje telegrafskih stupova ometalo mu je golubove pismošoške i kvarilo posao. Žaleći se jednom prilikom Walteru Siemensu, pioniru njemačke telegrafije, dobio je koristan poslovni savjet. Navodno mu je baš Siemens sugerirao preseljenje u London, obrazlažući prijedlog informacijom kako taj moćan poslovni grad, za razliku od Pariza ili Berlina, još nema agenciju za distribuciju vijesti. Chapman (2005:61) navodi da su novinske kuće toga vremena bile previše zauzete međusobnim nadmetanjem da bi trošile vrijeme na uspostavu vlastitih agencija.

Reuters je svoj londonski ured utemeljio 1851. godine, nudeći uslugu poslovnih i općih vijesti. Skromno i polako, posao se ipak razvijao pa ga je 1858. godine, koristilo svega sedam londonskih dnevnih novina. Međutim, moćno Britansko carstvo koje je bilo najveća kolonijalna sila tog vremena, trebalo je znatno više pravovremeno dostavljenih vijesti iz svijeta. Oslanjajući se na netom osmišljenu telegrafiju, a osobito na najavljena polaganja podmorskih telegrafskih kablova, Reuters se fokusirao samo na informacije iz poslovnih krugova, financijere i bankare.

Potreba za informacijama postajala je sve veća. Postavljeni su temelji za dinamičan razvoj novinskih agencija i agencijskog novinarstva o čemu opširno piše Polojac (2010.). Telegrafске su usluge bile početak globalizacije koja je pojmu svjetske politike i biznisa dala novi smisao.

Status izumitelja telegrafa, iako ga mnogi smatraju nepravedno³ dodijeljenim, pripao je Amerikancu Samuelu Finleyu Morseu kojemu je posvećeno sljedeće poglavlje.

1.1. Telegraf

Samuel Finley Morse (1791-1872) rođen je u Charlestownu (Massachusetts, SAD), u obitelji kalvinističkog svećenika. Iako je na Yaleu završio studij filozofije i matematike, nije namjeravao raditi u struci. Bio je zaljubljenik slikarstva pa je, želeći izučavati radove europskih slikara, često putovao u Europu.

Bio je i inovator kojeg je snažno privlačilo, u to vrijeme vrlo tajanstveno, područje elektromagnetizma. Zajedno s Alfreda Vailom (1807-1859) počeo je istraživati iskoristivost te pojave. Prve su konstrukcije imale brojne nedostatke i često su se kvarile. Međutim, usporedo s izradom uređaja Morse se (a navodno i Vail) zainteresirao za „jezik“ kojim bi se, pomoću elektromagnetskih valova, mogle prenositi poruke. Oslonio se na „točkice“ i „crtice“ koje su, ovisno o svojem rasporedu ili brojnosti, kreirale slova. Točka je bila brz i kratak zvučni signal, a crtica nešto duži i sporiji (trajanja kao tri točke). Krajnji rezultat takvog „kodiranja“ bio je poznati sustav Morzeovih znakova koji se koristi i danas, bez obzira je li riječ o vizualnoj ili audio komunikaciji (zviždaljke, svjetlosni signali, zastavice, lupkanje).

Prvu demonstraciju rada telegrafa Morse je izveo u veljači 1838. godine, pred komisijom Franklinova instituta u Philadelphiji. Tragajući za novčanim potporama, nastavio je prezentirati uređaj svugdje gdje je to bilo moguće. Patent je prijavio 1840. godine, što je

³ Mnogi smatraju da zasluge za izum telegrafa zapravo pripadaju Henryju Josephu (1797-1878), samozatajnom profesor fizike na Princetownu, koji nikada nije patentirao svoje izume. Uvelike je pomogao Morseu u konstrukciji telegrafa.

pokrenulo niz tužbi za utvrđivanje autorskih prava. Slijedilo je mučno i dugo razdoblje sudskih rasprava o autorstvu.

Vrijedno je spomenuti kako utrka u prijavama patenata traje još od 1790. godine, kad je u Americi usvojen prvi zakon o autorskim pravima (*Patent Act*). Svaki izumitelj koji je želio potvrditi autorstvo nad nekim svojim izumom, morao je u Patentni ured donijeti prototip i nacрте s objašnjenjima. Početkom 19. stoljeća (oko 1802. godine) Patentni je ured i službeno postao Američki ured za patente (*US Patent Office*) u Washingtonu.

Usprkos prigovorima drugih izumitelja, Morse je 1843. godine, dobio državnu novčanu potporu i suglasnost za gradnju eksperimentalne telegrafске veze između Washingtona i Baltimorea. Prvu poruku “*What Hath God Wrought?*” poslao je 24. svibnja 1844. godine, u Baltimor. Primatelj je bio Vail koji je, odmah po dobijanju poruke, uzvratilo ponavljajući isti tekst. Time je dokazana uspješnost i točnost prijenosa.

Morse je patent telegrafa ponudio na otkup, ali država nije pokazala osobit interes. Naime, kratke su poruke ocijenjene prilično besmislenim pa država u njima nije vidjela neki osobiti poslovni interes. Srećom, privatni investitori nisu tako mislili. Uoči Građanskog rata 1861. godine, telegrafijom je vladalo šest velikih tvrtki. Završetkom rata slika se promijenila i kompanija *Western Union* postala je vodećom telegrafskom tvrtkom koja je preuzela većinu postojeće mreže i uvela jedinstvene standarde komunikacije. Slijedile su godine rekonstrukcije uništenih mreža, ali i postavljanje novih trasa. Otvorena su brojna nova radna mjesta, pa su telegrafске žice ubrzo spajale Ameriku od obale do obale. Poznati „konjski“ poštanski servis *Pony Express* prestao je s radom. Poznavanje telegrafiranja postalo je visokocijenjena vještina, a telegrafisti dobro plaćeni radnici.

U Engleskoj su pionirski pothvati Whitestonea i Cookea dobro primljeni, ali su prve telegrafске usluge bile dostupne samo poslovnim ljudima. Međutim, telegrafija se sustavno širila, zajedno s prodorom željezničkog prometa. Probijanje novih trasa za pruge pokazalo se optimalnim rješenjem i za (paralelne) radove na telegrafskoj infrastrukturi (postavljanje stupova i razvlačenje žica).

Najveća među njima *Electric Telegraph Company* otkupila je sve dotadašnje patente i oštro krenula u osvajanje tržišta. Servis pod nazivom *Electric's Intelligence Department* je 1846. godine, svojim pretplatnicima počeo dostavljati rezultate konjičkih utrka i neka burzovna izvješća. Svoju je ponudu uskoro proširio vijestima iz parlamentarnog i pravosudnog života, dodatnim sportskim sadržajima i izvještajima o vremenu. Suradnja s novinskim kućama postajala je sve intenzivnija. Informacije su postajale cijenjena roba pa je servis uskoro postao najunosniji posao kompanije⁴. Do 1863. godine, većina europskih zemalja uvela je telegrafiju kao najmodernije sredstvo prijenosa poruka.

Uz nacionalne mreže, poslovni i politički imperativ postale su međunarodne i transkontinentalne linije. Veliki uspjeh bilo je povezivanje Engleske s Indijom 1865. godine. Zahvaljujući telegrafskim linijama poslovi su se brzo i lako dogovarali, a parni su strojevi pokretali teretne brodove i željeznice, omogućavajući dinamičnu cirkulaciju roba i ljudi. Svakodnevni život počeo se ubrzavati.

⁴ Robert, Steven: *Distant Writing, A History of the Telegraph Companies in Britain between 1838 and 1868*, <http://distantwriting.co.uk/>

Nova se tehnologija nije mogla zaustaviti samo na kopnenim instalacijama. Sljedeća faza razvoja bili su podmorski kablovi. Prvi je položen 1851. godine, na dno kanala La Manchea, povezujući telegrafskom vezom Englesku i Francusku.

Sljedeći izazov bio je Atlantski ocean i povezivanje Europe i Amerike. Nakon niza pokušaja, američko-engleska tvrtka *Atlantic Telegraph Co.* je 1858. godine, napokon uspjela položiti prvi transatlantski kabel. Bio je to pravi podvig kojeg je izveo jedan od vlasnika tvrtke, Amerikanac Cyrus West Field, s brodom "Great Eastern", najvećim brodom tog vremena. Nažalost, često je dolazilo do kvarova, ali Field nije odustajao. Drugi je kabel uspješno položen 1866. godine.

Daljnji razvoj zahtijevao je tehničku i tehnološku standardizaciju pa je 1865. godine, osnovan prvi Međunarodni telegrafski savez (engl. *International Telegraph Union, ITU*). Činilo ga je dvadeset europskih država čiji su predstavnici bili zaduženi za postavljanje temeljnih međunarodnih telegrafskih pravila. Ovaj se savez pokazao korisnim i u budućim (u to vrijeme još nepoznatim) komunikacijskim iskoracima poput telefonije i bežične (radio) komunikacije.

Britanskoj državnoj upravi sve je više smetao telegrafski monopol privatne kompanije. Tako važan komunikacijski resurs nije se mogao ostaviti u privatnom vlasništvu. Brojni i sve glasnjiji prigovori u kojima je ponajprije isticana važnost zaštite javnog interesa, doveli su do podržavljenja cijelog sustava.

Prvi Zakon o telegrafiji (engl. *Telegraph Act*), usvojen je 1868. godine (dopuna 1869.). Država je postala novim i jedinim vlasnikom telegrafije u Velikoj Britaniji. Izvršitelj i nositelj budućeg razvoja postala je Državna pošta (engl. *Postmaster General*), čime je promovirana u jednu od najmoćnijih institucija u Carstvu. Tim je potezom državna vlast nastavila ondje gdje je privatni kapital, uz visoku odštetu, morao stati. Isto se dogodilo i s telefonijom 1912. godine. Sličan postupak proveden je i u drugim europskim zemljama.

Prema članku⁵ iz *The New York Timesa*, u kojem se navode statistički podaci za telegrafiju u Europi 1875. godine, najviše je telegrafskih ureda imala Švicarska, zatim Engleska, Njemačka, Francuska itd. U Švicarskoj je jedan ured dolazio na 2661 stanovnika, u Engleskoj na 5640, u Njemačkoj na 7980, u Francuskoj 8463 itd., a mreže su se sustavno dograđivale i širile. Dostupnost i jednostavnost uporabe telegrafije počela je kreirati naviku na brzu razmjenu informacija, ali i potrebu za sve većim brojem vijesti. "Viktorijanski internet" uistinu je uveo tadašnja razvijena društva u prvu informacijsku revoluciju.

Vijesti koje putuju tjednima, postale su prošlost. Dnevni tisak donosio je vijesti stare tek jedan dan. Pojam krajnjeg roka (engl. *deadline*) i brzine izvještavanja počeo je dobivati svoj današnji smisao.

Telegrafija je oblikovala i stil pisanja vijesti kojeg i danas koristimo. Naime, ništa nije bilo besplatno pa tako ni telegrafske poruke koje su se plaćale prema broju riječi. Duži su tekstovi bili značajno skuplji pa se počelo inzistirati na sažetosti i preciznosti. Tako su vijesti izgubile najave, komentare i svakovrsne druge vrijednosne sudove njihovih autora. Stjecajem okolnosti svedene su na odgovore na pitanja tko, što, kad, gdje i kako. Naizgled jednostavna formula koja je nudila sve elemente potrebne za vijest, postala je temelj modernog novinarstva.

⁵Telegraphy in Europe in 1875., *The New York Times*, 11. lipnja 1877., http://spiderbites.nytimes.com/free_1877/

Telegrafija je izravno utjecala i na povećanje broja lokalnih novinskih kuća. Naime, zbog brze i jednostavne dostave ili razmjene informacija, bilo je i više lokalnih vijesti ili zanimljivih priča iz manjih sredina. Budući da su ih čitatelji dobro prihvatili, afirmirala se spoznaja o vrijednosti lokalnih dnevnih novina.

U vrijeme kad se telegrafija već afirmirala i intenzivno razvijala, osmišljeno je još jedno čudo tehnike – telefon. Umjesto odlaska u telegrafski ured i predaje poruke, odjednom se pojavio uređaj kojim je poruku bilo moguće čuti u vremenu kad je i izrečena. Podjednako kao i telegraf, izum telefona ima priču o nastanku i razvoju, koja nas vodi k njegovu službenom izumitelju, Alexanderu Grahamu Bellu.

1.2. Telefon

Alexander Graham Bell (1847-1922) rođen je u Edinburghu u obitelji koja se tradicionalno bavila učenjem govora gluhih i nagluhih osoba. Djed, također Alexander, bio je profesor u Londonu, a otac, Alexander Melville Bell, u Edinbourghu. Bell nije pohađao školu već ga je podučavala majka, kod kuće. Iako je gubila sluh još od rane mladosti, bila je izrazito sklona glazbenoj i likovnoj umjetnosti, a u svojem je sinu pronašla darovita učenika.

Obitelj se 1870. godine, preselila u Kanadu gdje je Bell, poput oca i djeda, postao učitelj govora. Privlačile su ga nove spoznaje s područja elektromagnetizma i njegove moguće uporabe u prijenosu zvuka. Može li se žicom, umjesto točkica i crtica, prenijeti ljudski glas?

Prvu školu govora otvorio je u Bostonu, ali je uslijed opterećenosti učenicima i studentima (počeo je predavati i na Bostonskom sveučilištu), zapustio daljnja istraživanja. U to su vrijeme mnogi izumitelji (Johann Phillippe Reis, Elisha Gray, Thomas Edison itd.) bili na tragu izuma uređaja za prijenos glasa. Budući da je inovatorstvo bilo ugledan posao, a utrka za patentima vrlo dinamična, Bell se vratio svojim istraživanjima. Zadržao je samo neke učenike čiji su ga očevi novčano podupirali.

Najveći mu je problem bilo manjkavo tehničko obrazovanje. Pomoć mu je pružio Thomas Watson, vješt i iskusen mehaničar, inače radnik u prodavaonici električnih strojeva. Postao mu se vrijednim suradnikom, a zajednički su naponi u veljači 1876. godine, rezultirali uređajem koji može prenijeti glas. "Gospodine Watson, dođite, trebam Vas!", prva je rečenica koju je Bell izgovorio u svoj pratelefon.

Patent „prijenosa glasa na daljinu“ odobren mu je 7. ožujka 1876. godine. Slično kao i u slučaju telegrafa, priznanje patenta dovelo je do brojnih prigovora i uzrokovalo neke od najdužih sudskih procesa u američkom sudstvu. Posebno je bio pogođen i ljut Thomas Edison. U završnici, glavnu je riječ imao Vrhovni sud koji je podržao Bellove argumente i dokaze, potvrđujući ga kao prvog izumitelja telefona.

Prve demonstracije rada telefona, usprkos svoje uspješnosti, nisu izazvale posebno zanimanje ljudi (Fang, 1997:84). Usprkos revolucionarnosti ovog izuma koji je omogućio komunikaciju u stvarnom vremenu (bez odgode), ondašnji su visoki društveni slojevi (koji su imali dovoljno novca za kupnju takvog uređaja), ostali vrlo suzdržani. Razlog su bila stroga pravila ponašanja viktorijanskog društva. Telefon su doživjeli kao „nepristojan uređaj“ koji remeti privatnost njihovih domova i ruši sva društvena pravila.

Međutim, čvrsto uvjeren u komercijalnu budućnost svog izuma, Bell se okrenuo svijetu poslovnih ljudi. Ponudio ga je na prodaju moćnom *Western Telegraphu*, no ondje su ga odbili riječima "A što da radimo s tom igračkom?". Ironično, svega nekoliko godina poslije i za neusporedivo više novca, pokušali su ga otkupiti. Glatko su odbijeni.

Umjesto daljnje potrage za kupcima patenta, Bell je u veljači 1877. godine, osnovao tvrtku *American Bell Telephone Co.* i počeo vlastiti telefonski biznis. Prve su linije i uređaji bile skupe i stoga dostupne samo imućnim ljudima. Najčešće su povezivali njihove domove s uredima. Međutim, praktičnost i jednostavnost telefonske komunikacije ubrzo je rezultirala velikim brojem zainteresiranih pa je posao procvjetao. Poznata kompanija *American Telephone & Telegraph* (AT&T) utemeljena je u New Yorku 1885. godine, izravni je sljednik prve Bellove tvrtke.

Istekom roka za zaštitu patenta, telefonijom se u Americi počelo baviti na tisuće manjih kompanija⁶ što je proizvelo niz tehničkih i tehnoloških problema. Standardi su uspostavljeni tek 1913. godine, a AT&T postao je najutjecajnija i najveća američka telefonska kompanija.

Bell je planirao proširiti posao i u Europi. Svoju prvu kompaniju otvorio je u Londonu 1878. godine. Međutim, telefonija se u Europi sporo afirmirala, praćena snažnim kritikama o nepristojnosti takve komunikacije. "Sjediti kod kuće i govoriti laži koje se ne bi usudili napisati?!" bio je tek jedan s popisa grijehova novog čuda tehnike.

Telefon na početku nije bio ni isplativa investicija. Naime, postojao je niz zakonskih zapreka koje su silno otežavale postavljanje instalacija. Najviše je telefonskih linija imala Švedska, dok je većina drugih europskih zemalja i dalje bila vrlo suzdržana (Briggs i Burke, 2005:122). Telefonske veze (podmorskim kabelom) između Amerike i Europe uspostavljene su tek 1915. godine. U međuvremenu, u nekim su se europskim zemljama pojavili neobični telefonski servisi za „emitiranje“ govora i glazbe.

Prikaz rada telefona bio je najveća atrakcija Međunarodne izložbe u Parizu 1881. godine. Vrhunac doživljaja bilo je slušanje izravnog "prijenosa" iz Pariške opere sustavom koji je dobio naziv teatrofon (franc. *théâtrophone*). Tehnički dio projekta realiziran je zahvaljujući francuskom inženjeru Clémentu Aderu (1841-1925).

Ader je, uz posebno odobrenje ondašnjega francuskog predsjednika Julesa Grévya, "ozvučio" scenu Pariške opere s osamdeset telefonskih mikrofona. Telefonskim žicama prenio je glazbu do, gotovo tri kilometra, udaljene "glazbene sobe" na Međunarodnoj izložbi. Prijenos je izazvao golemo zanimanje i posjetitelji su strpljivo čekali svoj red da bi u slušalicama (i to po dva kanala, kao "stereo" zvuk) na nekoliko minuta čuli što se odvija u Operi⁷.

Tehnologija je idućih godina demonstrirana u Belgiji (1884.), Portugalu (1885.) i Švedskoj (1887.). Iako sporo, sazrijevala je ideja o telefonu kao posredniku u prijenosu odnosno distribuciji dnevnih aktualnosti i glazbe. Nastali su prvi „fonoservisi“.

⁶Milestones in AT&T History, www.corp.att.com (preuzeto u ožujku 2008.)

⁷The telephone at the Paris Opera, *Scientific American*, 31. 12. 1881, <http://earlyradiohistory.us/1881opr.htm>

1.2.1. Telefonski (fono) servisi

Godine 1884. mlada londonska telefonska tvrtka *National Telephone* (osnovana 1881.) ponudila je svojim pretplatnicima novu uslugu. Riječ je bila o elektrofonu (engl. *electrophone*), usluzi koja se sastojala u dostavi audio sadržaja u domove pretplatnika. Većinom je bila riječ o izravnom prijenosu iz nekog od kazališta na West Endu, ali (ukoliko je postojala žičana instalacija) moglo se slušati glazbene ili scenske nastupe s drugih lokacija. Nedjeljom je ponuda uključivala prijenos vjerskih obreda.

Budući da se slušanje moglo odvijati samo u stvarnom vremenu (onda kad se događao i sam glazbeni ili scenski događaj), pretplatnici su unaprijed obavješteni o rasporedu. Veza se uspostavljala preko službenika na "telefonskoj centrali" koji je, prema želji, uključivao pretplatnika u "program" fonoservisa. Slušalo se individualno, putem običnih slušalica za oba uha, sličnim prvim stetoskopima⁸. Zvučnika još nije bilo u uporabi.

Časopis *Electrician*⁹ donio je i vijest o kraljici Viktoriji koja je također prvi put koristila elektrofon kako bi slušala nastup dječjačkih zborova u Kraljevskom kazalištu u Londonu. Prema pisanju *Electrical Review*¹⁰ iz listopada 1901., elektrofonskih je pretplatnika bilo sve više. Koliko je slušanje postalo popularno svjedoči i pojava novog, posebno dizajniranog stolića na kojem su se, s bočnih strana, nalazile obješene slušalice. Instalacija elektrofona postavljena je uskoro i u (skupljim) klinikama i sanatorijima. Elektrofon se u Engleskoj održao do 1926. godine.

Prvi francuski telefonski servis počeo je s radom u Parizu, oko 1890. godine. Naslijedio je naziv teatrofon (fran. *théâtrophone*), a osnovala ga je tvrtka *Compagnie du Théâtrophone*. Pretplatnicima se isprva nudio samo glazbeni sadržaj, a potom su uvedene vijesti i zanimljivosti. Uskoro su teatrofoni bili postavljeni po sobama svih boljih hotela, kavana i klubova. Uključivali su se ubacivanjem novčića dovoljnim za nekoliko minuta slušanja. Spomenuta je tvrtka zatvorena tek 1932. godine.

Najdugovječniji fonoservis u Europi, utemeljen je u Mađarskoj i to u veljači 1893. godine. Pokretač i vlasnik bio je mađarski izumitelj Tivadar (Theodor) Puskas (1844- 1893). Potjecao je iz ugledne transilvanijske obitelji Puskas i školovao se u Engleskoj i Americi. Svoju zamisao o telefonskoj distribuciji vijesti patentirao je 1892. i već sljedeće godine pokrenuo „Telefon Hírmondó“. Distribuciju je temeljio na posebnim telefonskim linijama izdvojenim iz sustava "obične" telefonije. Bila je to u cijelosti privatna investicija koja je za svoje poslovanje trebala posebnu dozvolu državnih vlasti. Puskas je ubrzo umro, ali rad na servisu nije zamro. Naprotiv, uspostavljen je stabilan sustav telefonskih vijesti koji se održao više od pedeset godina.

„Telefon Hírmondó“ ili u slobodnom prijevodu "telefonski pričalac vijesti" započeo je s radom u Pešti. Svojim je pretplatnicima ponudio aktualnosti, zanimljivosti i edukacijske sadržaje. Oko 1900. godine, imao je gotovo petnaest tisuća pretplatnika. Počinjao je s radom ujutro u 9.00 i trajao do kasnih večernjih sati, odnosno do kraja prijenosa glazbenog događaja

⁸ Stetoskop je uobičajeno liječničko pomagalo za slušanje rada pluća ili srca. Model s parom slušalica za oba uha pojavio se sredinom 19. stoljeća.

⁹ The Queen and the Electrophone, *The Electrician*, London, 26. svibnja 1899., www.earlyradiohistory.us (preuzeto u travnju 2008.).

¹⁰ Electrophone in England, *Electrical Review*, London, 5. listopada 1901., www.earlyradiohistory.us (preuzeto u travnju 2008.).

koji je bio na programu te večeri. Posebnost Puskasove ideje fonoservisa bili su novinari koji su pripremali fono-vijesti. Čitali su ih u mikrofone točno prema unaprijed najavljenom satnici. Vijesti su birane i pisane u skladu s postojećim novinarskim pravilima iz tiska. Najvažnije su ponavljane tijekom cijelog dana. Kako bi znali što je na programu i u koje vrijeme, pretplatnici su unaprijed dobivali biltene sa satnicom „emitiranja“. Tako su unaprijed mogli planirati što će i kad slušati.

Usprkos brojnim manjkavostima, pa i obvezi sjedenja sa slušalicama na ušima, „telefonski pričalac“ pokazao se neusporedivo bržim načinom informiranja od dnevnih novina. "Emisije" su nudile teme iz politike, gospodarstva, financija, kulture, ali i jezične tečajeve, sportske rezultate, informacije o točnom vremenu i vremensku prognozu. Vrijeme između govornih sadržaja punilo se glazbom. Muziciralo se u „studiju“ samog servisa, izravno pred telefonskim mikrofonom, a u večernjim satima počeo bi izravni prijenos iz odabrane koncertne dvorane ili operne kuće.

„Telefon Hírmondó“ je u svoje najbolje vrijeme zapošljavao gotovo dvije stotine djelatnika. Podjednako kao i u novinskim redakcijama imali su svoje zadatke, od uredničkih preko novinarskih ili glazbenih do tehničkih i organizacijskih poslova. Kompanija je zarađivala pretplatom, pri čemu je svaki pretplatnik dobivao besplatan telefonski uređaj. Puskasov „Telefon Hírmondó“ bio je apsolutni sadržajni i tehnološki iskorak onog vremena, a licenca su prava prodana i u druge zemlje.

Ista je tvrtka 1920. godine, dobila pravo na startanje prvog radijskog programa u Mađarskoj i to 1. prosinca 1925. godine. Međutim, telefonski servis nije prestao s radom sve do Drugoga svjetskog rata kad su instalacije gotovo u cijelosti uništene.

Prvi talijanski fonoservis „L'Araldo Telefonico“ počeo je s radom u Rimu 1910. godine. Iako je dozvolu za početak rada zatražio oko 1900. godine, talijanski inženjer Luigi Ranieri čekao je punih deset godina. Bio je sličan mađarskom servisu i na početku se činio senzacionalnim poslovnim potezom. Međutim, u prve tri godine rada stekao je svega oko 1300 pretplatnika. Ranieri je upao u ozbiljne financijske probleme pa mu je 1914. oduzeta dozvola za rad. Tijekom Prvoga svjetskog rata žičana je infrastruktura uništena i servis je prestao s radom. Međutim, završetkom rata, 1918. godine, u Milanu je pokrenut sličan projekt pod nazivom „Fonogiornale“. Trajao je desetak godina i (očekivano) prestao s radom zbog financijskih problema. Naravno, u to se vrijeme već znalo za bežičnu tehnologiju i lako se može zaključiti da je rat usporio eksperimentalna radijska emitiranja govora i glazbe.

Iako je bilo pokušaja, u Americi fonoservisi nisu bili dobro prihvaćeni. Prvi je počeo raditi u Delawareu 1909. godine pod nazivom „Tel-musici“ (Povey, Earl, 1988:72). Bio je to najjednostavniji oblik fonoservisa s glazbenom ponudom. Patent „Telefon Hírmondó-a“ otkupljen je za američko tržište 1911. za potrebe emitiranja servisa pod nazivom *US Telephone Harald Co.* Nije nije izazvao veće zanimanje pa je već iduće godine zatvoren.

Gotovo u podjednako vrijeme kad i telefon, pojavio se prvi uređaj za snimanje i reprodukciju ljudskog glasa. Riječ je o fonografu, uređaju koji je, zahvaljujući brzim unaprijeđenjima, doveo glazbu u kućanstva. Podjednako kao telegraf i telefon, i fonograf ima priču koja prethodi njegovu nastanku.

2. SNIMANJE I REPRODUKCIJA ZVUKA

Traganje za načinima bilježenja, a osobito reprodukcijom govora i/ili glazbe dobilo je stvarni zamah tek krajem 19. stoljeća kad je Edison osmislio svoj fonograf. Sve dotad, iako je zvuk i način njegova širenja privlačio pozornost još od antičkih vremena, nije bilo osobitih postignuća. Proučavanje se najčešće usmjeravalo (i zadržavalo) na akustici scenskih prostora (kazališta) u cilju bolje čujnosti izvođača. Akustika je tijekom stoljeća postala imperativ sakralne i kazališne arhitekture, ali većih pomaka u daljnjim istraživanjima zvuka nije bilo.

Prvi zapis o pohrani zvuka nalazimo u jednoj od 20 knjiga iz ciklusa *La Magia Naturale*, talijanskoga svestranog istraživača Giovana Battiste Della Porte (1535-1615) iz 1600. godine. Tako u 12. poglavlju 16. knjige autor piše o mogućnosti pohrane zvuka u dobro zatvorenu cijev iz koje bi se, trenutkom otvaranja, „čula“ poruka. Naravno, riječ je o besmislenoj ideji za koju se, čak i na početku 17. stoljeća, znalo da ne daje željeni rezultat. Ovdje pronalazi mjesto samo kao ilustracija nastojanja za pohranom zvuka.

Povijest još bilježi "glasovne cijevi" danskog fizičara Christiana Gottlieba Kratzeinsteina iz 1782., "govorne glave" pariškog biskupa Micala iz 1783., razne "govorne" strojeve Austrijanca Wolfganga von Kempelena iz 1791. te istraživanja engleskog fizičara Erasmusa Darwina (Hankins i Silverman, 1995:186-199).

U 18. stoljeću nastaju prve glazbene kutijice, uređaji¹¹ nastali na temelju satnih mehanizama koji su reproducirali glazbeni zapis. Riječ je o mehaničkom načinu reprodukcije u kojem se kao "nosač" zvuka javljao cilindar (valjak) ili ploča s urezima i/ili ispupčenjima. U kontaktu s "čitačem" proizvodio je zvuk, najčešće glazbu. Mehanizam je mogao biti pokrenut vrtnjom ručke ili navijanjem opruge koja bi trenutkom otpuštanja pokrenula "zapis". Glazbene kutijice postale su silno popularne, a ovisno o njihovu dizajnu, mogle su biti jeftine igračke ili vrlo skupi darovi.

Engleski istraživač i znanstvenik Thomas Young (1773-1829) dao je oko 1800. prvi grafički prikaz zvučnih vibracija. Uređajem kojeg u literaturi nalazimo pod nazivom vibrograf (engl. *vibrographe*) Young je, provocirajući titranje glazbene vilice učvršćene na stativ i spojene s perom, ostvario prve zapise zvučnih vibracija. Naravno, bez mogućnosti reprodukcije.

Istraživanja zvuka nastavljena su i u 19. stoljeću. Posebno mjesto pripada Englezu Charlesu Wheatstoneu kojeg je najviše zanimala akustika i kojeg sam već spomenula u poglavlju o telegrafiji. Zvukom se bavio i njemački liječnik i fizičar Herman von Helmholtz koji nam je ostavio uređaj za ispitivanje snage zvuka (Helmholtzov rezonator). Heinrich Hertz bio je njegov učenik.

Međutim, pravi je izazov još uvijek predstavljala reprodukcija ljudskoga glasa. Pomaka nije bilo sve do izuma prvog fonografa (engl. *phonograph*) krajem 19. stoljeća. Dotad je nekoliko, uglavnom samoukih, izumitelja dalo vrijedan doprinos istraživanjima. Među njima je bio i Francuz Edouard Leon Scott De Martinville (1817-1879), skromni pariški knjigoveža koji je osmislio uređaj pod nazivom fonautograf (franc. *phonautographe*).

¹¹ Simić-Bulat, Anka i Gerersdorfer, Ivan: Automatofoni, muzički automati (Izložba u Muzeju za umjetnost i obrt, svibanj 1963.), [http://www.mgz.hr/UserFiles/file/Gerersdorfer-Simic-Bulat\(1\).pdf](http://www.mgz.hr/UserFiles/file/Gerersdorfer-Simic-Bulat(1).pdf)

U siječnju 1857. godine dostavio je francuskoj Akademiji znanosti esej i skice pod nazivom „Principi zvučnog zapisa“ (franc. *Principes de phonautographie*), a 25. ožujka 1857. godine, izum je registriran kao metoda zapisivanja zvuka, ali ne i reprodukcije¹². Za daljnji razvoj fonautografa, De Martinville nije imao novca, a manjkalo mu je i znanja. Svoj je izum ponudio poznatom znanstveniku i istraživaču akustike i vibracija Karlu Rudolfu Koenigu, vlasniku radionice za izradu i ispitivanje svih vrsta akustičnih instrumenata.

Nažalost, ni Koenig nije uspio proizvesti zvuk iz brazdi što su za sobom, na začađavljenom cilindru, ostavile vibracije. Stroj je uporno šutio, pa je ugledni akustičar zapustio daljnja istraživanja. Razočaran i obeshrabren, De Martinville se vratio poslu tiskara i prodavača knjiga. Umro je u Parizu 26. travnja 1879. godine, dvije godine nakon što je Edison prikazao svoj fonograf, odnosno "stroj koji govori" (engl. *talking machine*).

Naziv „fonograf“ prvi se put spominje u patentu kojeg je 1863. godine, prijavio manje poznati engleski izumitelj Joseph Beverly Fenby. Nije imao uspjeha niti je uređaj „progovorio“. Budući da je riječ fonograf izvedenica iz grčkih riječi *phone* (glas) i *grapho* (pišem) postoji mogućnost da je i Edison, razmišljajući o nazivu svojeg „govornog stroja“, došao na istu ideju.

Među izumiteljima koje je privlačio problem zapisivanja glasa treba spomenuti još jednog Francuza, Charlesa Emilea Hortensiusa Crosa (1842-1888) koji je 30. travnja 1877. godine, francuskoj Akademiji poslao na uvid dokumentaciju o uređaju kojeg je nazvao paleofon (franc. *paleophone, voix du passe*). Ideja paleofona počivala je na istoj zamisli koju je imao i De Martinville, ali je umjesto začađavljenog valjka mogući "nosač zvuka" bila okrugla metalna ploča (pragramofonska ploča).

Cros nije imao dovoljno novca kojeg bi mogao uložiti u izradu prvog modela paleofona, a bez modela nije mogao zatražiti ni patent. Paleofon je, iako samo kao skica na papiru, dostavljen Akademiji gotovo u isto vrijeme kad je Edison bio u postupku dobivanja patenta za svoj fonograf. Očito su obojica u isto vrijeme radila na sličnom izumu pri čemu je Cros ipak bio bliže budućoj gramofonskoj ploči, izumu koji je „pomeo“ Edisonove voštane valjke.

Cros je idućih godina neuspješno pokušavao dokazati svoje pravo prvenstva u prijavi patenta uređaja za snimanje i reprodukciju, ali nikada nije uspio izraditi model paleofona. Umro je 1888. godine, čime je zauvijek prekinut proces dokazivanja autorstva.

¹² Krajem ožujka 2008. godine, američki su znanstvenici uspjeli "odsvirati" De Martinvilleov fonautografski zapis iz 1860. godine. Riječ je o desetak sekundi francuske pjesme "Na mjesečini" (franc. *Au Clair de la Lune*). Zahvaljujući suvremenim tehnologijama znanstvenici iz Lawrence Berkeley National Laboratoryja (LBNL) u Kaliforniji uspjeli su čuti ono što je bilo zapisano prije gotovo 150 godina. Ovaj uspjeh ne dovodi u pitanje Edisonovu titulu autora prvog uspješno reproduciranoga tonskog zapisa jer je riječ o zapisu koji je "propjevao" uz pomoć suvremene tehnologije.

2.1. Fonograf

U jesen 1877. godine, samouki američki izumitelj Thomas Alva Edison (1847- 1931) uspio je reproducirati tonski zapis ljudskoga glasa. Edison je bio profesionalni inovator koji je, za vlastite potrebe, utemeljio prvu “znanstvenu radionicu” u svijetu. “Tvornica izuma” poznata je pod nazivom Menlo Park, a utemeljena je nedaleko Newarka u New Jerseyu. Danas se tamo nalazi Edisonov muzej.

Menlo Park useljen je na proljeće 1876. godine. Osmišljen je kao prostor za život i rad Edisona i njegovih suradnika, vrsnih stručnjaka i znalaca raznih struka te njihovih obitelji. U poticajnom okruženju sustavno se eksperimentiralo i unaprijeđivalo ondašnje spoznaje i znanja o elektromagnetizmu i mehanici. Zbog manjkavog obrazovanja, Edison je svoj istraživački rad temeljio na stalnim praktičnim eksperimentima, učeći na pogreškama, često se oslanjajući na znanje i vještine drugih „stanovnika“ Menlo Parka. Cijena njihovog ugodnog i inovativnošću ispunjenog života bilo je odricanje od svakog autorstva nad eventualnim izumom. Edison je bio isključivi vlasnik svih nalaza i otkrića.

Edison je bio izučeni telegrafist i u to vrijeme već je imao nekoliko patenata. Budući da ga je Bell pretekao s patentom telefona, okrenuo se drugoj inovaciji – stroju za snimanje i reprodukciju ljudskog glasa. Dovršio ga je krajem 1877. godine, a potvrdu o patentu dobio je u veljači 1878. godine. Vjerojatno zbog žurbe (da ga netko opet ne pretekne), dokumentacija je bila nedovoljno precizna pa je Edison, u daljnjem razvoju i usavršavanju svog izuma, imao velikih problema sa zaštitom patentnih prava.

Fonograf je osmišljen slično kao i De Martinvilleov fonautograf. Stroj je na jednoj strani imao otvor za „govor“ spojen s osjetljivom membranom i elastičnim perom. "Nosac zvuka" bio je valjkastog, cilindričnog oblika (isto kao i Martinvilleov), omotan tankom metalnom folijom (sličnoj aluminijskoj foliji koja se danas koristi u kućanstvima). Pokretao se ručnom vrtnjom. Proces se odvijao tako da bi se u spomenuti „otvor“ izgovarale riječi i usporedo vrtio cilindar. Reagirajući na vibracije koje proizvodi glas, pero je titralo i urezivalo brazde na cilindar. Vrtnjom u suprotnom smjeru moglo se čuti zapisani zvuk.

Testirajući uređaj, Edison je govorio tekst dječje pjesmice "Meri ima malo janje" (engl. *Mary had a little lamb*). Vrtnjom u obrnutom smjeru začule su se, iako škripavo i loše, "zapisane" riječi pjesmice. Fonograf je "progovorio".

Tonski se zapis te prve povijesne snimke nije očuvao, između ostalog i zato što su folije općenito bile kratka vijeka. Iz tog su vremena sačuvane svega tri originalne i to u vrlo lošem stanju. Međutim, Edisonov tonski zapis pjesmice "Meri ima malo janje" ipak postoji. Naime, na 50-godišnjici proslave pronalaska fonografa (1927.), Edison je ponovio ukupan postupak snimanja na istom fonografu i foliji iste kvalitete, naravno, s istim tekstom.

Edison je bio svjestan mnogih nedostataka svog novog izuma, ali je njegov praktičan i poslovan duh prepoznao fonograf kao uređaj koji ima budućnost. U članku¹³ objavljenom u *North American Review* u lipnju 1878. godine, predložio je načine moguće uporabe: (a) za sve vrste diktata bez pomoći stenografa, (b) fonografske knjige za slijepce i slabovidne osobe, (c) učenje jezika i izgovora, (d) reprodukciju glazbe, (e) obiteljski glasovni spomenar, ("spremanje" glasova članova obitelji), (f) snimanje zadnjih riječi umiruće osobe, (g) glazbene

¹³ Edison, A. Thomas: The Phonograph and its Future, *North American Review*, No 126, May-June 1878.

kutije i igračke, (h) govorne poruke o točnom vremenu, završetku radnog vremena, odlasku na stanku itd., (i) edukacijske ciljeve (nastavno sredstvo) i (j) snimanje telefonskih poruka.

Valjci ili cilindri su, bez obzira na materijal od kojeg su bili napravljeni, obilježili gotovo pola stoljeća dinamičnog razvoja nove industrijske grane, glazbene industrije. Svjedočili su, od onog prvog iz 1877. do zadnjeg (celuloidnog iz 1929.) o istraživačkoj upornosti. Čak i onda kad su ih gramofonske ploče očito zasjenile, Edison se nije predavao. Međutim, za razliku od mnogih drugih inovatora koji su često bili nespretni u komercijalnoj iskoristivosti svojih izuma, on je bio spretan biznismen koji je težio zaradi, slavi i ugledu.

Nakon fonografa, Edisona je snažno privukla električna struja. Toliko, da je zanemario uređaj koji ga je proslavio. Međutim, nisu ga zanemarili drugi inovatori, između ostalih i Bell, izumitelj telefona. U suradnji s Charlesom Tainterom (1854-1940) inovirao je fonograf. Osmišljen je grafofon (engl. *graphophone*).

Početkom 1881. godine Bell i Tainter pronašli su novu vrstu materijala za valjke. Folija nije mogla biti trajno rješenje jer se lako kidala, nije bila otporna ni na najmanja mehanička oštećenja, a i „snimka“ se mogla reproducirati svega nekoliko puta. Umjesto folije, na valjak su nanijeli premaz od karnauba¹⁴ voska. Rezultati su bili neusporedivo bolji. Iako je zvuk i dalje bio upitne kvalitete, voštani su valjci bili izdržljiviji i trajniji. Bojeći se da bi vijest o njima mogla stići do Edisona prije nego što je uspiju zaštititi patentom, donijeli su neobičnu odluku.

Pohranili su svoj grafofon, voštani valjak i ukupnu prateću dokumentaciju o izumu, u spremište Smithsonian instituta u Washingtonu. Kako bi u svakom trenutku mogli dokazati vrijeme njihova nastanka, na cilindru je bio tonski zapis, glas Bellova oca, profesora Melvillea Bella. Tekst je bio jednostavan i glasio je: "Ja sam grafofon, a moja mama je fonograf." Kutija je zapečaćena i predana na čuvanje 20. listopada 1881. godine. Mogla je biti otvorena isključivo u nazočnosti obojice izumitelja, Bella i Taintera.

Patent za grafofon odobren je u svibnju 1886. godine, čime je mogla početi njegova proizvodnja. Obojica su, isto kao i Edison, grafofon smatrali ponajprije uredskim strojem. Iste su godine osnovali kompaniju *Volta Graphophone Co.* sa sjedištem u Washingtonu, a godinu poslije *American Graphophone Co.* koja je proizvodila i prodavala grafophone po Americi i Kanadi. Priča kaže da su, iako se Tainter tomu protivio, ponudili suradnju i samom Edisonu. Edison ih je odbio, a navodno čak i izbacio iz svojeg laboratorija!

Međutim, proizvodnja većeg broja grafopona i voštanih nosača zvuka nije se odvijala u skladu sa zamišljenim poslovnim planovima. Bila je prespora (proizvodilo se ručno) i nije mogla osigurati veliki broj gotovih uređaja i cilindara koji im je trebao za osvajanje tržišta. Tražila su se rješenja za masovniju i bržu proizvodnju nosača zvuka.

U međuvremenu, nakon desetak godina opsesivnog istraživanja i investiranja u sustav istosmjerne električne struje, Edison se morao pomiriti s porazom. Teslina izmjenična struja bila je jednostavno bolja, neusporedivo kvalitetnija od njegove istosmjerne. Sad je na pomolu bio još jedan poraz i to od vječitog rivala Bella. Edison se s novim elanom vratio fonografu i nekoliko mjeseci radio na njegovom unaprijeđenju.

¹⁴ Vrsta voska iz listova brazilske palme karnauba, visokog tališta i površine koja glačanjem postaje sjajna i tvrda. Nova je smjesa za cilindre sada sadržavala parafin, pčelinji i karnauba vosak.

Novi je uređaj nazvao savršeni fonograf (engl. *Perfected Phonograph*). Dovršio ga je sredinom srpnja 1888. godine. Napustio je folije i osmislio vlastitu voštanu smjesu svijetle boje, pa su ti prvi cilindri nazivani "bijelim". Bili su napravljeni od pčelinjeg voska, ceresina i stearinske¹⁵ kiseline, dužine oko 10 centimetara. Mogli su imati do dvije minute tonskog zapisa učinjenog lateralnom (cik-cak) umjesto dotadašnje vertikalne (gore-dole) tehnologije urezivanja. Snimak je bio bolji jer je nudio širi spektar tonova i bolji zvuk pri reprodukciji. Nadmašili su Bell-Tainterove i postali standard kvalitete tonskog zapisa tog vremena.

Uporno eksperimentirajući s raznim materijalima, tragajući za još boljim rješenjima, Edison je 1895. opet unaprijedio smjesu za nosače zvuka. Izmjene u materijalima rezultirale su promjenom boje pa su novi valjci bili smeđi, a uskoro i crni. Kvaliteta tonskog zapisa značajno je unaprijeđena, a kupcima su, kao novitet, ponuđeni i prazni valjci na koje su sami mogli snimiti svoje poruke.

Nekoliko godina poslije, krajem 1898., Edison je opet ponudio nova rješenja. Proizveo je dvostruko šire (12,7 cm) nosače zvuka pod nazivom *Concert Records*. Usprkos tomu što su zauzimali više mjesta i bili vrlo lomljivi, ovi su nosači zvuka imali duže trajanje audio zapisa. Bili su značajno skuplji i mogli su biti reproducirani samo na posebnim, skupljim fonografima (oko 125 dolara) pod nazivom *Edison Concert Phonograph*. Nisu ostvarili očekivanu zaradu pa je linija ukinuta 1912. godine. Edison je potom tržištu ponudio jeftine uređaje (model Gem, oko 7,50 dolara).

Iako je Edison dugo vremena doživljavao fonograf kao uredski stroj, ne vodeći previše računa o nekim drugim namjenama, nisu svi tako mislili. Odvjetnik Edward Easton utemeljio je 1888. godine, tvrtku za snimanje glazbe pod nazivom *Columbia Phonograph Co*. Fonograf je doživljavao kao kućni uređaj za sviranje glazbe i želio se baviti proizvodnjom nosača zvuka. Jednostavnije rečeno, Easton je osnovao jednu od prvih glazbeno produkcijskih kuća na svijetu.

Iste je godine engleski inženjer Carles Adams Randall patentirao mehanizam koji je ubacivanjem novčića pokretao valjak (cilindar) s glazbom. Novi je uređaj nazvao "automatskim parlafonom" (engl. *automatic parlaphone, phonograf parlor*), ali ga nikada nije u cijelosti dovršio i upotrijebio. Međutim, automat za sviranje glazbe „na novčić“ ili džuboks (engl. *jukebox*), pravu je popularnost stekao četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća.

Predložak za Randallovu ideju bili su vjerojatno vergli, mehanička glazbala koji su pokretani istim načinom. Međutim, njegov *parlaphone* nije privukao osobitu pozornost. To je pošlo za rukom dvojici Amerikanaca, svega godinu dana poslije. Louis Glass i njegov poslovni partner William Arnold osmislili su i patentirali vlastiti mehanizam koji je pokretao "stroj na novčić" (engl. *nickel-in-the-slot machine, automatic coin-operated machine*). Glass je bio iskusan telegrafist koji je u to vrijeme vodio Edisonovu podružnicu u San Franciscu. Edisonovu je fonografu dodao mehanizam koji bi se pokrenuo trenutkom ubacivanja novčića u za to predviđen otvor.

Prvi takav uređaj postavili su 23. studenoga 1889. godine u restoranu Palais Royal Saloon u San Franciscu i neko je vrijeme bio prava senzacija. Međutim, nije bio osobito zabavan jer se u drvenoj kutiji nalazio fonograf sa samo jednim glazbenim zapisom na cilindru, i to u trajanju do dvije minute. Snimka se mijenjala jednom dnevno. Ipak, odaziv je bio velik jer su ljudi bili znatiželjni. Moramo uzeti u obzir da je ipak bila riječ o kraju 19. stoljeća kad je

¹⁵ Masna kiselina, specifična po visokom talištu. U krutom je stanju do 69°.

i sam fonograf još uvijek bio relativno rijedak uređaj kojeg su mogla imati samo imućnija kućanstva. Senzacija nije dugo trajala ponajprije zbog tehničkih, a možda i higijenskih manjkavosti jer se i dalje slušalo putem slušalica. Slava je uskoro potamnila, ali se ideja "glazbenog automata" nije izgubila.

Ovdje na trenutak treba napustiti razvoj uređaja za reprodukciju i zadržati se na uvjetima snimanja tog vremena. Mikrofon, naime još nije bio izmišljen i snimalo se jednostavnim mehaničkim načinom bilježenja zvuka. Ulogu mikrofona imale su velike stožaste "trube" (tube, stošci) u koje se pjevalo ili govorilo. „Hvatale" su zvuk i prenosile ga na fonograf i cilindar kojeg je netko morao ručno vrtjeti. Snimanja su stoga trajala satima, uz neprestano ponavljanje istih tekstova, pjesama ili orkestralnih izvedbi. Drugim riječima, svaki je tonski zapis bio original jer tehnologija proizvodnje matrica nije bila poznata sve do početka 20. stoljeća.

Pod pretpostavkom da se snima na 15 fonografa, što je bio maksimalan broj za kakvu-takvu kvalitetu tonских zapisa, pri čemu se na svaku izmjenu cilindra (skidanje starih i umetanje novih) trošilo najmanje desetak minuta, u jednom je satu moglo biti snimljeno najviše 90 cilindara. Govornik (spiker) ili pjevač ponavljao je isti sadržaj u svakoj „rundi“ novog ciklusa snimanja. Svaka pogreška, gubljenje glasa, zamuckivanje ili slično rezultiralo je skidanjem svih cilindara i kretanjem od početka. Zaključno, svi sudionici snimanja, od tehničke podrške do izvođača, bili su izloženi mukotrpnim višesatnim ponavljanjima istog teksta ili pjesme.

Imperativ svakog tonskog zapisa tog vremena bila je – kratkoća. Naime, moguća minutaža trajanja (govora ili glazbe) još je uvijek bila ograničena na dvije minute po cilindru. Među tekstovima koji su bili pogodni za snimanje istaknuto je mjesto imao govor Abrahama Lincolna od 19. studenoga 1863. godine, na komemoraciji poginulima u Bitki kod Gettysburga¹⁶ (*Gettysburg Address*). Lincolnov je govor, u razdoblju od 1890. do 1900. godine, postao cijenjeni tekstovni predložak za snimanje. Zadovoljavao je dva ključna uvjeta: bio je vrlo poznat široj javnosti i dovoljno kratak da u cijelosti stane na jedan cilindar.

Drugi uglednik koji je svoje mjesto našao u kataloškoj ponudi snimljenih govora bio je William McKinley, američki predsjednik u razdoblju od ožujka 1897. do rujna 1901. godine. Njegov govor poznat pod nazivom "McKinley's Pan American Speech" snimljen je dan uoči atentata u Buffalu (New York), od čijih je posljedica McKinley i umro, nepunih desetak dana poslije. Otprilike osmina toga govora (toliko je moglo stati na jedan cilindar) odmah je dana u prodaju, a godinama poslije priređivani su i drugi dijelovi. Snimke tog govora postojale su u kataloškoj ponudi Victora do 1911., a u ponudi Columbije sve do 1914. godine. Izumom gramofonske ploče koja je mogla imati tonski zapis s obje strane, Columbia je 1908. ponudila tržištu "dvostruku ploču" istog sadržaja.

Radi boljeg razumijevanja treba napomenuti da se radilo o interpretacijama. Rani fonografski govornici bili su ljudi ugodnih i snažnih glasova, koji su dobro artikulirali tekst dajući mu potrebnu notu dostojanstva s obzirom na važnost originala. Potreba za govornicima-interpretatorima postavila je temelje spikerskim poslovima.

¹⁶ Bila je to najveća bitka Građanskog rata, s mnogo žrtava na obje strane, a ujedno i najveći poraz konfederacije. Lincoln je govorio manje od tri minute, govor koji je vlastoručno napisao i koji je ostao zapamćen kao jedan od najdomljivijih političkih govora u američkoj povijesti. Prepisao ga je, na zahtjev, u pet primjeraka koji se danas nalaze pohranjeni u uglednim institucijama. Svaki od pet prijepisa pomalo se razlikuje u nekim formulacijama, ali smisao i ton govora u cijelosti je isti.

Drugu vrstu poželjnih tonskih zapisa tog vremena predstavljali su svojevrsni "skečevi". Iako su ponajprije bili namijenjeni zabavi slušatelja, zapravo su grubo ismijavali karakteristike pojedinih grupa ili njihovih tipičnih predstavnika. Usmjereni u prvome redu na podrijetlo (doseljenici, ruralna područja) ili mjesto (grad, regija, država) stanovanja, skečevi su često bili izvedeni i na narječju pojedinih zajednica. Takva je "zabava" bila izuzetno popularna, a tonški efekti (najčešće pljesak) upotpunjavali su atmosferu "skeča". Snimke su zapravo imale i vrlo ozbiljne poruke poput naglašavanja svakovrsne nekompetencije tih grupacija za sudjelovanje u političkom životu (Bauman, Feaster, 2005.).

Snimanje glazbe bio je najzahtjevniji posao. Instrumenti nisu imali podjednaku jačinu zvuka i njihov je raspored, najčešće u polukrugu oko "mikrofona", bio od izuzetne važnosti. Neki su instrumenti "pokrivali" ostale, neki se uopće ne bi ni čuli, dok bi drugi bili preglasni. Inženjeri su pukim preslušavanjem snimki zaključili kako najveći problem imaju sa žičanim instrumentima, dok su klavir i violina pogodni jer su "glasni" i nema izobličavanja zvuka. Suočen s nizom takvih tehničkih problema, Edison je najradije snimao samo jedan instrument. Bilo je to neusporedivo lakše od snimanja orkestra, a tonški zapisi kvalitetniji. Tako su izvedbe na violini, klarinetu, ksilofonu, flauti i klaviru činile najveći dio ponude Edisonovih nosača zvuka (cilindara).

Snimanje vokala bilo je podjednako zahtjevan posao. Pjevač je dolazio pred "mikrofon", a potom se, kad je na redu bila instrumentalna dionica, morao povući iza svirača. Višesatna ponavljanja iste pjesme te stalno približavanje i izmicanje od "mikrofona" činili su pjevački posao dosadnim i napornim. Najtraženiji su bili kazališni odnosno operni pjevači zato što su njihovi glasovi bili dovoljno snažni za dobar tonški zapis. Međutim, većina ih baš i nije bila raspoložena za snimanje. (Ne)kvaliteta snimke nije pružala zadovoljstvo slušanja, osobito ljubiteljima i poznavateljima glazbe. Naime, ondašnja je tehnologija snimanja "rezala" većinu visokih i niskih tonova jer jednostavno nije mogla pratiti raspon pjevačeva glasa. To je bio i glavni razlog zbog čega ženski vokali (najčešće soprani) nisu uopće ni snimani.

Treba napomenuti kako početkom 20. stoljeća pjevanje nije bilo osobito unosan posao niti su pjevači imali današnje zvjezdane statuse. Naravno, ni zarade od snimanja nisu bile osobito motivirajuće. Obvezujućih ugovora (ekskluzive) nije još bilo pa su (kvalitetni) izvođači često snimali za razne kompanije. Podjednako tako ni repertoar nije bio zaštićen autorskim pravima.

Informacije o snimljenoj glazbi nalazimo u sačuvanim katalozima ponude najvećih i najuglednijih kompanija tog vremena poput *National Phonograph Co.* (vlasništvo Edisona), *Victor Talking Machine Co.* i *Columbia Phonograph Co.* Poznate su pod nazivom "velika trojka" (engl. *The Big Three*) jer su dominirale američkim, a dijelom i europskim tržištem proizvodnje i prodaje nosača zvuka te uređaja za reprodukciju.

Drugi koristan izvor za rekonstrukciju tonskih zapisa tog vremena predstavljaju sačuvani cilindri, većinom pohranjeni u arhivama uglednih institucija, ali i privatnim kolekcijama. Danas predstavljaju raritet bez osobite uporabne vrijednosti. Zahvaljujući napretku tehnologije mnogi su presnimljeni pa ih je moguće preslušati.

Prijelazak stoljeća donio je izvođačima, ali i glazbenim kućama novu tehnologiju otiskivanja (pretiska) glazbenih zapisa. Bila je to revolucionarna promjena jer je, jednom snimljeni, tonški zapis služio kao matrica za izradu njegovih kopija. Počela je era masovne proizvodnje nosača zvuka. Tehnologiju „kalupa“ Edison je počeo razvijati oko 1900. godine.

Od jedne matrice moglo se proizvesti oko 120 do 150 cilindara. U međuvremenu se pojavio gramofon i gramofonske ploče čime je industrija cilindara dobila ozbiljnog konkurenta.

Tehnologijom „matrice“ znatno je smanjen broj sati snimanja, a povećana je ponuda. Podjednako tako, fonografi su se proizvodili u velikom rasponu cijena, od luksuznih i skupih do jednostavnih i jeftinijih. Postali su dostupni i siromašnijim slojevima stanovništva.

Politički su sadržaji također pronašli svoje mjesto u fonografskoj ponudi. Po uzoru na već spomenute povijesne političke govore (u interpretaciji spikera) neki aktualni američki političari krajem 19. stoljeća, također su htjeli „snimiti“ svoje političke poruke. Najstarije snimke potječu iz 1896. godine, ali nisu sačuvane. Znamo da su postojale jer ih nalazimo evidentirane u prodajnom katalogu kompanije *US Phonograph Co.*, u seriji *New Talking Records*. Kupcima je ponuđeno čak pet govora dvojice ondašnjih predsjedničkih kandidata, Williama Jenningsa Bryana i Williama McKinleya (Bauman i Feaster, 2005). Bili su skraćeni i interpretirani. Naime, ondašnja predsjednička kampanja prepoznata je kao pravo vrijeme za novu vrstu političke komunikacije.

Demokrati su planirali snimiti svoje najjače kandidate kako bi se snimke distribuirale po cijeloj zemlji te emitirale na javnim mjestima. Navodno je njihov kandidat Bryan čak i osobno snimio neke govore koji iz određenih pravnih razloga nisu nikada iskorišteni. Republikanac McKinley (koji je postao predsjednikom 1897.) izjavio je kako smatra "izuzetno nepriličnim govoriti u stroj". Neprilično ili ne, činjenica je da snimanje nije bio ugodan posao, a i rezultat često nije bio zadovoljavajući. Naime, fonografski su zapisi bili neusporedivo osobniji način promidžbe od intervju u tisku, a snimanje neusporedivo teže od već izvježbanih nastupa pred publikom.

McKinley je umro od posljedica ranjavanja u atentatu u rujnu 1901. godine, a predsjednik je postao tadašnji zamjenik Theodore Roosevelt. Iako su ga povremeno nazivali "medijskim predsjednikom", Roosevelt nije iza sebe ostavio nijedan komercijalni tonski zapis. Bio je neusporedivo skloniji nijemoj filmskoj kameri, fotografiji i tisku te je za ukupnoga predsjedničkog mandata, od 1901. do 1908. godine, sustavno odbijao¹⁷ tonsko snimanje.

Idućih desetak godina raspoloženje prema snimanju znatno se promijenilo. Prije svega zbog popularnosti i masovnog korištenja fonografa, unaprijeđenja tehnologije snimanja, izuma matrica i kopiranja, a osobito poruke o modernosti samih političara. Godine 1908. godine, vođena je u Americi prva tzv. fonografska kampanja koja se znatno oslonila na snimljene političke poruke i govore.

2.1.1 Fonografske kampanje

Promjene u raspoloženju prema suvremenim tehnologijama tog vremena osjetile su se najprije na lokalnim razinama. Najveći je iskorak napravio William Randolph Hearst, novinski magnat tog vremena, koji se 1906. godine natjecao za mjesto guvernera države New York.

¹⁷ Nakon "fonografske kampanje" 1908., u kojoj su se nadmetali Taft i Bryan, i Theodor Roosevelt je morao popustiti pred tonskim zapisima. U svom ponovnom pokušaju osvajanja predsjedničkog mandata 1912. snimao je govore za Edisonovu kompaniju, a potom i za Victora.

Prema članku¹⁸ iz *New York Timesa*, Hearst je 29. listopada 1906. godine, predstavio pristašama u stožeru Nezavisne lige u New Yorku svoj "promidžbeni film". Spojio je nijemi filmski zapis sa snimljenom glazbom i govorom s fonografa. „Spajanje“ slike i tona zasigurno je izazvalo veliko zanimanje. Gledateljima je, za svaki slučaj, podijeljen i tekst govora. Iz novinskog članka *NY Timesa* saznajemo da je bilo i nekoliko neugodnih stanki, potrebnih za promjene cilindara na fonografu. Filmski je zapis trajao oko deset minuta, dok je prateći zvuk bio za pune četiri minute kraći. Događaj je ironično ocijenjen "Hearstovim vodviljem", ali mu se ne može poreći originalnost i inovativnost pristupa.

Kombinacija "govornog stroja" i "pokretnih slika" zasigurno je predstavljala pravu malu senzaciju. Iako nespretnan, ovaj je iskorak zapravo dao uvid u potencijal (još uvijek nepoznatog) zvučnog¹⁹ filma. Nadalje, tonski se zapis pokazao praktičnim jer se promocija kandidata mogla odvijati i bez njegove nazočnosti, u svakom prostoru, pa i na ulici. Pojavila se i ideja da se cilindri s političkim porukama nađu i u knjižnicama kako bi se, kao i knjige, mogli posuditi.

Hearstov protivnik bio je republikanac Charles Evan Hughes. Pokazao se dostojnim protivnikom u korištenju ondašnjih modernih tehnologija. Uz uobičajene govore, oglase, plakate, letke i pamflete, njegova je kampanja uključila i 25 pokretnih pozornica strateški razmještenih po određenim lokacijama u gradu. Na pozornicama su bili glazbenici, ali i fonograf na kojem su emitirani snimljeni Hughesovi govori. U vrijeme reprodukcije govora glazbenici su prestajali s muziciranjem, a zasvirali bi u vrijeme kad je cilindar trebalo promijeniti ili ponovo pokrenuti.

Vrijedi spomenuti još jedan originalan pristup glasačima. Na nagovor vođe kampanje Mayera Schoenfelda, Hughes je neke govore snimio na jeziku (dijalektu) zajednice kojoj se obraćao. U studenom 1906. godine, pobijedio je na izborima i postao guverner države New York.

Predizbornu kampanju za novog američkog predsjednika koja je počela 1908. godine, možemo s punim pravom nazvati fonografskom. Umnožavanje tonskih zapisa putem matrica već je postalo standardom većine velikih kompanija za proizvodnju nosača zvuka. Naime, čak i snimljeni govor bio je osobniji od novinskog članka što su kandidati počeli itekako koristiti, osobito za udaljene lokacije kamo nisu ni planirali ići. S druge strane, i same tvrtke koje su se u to vrijeme bavile snimanjem glazbe ili govora, u političkim su govorima našle dobar izvor novca, ali i sredstvo za promidžbu vlastite djelatnosti (osobito u ruralnim dijelovima Amerike). Tijekom te kampanje prvi je put organizirana i fonografska "debata", što je bila novost u političkom nadmetanju.

U razdoblju od kolovoza do studenoga 1908. godine u predsjedničkoj se utrci ponovno pojavio demokrat William Jennings Bryan i republikanac William Howard Taft. Bryanu je to bila već treća nominacija za predsjednika (natjecao se još 1896. i 1900.). Bio je odvjetnik, vješt i temperamentan govornik "zapovjednog" glasa, koji je stekao nadimak "ljudskoga govornog stroja". Još u prvoj kampanji 1896. promovirao je metodu kratkih političkih nastupa, najčešće

¹⁸Hearst canned Speech opened at Kingston, 30. listopada 1906.,

<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9B04E2D9173EE733A25753C3A9669D946797D6CF>

¹⁹ Prvi zvučni film napravljen je 1927. godine u Americi. Zvao se "The Jazz Singer" (*Pjevač jazza*). Vrijedi napomenuti kako nije "progovorio", već „propjevao“, jer su jedino pjevačke scene imale zvuk. Ostatak filma i dalje je bio nijem.

u malim gradovima kroz niz "brzopoteznih" gostovanja (navodno je na dan znao održati i do tridesetak takvih nastupa), nazvanu *whistle-stop*²⁰ stil.

Iako ga stranka u proljeće 1908. još nije bila službeno nominirala, samoinicijativno se odlučio za snimanje i dogovorio ga s *National Phonograph Co.* Međutim, unatoč spremnosti na veliku avanturu s fonografom, snimanje u njegovoj kući u Lincolnu u Nebraski, u svibnju 1908., nije teklo glatko. Bryan je bio nervozan i nije mogao ostvariti snagu i uvjerljivost koju je s lakoćom postizao kad je pred sobom imao publiku.

Snimio je devet dvominutnih političkih govora, od kojih su neki već bili poznati, a neki u cijelosti novi. Nakon snimanja "soba je izgledala kao nakon snježne oluje, prekrivena debelim slojem voštanih strugotina", napisao je snimatelj Harold Vooris u članku koji je objavljen u *Edison Phonograph Monthly* u srpnju 1908. godine. Primjedba se odnosila na ostatke iz procesa snimanja, odnosno urezivanja zapisa na cilindre. Bryan je očito često griješio i ponavljao tekstove. Međutim, u srpnju, kad je nominacija potvrđena, Bryanovi su govori bili spremni za distribuciju. Umjesto napornog *whistle-stop* stila njegovi su govori jednostavno emitirani putem fonografa, čime je dobio dragocjeno vrijeme potrebno za nastupe na važnijim lokacijama.

Reakcije na prodaju snimljenih govora bile su dvojake. Prema političkim karikaturama iz tiska Bryan je doživljen kao egocentrik koji uživa u vlastitu glasu. Usprkos tomu, privukao je veliku pozornost budući da su mnogi ljudi još uvijek doživljavali fonograf kao pravo čudo tehnike. Deseti, a ujedno i zadnji snimljeni Bryanov govor za istu kampanju, učinjen je naknadno, i to u produkciji *Columbia Co.* Bila je riječ o namjenski pisanom tekstu, svojevrsnom odgovoru na promidžbene aktivnosti protukandidata Tafta.

Sudac Taft, ulaskom u kampanju bio je prisiljen slijediti primjer svog protivnika. Početkom kolovoza iste godine u njegovoj kući u Hot Springsu u Virginiji snimljene su i njegove političke poruke. U cijelosti nespreman i bez osobita oduševljenja, Taft se na početku nije mogao pridržavati dopuštene minutaže trajanja snimke. Većina već pripremljenih govora morala je biti znatno skraćena. Međutim, uskoro se prilagodio pa je umjesto četiri, koliko je bilo predviđeno, snimio čak 12 političkih govora.

Snimanje je očito bilo zahtijevan i težak posao. Ponajprije bila je riječ o izoliranoj atmosferi (kućnoj ili studijskoj) na koju političari tog doba nisu bili naviknuti. Tišina potrebna za snimanje nije bila motivirajuća za govornike koji su upravo iz reakcija publike crpili potrebnu snagu i uvjerljivost. Nadalje, morali su mirno stajati (ili sjediti) pred „mikrofonom“ kako se ne bi mijenjao smjer "hvatanja" zvuka, odnosno pojačavao ili slabio ton same snimke. Pred ustima im je stajala obična „truba“ širokog otvora koja je svojim oblikom i veličinom ometala svaku eventualnu gestikulaciju. I na kraju popisa svih neugoda bilo je još i čvrsto pravilo o dužini trajanja govora. Dvije su minute bile standard koji se morao poštovati.

Izloženi takvoj neprirodnoj i izoliranoj atmosferi, bez ikakve povratne informacije, govornici su gubili snagu i uvjerljivost. Srećom, postojala je mogućnost ponavljanja pa su snimke na kraju imale potrebnu interpretativnu i tonsku kvalitetu za daljnje umnožavanje.

Objavom nominacija počelo je žestoko fonografsko nadmetanje. Govori su reproducirani svugdje gdje je to bilo moguće, na javnim prostorima i izbornim stožerima.

²⁰ Izraz "whistle-stop" izvorno označava postaje na kojima se brzi vlakovi ne zaustavljaju. U kontekstu predizborne kampanje podrazumijevao je mala i nevažna mjesta (naselja) u koja bi političari dojurili, održali kratak govor i smjesta odjurili dalje.

Usporedo je tekla i promidžba samih kompanija koje su snimile te govore te reklame za kupnju fonografa. "Bez obzira za koga glasovali, nabavite snimke obojice kandidata", sugerirala je jedna od reklama iz Edisonove tvornice. "Victor ne komentira politiku, samo nudi stajališta svih kandidata kako bi svakom glasaču pomogao u mudroj i inteligentnoj odluci", poručivali su iz *Victor Co.* Zapravo su se u isto vrijeme odvijale dvije paralelne promidžbe.

Koristeći aktualan politički trenutak, poslovni je Edison organizirao i „fonografsku debatu". Valja napomenuti kako početak predsjedničkih debata kakve danas poznajemo datira iz šezdesetih godina 20. stoljeća i izravno je povezan s popularnošću televizijskog medija. Međutim, na početku 20. stoljeća sučeljavanje kandidata još nije bilo uobičajeno. Nešto slično zabilježeno je 1858. kad je u nadmetanju za senatorsko mjesto u Illinoisu održano sedam sučeljavanja kandidata²¹ (Skoko, 2005:63). Riječ je bila o osobnim nastupima pred publikom.

Mjesečnik *Edison Phonograph Monthly* je u studenom 1908. godine, najavio "prvu fonografsku debatu u povijesti" koja je trebala biti održana 9. studenoga u Foster's Opera Houseu u gradu Des Moines u Iowi. Tako je i bilo. Središnji dio pozornice zauzela su dva fonografa na kojima su naizmjenice reproducirani snimljeni govori obojice kandidata. U vrijeme promjene cilindra, a da bi se na pozornici ipak nešto događalo, nastupali su pjevači praćeni orkestrom. Takva "debata" bila je u prvome redu reklama za Edisonove fonografe i općenito nosače zvuka, a političke su poruke bile tek mamac za kupce. Slične su poteze vukli *Victor Co.* i *Columbia Co.* (Bauman i Feaster, 2003:12).

Kampanja iz 1908. godine, upravo zbog snimljenih govora, silno je personalizirala politiku i dala joj dodatnu komunikacijsku komponentu. Bilo je to medijski „gluho“ vrijeme u kojem je snimka političarevog glasa, intonacija, artikulacija i interpretacija davala kandidatu osobnost koju nije mogao ostvariti uobičajenim promidžbenim metodama (tisak, plakati, pamfleti). Također, gledanje fonografa i slušanje ljudskog glasa s cilindra koji se vrti, u nerazvijenim i zabačenim je područjima predstavljalo senzaciju. Nije zanemariv niti podatak da su političko nadmetanje tako mogli pratiti i nepismeni glasači kojih je, u to vrijeme, bilo dosta.

Preko fonografa politika je, neusporedivo više nego prije, stigla u kućanstva gdje su u slušanje mogle biti uključene i žene (iako u to vrijeme nisu imale pravo glasa²²). Sugestivne reklamne poruke o „slušanju kod kuće“ zasigurno su privlačile dio žena koje je zanimala politika. Bilo je to vrijeme bez ijednog elektroničkog masovnog medija pa se kandidate moglo čuti i vidjeti isključivo uživo, prilikom nekog govora.

Reklamiranje političkih sadržaja nije jenjavalo ni nakon završetka kampanje 1908. i pobjede W. H. Tafta. U ponudi su se našle unikatne snimke novog predsjednika namijenjene zainteresiranim osobama i kolekcionarima.

U sljedećoj predsjedničkoj kampanji koja je počela 1911. godine, nosači zvuka već su bili znatno kvalitativno i kvantitativno unaprijeđeni. Trajanje je pomaknuto na četiri minute, a zvuk je pri reprodukciji bio čišći i razgovjetniji. U masovnoj proizvodnji našle su se i gramofonske ploče.

²¹ Za senatorsku su se poziciju nadmetali Abraham Lincoln i Stephen Douglas. Od 21. kolovoza do 15. listopada navodno je održano sedam debata, pri čemu je svaka trajala tri sata.

²² Borba za ženska prava počela je u drugoj polovini 19. stoljeća agresivnim sufražetskim akcijama u Engleskoj, a potom i u Americi. Unatoč tome ženska je populacija u Americi glasačko pravo čekala do 1920. godine, a Afroamerikanke i duže.

Međutim, demokratski kandidat (i novi predsjednik) bio je Woodrow Wilson. Nije bio osobiti govornik i nije volio snimati govore pa ni kampanja nije donijela neke osobite pomake. Snimio je desetak govora u trajanju od jedne do gotovo četiri minute u kojima je glavna tema bila Prvi svjetski rat i prijepori o tome treba li Amerika ući u taj rat.

Originalnih dokumentarnih audiosnimki iz Prvoga svjetskog rata ima vrlo malo. Crook (1998:66-67) navodi primjere tonkih zapisa vojničkih sjećanja (nakon povratka iz Europe) te dokumentarni zapis napada artiljerije na francuski grad Lille učinjen 9. listopada 1918. godine. Taj je tonski zapis korišten, prema istom izvoru, u promidžbene svrhe radi prikupljanja novca za rat.

Među snimljenim političkim porukama tog vremena ističe se kratak govor generala Johna Josepha Pershinga poznatog pod nadimkom *Black Jack*, zapovjednika američkih vojnih snaga u Europi. General Pershing je u travnju 1918. godine, u Savezničkom stožeru u Chaumontu u Francuskoj ciljno snimio kratak govor namijenjen vojnicima i njihovim obiteljima u Americi pod nazivom "S francuskih bojišta" (engl. *From the Battlefields of France*)²³. Bio je to ujedno i prvi tonski zapis izravno s bojišta. Izazvao je veliku pozornost javnosti i smjesta postao poznat i često reproduciran.

Nakon pojave radijskog medija (1920.), a osobito njegovim dinamičnim razvojem, govorni su zapisi postajali sve rjeđi. Zbog popularnosti „kutije koja svira“, radijski su programi uskoro dopirali do velikog broja stanovnika, često i do najudaljenijih dijelova Amerike. Time je otpala potreba snimanja političkih poruka i troškova transporta na željene lokacije. Radijske su postaje, male i velike, u svega nekoliko godina preplavile Ameriku, a radijski prijammnici postali uobičajeni u većini kućanstava.

Nosači zvuka također su se promijenili. Gramofonska je ploča zauvijek potisnula cilindre, namećući se kao optimalan format nosača zvuka. Iako Edison nije želio tek tako odustati od cilindra, bilo je jasno kako nemaju budućnosti. Kvaliteta zvuka gramofonske ploče, a osobito jednostavnost umnožavanja bili su neusporedivo prikladniji za snimanje i prodaju. Stiglo je vrijeme gramofona.

2.2. Gramofon

Samouki njemački izumitelj Emile Berliner (1851–1929) stigao je iz Njemačke u Ameriku 1870. godine. Bez formalne naobrazbe, radio je sve vrste poslova. Snažno su ga privlačili telefonski mikrofoni pa je uskoro u svojem stančiću uredio malu radionicu u kojoj se bavio istraživanjima. Neke je inovacije zaštitio patentima za koje mu je Bellova kompanija uskoro ponudila otkup, ali i posao. Idućih je sedam godina radio za Bella, prvo u New Yorku, a potom u Bostonu. Sustavno je dograđivao manjkavo obrazovanje i s godinama se razvio u vrsna izumitelja.

Zanimajući se i za snimanje zvuka, nije razmišljao o cilindrima već pločama. Činilo mu se neusporedivo logičnijim da igla leži na ploči umjesto da neprirodno okomito klizi po rotirajućem valjku. Razmišljao je i o promjeni načina snimanja jer je lateralni (lijevo-desno)

²³ Pershing, John J.: <http://www.firstworldwar.com/audio/fromthebattlefields.htm> (preuzeto u lipnju 2008.).

zapis nalazio kvalitetnijim od vertikalnog (gore-dole). Berliner je, zapravo, krenuo smjerom istraživanja koja je prije desetak godina radio francuski izumitelj Cros.

U svibnju 1887. godine, prijavio je patent lateralnih zapisa na ravnoj i okrugloj ploči. Nije mu odobren upravo zbog sličnosti s Crosovim. Međutim, nekoliko mjeseci poslije, u studenom, uz neke je preinake ipak prihvaćen. Patentirao je staklenu ploču premazanu debelim slojem stvrdnute čađi u koju je bilo moguće urezati tonski zapis. Bila je to eksperimentalna faza, u praksi još prilično neupotreblija.

Berliner je čvrsto vjerovao u njezinu budućnost. Već sam oblik činio se lakšim za rukovanje, trajnijim pri slušanju i praktičnijim za umnožavanje. Sljedeće je godine počeo eksperimentirati s cinčanom pločom koju je premazao tankim slojem tvrde voštane mješavine. Tako učinjen zapis uranjao se u kiselinsku kupku koja bi dodatno „nagrizla“ učinjene brazde, dok su drugi dijelovi ploče ostajali zaštićeni voskom. Tako pripremljena ploča služila je kao podloga za nastanak svojevrsnog "negativa" na kojem se mogla otisnuti matrica, predložak za daljnje „štampanje“. Nakon nekoliko mjeseci voštanu je smjesu pokušao zamijeniti celuloidom, ali pokazalo se da je taj materijal premekan.

Osmišljavanje stroja za reprodukciju išlo mu je neusporedivo brže i s više uspjeha. Javnosti ga je predstavio na predavanju u Franklinovu institutu u Philadelphiji, u svibnju 1888. godine. Predavanje je nosilo naziv "Gramofon: urezivanje ljudskoga glasa" (engl. *The Gramophone: Etching the Human Voice*). Opširan tekst od 22 stranice, dopunjen Berlinerovim originalnim bilješkama na marginama, danas se čuva u američkoj Kongresnoj knjižnici. Nakon kratkog osvrta na povijest snimanja zvuka i probleme s cilindrima, predstavio je svoj uređaj, prvi ga put nazivajući gramofonom (grč. *gramma* – slovo, pisanje; *fone* – glas, zvuk). Međutim, ni gramofon, a osobito gramofonske ploče nisu još bili spremni za široku, a time i komercijalnu uporabu.

Godinu dana poslije, u srpnju 1889. godine, počeo je raditi ploče od tvrde vulkanizirane gume (vulkanit), prešane u željeznom kalupu, obloženom bakrom ili cinkom. Nažalost, reprodukcija s ploča i dalje je bila toliko loša da se bez pratećeg teksta na papiru tonski zapis nije mogao razumjeti. Nastavio je tragati za optimalnim materijalom.

U međuvremenu je osnovao i svoju prvu tvrtku pod nazivom *US Gramophone Co.*, a koja je trebala upravljati pravima na njegove patente. Nekoliko godina poslije (1894.) pokrenuo je vlastitu proizvodnju gramofona i ploča pod imenom *Berliner Gramophone Co.* Početak nije bio osobito uspješan jer su tržištem dominirali fonografi i valjci, a pragramofon još uvijek nije bio bolji od njih.

Elridge Reeves Johnson (1867–1945) bio je samouki mehaničar kojeg su zanimali uređaji za snimanje i reprodukciju zvuka. Eksperimentirao je u maloj radionici u Camdenu. Raspolagao je voljom i praktičnim znanjem što je bilo dovoljno da ga Berliner pozove na suradnju oko unaprijeđenja gramofonskog motora. Naime, dotadašnja ručna vrtnja rezultirala je čestim gubljenjem brzine (ubrzavanje ili usporavanje vrtnje "tanjura"), što je rezultiralo izobličenjem zvuka jer je tonski zapis "zavijao" ili "cvrkutao".

Johnson je osmislio motor s opružnim mehanizmom i unaprijedio gramofonsku zvučnicu. Brzina vrtnje mogla se regulirati, motor je radio tiho, a ni cijena se nije znatnije promijenila. Ubrzo je postao jedan od najvažnijih Berlinerovih suradnika. U razdoblju od 1896. do 1898. godine, Johnsonova je radionica proizvodila motore i zvučne kutije za Berlinerove gramofone

te kreirala prve glazbene kabinete. Johnson je dio svojih izuma i patentirao, smatrajući da je Berlinerovu "znanstvenu igračku" unaprijedio do komercijalne iskoristivosti velike vrijednosti.

Berliner se u međuvremenu i dalje bavio pločama. Umjesto ploča od vulkanita, 1897. počeo je s proizvodnjom ploča od šelaka²⁴, ostvarujući tako veliki napredak u kvaliteti snimanja i reprodukciji.

Iste je godine jedan od Berlinerovih agenata za prodaju, Fred Gaisberg, otišao u London s namjerom da i tamo otvori prodaju gramofona. Utemeljio je *UK Gramophone Co.* pa je naziv "gramofon" uhvatio korijen i na engleskom tlu. Naime, u Americi je dugo godina ukupna oprema za reprodukciju, bez obzira je li bilo riječi o valjcima ili pločama, nazivana fonografima.

Krajem 1898. godine, Berliner je s bratom Josephom osnovao prvu europsku tvornicu gramofonskih ploča *Deutsche Grammophon Gesellschaft* (DGG) u Hannoveru. Početna je proizvodnja bila svega nekoliko stotina ploča koje su danas visoko cijenjene među kolekcionarima. Tonski je zapis i dalje bio samo na jednoj strani, a vrtnja je počinjala iz sredine, spiralno se šireći prema rubu. Ploče su tiskane s promjerom od 12,7 i 17,7 centimetara (5 i 7 inča). Malo je poznato da je upravo ta tvrtka 1924. utemeljila poznatu marku *Polydor Records* kao vlastitu izvoznu liniju.

Kraj 19. stoljeća donio je niz problema s autorskim pravima nad gramofonom. Patenata na početku nije bilo mnogo i svaki je unapređivao tek neki detalj u radu ili materijalima. Pojavile su se dvojbe tko je što zapravo izumio i zaštitio. Berliner je nedvojbeno osmislio gramofonsku ploču, ali Johnson je isto tako nedvojbeno unaprijedio gramofon.

Početkom 20. stoljeća dogodila se važna tehnička inovacija. Ademor Petit, francuski inovator, riješio je problem snimanja na obje strane gramofonske ploče. Petit je ploču stisnuo u kalup učinjen od dvije matrice. Rezultat je bio revolucionaran jer je nova ploča imala dva glazbena zapisa, svaki na jednoj strani. Kompanija *Victor* smjesta je otkupila autorska prava, a 1904. i počela s proizvodnjom dvostranih ploča, naravno, po višoj cijeni od dotadašnje.

Columbia Co. zakasnila je s pravodobnom reakcijom na pojavu dvostranih ploča, a rezultat je, po običaju, bio dugotrajan sudski proces. Završen je 1908. godine, kad je odvjetnik *Columbije* dramatično u sudnici, suočen s gubitkom procesa zbog snage autorskih prava kojima je *Victor* zaštitio otkupljeni patent, podigao gramofonsku ploču u vis i zapitao suca da mu pokaže „na kojoj to strani svi drugi smiju snimati“? Tog je trenutka postalo jasno da je zabrana korištenja obje strane ploče zbog autorskih prava jednostavno besmislena.

Unaprijeđena kvaliteta i proizvodnja cilindara i ploča dala je novi poticaj svima koji su u snimanju i prodaji nosača zvuka vidjeli dobru zaradu. Bio je to početak razvoja moćnih diskografskih kuća i ukupne glazbene industrije.

²⁴ Prirodna smola. Za komercijalno iskorištavanje dolazi pakirana u listiće, grudice, prašak ili kao već gotova smjesa za rad. Danas se može naći u prodaji u specijaliziranim prodavaonicama boja i lakova te kemikalija, a najčešće je rabe restauratori crkvenih kipova, fresaka i crteža.

2.2.1. Glazbena industrija

Opera, glazbena forma koja uz pjevanje objedinjuje i glumu, snažnu je afirmaciju doživjela u 17. stoljeću, osobito u Rimu i Veneciji. Bila je toliko uspješna i popularna da je do početka 18. stoljeća u Veneciji otvoreno deset opernih kuća (Raeburn, 2002:23).

Bio je to golem preokret jer je prestala biti privilegija visokih staleža, a brojni pozivi iz inozemstva donijeli su talijanskoj opernoj glazbi ugled i popularnost. Operne su kuće počele nicati u gotovo svim glavnim gradovima europskih država, a pisanje opera počinje i na drugim jezicima. Glavne su zvijezde bili pjevači, većinom kastrati, koji su pjevali i ženske uloge jer se ženama bilo zabranjeno pojavljivati se na pozornici.

U 18. stoljeću afirmirala se *opera buffa* kao odraz umjetničkih potreba širokih građanskih slojeva (Andreis, 1966:249). U Francuskoj se razvijala komična opera (franc. *opéra comique*) s govornim i pjevanim dionicama, koja je vodila prema kabareu i suvremenom mjuziklu. Snažan je poticaj dobila i instrumentalna glazba, osobito sonate i simfonije, a u Francuskoj, nakon revolucije 1789. godine, nastale su brojne popijevke i himne. Bio je to opet velik preokret u glazbenoj umjetnosti. Ideja francuske revolucije prelazila je nacionalne granice, postajući sve više spoznaja kako je glazba zajedničko i svima dostupno dobro. Svojevrсна demokratizacija glazbe očitovala se u sve širim krugovima ljubitelja, sve brojnijim glazbenim udruženjima, prvim prigodnim festivalima, novim metodama nastave u glazbenim školama, tematskim časopisima, a kompozitori su postali nezavisniji, slijedeći vlastite stvaralačke porive (Andreis, 1966:335).

Dotad dominantni utjecaj talijanskih, francuskih i njemačkih kompozitora izgubio je zamah kad je došlo do snažnog razvoja drugih nacionalnih glazbenih škola. Nastalo je razdoblje romantizma koje je donijelo male forme, klavirske minijature i solo pjesme te oživjelo zanimanje za folklor i narodne napjeve.

Međutim, talijanska je opera opet doživjela procvat zahvaljujući remek-djelima skladatelja poput Gioacchina Rossinija, Vincenza Bellinija i Gaetana Donizettija, koji su operne arije uveli u vrijeme *bel canta*. Plodno se razdoblje nastavilo s još jednim velikim skladateljem, Giuseppeom Verdijem. Inače, cijelo 19. stoljeće obilježeno je brojnim glazbenim velikanima, skladateljima koji su snažno obilježili povijest ne samo europske nego i svjetske glazbe.

Kućno je muziciranje bilo uobičajen način večernje zabave. Bez obzira je li bila riječ o otmjenim okupljanjima gdje su muzicirali školovani glazbenici ili veselim obiteljskim skupovima na kojima su svirali samouki svirači, glazba je bila sve prisutnija. U prodaji su se našli notni zapisi, od skromnih i jednostavnih do bogato ukrašenih i skupih. Sve popularnijim postajao je i ples. Valcer, polka, mazurka i galop tek su neki od popularnih plesova s kraja 19. stoljeća.

Na prijelasku 19. u 20. stoljeće, New York je bio privlačan kozmopolitski grad u koji su stalno pristizali novi stanovnici, noseći „svoju“ (etno) glazbu, bilo kao svirači, tekstopisci ili pjevači. Nalazio se u središtu najgušće naseljenog dijela Amerike gdje je u pet država živjelo 19,2 milijuna stanovnika, a broj je i dalje rastao. Bio je polazna i dolazna luka za Europu u koju su dnevno stizali brodovi puni doseljenika i robe. Dinamičan se kulturni život odvijao u velikom broju kazališta, vodvilja i malih scena.

Upravo su na temeljima glazbene baštine doseljenika, uz preinake koje su se dogodile s godinama, nastale mnoge danas tradicionalne i poznate američke pjesme. Uz ugledne autore u New Yorku je živio i golem broj nepoznatih umjetnika, autora, pisaca, pjevača i skladatelja. Bili su koncentrirani oko 28. ulice, poznate pod nazivom Tin Pan Alley, koja je postala obvezno mjesto za sve agente i producente u potrazi za novim imenima i pjesmama.

Dio publike bio je privučen europskim opernim repertoarom, dio mjuzikloma, a dio je uživao u tradicionalnoj američkoj²⁵ ili vlastitoj etno glazbi. Iako se to razdoblje često naziva erom *regtimea*, to je samo djelomično točno. Zadržao se do dvadesetih godina 20. stoljeća i bio osnovom za nastanak mnogih kasnijih glazbenih stilova.

Tragom europske tradicije razvijala se i snažna scena vojnih orkestara koji su postali poznati kao limeni (duhački) orkestri (engl. *brass bands*). Većina američkih gradova, bez obzira na veličinu, imala je takve orkestre, pa se njihov broj krajem 19. stoljeća popeo na gotovo desetak tisuća. Neki od njih, primjerice US Marine Band²⁶, Gilmore's Band i Sousa's Band, postali su popularni diljem zemlje i prve "zvijezde" u katalogima ponude snimljene glazbe.

Uskoro su se pojavila i prva novinska izdanja specijalizirana za glazbu. Časopis pod nazivom *Billboard Advertising* utemeljen je 1894. godine, izlazio je mjesečno i na svojem početku nije bio namijenjen samo glazbi. Na prijelazu stoljeća predstavljao se kao vodeći zabavni američki časopis, s širokom mrežom novinara i dopisnika iz svih glavnih europskih gradova. Na snimljenu je glazbu obratio posebnu pozornost tek za Prvoga svjetskog rata, a posvetio joj se s pojavom radija.

Mogućnost da se omiljena glazba sluša i kod kuće činila se nadasve ozbiljnim i unosnim poslom. Najutjecajnije i najveće kompanije bile su *Edison Phonograph*, *Columbia* i *Victor*.

Edison Phonograph bio je početkom 20. stoljeća velika kompanija koja je proizvodila, distribuirala i prodavala nosače zvuka (voštane valjke) u Americi i Europi. Edison je bio imućan i utjecajan, osmišljavao je nove linije proizvoda s širokim rasponom cijena i kvalitete, a u njegovim se studijima sustavno snimalo.

Columbia Phonograph počela je kao mala i lokalna tvrtka koja je prodavala Edisonve fonografe i nosače zvuka. Presudna osoba za njezin daljnji razvoj bio je odvjetnik Edward D. Easton, čovjek koji je čvrsto vjerovao kako je glazba pravi sadržaj za daljnji razvoj i popularnost fonografa. Već 1891. godine *Columbia* je nudila prve vlastite snimke, a desetak godina poslije u ponudi ih je bilo oko tisuću (Steffen, 2005:44-45). Osim glazbe, nudila je snimljene jezične tečajeve, skečeve i u to vrijeme neobično popularno tzv. umjetničko zviždanje. Iako još daleko od masovne proizvodnje, glazbena je produkcija bila cilj njihove poslovne strategije. Tvrtka se iz Washingtona preselila u komercijalniji i promjenama otvoreniji New York.

Victor Talking Machine Company ili kraće *Victor* nastala je nakon uspješno završenoga sudskog procesa u kojem su Emile Berliner i Elridge Reeves Johnson dokazali svoje autorstvo nad gramofonom. Bila je riječ o višegodišnjem sporu s Frankom Seamanom koji je, 1896. godine, potpisao ugovor o zastupanju i prodaji Berlinerovih i Johnsonovih uređaja. Zauzvrat se obvezao na kontinuirano reklamiranje uređaja pod Berlinerovim imenom.

²⁵ Primjerice, "O My Darling Clementine" (1883.), "My Bonnie" (1881.), "Oh, Susanna" (1848.), "Silent Night" (1818.), "Yellow Rose Of Texas" (1858.) itd.

²⁶ US Marine Band najstariji je profesionalni američki orkestar, utemeljen 1798. godine. Ubrzo su postali službeni državni i vojni orkestar.

Međutim, izigrao je dogovor i 1899. godine, osnovao tvrtku Zon-O-Phone (poslije preimenovanu u Zonophone). Proizvodila je istoimene uređaje i ploče prema Berlinerovim i Johnsonovim patentima. Dodatno ih je i tužio tvrdeći da su uzeli njegovu tehnologiju. Vještim manipulacijama, u koje je bila upletena i *Columbia*, uspio je u tužbi pa je 1900. Berlineru i Johnsonu nakratko zabranjena daljnja proizvodnja ploča i gramofona. Razočaran i ljut, Berliner je zauvijek napustio Ameriku i nastanio se u Montrealu u Kanadi. Johnson nije odustao i upustio se u pravnu bitku. Pobijedio je i 1901. osnovao novu kompaniju *Victor Talking Machine* u kojoj se riječ "Victor" odnosila na postignutu pobjedu. Proizvodnja je bila u Camdenu (New Jersey) i oslanjala se na nekoliko linija gramofona pod nazivima Victor, Victrola, Electrola i Orthophonic.

Engleska se snimateljska glazbena scena razvijala pod vodstvom *UK Gramophone Co.* ili kraće *GramCo* i spomenutog Frederica Williama Gaisberga (1873–1951). Početkom 20. stoljeća Gainsberg je, potaknut velikim zanimanjem za gramofone i glazbu s ploča, otvorio tvornicu u ruskom gradu Rigi. Odmah nakon početka rada, 1901. i 1902. godine, snimljen je ciklus glasovitih ruskih opernih pjevača. Ploče su bile opremljene crvenim naljepnicama i doživjele su velik uspjeh. Bio je to početak glasovite kolekcije klasične glazbe *Red Seal* ili *Red Label*. Osobito uspješan bio je niz od deset ploča poznatoga ruskog opernog pjevača Fjodora Šaljapina. Promijenjena je i veličina ploča pa je umjesto dotadašnjih 17,8 centimetara (7 inča) i tri minute tonskog zapisa, povećana na 25,4 centimetra (10 inča) i trajanjem do četiri minute. Nova je mjera vrlo brzo postala novi standard.

Sljedeći veliki uspjeh *Red Seala* bio je Enrico Caruso (1873–1921), talijanski operni pjevač i jedan od najpoznatijih tenora u povijesti opere. Za *UK Gramophone* je 1902. snimio deset pjesama i to u improviziranom studiju u jednom milanskom hotelu. Sljedeće je godine nastupio u "Rigolettu" Giuseppea Verdija na pozornici newyorškog Metropolitana, a godinu poslije, 1904., snimio je i prve ploče za američki *Victor*.

Carusov snažan i bogat glas rezultirao je snimkama visoke kvalitete koje je, između ostalog, *Victor* koristio i za reklamiranje vlastitog posla. Carusova popularnost i kvalitetni tonski zapisi unijeli su preokret u dotadašnja razmišljanja i suzdržanost prema snimanju. Caruso je u idućih petnaestak godina snimio oko 260 različitih arija i pjesama, donijevši *Victoru* milijune dolara zarade, a newyorškom Metropolitanu prestižnu poziciju među svjetskim opernim kućama. Naposljetku je najviše profitirala nastajuća glazbena industrija čiji su razvoj odjedanput počeli podupirati svi zainteresirani, od pjevača do proizvođača opreme i trgovaca.

Početkom 20. stoljeća mlada diskografska industrija srela se s još jednim tehničkim pitanjem. Riječ je bila o oznakama na pločama. Valjci su zbog svojeg specifičnog oblika, informacije o sadržaju najčešće imali ispisane na svojim zaštitnim omotima, lijepo dizajniranim kartonskim kutijama. Međutim, na pločama je bilo dovoljno mjesta za potrebne podatke o nazivu pjesme i izvođačima. Dotadašnji izravan način gravure nije bio osobito dekorativan, a u uvjetima masovnije proizvodnje postao je i preskup. U potrazi za boljim i jeftinijim rješenjem, diskografija se odlučila za naknadno lijepljenje papirnatih oznaka. Nažalost, nije se pokazalo i trajnim jer su naljepnice jednostavno otpadale s ploča. Inovativni Johnson iz *Victora* stoga je posegnuo za tehnikom utiskivanja naljepnica na ploču dok je još bila "vruća". Kvaliteta tog rješenja postavila je standard koji se vrlo dugo zadržao.

Dinamičnim razvojem i sve jačom konkurencijom, tvrtkama je postao važan i njihov zaštitni znak odnosno logotip. Idejna rješenja postala su podjednako važna kao izvođači i

kvaliteta tonских zapisa. Među najpoznatijim logotipima tog vremena bio je crtež psića koji gleda u zvučnik gramofona i koji je postao zaštitni znak linije ploča pod nazivom "His Master's Voice" (HMV). Izvorno je bila riječ o ulju na platnu iz 1898. godine, čiji je autor engleski slikar Francis Barraud. Platno je nastalo prema sjećanju, u vrijeme kad je psić Nipper već uginuo. Na slici je umjesto gramofona bio fonograf pa je i izvorni naziv djela bio "Pas gleda i sluša fonograf". Za potrebe eventualnog izlaganja preimenovano je u "Glas njegovog gospodara" (engl. *His Master's Voice* ili HMV). Međutim, nijedna ga galerija nije htjela izložiti s objašnjenjem kako se ne razumije što pas uopće radi. Barraud ga je ponudio i Edisonovoj tvrtki u Londonu, u kojoj su ga navodno odbili s riječima: "Psi ne slušaju fonograf!"

Slikar se odlučio malo "komercijalizirati" sliku i prebojiti crni fonografski "zvučnik" u zlatni. Uputio se u prodavaonicu Berlinerovih gramofona u Londonu s ciljem posudbe nekog zvučnika. Međutim, slika se svidjela jednom od direktora koji mu je ponudio otkup pod uvjetom da fonograf "zamijeni" gramofonom. Slikar je pristao te prerađeno platno, zajedno sa svim pravima daljnega korištenja, prodao kompaniji za sto funti.

UK *Gramophone* počeo je koristiti "His Master's Voice" kao zaštitni znak 1909. godine. Postao je toliko popularan da je uskoro cijela tvrtka prozvana HMV iako nikada nije formalno preuzela taj naziv. Uskoro je postala najjača engleska produkcijska i glazbena kuća. Uspješno je poslovala sve do 1931. kad je zajedno s *Columbijom* ušla u sastav *Electric and Musical Industries*, poznatiju kao EMI, poslije jednu od najvećih diskografskih kuća na svijetu.

Francuski *Pathé Records* osnovala su 1894. godine, braća Charles i Emile Pathé²⁷ nakon što su u svojem pariškom restoranu postavili Edisonov fonograf. Uređaj je privlačio toliku pozornost da su ljudi stajali u redovima kako bi na dvije minute poslušali glazbu. Zainteresirani odazivom i brojnim upitima u vezi s kupnjom fonografa, braća su se odlučila za vlastitu proizvodnju. Osim fonografa proizvodili su i valjke za kućnu uporabu, a uskoro su se upustili i u vlastita snimanja.

Počeli su sa studijima u Parizu, Londonu, Milanu i Moskvi, a nakon nekoliko godina proširili su se i na tržišta Dalekog istoka (*Pathé Asia*) i Kinu gdje je njihova tvrtka snimala nastupe u Pekinškoj operi. Suvremeni i inovativni, uspješno su se prebacili i na gramofonske ploče. U glazbenom su poslu opstali sve do 1928. kad su *Pathé Records* prodali engleskoj podružnici *Columbije* i povukli se iz posla.

U Njemačkoj su Max Strauss i Heinrich Zunz 1903. godine osnovali *Odeon*, tvrtku koja je dobila ime prema poznatom pariškom kazalištu, a sam crtež zgrade bio je zaštitni znak jedne od najutjecajnijih glazbenih linija. Tvrtka je vrlo brzo postala poznata i cijenjena jer je prije svih drugih počela proizvoditi ploče koje su imale obje snimljene strane. Schoenherr²⁸ smatra da je tvrtka i osnovana kako bi proizvodila dvostruke ploče jer su nekako došli u posjed patenta izumitelja Ademora Petita. Promijenila je i dotadašnji standard veličine ploča jer je proizvodila ploče od 27,3 centimetara (10,75 inča), čime je dobila na dužini tonskog zapisa.

Spajanjem s tvrtkom u vlasništvu Carla Lindströma počelo je razdoblje golemoga poslovnog uspjeha koji je *Odeon* vodio prema najvećoj europskoj glazbenoj kompaniji. Lindström je bio uspješan čovjek koji je vodio istoimenu tvrtku u Berlinu, a *Parlophone* je bila njegova glavna i najuspješnija linija. Okrenuo se tržištima kamo još nije dospjela

²⁷ Druga dvojica braće Pathé, Théophile i Jacques, bavila su se filmom. Produkcijska kuća Pathé postoji i danas.

²⁸ Schoenherr, Steven: Recording Technology History, <http://www.aes.org/aeshc/docs/recording.technology.history/notes.html>

konkurencija²⁹ poput sjeverne Afrike, Grčke i Turske. Agresivnom, ali i uspješnom, poslovnom politikom dospjeli su i do Indije, a do 1910. *Odeon* je ušao i na azijsko i kinesko tržište. Nije ga zaustavio ni Prvi svjetski rat. Tvrtka se uspješno i brzo razvijala, prilagođavala i prodirala na nova tržišta, stalno osnivajući podružnice. Postojala je sve do 1931. godine kad je i ona postala dio EMI-ja, novoga medijskog i glazbenoga diva.

Prvi svjetski rat bio je vrijeme specifičnih glazbenih sadržaja, velikim dijelom i namjenski pisanih. Domoljublje i ponos s jedne strane, ljubavne pjesme i čežnja za domom s druge, bili su glavne teme. Iako često pisane samo radi propagande, pjesme su snažno utjecale na vojnike s obje strane, ali i građanstvo. Mnoge od njih bile su koračnice, koje su slavile herojstvo ili određeni rod vojske ili mornarice. Tekstovi su, slijedom uobičajene prakse, bili tiskani i dijeljeni ili objavljeni u tisku kako bi vojnici i civili naučili riječi. Glazba je vojnike podsjećala na dom i bila je dobrodošla u trenucima odmora. Jedna od najpopularnijih "It's a Long Way to Tipperary" odjekivala je s obje strane Atlantika.

Međutim, za terensko su slušanje bili potrebni praktičniji i lakši gramofoni. Prvi prijenosni (engl. *portable*) gramofon osmislila je engleska tvrtka Barnett & Sons. Izrađivač glazbala Samuel Barnett je 1914. godine, utemeljio vlastitu tvrtku i patentirao prvi prijenosni gramofon. Ulaskom na tržište nosio je naziv *Decca Dulcephone*. Britanska ih je vojska kao dio vojne opreme poslala i na bojišta pa je *Decca* dobila i svoj vojnički naziv "rovovski gramofon" (engl. *trench gramophone* ili *trench Decca*). Tvrtka je 1928. godine prodana i preimenovana u *Decca Records*.

Ulaskom Amerike u rat početkom travnja 1917. godine, Edisonova je kompanija ponudila poseban model gramofona, namijenjen vojsci i mornarici pod nazivom *Army and Navy Model*. Iako namijenjen transportiranju, bio je izrazito glomazan i težak, zatvoren u drvenu kutiju s ojačanim metalnim orubima. Ne osobito uspješan, prestao se proizvoditi odmah nakon završetka rata.

Golema glazbena produkcija u Europi i Americi rezultirala je desecima tisuća tzv. ratnih pjesama koje su završetkom rata jednostavno zaboravljene. Opstale su samo najpopularnije koje su pronašle svoje mjesto u glazbenoj ponudi ondašnjih orkestara.

Oko 1925. godine predstavljen je novi način snimanja. Umjesto dotadašnjega mehaničkog prešlo se na jednostavniji i brži električni način snimanja. Kvaliteta zvuka u reprodukciji, a osobito unapređivanje zvučnika i mikrofona postavili su temelje daljnjem intenzivnom razvoju glazbene industrije.

Ovdje se treba osvrnuti na još jedan uređaj koji je silno popularizirao glazbu. Riječ je o unaprijeđenoj verziji nekadašnjeg "stroja na novčić", namijenjenog slušanju glazbe u javnim prostorima. Trebalo je otkloniti glavni nedostatak (slušanje na slušalice i mala ponuda pjesama). Tvrtka *Automatic Music Instruments Co.* ponudila je američkom tržištu oko 1927. godine, električni stroj sa zvučnikom i izborom dvadesetak ploča. Teško je utvrditi podrijetlo naziva džuboks (engl. *jukebox*) jer mnogi svojataju autorstvo. Izraz "juke" navodno potječe iz afroameričkog slenga, a odnosi se na vrstu plesa i razuzdanog ponašanja.

Jukebox je pravu slavu postigao nakon Drugoga svjetskog rata kad je tehnički i dizajnerski unaprijeđen. Uređaji su bili namijenjeni javnim prostorima (kafićima i restoranima),

²⁹ Vernon, Paul: Odeon Records-Their 'Ethnic' Output, <http://www.mustrad.org.uk/articles/odeon.htm>

upadljivi i atraktivni, s ponudom od stotinjak ili više ploča. Najpoznatiji proizvođači bili su tvrtke *Wurlitzer*, *Seeburg* i *Rock-Ola*. Popularnost im je potrajala još tridesetak godina. Danas su najčešće kolekcionarski ili muzejski primjerci koji na tržištu ostvaruju visoke cijene.

Krajem 19. stoljeća javila se još jedna ideja za snimanje zvuka. Može li medij za snimanje biti i nešto praktičnije i jednostavnije za rukovanje, primjerice žica ili nešto slično njoj? Treba li tonski zapis uopće urezivati ili bi se snimanje trebalo osloniti na elektromagnetizam? Iako su ratovi na prekinuli istraživanja, izum magnetofona i vrpce, silno su utjecali na razvoj glazbene industrije, ali i radijskog novinarstva. Snimanje i slušanje glazbe po vlastitom izboru postalo je popularnom mladenačkom zabavom.

2.3. Magnetofon

Navodno je američki inženjer Oberlin Smith (1840–1926) bio oduševljen viđenim u Edisonovu laboratoriju u Menlo Parku. Budući da je i sam živio u New Jerseyu, oko 1880. godine, posjetio je "tvornicu izuma" gdje ga je oduševio postupak snimanja i reprodukcije. Međutim, smetao ga je škripitavi zvuk.

Spretan strojar i vlasnik metalurške radionice u cijelosti je napustio Edisonov pristup i zapitao se može li nosač zvuka biti nešto jednostavnije od voštanog valjka po kojem klizi igla. Može li to npr. biti metalna i magnetizirana vrpca? Smith je pamučnu traku prekrrio metalnim prahom i stavio pod prešu. Vrpca je i dalje bila savitljiva, ali "metalna". Trebalo je još osmisliti "snimač" i "čitač". Početkom listopada 1878. godine predao je prijavu za patent Američkom uredu za patente, očekujući da će imati dovoljno vremena za izradu prvog modela. Međutim, u vrijeme kad je dospijevao rok za dostavu ukupne i detaljne dokumentacije o izumu, pogodili su ga ozbiljni poslovni problemi. Proces patentiranja nikada nije dovršio.

Desetak godina poslije, u rujnu 1888. godine, objavio je u uglednom tehničkom časopisu *Električni svijet* (engl. *The Electrical World*) članak pod nazivom "Moguće forme fonografa" (engl. *Some possible Forms of Phonograph*) u kojem je detaljno opisao osnove magnetskog snimanja. Iste je godine članak preveden i objavljen u sličnom časopisu u Francuskoj, *La Lumière Electrique*. Teško je reći je li i koliko taj članak utjecao na Valdemara Poulsena (1869–1942) kojem je pripala službena titula izumitelja pramagnetofona. Naime, ideja o magnetnom načinu snimanja zaintrigirala je mnoge istraživače i znanstvenike.

Poulsen je bio Danac, rođen u Kopenhagenu, u uglednoj građanskoj obitelji. Rano je napustio studij tehnike i zaposlio se u telefonskoj tvrtki. Brzo je i lako svladao tehnologiju telefona, a onda ga je počela zanimati mogućnost snimanja govornih telefonskih poruka. U ljeto 1898. godine, uspio je na magnetiziranu klavirsku žicu snimiti kratke zvučne poruke. Smjesta je predao zahtjev za priznanje patenta pod nazivom telegrafon (engl. *telegraphone*).

Riječ je bila o uređaju koji je mogao "snimiti" zvuk na magnetiziranu žicu. Tonski je zapis bio daleko od kvalitetnog, ali predstavljao je iskorak prema nečem novom i jednostavnijem od snimanja na valjke. Patent mu je odobren u prosincu iste godine, a idućih mjeseci priznat u 14 europskih zemalja. Potom je zatražio patentiranje i u Americi. U međuvremenu je napustio stalni posao i u cijelosti se posvetio daljnjim istraživanjima.

Nedugo potom, nakon što je u novinama pročitao članak o senzacionalnom novom načinu snimanja zvuka, Oberlin Smith podigao je tužbu. Dokazujući vlasništvo nad novim pristupom

u snimanju zvuka, oslonio se na 22 godine staru prijavu patenta kojeg nikad nije dovršio. Međutim, taj je dokument samo iskazivao namjeru, ali ne i štitio Smithov izum. Tužba je odbijena.

Nakon Prvoga svjetskog rata u Njemačkoj je obnovljeno istraživanje magnetnog načina snimanja. Nova je ideja pala na pamet njemačkom inženjeru Francu Pflumeru (1881–1945) iz Dresdena, koji je oko 1927. godine, zaključio da bi se umjesto žice mogao upotrijebiti papir premazan slojem željeznog oksida. Svoj “zvučni papir” patentirao je u siječnju 1928. godine.

Iako se magnetni način snimanja istraživao i u drugim zemljama, osobito u Americi, Velikoj Britaniji i Japanu, njemačka tvrtka *Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft*, poznatija kao AEG, ponudila je magnetofon s najboljim karakteristikama. U suradnji s tvrtkom BASF, AEG je 1935. godine, na Radiotehničkoj izložbi u Berlinu predstavio svoj prvi model oznake “K1”. Bio je to prijenosni uređaj (slovo “K” označavalo je *Koffer*) s vlastitim modulatorima zvuka i zvučnicima. Usprkos tomu, zvuk je u reprodukciji bio izrazito loš. BASF je nastavio eksperimentirati s kvalitetom magnetofonske vrpce, a AEG s uređajima. Ostvarena je i suradnja s Radio Berlinom pa je usporedo razvijana i tehnologija studijskih uređaja. Iako je do početka Drugog svjetskog rata magnetofon znatno unaprijeđen, rat je prekinuo daljnja istraživanja.

Poraće je donijelo konačnu afirmaciju magnetnog snimanja. Naime, saveznici su preuzeli dobar dio njemačke tehnologije, pa tako i magnetofone koje su zatekli u studijima Radio Berlina. Dva su, navodno, odmah poslana za Ameriku gdje je nastavljen rad na njihovu unaprijeđenju.

Posebna se vrijednost novog načina snimanja očitovala u činjenici da je vrpca bila medij na kojeg su mogle biti snimljene duže emisije, a uskoro i drugi višesatni sadržaji. Jedan od prvih pjevača koji se počeo oslanjati na snimanje cijelih emisija bio je popularni američki glumac i pjevač Bing Crosby.

Mogućnost editiranja tonskih zapisa kao i sve pristupačnija cijena proizvodnje uređaja i vrpce, učinili su magnetofon obveznom opremom svakoga tonskog studija i radijskih novinara. Snimanje je postalo podjednako jednostavno kao i editiranje. Radijsko je novinarstvo napokon dobilo pravu opremu za terenski rad. Magnetna je vrpca obilježila sljedećih tridesetak godina, sve do pojave digitalnih nosača zvuka.

3. BEŽIČNA KOMUNIKACIJA

Krajem 19. stoljeća, istraživanja bežičnog načina prijenosa zvučnih signala zaokupila su velik broj ljudi, od znanstvenika preko inovatora do hobista i znatiželjnika. Bilo je to vrijeme izrazito individualnih istraživanja, a rezultati su se često objavljivali. Bez obzira je li bila riječ o člancima u specijaliziranim tiskovinama, znanstvenim radovima ili novinarskim izvještajima, informacije su bile dostupne svima.

Profesor fizike Heinrich Rudolf Hertz (1857–1894) postavio je temelje svoje teorije o radiovalovima na tragu dotadašnjih spoznaja o elektricitetu i elektromagnetizmu, koje su zabilježili istraživači i znanstvenici poput Øersteda, Ampèra, Henryja, Faradaya, Maxwella i drugih. Ovaj ugledni znanstvenik rođen je u imućnoj hamburškoj obitelji koja je nadasve cijenila dobro obrazovanje. Doktorirao je na Berlinskom sveučilištu, a elektromagnetizam je postao središnja tema njegova znanstvenog i istraživačkog rada.

Znanstvenim je metodama dokazao, 1886. i 1887. godine, da se elektricitet može prenositi elektromagnetskim valovima koji, putujući brzinom svjetlosti, stvaraju elektrodinamičan val. Nazvani su Hertzovim valovima, ali zapravo je bilo riječi o otkriću i dokazu postojanja onog što danas nazivamo radiovalovima. Iako su mnoge kolege bile oduševljene njegovim istraživanjima, Hertz, koji je po prirodi bio skroman čovjek, svoje je rezultate smatrao tek pukim potvrdama Maxwellovih teorija, u praksi sasvim neupotrebljivima. Srećom, nisu svi dijelili njegovo mišljenje pa su se nova saznanja o elektromagnetskim valovima brzo proširila u znanstvenoj zajednici.

Umro je vrlo mlad, u dobi od 37 godina, ali je iza sebe ostavio brojne radove koji su postali kvalitetna podloga za daljnja istraživanja. Međunarodna mu je znanstvena zajednica odala priznanje time što je 1930. godine, jedinica za frekvenciju nazvana *herc* (Hz). Njegov nećak Gustav Ludwig Hertz također je postao ugledan fizičar koji je 1925. nagrađen Nobelovom nagradom.

Daljnja istraživanja Hertzovih valova vodila su prema njihovoj iskoristivosti. Mogu li nositi signale, poruke? Kako i kakve? Koja je oprema za to potrebna? Tim su se pitanjima bavili brojni fizičari i istraživači, u mnogim zemljama. Lodge, Popov, Poulsen, Branly, Righi i brojni drugi pridonijeli su daljnjim spoznajama o iskoristivosti bežičnog prijenosa i komunikacije. Međutim, bilo bi nepravedno zanemariti i brojne druge, široj javnosti nepoznate inovatore koji su također istraživali mogućnosti radiovalova.

Posebno značajno mjesto pripada Nikoli Tesli i Guglielmu Marconiju. Prvi je bio entuzijast i zaljubljenik u istraživanja, fasciniran elektricitetom i elektromagnetizmom. Drugi je fazu općinjenosti istim fenomenima brzo prebrodio i zahvaljujući praktičnom umu, postao ugledan i imućan poslovni čovjek.

Spoznaja o mogućnostima komunikacije bez žičanog povezivanja, privukla je pozornost u cijelom svijetu. “Bežični telegraf” (engl. *wireless telegraph*), kako je na početku shvaćena ta vrsta komunikacije, bio je golem tehnološki iskorak onog vremena, a Morseovi signali odličan oslonac za praktičnu uporabu. Prijenos poruka zrakom imao je neusporedive prednosti u odnosu na dotadašnju žičanu infrastrukturu. Odvijao se podjednako brzo, ali nije bio uvjetovan skupom žičanom infrastrukturom (stupovi i žice) niti stalnim održavanjem mreže.

Glavni i najjači poticaj usavršavanju *wirelessa* pružile su mornarice ondašnjih kolonijalnih sila. Gospodarsko je iskorištavanje Amerike, Afrike i Azije bilo izravno povezano s brodogradnjom i brodovima koji su trebali svladati preoceanske udaljenosti, bilo kao osvajački ili teretni. Izlaskom na otvoreno more bili su prepušteni sami sebi. Ondašnji komunikacijski uređaji poput svjetlosnih ili zvučnih signalizatora postajali su beskorisni na oceanima, a osobito u uvjetima mraka, snažnih oluja ili guste magle.

Odlično opremljena Britanska Kraljevska mornarica (engl. *Royal Navy*) bila je od 18. stoljeća najveća i najjača pomorska svjetska sila koja se i dalje sustavno razvijala. Njezina je snaga najbolje sažeta u kriteriju tzv. dvostruke snage (engl. *two power standard*), odredbi iz *Naval Defence Acta* iz 1889. godine, koja je nalagala da Kraljevska mornarica mora biti osnažena u mjeri da se može nositi s ratnim brodovljem bilo koje druge dvije države zajedno. Međutim, čak i tako moćna sila komunicirala je svjetlosnim signalima, zastavicama i sirenama, a gubitak vizualnoga kontakta s obalom ili s drugim brodom najčešće je značio i gubitak svake daljnje komunikacije. Upravo je stoga mornarica i te kako pažljivo pratila zbivanja oko „bežičnog telegrafa“, naročito Marconijeve eksperimente izvedene krajem 19. stoljeća.

Već u srpnju 1900. godine, kanila je pojedine brodove opremiti s novom komunikacijskom opremom. Pregovarala je s Marconijevom tvrtkom oko ugradnje „bežičnog telegrafa“ na 26 brodova te izgradnju šest kopnenih postaja. Dogovoreni domet signala trebao je biti do 100 kilometara, a Marconi se trebao pobrinuti za edukaciju radio-telegrafista i odražavanje opreme (na rok od 14 godina). Svaka mu je godina, podjednako kao i svaka dodatna instalacija, nosila dodatnu zaradu. Nakon kraćeg usuglašavanja, posao je zaključen za 37 britanskih (ratnih!) brodova i više od 20 kopnenih postaja.

Naravno, ni američka mornarica nije ostala po strani. U isto vrijeme kad je pregovarao s Kraljevskom mornaricom, Marconi je podjednako uspješno pregovarao i s Amerikancima. Gotovo u isto vrijeme kad je opremao Britansku, opremao je i Američku mornaricu.

Marconijeva tvrtka nije bila jedina tvrtka koja se bavila istraživanjima, proizvodnjom i instalacijom opreme za *wireless*. Ozbiljan konkurent bila je njemačka tvrtka „Slaby&Arco“, koja je proizvodila vlastite uređaje. Adolf Slaby i Georg von Arco bili su ugledni njemački znanstvenici³⁰ koji su se vrlo rano počeli baviti pitanjima bežičnog telegrafa. Slaby je bio profesor na Tehničkom fakultetu u Berlinu, a Arco njegov asistent i inženjer u AEG-u. Zanimljivo je napomenuti kako su obojica bili jedini stranci koji su uz posebnu dozvolu sudjelovali u Marconijevu eksperimentu na La Mancheu 1897. godine.

Bežična telegrafija prvi je put službeno korištena kao vojni komunikacijski kanal u Drugom burskom ratu, od 1899. do 1902. u Južnoj Africi. Bili su koristili opremu *Slaby&Arco*, a britanske snage Marconijevu. Međutim, obje su vojske u cijelosti bile nespремne za stručno rukovanje opremom pa ni rezultati nisu osobito zadovoljavali. Međutim, to nije umanjilo ugled koji je nova vrsta komunikacije sustavno stjecala.

Njemačko je Carstvo već preuzeo ambiciozni i militantni Wilhelm II. koji je čvrsto odlučio osnažiti njemačku ratnu mornaricu kako bi se mogla nadmetati s Kraljevskom

³⁰ Nastavljali su tradiciju istraživanja i unapređivanja telegrafije i elektrotehnike koju je započeo Werner von Siemens (1816. – 1894.) u tvrtki Siemens&Halske (utemeljena 1847.) te Emil Rathenau i njegova tvrtka Deutsche Edison Gesellschaft (utemeljena 1883.) DEG je bio temelj za osnivanje „Allgemeine Electricitätsgesellschaft“ ili kraće AEG, moćne kompanije koja postoji i danas.

mornaricom. U moćnoj ratnoj mornarici vidio je najbolji način svrgavanja Britanskog Carstva s mjesta svjetske pomorske velesile, pri čemu su ga podjednako snažno zanimali i britanski kolonijalni posjedi.

Ne želeći gubiti vrijeme, 1903. godine naredio je spajanje tvrtki Slaby&Arco i Siemens&Halsk. Nastala je moćna kompanija *Gesellschaft für drahtlose Telegraphie System Telefunken*, odnosno kraće „Telefunken“. Okupljeni su stručnjaci trebali zajedničkim snagama i iskustvom unaprijediti sva dotadašnja svjetska znanja kako bi osmislili moćan komunikacijski sustav, vrijedan i važan, u borbi za prevlast na moru. Tih je godina između Njemačke i Velike Britanije počela utrka u gradnji moćnih ratnih brodova.

U međuvremenu se i civilna scena bavila istraživanjima bežičnog načina komuniciranja. Tehničke upute za izradu prijamnika mogle su se doznati u specijaliziranim tiskovinama kao što su *Electrical Review*, *Technical World Magazine*, *Popular Science Monthly* itd. Jednostavnost izrade i mogućnost oslušivanja signala koji putuju zrakom, rezultirali su živom aktivnošću tehnički obrazovanih ljudi tog vremena. U sjeni razvikanih vojnih uspjeha, rastao je svjetski pokret oduševljenih pristaša radio-amaterizma koji su se, najčešće slobodno vrijeme, bavili „kućnim“ *wirelessom*. U Americi su ubrzo niknuli prvi *radio-amateurs* klubovi. Izraz se odnosio na ljude koji su se bavili radiokomunikacijom, a da pritom nisu bili profesionalno vezani uz nju. Prvi je osnovan u New Yorku 1909., dvije godine poslije i u Londonu, a potom su počeli nicati u cijelom svijetu. Bio je to početak organiziranog okupljanja i djelovanja oduševljenih pristaša radiotelegrafije. Inicijative su pažljivo pratili i nakladnici koji su uskoro pokrenuli i specijalizirane radio-časopise te razne priručnike. Povijest radioamaterizma zapravo je velik i važan dio povijesti bežične komunikacije, pa tako i radijskog medija. Naime, mnogi radioamateri bili su inicijatori prvih radijskih emitiranja, pa i uspostave prvih radijskih postaja u Europi i Americi.

Podjednako kao telegrafija i telefonija, tako je i „bežična telegrafija“ trebala neke nove i međunarodne standarde. Međunarodna telegrafsko-telefonska unija trebala je ponovo revidirati svoje pravilnike. Razgovori o standardizaciji te vrste komunikacije počeli su 1903. godine, u Berlinu. Predstavnici sedam država dogovarali su opća rješenja za tri ključna pitanja i to: (a) osiguranje tajnosti komunikacija, (b) sprečavanje interferencija (tehničko pitanje) i (c) uvođenje reda i suradnje (pravna regulativa)³¹.

Tri godine poslije, u listopadu 1906., opet u Berlinu, održana je Prva međunarodna radiotelegrafska konferencija (engl. *International Radiotelegraph Conference*) koja je okupila predstavnike 27 država. U uporabu je i službeno, umjesto „bežičnog telegrafa“, ušla riječ „radio“³², izvedenica iz latinske riječi „radiare“, što je značilo „isijavanje, zračenje“. Morzeova je abeceda postala temelj komunikacije, a signal „SOS“ međunarodni poziv za pomoć. Dogovorene su i oznake za države članice te niz dodatnih kodova za različite vrste poruka. Time su postavljeni temeljni kriteriji globalne bežične komunikacije.

Dinamičan razvoj i širenje nastavljeni su brojnim individualnim izumima. Engleski fizičar John Ambrose Fleming i američki izumitelj Lee De Forrest zaslužni su za razvoj elektroničkih vakuumskih cijevi (1904. i 1906.), a što je opet vodilo u nova otkrića. Problema je bilo mnogo, ali entuzijizam nije jenjavao.

³¹ Waterbury, John I.: The international Preliminary Conference to Formulate Regulations Governing Wireless Telegraphy, *North American Review*, Nov 1903., <http://earlyradiohistory.us/1903ber.htm>

³² Termin „radio“ konačno je etabliran u kolovozu 1912. godine zahvaljujući prvom američkom zakonu o bežičnoj komunikaciji nazvanom *Radio Act*.

Slijedom tih izuma na Badnjak 1906. godine, u eteru se pojavio i ljudski glas. Prigodne poruke iz Biblije čuli su samo radiotelegrafisti s obližnjih brodova, ali eksperiment je privukao pozornost i dodatno rasplamsao znatiželju.

Velika Britanija usvojila je 1904. godine, prvi zakon o bežičnoj telegrafiji (engl. *Wireless Telegraphy Act*), koji je sve vlasnike kućnih radiotelegrafskih uređaja obvezivao na registraciju i traženje dozvole za emitiranje. Do početka Prvoga svjetskog rata dodijeljeno je pet tisuća takvih dozvola. U Americi je broj dozvola za rad radio-amatera u razdoblju od 1913. do 1917. godine, skočio sa 322 na više od 13.000 (Albarran, Pitts, 2001:24).

Tragedija „Titanica“ u travnju 1912., koja bi bila znatno veća da nije bilo radiokomunikacije, samo je dodatno učvrstila povjerenje u važnost *wirelessa*. Da su, kojim slučajem, ondašnja pravila o radu brodskih radio-telegrafista bila preciznija i stroža, možda bi i broj poginulih bio manji.

Prvi svjetski rat i strah od špijunaže doveo do zabrane svih vrsta civilnog emitiranja. Sve dozvole su ukinute, a ratni su stožeri dopuštali komunikaciju samo posebno odabranim i provjerenim operaterima. Ulaskom Amerike u rat, u travnju 1917. godine, američka je mornarica također zahtijevala prekid svih radioamaterskih aktivnosti. Antene i uređaji morali su biti uklonjeni, uništeni ili predani vojnim vlastima. Naređena je potpuna tišina. Oni koji su odbili poštovati te naredbe bili su smjesta isključeni i dobivali su višemjesečne zabrane³³ svakog rada. Radio-amateri su pozvani da se pridruže vojsci i/ili mornarici kao važan stručni kadar, a otvorene su i brojne nove škole za radiotelegrafiste. Unatoč zabrani, brojni su radio-amateri ipak ilegalno emitirali s dobro skrivenih radiostanica, rabeći kodna imena. Bili su to svojevrsni „praradio pirati“ koji su dobro znali kako nema tehnologije koja bi im mogla ući u trag.

Završetkom Velikog rata pobjedničke vojne vlasti nisu bile baš spremne tako lako vratiti radio-telegrafski monopol što je rezultiralo brojnim raspravama o daljnjem načinu rada i razvoja radio-komunikacije. Američka se mornarica osobito snažno zalagala za monopolizaciju *wirelessa* i stroga ograničenja pri korištenju u civilne svrhe. Objašnjavali su to ozbiljnošću komunikacijskog kanala kojeg ne bi trebalo tek tako koristiti za svakojake civilne aktivnosti.

Prijedlog je naišao na burne proteste i krajem 1919., Kongres je odlučio o „oslobađanju“ etera za sve. Američka je mornarica potom oštro istupila s upozorenjima kako američki *wireless* nikako ne bi smio biti povezan sa stranim kapitalom. Zapravo je bila riječ o Marconiju i njegovom, dotad obimnom i unosnom, poslovanju na američkom tlu. Zasižno su bili isprovocirani (i) njegovim angažmanom na strani Italije u Prvom Svjetskom ratu. Marconi je već iste godine svoju američku tvrtku prodao kompaniji *General Electric*, koja je potom ušla u sastav nove kompanije pod nazivom *Radio Corporation of America* (RCA).

Nakon odluke o „povratku“ etera civilnoj sceni, ponovo su oživljene zamrle radio-amaterske aktivnosti. Isto se događalo i u Europi. Pokrenuta su nova istraživanja i eksperimentiranja s emitiranjem govora. Dinamika poratne radioamaterske scene zapravo je izravna posljedica obuke i korištenja radiotelegrafije u ratu. Međunarodna organizacija *International Amateur Radio Union* (IARU) utemeljena je 1925. godine.

³³ Takva se situacija dogodila i Marconiju kad je njegova američka kompanija, unatoč zabrani, nastavila s prekomorskim komunikacijama s Engleskom i Italijom te brodovima.

Posebno mjesto u razvoju *wirelessa* pripada svjetski uglednom i poštovanom Nikoli Tesli, znanstveniku čije se vizionarstvo vidi i godinama nakon njegove smrti. Zbog svih zasluga, ali i stoga što je rođen u Hrvatskoj, u ovoj mu je knjizi posvećena posebna pozornost.

3.1. Nikola Tesla

Nikola Tesla (1856–1943) rodio se u ličkom selu Smiljani kao četvrto od petero djece u obitelji pravoslavnog svećenika. Gimnaziju je završio u Karlovcu gdje je prvi put vidio elektromotor koji je pokretala istosmjerna struja. Unatoč brojnim nedostacima fascinirao je mladog Teslu i odredio njegov životni poziv. Godine 1875. upisao se na Visoku politehničku školu u Grazu. Glavni predmeti su mu bili fizika, matematika i mehanika.

Nakon smrti oca, studiranje je postalo upitno. Studij u Grazu, kao ni pokušaj nastavka u Pragu, nikad nije dovršio. Godine 1881. otišao je u Budimpeštu gdje je dobio posao kod Tivadara Puskasa, izumitelja i utemeljitelja tvrtke Telefon Hírmondó. Opsesivno se bavio idejom drugačije vrste struje, one izmjenične. Sati rada rezultirali su živčanim slomom, a njegovo ionako upitno zdravlje dodatno je narušeno. Ipak je uspio i osmislio cijeli sustav, od motora do generatora. Promijenio je dotadašnje pristupe elektricitetu, otvarajući vrata razvoju suvremene elektrotehnike. Svoje je ideje povjerio Puskasu, koji ga je, u najboljoj namjeri, uputio u Pariz, ravno u francusku podružnicu Edisonove kompanije.

Radeći za *Continental Edison*, Tesla je brzo pokazao svoju darovitost i znanje. Usprkos okruženju koje je vjerovalo u Edisonov izum istosmjerne struje, nije odustajao od svojih zamisli. Svima koji su ga htjeli slušati objašnjavao je prednosti izmjenične struje, ali nekog velikog razumijevanja baš i nije bilo.

U međuvremenu je tvrtka upala u ozbiljne probleme. Naime, prilikom svečanog puštanja u rad rasvjete na željezničkoj postaji u Strasbourg, došlo je do kvara. Ugled tvrtke bio je ozbiljno narušen, a popravak i moguća odšteta razljutili su i Edisona. Poslao je u Pariz bliskog suradnika i prijatelja Charlesa Batchellora sa zadatkom da tvrtku dovede u red. Unatoč tomu što su ga smatrali čudnim, Tesla je bio na glasu kao najbolji inženjer *Edison Continentala*. Upravo ga je stoga Batchellor i odabrao za odgovoran zadatak postave novih instalacija, a što je Tesla besprijekorno odradio.

S prijateljili su se i Tesla mu je često, tijekom partija biljara, objašnjavao svoje ideje o izmjeničnoj struji. Ostaje otvorenim pitanje je li Batchellor u Tesli vidio prijetnju ili je doista vjerovao da mladi inženjer ima odlične zamisli, puno bolje od Edisonovih. Nagovorio ga je na odlazak u Ameriku. Edisonu je napisao kako “poznaje dva velikana, njega i mladog Teslu” (Lomas, 2006:43). Činilo se kako bi vrstan teoretičar poput Tesle mogao biti sjajna pomoć praktičaru poput Edisona. Nedvojbeno, Edisonova je istosmjerna struja imala značajnih nedostataka, između ostalog slabu snagu i veliki gubitak energije prilikom prijenosa na daljinu.

Tesla je 1884. godine, nakon dolaska u Ameriku, bio oduševljen Edisonom. Pomogao mu je riješiti neke tehničke probleme u proizvodnji istosmjerne struje, za koje je trebao dobiti i posebnu novčanu nagradu. Nažalost, dobio je samo zajedljiv Edisonov komentar „kako Tesla ne razumije američki humor” (Lomas, 2006:46). Razočaran i ljut, Tesla je napustio kompaniju i ostao bez posla. Idućih je mjeseci preživljavao uglavnom radeći fizičke poslove koji su ga tjerali u očaj. Bio je okružen prašinom i prljavštinom od kojih je zazirao od rane mladosti, opsesivno se bojeći bolesti.

Uz pomoć prijatelja osnovao je tvrtku *Tesla Electric Light & Manufacturing* i činilo se da će napokon početi raditi sam za sebe. Vratio se poslovima koje je znao i volio, želeći razraditi sve elemente potrebne za uspostavu sustava utemeljenog na izmjeničnoj struji. Dana 16. svibnja 1888. godine, u Institutu elektrotehničkih inženjera održao je predavanje koje je postalo “klasikom” elektrotehnike. Obrazložio je princip rada izmjenične struje i njezinu ulogu na području energetike te izveo praktičnu demonstraciju rada strojeva, dokazujući kako je izmjenična struja temelj cjelokupnoga električnog sustava budućnosti (Lomas, 2006:65).

Stjecajem okolnosti na predavanje je došao George Westinghouse, imućni poslovni čovjek, inženjer i izumitelj. Već je bio upoznat s idejom „nove“ struje pa je, nakon pregovora, otkupio od Tesle (za pola milijuna dolara) sva autorska prava. Sretan zbog priljeva novca koji će mu omogućiti daljnji rad u laboratoriju, Tesla nije sumnjao u kvalitetu tog dogovora. Nažalost, bila je to samo naizgled dobra trgovina jer se pokazalo da je mogao puno više zaraditi od struje koju i danas koristi cijeli svijet.

Edison se nije kanio predati niti lako odustati. Između Westinghousa i Edisona otpočela je žestoka bitka u dokazivanju kvalitete izmjenične i istosmjerne struje, u kojoj se nisu štedjela ni sredstva, a ni metode koje baš i nisu uvijek bile najpoštenije. Sporili su se o svemu, a lukavstvo, odugovlačenja, pa i prijevare bili su uobičajena sredstva. Previše je novca već bilo potrošeno da bi odustali, podjednako kao što je pobjednika čekala velika zarada. Zaredale su se sudske parnice na kojima se dokazivalo autorstvo, patenti, izumi, uporaba i zlouporaba, dovodili svjedoci, izvodili eksperimenti. Višegodišnja je bitka dobila naziv “rat struja”.

Tesla se našao između dva ljuta konkurenta koji su iskorištavali svaku mogućnost kako bi jedan drugoga diskvalificirali. Imao je napokon dovoljno novca, bavio se s onim što je želio i prepustio se ugodnom životu. Znao je organizirati velike zabave u uglednim gotelima, a odabarane goste pozivao je u svoj laboratorij prezentirajući im vizualno spektakularne mogućnosti električne struje. Bilo je to kreativno razdoblje u kojem je radio i na drugim izumima poput “X-zraka” (poslije nazvane rengenkim zrakama prema izumitelju Röntgenu), brojnim električnim instrumentima, zavojnicama (poslije nazvana Teslina zavojnica) itd. Niz predavanja održao je i izvan Amerike (London, Pariz), a sazrijevala je i ideja bežičnog prijenosa zvuka, koju je 1893. godine prvi put objavio u javnosti. Bilo je to nekoliko godina prije Marconijevog velikog uspjeha s prebacivanjem signala preko Atlantika.

U Chicagu je 1893. održana velika Svjetska izložba gdje je glavna zvijezda bio Teslin sustav izmjenične struje kojom je osvjetljen cijeli sajam. Pokretom ruke na prekidaču uključeno je oko sto tisuća žarulja napajanih putem 12 generatora i svjetlost je obasjala izložbene prostore. Naravno, inicijator i investitor bio je Westinghouse. Budućnost izmjenične struje bila je osigurana.

Drugi veliki projekt bila je bežična komunikacija. Tesla je pripadao tipu ljudi koji su bili nadasve pedantni u svojem radu pa službena promocija nije dolazila u obzir sve dok izum u cijelosti nije bio dovršen i u funkciji. Dana 14. ožujka 1895. planirao je izvesti eksperiment s brodićem na daljinsko upravljanje na rijeci Hudson. Noć uoči događaja izbio je požar u Teslinu laboratoriju i u cijelosti ga uništio. Ostao je bez dragocjene opreme, nacrtu, alata i svega onog na čemu je dotad radio. Laboratorij, k tomu, nije bio ni osiguran, a Westinghouseov novac je već gotovo potrošio. Demonstracija radio-valova morala je pričekati.

U međuvremenu je dovršen „rat struja“ jer je 20. travnja 1896. godine, počela s radom električna centrala za proizvodnju izmjenične struje na Nijagari. Projekt su zajednički izvele kompanije Westinghouse Electric i General Electric. Prva je raspolagala potrebnim pravima na Tesline patente, a druga potrebnim novcem. Tesla, iako je bio nositelj idejnog projekta i autor triju velikih generatora, nije zaradio ništa izvan ugovorne naknade za posao. Međutim, stekao je silan ugled i slavu u struci.

Nažalost, vrlo se loše nosio s popularnošću. Iako je volio javne istupe i bio dobar govornik, opsjednutost novim idejama često bi ga odvela u ekstremno duge i nerazumljive monologe. Tako je prilikom svečane večere u čast početka rada elektrane održao govor od gotovo sat vremena, najavljujući budućnost bežične dostave energije u svaku kuću. Birana se publika pri tomu počela dosađivati, dok su financijeri elektrane bili zapanjeni idejom da se energija dijeli besplatno! (Loomis, 2006:98-99).

Pomoć u vezi s osnivanjem novoga Teslina laboratorija pružio je bankar Edward Adams, jedan od bankara iz moćne korporacije Morgan. John Pierpont Morgan bio je jedan od najbogatijih i najutjecajnijih ljudi toga vremena, poznat po kupnjama ili preuzimanjima tvrtki u problemima (tzv. morganizacija).

Kreditom za izgradnju nove radionice banka je dobila dodatnu popularnost, a Tesla prostor za nastavak rada. Unatoč novim radnim prostorima i zavidnoj memoriji trebalo mu je gotovo dvije godine da se vrati na nekadašnju razinu istraživanja. Tijekom tog vremena, stalna potreba za novcem tjerala ga je na popularne električne „predstave“. Radionicom (laboratorijem) prošetali su neki od najimućnijih ljudi u Americi, od samog Morgana, Rockefellera, Vanderbilta i Forda do pisca Marka Twaina.

Krajem 1897. sustav daljinskog upravljanja bio je spreman za javnu prezentaciju. Brodić dužine oko 1,5 metara plovio je „slušajući“ Tesline komande. Bila je to prezentacija tehnologije daljinskog upravljanja. Međutim, zbog pogrešno predstavljenog izuma, u javnosti se pojavio zbunjujući zaključak kako Tesla „kontrolira umom“. Tesla je na koncu i odustao od daljnjih istraživanja i odlučio se posvetiti projektu bežične energije.

New York je napustio u svibnju 1899. godine, pun novih planova. Prijateljskim je vezama namaknuo novac kojim je, u pustopoljini u blizini Colorado Springsa, počeo graditi novi laboratorij. Planirao je izgraditi stanicu za bežični prijenos energije pod nazivom „svjetski sustav“ (engl. *World System*). Upravo iz vremena u Colorado Springsu potječe (jedini) pedantno vođen dnevnik, radne bilješke koje je, vjerojatno poučen dotadašnjim gubicima, napokon počeo voditi o radu i izumima.

Izgradio je „ispitnu stanicu“, četvrtastu kuću iz koje je, poput jarbola, stršio toranj visine 25 metara. Na vrhu je bio još i metalni stup koji je završavao s kuglom od bakrenog lima, promjera jedan metar (Cheney, 2003:195). Bilo je to mjesto za izazivanje pravih električnih vatrometa, kao u vrijeme najžešćih planinskih oluja. Znalo se dogoditi da i gradić Colorado Springs tijekom kojeg eksperimenta ostane bez struje.

To vrijeme obilježila su njegova otkrića stacionarnih valova pomoću kojih se Tesla uvjerio kako Zemlja ima vlastiti magnetizam koji se može koristiti kao medij za bežičan prijenos električne energije, ali i za prijenose svih vrsta signala. Slijedio je put kojim je krenuo drugi, vrlo poznati američki znanstvenik, izumitelj, političar i diplomat Benjamin Franklin. Tesla je, jednostavnije rečeno, krajem 19. stoljeća, planirao golemi izvor energije kojom su se

mogli prenositi neki signali pa i cijele poruke. Govorio je o svjetskom sustavu za prijenos obavijesti (Cheney, 2003:216).

Westinghouse nije bio zainteresiran za bilo kakva ulaganja u projekte koji su bili u izravnoj suprotnosti s onim na čemu je dotad zaradio silan novac. Čemu bi onda poslužili patenti za generatore ili novac uložen u hidrocentrale? Projekt ga nije zanimao i glatko je odbio financijsku pomoć.

U potpunosti bez novca, Tesla se upustio u pisanje (naručenog) članka³⁴ u kojem je trebao objasniti svoj „svjetski sustav“. Tekst je ispao dug, kaotičan i nerazumljiv, filozofska rasprava o svemu i svačemu, ali ni o čemu konkretno. Jedini užitak bile su atraktivne fotografije dramatičnih munja u laboratoriju. Nije bio ni dobar ni informativan, a najmanje znanstven. Tesla je gubio dragocjeno vrijeme i usput stekao status ekscentričnog i znanstveno neozbiljnog autora, sanjara koji osmišljava nemoguće uređaje i bavi se nemogućim izumima.

Bilo je to točno u vrijeme prvih Marconijevih eksperimentiranja sa slanjem radijskih signala na veće udaljenosti. Međutim, iako je Tesla očito već daleko odmaknuo s bežičnim odašiljanjima, nije uočavao važnost tog elementa, baveći se širim problemima „svjetskog sustava“. Vjeruje se da je odbio ponudu britanskog Lloyda za otkup *wirelessa*, koji je ta kompanija htjela isprobati na brodovima.

Međutim, Tesline su ideje bile toliko revolucionarne da ih se nije smjelo zanemariti. Krupni je kapital morao znati što Tesla planira, osobito kad je u pitanju bila ideja besplatne energije. Bankar Morgan ponudio mu je oko 150.000 dolara za 51 posto udjela u svim patentima kojima se štiti projekt „svjetskog sustava“. Bio je to apsolutno izrabljivački ugovor čiji je jedini cilj bila kontrola samog izuma. Naime, Morgan je Teslin izum mogao, ako ga procijeni štetnim za sebe ili svoje klijente, jednostavno zabraniti.

Tesli se žurilo i hitno mu je trebao novac za gradnju druge „stanice“. Odabrao je Shoreham na Long Islandu i radovi su počeli u srpnju 1901. godine. Ondašnji poznati arhitekt Stanford White napravio je projekt za zgradu i toranj. Bio je to zahtjevan zadatak jer je građevina morala odoliti svim vremenskim uvjetima, u svim godišnjim dobima. Toranj je danas poznat pod dva naziva, Teslin toranj i Wardencliffov toranj (engl. *Wardencliffe Tower*) prema imenu vlasnika zemljišta, odvjetnika i bankara Jamesa S. Wardena.

U prosincu 1901. godine, Marconi je napokon uspio poslati slovo “s” preko Atlantika. Svijet su preplavili hvalospjevi i Marconi je na velika vrata ušao u svijet *wirelessa*. Tesla je uzaludno objašnjavao, svima koji su ga htjeli slušati, kako je Marconi bez dopuštenja upotrijebio čak 17 njegovih patenata.

U lipnju 1902. godine preselio se na Long Island u novi laboratorij. Čelični toranj visine oko 57 metara, još je bio u gradnji. Moćna konstrukcija čekala je kupolu od bakrenog lima. Naravno, opet mu je ponestalo novca pa se obratio Morganu za pomoć. Međutim, Morgan je odbio novu posudbu, dajući Tesli do znanja kako namjerava prekinuti s financiranjem ukupnog projekta. Pokušavajući na sve načine, pa i ponovnim pisanjem članaka³⁵ objasniti vlastiti naum i namaknuti novac, Tesla je gubio bitku.

³⁴ Tesla, Nikola: The Problem of Increasing Human Energy, *The Century Magazine*, New York, lipanj, 1900.,

³⁵ Tesla, Nikola: The Transmission of Electrical Energy Without Wires, *Electrical World and Engineer*, 5. ožujka 1904.

Konačnu odluku o povlačenju iz projekta Morgan je objavio u srpnju 1904. godine. Bilo je to svojevrsno upozorenje svim drugim eventualnim investitorima. Tesla je opet došao na glas kao neobuzdan čovjek nerealnih ideja. Osim toga, Američki ured za patente iste je godine priznao Marconiju patent radio emitiranja.

Projektu „svjetskog sustava“ više nitko nije želio pomoći. Tesla je i dalje pokušavao obraniti svoju ideju pišući teško razumljive traktate³⁶. Ostao je bez ikakvih prihoda pa je, 1905. godine, ponudio na prodaju svoje inženjerske usluge. Bio je to očajnički pokušaj zarade novca kojim bi mogao nastaviti rad na tornju. U oglasu su bili nabrojani svi njegovi dotadašnji patenti (93), na naslovnici se nalazila slika tornja, a na zadnjoj stranici fotografija elektrane na Nijagari (Lomas, 2006:134). Međutim, nije imao uspjeha. Krah projekta uslijedio je 1906. godine kad su obustavljeni svi radovi, a nad uređajima i strojevima provedena ovrha. Zaplijenjeni su i prodani kako bi se namirili dugovi.

Marconi je 1909. godine, dobio Nobelovu nagradu za fiziku. Kandidatima za istu nagradu bili su, 1915. godine, Tesla i Edison. Međutim, nisu je dobili. Često se, pa i danas, spominje tvrdnja kako je Tesla odbio primiti nagradu zato što ju je trebao dijeliti s Edisonom, “običnim pronalazačem korisnih naprava”, ali ta tvrdnja nikada nije potvrđena (O’Neill, 1956:229).

U razdoblju od 1912. do 1915. godine, napušteni se toranj sustavno urušavao. Konačan kraj uslijedio je 4. srpnja 1917. godine, kad je dinamitom dignut u zrak. Navodno je odluku o rušenju donijela američka vlada s objašnjenjem da služi protuameričkim špijunskim aktivnostima. Naime, nekoliko mjeseci prije toga, u travnju 1917. godine, Amerika je ušla u Prvi svjetski rat.

Međutim, postoji i drugačija priča po kojoj je Tesla sam dogovorio rušenje tornja kako bi barem nešto mogao zaraditi prodajom čelične konstrukcije (Chaney, 2003:246).

Ostala je tek zgrada od cigle koja je idućih godina mijenjala vlasnike. Godine 1967. proglašena je zaštićenom povijesnom lokacijom, a desetak godina poslije, u srpnju 1976., ondašnja je jugoslavenska vlada dobila dozvolu za postavljanje spomen-ploče Nikoli Tesli.

Tesla je 1915. godine podigao tužbu protiv Marconija tvrdeći da je za *wireless* koristio njegove patente. Nažalost, nije imao dovoljno novca za ažuriranje procesa koji se razvukao na gotovo 30 godina. Tijekom tih godina, dok je Marconi gradio svoje carstvo i uživao golemu popularnost, Tesla se polako gubio. Morgan je kontrolirao sve patente „svjetskog sustava“, a Westinghouse uživao tantijeme izmjenične struje koja je postala svjetskim standardom. Edison je u to vrijeme postao voditeljem istraživačkog odjela američkog Ministarstva obrane.

Razočaran i ozbiljno narušenog zdravlja, 1916. godine objavio je osobni bankrot zbog nemogućnosti plaćanja poreza u visini od 933 dolara. *New York Times* objavio je tipiziranu obavijest o bankrotu 18. ožujka 1916. godine: „Gospodin Tesla je pod zakletvom izjavio da nema novca i da živi na dug” (u Filipović, 2006:98).

U dobi od šezdeset godina, Tesla je bio na glasu kao kaotična osoba, sanjar s nemogućim idejama, sklon nepotrebnom rasipanju novca na nerazumne projekte. Kronično bez novca, a

³⁶ Tesla, Nikola: *The Transmission of Electrical Energy Without Wires, as a Means for Furthering Peace*, 7. siječnja 1905.

osobito bez radnog prostora u kojem bi se mogao baviti onim što ga je jedino i zanimalo, utjehu je nalazio u pisanju. Nažalost, duge i nerazumljive tekstove više nitko nije želio objaviti. Bio je osamljen, bez obitelji i s vrlo malo prijatelja.

Vrijeme je učinilo svoje i Tesla je jednostavno „nestao“. Tijekom Prvog svjetskog rata i poraća, Marconi je uspješno poslovaao, kako u Americi tako i u Europi. Imućan i ugledan, iako kompromitiran brojnim prigovorima znanstvene zajednice, pa čak i „istjeran“ iz Amerike, Marconi je postao „otac radija“.

U lipnju 1944. godine, sudskom je odlukom čak 15 Marconijevih radijskih „patenata“ proglašeno „nedovoljno istraženima“. Bilo je to posthumno priznanje Nikoli Tesli, ali i više nego zakašnjelo da bi jače utjecalo na rašireno mišljenje da je Marconi prvi i jedini izumitelj radija.

Ipak, struka je i te kako bila svjesna Teslinih postignuća. Bilo je sramotno što autor izuma nema od čega živjeti pa ga je Institut elektroinženjera (IEEE) predložio za svoju najvišu nagradu koja je, ironično, nosila ime „Thomas Alva Edison“. Tesla je prvo odbio, a zatim ipak primio (vjerojatno stoga što je bila novčana). Isto je udruženje poslije utemeljilo i nagradu „Nikola Tesla“ za posebna znanstvena postignuća. Skromnu novčanu potporu, od oko 125 dolara mjesečno, dobivao je od tvrtke Westinghouse (koja se bojala lošeg publiciteta).

Zdravlje mu se značajno narušilo. Niz živčanih slomova rezultirao je brojnim neurozama, fobijama i općenito čudaštvom. Pozornost javnosti privlačio je s vremena na vrijeme, ovisi o tomu koliko je senzacionalistička bila tvrdnja upućena novinarima. Govorio je i o novom oružju tzv. zrakama smrti, međuplanetarnom komuniciranju, vibracijama koje uništavaju zgrade, telegeodinamici kojom se otkrivaju minerali i sličnim „izumima“ koji s današnjeg aspekta nisu nimalo senzacionalistički. Unatoč tomu, ondašnje prezentacije, vjerodostojnost izumitelja i općenito sadržaj „otkrića“ bili su dovoljno nevjerojatni da bi se njima uopće netko ozbiljnije bavio.

Tesli su Columbia College i Yale University dodijelili još 1894. godine počasni doktorat (godinu dana nakon promocije izmjeničnog sustava na izložbi u Chicagu). Godine 1926. dodijeljen mu je i počasni doktorat Sveučilišta u Zagrebu.

Početakom 1928. godine, odobren mu je patent (ujedno i njegov zadnji) letjelice koja je mogla slijetati i uzlijetati okomito. Iako (u to vrijeme!) nije pronašla praktičnu primjenu, ostaje činjenica da je čak i u poodmakloj dobi bio inovativan. Ugledni američki magazin *Time* donio je 20. srpnja 1931. godine, Teslinu fotografiju na naslovnici i opširan tekst o njegovu životu i radu.

Tesla je umro od zatajenja srca 7. siječnja 1943. godine, u hotelu *New Yorker* u New Yorku u 87. godini. Jedino društvo zadnjih godina života bili su mu golubovi. Nikad se nije ženio niti je privukao pozornost nekom ljubavnom vezom. Nakon objave smrti, iako je bio američki državljanin od 1891. godine, FBI je u hotelsku sobu poslao službenike Odjela za strance sa zadatkom da preuzmu sve što je ostalo u njoj. Otvoren je i sef. Što je bilo tako zanimljivo u Teslinim dokumentima i bilješkama, vjerojatno nikad nećemo saznati. Ostatak osobnih stvari predan je njegovu nećaku koji ih je darovao Teslinu muzeju u Beogradu gdje je i urna s posmrtnim ostacima.

Tesla posthumno uživa svjetski ugled i poštovanje o čemu svjedoče brojne zaklade, udruženja, spomenici, spomen-ploče, ulice, trgovi te obljetničke proslave i knjige. U 21. stoljeću, po njemu je naziv dobio prvi komercijalni elektroautomobil. Iza sebe je ostavio 221 patent, od toga 113 prijavljenih u Americi, 73 članka u različitim časopisima te velik broj (približno 40.000) stranica brojnih bilješki i nacрта.

Najmlađi je od 14 uglednih znanstvenika čijim su prezimenima nazvane fizikalne jedinice (Newton, Pascal, Ohm, Volta, Amper, Joul, Watt itd.). Dobro je zastupljen i u virtualnom svijetu pa se na internetu mogu pronaći tisuće stranica posvećenih njegovu životu i radu.

Posebne zasluge za razvoj i afirmaciju bežične komunikacije ima Talijan Guglielmo Marconi. Potpuno različit od Tesle, kako po znanju tako i po praktičnom duhu kojim je pristupao svojim zamislima, Marconi nije u svojem životu ništa propustio, počevši od popularnosti, velikih zarada i glamuroznog načina života do Nobelove nagrade.

3.2. Marchese Guglielmo Marconi

Marchese Guglielmo Marconi (1874–1937) rođen je u Bologni. Majka Annie bila je Irkinja, a otac Giuseppe Talijan. Odrastao je na obiteljskom imanju naziva Villa Griffone, na brdu iznad sela Pontecchio, oko 17 km udaljenog od Bologne.

Otac mu je bio ugledan i imućan zemljoposjednik koji se najviše bavio imanjem i vinogradima, dok je majka, znatno mlađa od oca, bila nemirna duha i sklona putovanjima. Mladi je Guglielmo prvi put otputovao s majkom u Englesku u posjet rođacima kad je imao svega tri godine, a otad je uz talijanski redovito učio i engleski jezik.

Često su putovali i na jug Italije, u Leghornu, lučki grad na zapadnoj obali gdje je živjela majčina sestra. Guglielmo je zavolio more i cijelog života ostao vezan uza nj. Podjednako tako zanimala su ga i knjige iz bogate očeve knjižnice, naročito sadržaji iz mehanike i rezultati istraživanja elektriciteta i elektromagnetizma. Ubrzo se upustio u prve eksperimente, a među njima je bilo i "hvatanje" elektriciteta iz olujnih oblaka.

Otac nije bio zadovoljan njegovim interesima i smatrao je da mu sin samo gubi vrijeme. Odnos se znatno pogoršao kad je Guglielmu odbijen upis na Mornaričku akademiju zbog nedovoljnih kvalifikacija (Birch, 2001:14-16). Odbijanje je pogodilo i Guglielma koji je odrastao u uvjerenju da će biti mornarički časnik. Jedini oslonac razočaranog dječaka bila je majka. Umjesto u mornaricu, 1887. godine upisao se na Tehnički institut u Leghorneu. Bila je to, prema mišljenju i oca i sina, jedna alternativa mogućoj mornaričkoj karijeri, ali, kako se poslije pokazalo, pravo mjesto za učenje.

Guglielmo je ušao u svijet koji ga je u potpunosti zaokupio. Upoznao se s radom Alessandra Volte³⁷ i s mnogim drugim postignućima na području elektromagnetizma. Najviše su ga zanimali radovi znanstvenika poput Franklina, Maxwella, Lodgea i drugih. Unatoč očevu nezadovoljstvu, majka mu je dogovorila i privatne lekcije. Naime, u neposrednoj blizini stanovao je uvaženi fizičar, profesor Augusto Righi. Dopustio je Marconiju korištenje njegovog

³⁷ Volta je 1800. godine, a na tragu originalne zamisli Luigia Galvanija iz 1786. godine, osmislio prve baterije s električnim punjenjem.

laboratorija i ulaz u sveučilišnu knjižnicu. Mladić nije gubio vrijeme. Čitao je i proučavao sve što mu je bilo dostupno, a na na tavanu Ville Grifone uredio je i radionicu.

Nakon brojnih pogrešaka i preinaka, u jesen 1895. godine, uspio je poslati jasan Morseov signal s tavana do prizemlja kuće. Počeo je eksperimentirati i na većim udaljenostima. Signal je “putovao” bez gubljenja snage. Iako je dojava o uspješnim pokusima stigla i do talijanske uprave telegrafa, nije bilo nikakve reakcije. Uporna majka stoga je zatražila pomoć od rodbine u Engleskoj. Dogovoren je sastanak s Williamom Preeceom, šefom inženjera u Britanskoj pošti. Nakon uspješne prezentacije, Preece se zainteresirao za Marconijev rad i 27. srpnja 1896. godine, upriličio javnu prezentaciju. Signal je emitiran s krova glavne pošte u Londonu prema zgradi na oko dva kilometra udaljenosti. Morseovo se slovo čulo bez ikakvih problema. Taj se dan smatra i službenim početkom bežične komunikacije. Potvrda o patentu stigla je početkom ožujka 1897. godine, kad je Marconi imao 23 godine.

Znanstvena je zajednica protestirala smatrajući da je mladić samo vješto iskoristio tuđe rezultate. Dodjelu patenta smatrali su nepravednom i neutemeljenom. Naime, u to su se vrijeme istim istraživanjima bavila mnoga, neusporedivo uglednija imena poput Aleksandra Popova u Rusiji, Edouarda Branlyja u Francuskoj, pa i samog Augusta Righija u Italiji. Mnogi su smatrali da se Marconijev uspjeh sastoji u tomu što je na drugačiji način izveo ono što je već izvedeno (Briggs, Burke, 2005:124). Povijest bilježi i da je krajem te iste 1897. godine, francuski izumitelj Eugène Ducretet izveo prvo “emitiranje” s Eiffelova tornja u Parizu. Bežičnim je telegrafom (franc. *la telegraphie sans fil*) s najviše platforme tornja emitirao prve kodirane poruke.

Međutim, za razliku od drugih istraživača, Marconi je bio mlad i ambiciozan čovjek, koji više nije htio gubiti vrijeme na laboratorijske eksperimente (Hong, 2001:75-80, Garatt, 1994.). Nakon uspjeha u Londonu, okupio je ekipu stručnjaka i osnovao je kompaniju *Wireless Telegraph and Signal*, namjeravajući se upustiti u ozbiljan (i unosan) posao.

U međuvremenu je i talijanska vlada pokazala interes pa je upriličen i pokus na moru, među brodovima. Signal je nesmetano putovao i stizao do broda i onda kad se već izgubio iz vidokruga. Uskoro je ostvario udaljenost od deset, a potom i dvadeset kilometara. Dana 27. ožujka 1899. godine, signalom su „spojene“ i obale La Manchea.

Amerikanci su također pokazali veliko zanimanje pa je Marconi uskoro otputovao preko Atlantika gdje je, 1899. godine, osnovao tvrtku *Marconi Wireless Telegraph*. Nedugo potom, otvorio je i nove podružnice u Parizu, Rimu i Bruxellesu.

Sljedeći pravi izazov bio je „premostiti“ i Atlanski ocean. Unatoč skepticizmu, naročito u znanstvenim krugovima, Marconi se nije dao omesti u svojoj namjeri. Odredio je lokacije na kojima će sagraditi stanice za emitiranje i primanje signala. U Engleskoj je odabrao Poldhu na obali Cornwalla, a u Americi Cape Cod u Massachusettsu (udaljenost oko 3000 km). Radovi su dovršeni u rujnu 1901. godine. Novi i moćni odašiljač s posebno doradenom i pojačanom antenom na dvadeset drvenih jarbola visine 60 metara, bili su temeljna oprema za velik pothvat. Nažalost, sredinom rujna oluja je poharala Poldhu i gotovo razorila stanicu. Potom se u studenom prevrnula antena na Cape Codu pa je oprema premještena u Newfoundland.

Nekoliko mjeseci poslije, početkom prosinca 1901. godine, sve je bilo spremno za eksperiment. Praćen asistentima, Marconi je stigao u Newfoundland. Jaki je vjetar prvog dana onemogućio transmisiju i uzrokovao štetu na uređajima. Ipak, sljedećeg dana Marconi je čuo

signal iz Europe, Morseovo slovo "S". Mediji su s oduševljenjem dočekali priču o mladom izumitelju. Postao je slavan i svaki se novi pothvat pratio s velikim zanimanjem.

Marconi je do 1903. godine izgradio još niz stanica i opremio prve brodove. Naime, potreba za sve bržom komunikacijom stalno je rasla, a žičana je infrastruktura nije mogla pratiti. Visoke cijene za loše usluge (osobito zagušenje linija), ali i tvrdoglavo odbijanje postojećih telegrafskih tvrtki da se okrenu novim tehnologijama, posebno su zanimale poslovne ljude i investitore. Daljnji su eksperimenti tražili velika financijska ulaganja. Posebno zainteresiranog partnera našao je u britanskoj Kraljevskoj mornarici i u kolovozu 1904. godine, Velika Britanija je usvojila prvi zakon o bežičnoj telegrafiji.

Marconi je postao ugledan i cijenjen član londonskoga visokog društva. Bio je imućan, popularan i dobrih manira. Godine 1905. oženio se pripadnicom irske aristokracije Beatricom O'Brien. Idućih godina obitelj se povećala za dvije kćeri i sina.

Važnost *wirelessa* svakim se danom potvrđivala. Zbog guste magle sudar parobroda „Republica“ s putničkim parobrodom „Florida“ u siječnju 1909. godine, mogao je završiti tragično. Zbog prisebnosti telegrafista s „Republice“, koji je pomoću Marconijeve opreme uspješno poslao signal za pomoć, dozvan je obližnji putnički brod „Baltic“ te su svi putnici spašeni. Unatoč ozbiljnim kritikama znanstvene zajednice, Marconi je iste godine (1909.) dobio i Nobelovu nagradu. Dijelio ju je s njemačkim fizičarom Carlom Ferdinandom Braunom jer je procijenjeno da su istovremeno napravili goleme pomake u bežičnoj telegrafiji.

Marconi je o svojem trošku uredio i modernu telegrafsku sobu na „Titanicu“, a i telegrafisti su bili njegovi zaposlenici. „Nepotopivi“ i „najsigurniji“ brod isplovio je 10. travnja 1912. iz Southamptona prema Americi. U ledenu je santu udario četiri dana poslije. Potonuo je noseći u smrt 1500 putnika i članova posade.

Sigurnosni uvjeti plovidbe na moru tek su bili u nastajanju, pa prostor za telegrafiranje nije imao izravnu vezu s kapetanskim mostom. Tijekom kobne večeri telegrafisti John Phillips i Harold Bride bili su opterećeni slanjem privatnih telegrama kojima su oduševljeni putnici (s „gornjih“ paluba) slali pozdrave prijateljima i rodbini na kopnu. Baveći se „reklamiranjem“ broda, što je bilo od izuzetne važnosti za njegov uspjeh, obojica su bili umorni.

U međuvremenu su s drugih brodova zaprimili niz upozorenja o ledenim santama, zamijećenim u području plovidbe. Vjerojatno je stoga Phillips, u jednom trenutku, drsko prekinuo komunikaciju s kolegom na brodu „Californian“ iako mu je poslao opominjuću poruku: „Blokirani smo i opkoljeni poljem leda-stop-Californian.“ Razljučen postupkom kolege, telegrafist „Californiana“ ljutito je isključio svoj uređaj i pošao spavati. U to vrijeme još nije postojala obveza o 24-satnom radu telegrafске službe. Nalazili su se svega nekoliko morskih milja od „Titanica“.

Kad je „Titanic“ počeo tonuti, izdana je naredba na emitiranje poziva u pomoć, Morseovim znakovima otkucana slova CQD (engl. *general call disaster, come quick disaster*). Iako je SOS signal definiran kao poziv u pomoć još prije šest godina, Marconi se tvrdoglavo držao „svojeg“. Utjecaj i moć njegove kompanije dozvoljavao mu je takvo djetinjasto ponašanje, bez obzira na odredbe Radiotelegrafске unije.

Poziv za pomoć „uhvaćen“ je na brodu „Carpatia“ koji se nalazio na oko četiri sata plovidbe od „Titanica“. Smjesta je krenuo u pomoć. Zahvaljujući njemu, spašeno je 705 putnika,

odnosno svi koji su bili u čamcima za spašavanje. Moglo ih je biti i znatno više, ali na „Titanicu“ nije bilo dovoljno spasilačkih čamaca. Ljudi su, u kontaktu s ledenim morem, vrlo brzo umirali od hladnoće.

Nakon tragedije koja je zapanjila svijet, slijedila je istraga. Temeljem radioporuka rekonstruiran je tijek događaja, od udara u ledeni brijeg (23:40 sati), prve poruke CQD (00.15 sati) do nestanka struje u telegrafskoj sobi (oko 2:17 sati). „Carpatia“ je stigla oko 4:15 sati.

Pogibija tako velikog broja ljudi rezultirala je značajnim pooštrenjem sigurnosnih uvjeta svake plovidbe, pa tako i obvezama brodovlasnika. Brodovi su ubuduće morali imati stalnu radiotelegrafsku službu s najmanje tri operatera te adekvatan broj spasilačkih čamaca i druge potrebne opreme.

Marconijevoj popularnosti nije zasmetao ni skandal s dionicama 1913. godine. Riječ je bila o ugovoru za gradnju 18 radiotelegrafskih releja koji je Marconi sklopio s britanskom vladom čime je cijena dionica njegove tvrtke dramatično porasla. Skandal je počeo onog trenutka kad se saznalo da je ondašnji premijer David Lloyd George, zajedno s nizom drugih uglednika, ranije kupio Marconijeve dionice.

U rujnu iste godine Marconi je u prometnoj nesreći u Italiji izgubio desno oko. Čim je prizdravio, vratio se istom načinu života, opsjednut unapređenjem transatlantskog servisa. Prvi svjetski rat dočekao je u statusu zastupnika u talijanskom Senatu. Stekao je status mornaričkog oficira, a potom i zapovjednika. Tijekom rata bio je zadužen za sve vrste vojnih komunikacija. Nakon rata bio je član talijanskog izaslanstva na mirovnoj konferenciji u Parizu.

Političke i ratne aktivnosti na strani Italije vodile su u gubitak američkog tržišta jer Amerikanci jednostavno nisu htjeli dozvoliti da im radiotelegrafiju razvija stranac. Godine 1919. kupio je parnu jahtu dužine gotovo 67 metara i nazvao je „Elettra“³⁸. Bio je to dom prema njegovu ukusu, silno privlačan za mnoge ugledne i poznate osobe onog vremena, kako zbog luksuza tako i zbog bogatoga društvenog života.

Međutim, na temelju spoznaja o novim mogućnostima *wirelessa*, a to je bilo emitiranje glazbe i govora (umjesto Morseovih kodova), upustio se u nova eksperimentiranja. Kopnene pokuse obavljao je u Engleskoj, u malom mjestu Writtle gdje je 1920. počeo s prvim emitiranjima. Slijedom događaja, o kojima će biti više riječi u sljedećem dijelu knjige, inicirao je 1922. godine, okupljanje investitora u prvi službeni radijski program na Otoku. Dozvola za emitiranje izdana je u studenom 1922. godine kad je počela s radom privatna kompanija pod nazivom *British Broadcasting Company* ili BBC. Pet godina poslije, istekom koncesije i promjenom vlasničkog statusa, BBC je prešao pod okrilje državnog aparata. Marconi se povukao na „Elettru“ i uskoro ponovo oženio, ovog puta pripadnicom talijanske aristokracije. Vjenčani kum bio mu je Benito Mussolini.

Zdravlje mu se tridesetih godina znatno pogoršalo. Patio je od bolesti krvožilnog sustava te se odlučio za mirniji način života, ponovno u Villi Griffone. Umro je u Rimu 20. srpnja 1937. godine, u dobi od 63 godine. Sve svjetske radijske postaje odale su mu počast s dvije minute tišine u eteru.

³⁸ O Elettri više u Dodatku 1 na kraju knjige.

II. DIO

RADIO

Uvodne napomene

I danas su aktualne rasprave o stvarnom izumitelju radija kao masovnog medija jer odgovor na to pitanje nije jednostavan. Radijski medij rezultat je rada brojnih, manje ili više poznatih, ljudi koji su u isto vrijeme na različitim mjestima istraživali mogućnosti koje im dala bežična tehnologija. Usudujem se reći kako radio, u smislu masovnog medija, nema jednog izumitelja jer je od samog početka rezultat rada brojnih znanstvenika, inovatora i zaljubljenika radioamaterizma.

Površna tvrdnja o Marconiju kao „ocu radija“ jednostavno nije točna. Bio je samo jedan od mnogih koje je privukla mogućnost bežične komunikacije i koji je, zahvaljujući vlastitom poslovnom duhu i dobrim obiteljskim prilikama, mogao pokazati svoje rezultate. Marconi se zapravo nikad nije bavio radijem kao masovnim medijem niti ga je to zanimalo. Njegov ukupni rad, osobito u uspostavi engleske i talijanske radiodifuzije, bio je izrazito tehničkog i tehnološkoga karaktera koji mu je, uostalom, nosio i najveću financijsku korist. Međutim, od radiotelegrafije do prvog elektroničkog masovnog medija, trebalo je proći još vremena.

Prvih dvadesetak godina 20. stoljeća obiluje brojnim unapređenjima radijske tehnike. Teško je biti precizan u rekonstrukciji zbivanja, a pri tomu ne izostaviti poneki datum ili osobu. Bežična je komunikacija izum koji ne poznaje državne granice, pa ni kontinente. U tehničkom i tehnološkom smislu bila je privilegijom onih obrazovanijih, ali je zahvaljujući popularnoj literaturi postala dostupna i pukim znatiželjnicima.

Međutim, za status masovnog medija trebalo je puno više od tehnologije. Bez obzira na početne manjkavosti i pogreške, u medijskom je smislu brzo napredovao, ulazeći u sve društvene strukture. Donio je dotad nezamislivu osobnost i neposrednost u komunikaciji, najbrže posredovao u širenju informacija te snažno privlačio raznovrstoću sadržaja i ugodaja pri slušanju.

U pozadini popularnosti nalazili su se vlasnički odnosi, konkurencija, prijepori oko autorskih prava i zarada. Američki se model temeljio na privatnim tvrtkama koje su svoj poslovni interes našle u ponudi zabavnih, glazbenih i oglašivačkih sadržaja. Europski se model većinom razvijao kroz državne radiodifuzne monopole, bez osobite volje za otvaranjem etera privatnicima.

Tridesetih je godina 20. stoljeća radijski medij doživio snažnu politizaciju. Amerika je dobila prvog „radijskog predsjednika“, a Europa režime koji su od radija napravili moćno sredstvo političke propagande. Dvadesetak godina poslije dobio je snažnu konkurenciju u televiziji i činilo se da je „zlatno doba“ prošlo. Međutim, nova tranzistorska tehnologija smanjila je prijamnike na veličinu džepa, a diskografska industrija dala sadržaje koji su snažno privukli mlađu i novu publiku. Višegodišnje rasprave o daljnjem razvoju radija u Europi završene su krajem stoljeća kad je većina država liberalizirala svoja medijska tržišta.

U knjizi je posebna pozornost posvećena Radio Zagrebu, prvoj radijskoj postaji u Hrvatskoj. Od prve pojave u eteru 1926. godine do danas ta je postaja preživjela sve promjene koje su se događale na ovom prostoru, od uspostave i raspada nekoliko država preko izmjene vlasništva, ratnih nedaća te komercijalne konkurencije. Danas je u sustavu Hrvatske radiotelevizije, jedinoga javnog servisa u Republici Hrvatskoj.

Digitalizacija je radiju priskrbila pridjeve poput “starog”, “klasičnog” i „tradicionalnog“ medija. Međutim, početkom 21. stoljeća uspješno se nosi s promjenama iako je teško reći kakav će biti ishod tog procesa. Nema dvojbe da će ponovno doživjeti promjene koje će mu oduzeti znatan dio dosadašnjeg identiteta, pa i statusa najbržeg medija. Međutim, zasigurno će mu donijeti i neke nove, konvergirane odlike.

1. POČECI RADIOFONIJE U SVIJETU

Bežična je komunikacija uz osnovne namjene, vojnu i pomorsku, početkom 20. stoljeća dobila i treću. Radijski je medij bio uspješno izveden eksperiment, pravo iznenađenje za dotadašnje korisnike bežične komunikacije. Bio je to nedvojbeno najpopularniji dio radijske povijesti, napisao je James Guthrie Harbord, prvi predsjednik institucije Radio Corporation of America (1929:57-63). Doista i jest, jer nakon što su se radioamateri nakon Prvoga svjetskog rata izborili za ponovno pravo korištenja *wirelessa*, radijski je medij osmišljen u nepunu godinu dana.

Marconijeva se uloga, podjednako kao i Teslina, zaustavila na tehnologiji bežične komunikacije. Svi sadržaji koji su emitirani tijekom tih eksperimentiranja, poput Morseovih kodova ili pjevačkog nastupa operne dive Nellie Melba u svibnju 1920. godine, bili su tek provjera mogućnosti. Sadržaje zbog kojih je radio postao masovan medij osmislili su tijekom godina neki drugi ljudi.

Kanadski izumitelj Reginald Aubrey Fessenden (1866–1932) bio je talentirani matematičar koji je na temelju stipendije dobio mogućnost rada u Edisonovu laboratoriju u West Orangeu. Dopršetkom školovanja, kao vrstan teoretičar i praktičar, postao je profesor na Sveučilištu u Pittsburghu. Na samu Badnju večer, 1906. godine, Fessenden je iz malene radiotelegrafske postaje izgrađene u selu Brant Rock u pokrajini Plymouth u Massachusettsu uspio u eter poslati instrumentalnu verziju pjesme “Sveta noć” (s fonografa), čitajući pritom kratke Biblijske poruke. Program su čuli tek rijetki radiotelegrafisti s brodova u blizini, ali taj je mali eksperiment snažno utjecao na daljnja promišljanja mogućnosti uporabe *wirelessa*.

Poneki autori i danas Fessendenovo emitiranje spominju kao “prvi radijski program”, što nije točno. Za stjecanje statusa radijskog programa bilo je potrebno puno više od onog što je Fessenden učinio. Međutim, bilo bi nekorektno zanijekati njegov doprinos. Emitiranje iz Brant Rocka predstavljalo je prvi glazbeni i govorni sadržaj na svijetu i označilo početak nove ere istraživanja.

Stjecajem poslovnih (ne)prilika Fessenden je napustio daljnje eksperimente. Sporeći se zbog patentnih prava s kompanijom koja je financirala dotadašnje pothvate u eteru, okrenuo se drugim izazovima poput sonara i tomu sličnih uređaja za detekciju. Većina njegovih najvažnijih patenata s područja bežične komunikacije, unatoč brojnim tužbama, završila je na kraju kod Westinghousa.

Slijedilo je još sličnih eksperimenata. Spomenut ću tek emitiranje koje je izveo Charles (Doc) Herrold u San Joseu 1912. godine te emitiranja koja je izveo Lee De Forest u razdoblju od 1916. do 1918. godine, u New Yorku. Navodno su njegovi eksperimenti grubo ušutkani dolaskom inspekcije koja ga je oštro prekorila zbog toga što eter nije mjesto za zabavu. Naime, treba podsjetiti da je to bilo vrijeme Prvoga svjetskog rata kad je eter bio rezerviran samo za vojsku i mornaricu.

Pitanje prvoga radijskog programa na svijetu i danas izaziva rasprave. Većina istraživača radijskog medija, brojni ugledni znanstvenici i teoretičari, čiji su radovi korišteni kao izvori za ovu knjigu, i dalje oprezno govore o “najstarijem radiju na svijetu”. Nesklad u raspravama

izazvan je kriterijima koje bi taj prvi radijski program morao objedinjavati da bi uopće stekao pravo na laskavi status.

Sklona sam prihvatiti precizna objašnjenja Baudina i Kittrossa (2001:63). Riječ je o pet kriterija koji moraju biti istodobno ispunjeni. To su (1) upotreba radiovalova radi (2) emitiranja nekodiranoga govora i glazbe, imajući pritom (3) kontinuitet i raspored emitiranja (4) namijenjenog javnosti na (5) temelju dozvole organa državne uprave.

Većina medijskih historiografa slaže se s tvrdnjom da je KDKA, američka radijska postaja u Pittsburgu, prva ispunila sve postavljene kriterije. Dana 2. studenoga 1920. godine počela je emitirati stalni radijski program koji se sastojao od govora i glazbe. Program je bio namijenjen javnosti, oslanjao se na programsku shemu, imao kontinuitet emitiranja i dozvolu koju je izdalo Ministarstvo trgovine. Iako je radiopostaja KDKA utemeljena ponajprije iz komercijalnih razloga kako bi promovirala radijsku opremu i potaknula njezinu prodaju (Albarran, Pitts, 2001:22), ostaje nepobitnom činjenicom da je prva počela s javnim, kontinuiranim i licenciranim *broadcastingom*.

Europska je radiodifuzija stasavala sporije, ponajprije zbog Prvoga svjetskog rata, a potom i poraća opterećenog gospodarskim i socijalnim problemima. Ipak, u razdoblju od 1922. do 1926. godine, u većini europskih država počelo je radijsko emitiranje glazbe i govora. Apsolutni odmak od američkog modela privatnih i komercijalnih programa, očitovao se kroz (a) istaknutu ulogu državne uprave u pitanjima dodjele dozvola za emitiranje, (b) uvođenjem pretplate i zabranom reklamnih sadržaja (u većini EU država) te (c) međudržavnim dogovorima oko raspodjele frekvencija (u SAD-u je vladao frekvencijski kaos). Prvi međunarodni sporazum o podjeli i korištenju frekvencijskog spektra postignut je u lipnju 1926. godine u Ženevi.

Teško je sa sigurnošću tvrditi koja je zemlja počela s prvim kontinuiranim i licenciranim radijskim programom u Europi. Briggs i Burke (2005:132) smatraju da je to Nizozemska, navodeći da je u studenom 1919. počela s emitiranjem postaja PCGE u Den Haagu iako taj podatak ne nalazim kod drugih autora.

Marconijevi su eksperimenti s emitiranjem glazbe i govora počeli 1920. godine. Slijed uspostave britanske radiofonije vodio je preko postaja 2MT u Writtlu i 2LO u Londonu, pa sve do početka rada British Broadcasting Company (BBC) u studenom 1922. godine.

Francuska je radiofonija započela također s privatnom postajom Radiola krajem 1922. godine. Nekoliko mjeseci poslije preimenovana je u Radio Pariz. Ostala je u privatnim rukama do 1934. kad je podržavljena. Slijedile su je postaje Radio Toulouse i Radio Lyon.

Njemačka je radiofonija započela s Radio Berlinom krajem listopada 1923. godine. Slijedio je Radio Leipzig koji je počeo emitirati program u ožujku 1924. godine. Prvi radijski programi u Danskoj, Finskoj i Švedskoj počeli su 1922., 1923. i 1924. godine.

Španjolska je radiofonija počela u Madridu, u rujnu 1923., kad je Radio Ibérica ustalio svoje dnevno emitiranje. Slijedile su postaje u Barceloni i Sevilli, a točno godinu poslije, u rujnu 1924. godine, u Madridu je počeo emitirati i Radio España. Prvi radio nacionalne čujnosti, Radio Nacional de España, počeo je s radom u siječnju 1937., što je ujedno i početak javnoga radijskog servisa u Španjolskoj.

Osnovna pitanja koja su se nametala u prvim godinama radijskog medija bila su: (a) čemu bi uopće trebali služiti radijski programi, (b) kojoj se publici zapravo obraćaju i (c) tko treba platiti emitiranje?

Odgovori na ta pitanja nisu jednostavni zbog razlika između američke i europske radiofonije koja se, podjednako kao telegrafija i telefonija, razlikovala ponajprije u vlasničkim odnosima. Amerika je favorizirala privatni kapital pa su žičane komunikacije (telegrafija i telefonija) razvijane u brojnim kompanijama (što je dovelo do brojnih problema tehničke prirode). Slično se dogodilo i s bežičnom komunikacijom. Unatoč nastojanjima vojske i mornarice da *wireless* zadrže za sebe i time spriječe ulazak privatnoga kapitala u to tehnološko čudo, na kraju se ipak našao na tržištu. Bio je to očekivan slijed zbivanja i rezultat snažnog pritiska najjačih proizvođača radijske opreme i trgovaca, preciznije, nekolicine monopolista poput AT&T, General Electrica i Westinghousea, a uskoro i novoutemeljenog RCA. Potpuno nespremna za ekspanziju prvog masovnog elektroničkog medija, a koja se dogodila u roku od nekoliko godina, mlada se radiodifuzija našla u metežu svakojakih frekvencija.

Europski je model bio sasvim drugačiji. Iako se činilo kako razloga za uvođenje privatnoga kapitala u podizanje radiofonskog sustava nema (Smulyan, 1994:20), ipak su privatne (često individualne) inicijative započele većinu europskih nacionalnih emitiranja. Državnim upravama pionirski radijski pothvati nisu bili osobito zanimljivi, dijelom i stoga što su zahtijevali investiciju u infrastrukturu. Tako su prva emitiranja i svi prateći troškovi bili prepušteni individualcima. Državne su vlasti zadržale nadzor i dodjelu dozvola za emitiranje.

Različitost američkog i europskog modela objašnjava se, između ostalog, (a) veličinom državnih teritorija, (b) distribucijom populacije i (c) jezičnom homogenošću. Golemi je američki teritorij bio prevelik zalogaj za državnu intervenciju u *wirelessu*, što nije bio slučaj s europskim državama. Znatno manji državni teritoriji, koncentriranost populacije na određenim područjima, šarolikost jezika i narječja, a osobito gorko ratno iskustvo, nametnuli su stroge kriterije. Tomu treba dodati ne manje važnu (d) procjenu mogućeg utjecaja radijskog medija (Mundy, 1982:279).

U kontekstu već podržavljene telegrafije i telefonije bilo je teško očekivati da bi europske države dopustile drukčiju regulaciju bežične komunikacije. Ulazak privatnoga kapitala u prve radijske postaje pokazao se tek kao predah potreban za gospodarsku i političku konsolidaciju i nije dugo trajao. Do sredine tridesetih godina podržavljena je većina europskih radiofonija. Uvedena je pretplata³⁹, a reklamni su sadržaji zabranjeni ili ograničeni. Austrijske su postaje bile u privatnim rukama, ali država je imala kontrolni paket dionica u strukovnom udruženju (*broadcaster club*). Italija je privatnim investitorima omogućila monopol, ali država je zauzvrat tražila apsolutnu kontrolu i utjecaj na programske sadržaje. Francuska je imala dvojako vlasništvo jer se dio postaja nalazio u državnom, a dio u privatnom vlasništvu, dok je španjolska radiofonija bila u cijelosti privatna. Njemačka, Belgija, Danska, Velika Britanija i Švedska osnovale su javne državne servise (Cantrill, Allport, 1935:37).

Radijski su prijammnici, zahvaljujući sve bogatijoj ponudi koja je obarala cijene, postali uobičajeni u mnogim kućanstvima. Slušanje programa postalo je omiljena kućna zabava, osobito u večernjim satima kad se obitelj okupljala na večeri. Ovisno o novčanim pa tako i

³⁹ Početni se model financiranja temeljio na postotku koji se izdvajao iz cijene svakoga prodanog prijammnika. Ubrzo je napušten, ponajprije zbog kućne izrade prijammnika, odnosno pretvoren u pretplatnički odnos.

stambenim prilikama, prijamnici su dobili središnja mjesta u dnevnim sobama ili kuhinjama, postajući sastavni dio života u Americi i Europi sljedećih tridesetak godina.

Svaki sedmi stanovnik Amerike imao je 1932. radijski prijamnik. U Europi je prednjačila Danska gdje je zabilježen isti podatak. Slijedile su Engleska i Švedska (svaki deseti stanovnik), Austrija (svaki četrnaesti), Njemačka (svaki šesnaesti), Francuska (svaki dvadeseti stanovnik) itd. (Ibid, str. 338).

Glavninu ranih radijskih sadržaja činila je glazba, a od govornih dominirale su kratke informacije iz poslovnog svijeta, sporta i vremena (nformativne redakcije ustrojavaju se tek sredinom 30-ih godina). Posebnost je činila "igrana" radijska produkcija koja se temeljila na adaptacijama poznatih drama i romana, a ubrzo i na potpuno novim tekstovima, namjenski pisanim za izvođenje na radiju. Dinamika razvoja novih sadržaja nastavila je istim smjerom pa su se u programima ubrzo našle komedije, trileri, skečevi, emisije za djecu i "sapunice". Radijsko se novinarstvo razvijalo znatno sporije i rani su se radijski programi oslanjali uglavnom na „prepisivanje“ iz tiska. Takav način rada ubrzo je doveo radijske, novinske, a osobito agencijske kuće u ozbiljne rasprave, pa i otvorene sukobe.

Američki i europski model emitiranja sve su se više udaljavali. Jednima je radio bio odlično sredstvo za zabavu i zaradu, a drugima vrijedan i moćan instrument za ostvarivanje kulturnog, obrazovnog, a potom i političkog utjecaja na publiku.

1.1. Rana američka radiofonija

Američka se radiofonija razvijala u okrilju specifičnih društvenih i gospodarskih uvjeta koji su vladali Amerikom nakon završetka Prvoga svjetskog rata. Radijski je medij bio tek jedna od mnogih promjena početkom dvadesetih godina 20. stoljeća. Postratovsko je vrijeme vodilo u razdoblje gospodarske ekspanzije, liberalnoga kapitalizma i povećane potrošnje. Zahuktavalo se vrijeme poznato pod nazivom "lude dvadesete" (engl. *Roaring Twenties*), koje su donijele promjene u svim aspektima američkog društva.

Odmah nakon završetka Prvoga svjetskog rata Marconi je shvatio da se njegovo poslovanje u Americi više neće tako lako razvijati. Američka vojska i mornarica, dojučerašnji glavni poslovni partneri, nisu više bile raspoložene za nastavak suradnje. Nisu bile raspoložene ni za „povratak“ etera civilnim aktivnostima, ali su pritisci moćnih kompanija, proizvođača radijske opreme, potpomognuti (iako ne dogovorno) brojnim radioamaterskim udrugama, natjerali državne vlasti na "oslobađanje" *wirelessa* i povratak na status kojeg je taj resurs imao uoči rata.

Osnivanje *Radio Corporation of America* (RCA) potaknula je 1919. godine, sama državna vlast u dogovoru s kompanijom *General Electric* (GE). Zamišljena je kao rješenje za preuzimanje ukupnih Marconijevih poslova s vojskom i mornaricom, a opet tržišno pozicionirana i orijentirana na zaradu i daljnji razvoj radiokomunikacija.

Tvrtku je dugo godina uspješno vodio ambiciozni David Sarnoff (1891–1971), sin ruskih emigranata koji su oko 1900. stigli u New York. Iako se u mladosti školovao za rabina, što se činilo odabirom sigurne i zbrinute budućnosti, mladi je Sarnoff već u dobi od petnaestak

godina morao preuzeti brigu o obitelji. U potrazi za poslom dospio je u Marconijevu kompaniju *Wireless Telegraph* u kojoj je svladao vještinu radiotelegrafije. Svojim je nadređenima još 1915. godine, poslao dopis s prijedlogom “radijske glazbene kutije” (engl. *radio music-box*), uređaja koji bi mogao, bez žica, dovesti govorne i glazbene sadržaje u svaku kuću. Uprava je odbacila prijedlog ocjenjujući ga neozbiljnim i nedostojnim tako ozbiljne tvrtke. Nitko nije mogao ni razumjeti kakav bi izvor zarade mogla predstavljati „glazbena kutija“ i što bi se na njoj uopće moglo slušati. Tko bi htio platiti za glazbu koja je poslana u zrak, nikom izravno? Bežična je komunikacija smatrana vrlo ozbiljnim resursom pa je prijedlog za distribuciju glazbe bio gotovo nepristojan. Sarnoff je na neko vrijeme odustao, ali ne i zaboravio ideju o radijskom prijammniku.

RCA je postao tržišni div koji je snažno obilježio sljedećih četrdesetak godina razvoja radija, televizije i filmske industrije u Americi. Međutim, na samom početku rada, konkurencija je otišla korak ispred. *Westinghouse Electric* prva je američka tvrtka koja je utemeljila i pustila u rad radijsku postaju pod oznakom KDKA.

Westinghouse Electric bila je stara i ugledna kompanija, čiji je osnivač bio George Westinghouse (1846–1914). Dobro obrazovan i inovativan, prepoznao je vrijednost Tesline izmjenične struje i za malen novac otkupio patente. Edison je dobio dostojnog protivnika u „ratu struja“. Tvrtku je napustio oko 1910., a nedugo potom i umro. Kompanija je nastavila poslovati i tijekom Prvog svjetskog rata imala je ugovorene poslove s američkom vladom oko snabdijevanja i održavanja radiotelegrafskih uređaja. Međutim, završetkom rata, a naročito nakon osnivanja RCA, izgubila ih je i počeli su ozbiljni poslovni problemi.

Za *Westinghouse* je od svoje šesnaeste godine radio i samouki mehaničar Frank Conrad (1874–1941). Početkom novog stoljeća, na tragu već učinjenih istraživanja, Conrada je počela zanimati radiotelegrafija. Konstrukcija jednostavnog prijammnika namijenjenoga kućnoj zabavi vodila je u ozbiljnija istraživanja i predanost radioamaterizmu. Radionicu je smjestio u garažu u Wilksburgu (predgrađe Pittsburgha). Nakon ulaska Amerike u rat (1917.), od vojske je dobio posebnu dozvolu za testiranje nove radijske opreme i bio jedan od rijetkih radioamatera koji je u to vrijeme smio emitirati.

Krajem rata vratio se svojem hobiju. Koristeći ondašnju modernu opremu, vakuumske cijevi i mikrofoni, počeo je emitirati govor i glazbu. Povratne su informacije bile ohrabrujuće. Kolege, radioamateri, iznenađeni i oduševljeni, hvalili su njegov ”program” i tražili još glazbe.

Način Conradova “emitiranja” bio je daleko od bilo kakve osobito napredne tehnologije. Jednostavno je postavio fonograf ispred mikrofona i pokrenuo nosač zvuka. Isto je učinio i kad je prešao na gramofone s pločama. Emitirao je u noćnim satima, srijedom i subotom, u trajanju do dva sata. Najčešće je to bila glazba, ali i govorni sadržaji poput sportskih rezultata. Popularnost koju je “program” stekao rezultirala je dogovorom s lokalnom prodavaonicom ploča o posudbi novih snimki, a zauzvrat im je ponudio govorni oglas. Glasove su mu povremeno “posuđivala” dvojica sinova.

Osmislio je i novu riječ za svoj hobi. Skovao je izraz “broadcast”, pri čemu je riječ “broad” značila širinu i prostranost, a “cast” je označavao dobačaj, izbačaj. U slobodnom prijevodu Conrad je vjerojatno želio naglasiti kako sadržaj koji šalje nije namijenjen nikomu osobito, nije ni na koji način usmjeren, nego je poslan u eter prema svima koji ga u tom trenutku žele ili mogu slušati.

U lokalnim je novinama 2. svibnja 1920. godine, objavio i oglas koji je najavljavao subotnji klavirski „koncert na frekvenciji broadcasta 8XK”. Klavirist je trebao biti jedan od Conradovih sinova. Oglas je nudio i tehničko objašnjenje kako je moguće poslušati klavirsku izvedbu. Radijski prijammnici toga vremena bili su jednostavni tzv. kristalni setovi sa slušalicama (engl. *crystal set*). Novi sadržaj, *broadcast 8XK*, privukao je pozornost stanovnika na području na kojem se čuo.

Oglas za koncert vidio je i jedan od izvršnih direktora kompanije *Westinghouse* Harry P. Davis, inače Conradov nadređeni. Bio je upoznat s njegovim “garažnim” hobijem, ali ga je posebno zainteresiralo oglašavanje radijske opreme (čime se kompanija i bavila). Unatoč popularnosti radioamaterizma, činilo se da je ta vrsta komunikacije rezervirana samo za znalce i nije imala dimenziju „masovnog slušanja“. Ovo je bilo nešto sasvim novo i tehnički izvedivo. Davis je već sutradan okupio suradnike i predložio im ideju o osnivanju prave radijske postaje. Obrazložio je to riječima kako će se ljudi naviknuti na slušanje radija podjednako kao što su se navikli čitati novine (Baudino, Kittross, 1977:66).

Budući da je tvrtka imala poslovnih neprilika, prijedlog se činio dobrom idejom. *Broadcast* je trebao biti mamac za kupnju radijske opreme. Uprava *Westinghousea* je već sredinom listopada 1920. godine, zatražila od saveznih vlasti službenu dozvolu za emitiranje. Zahtjev je upućen Odjelu za radio pri Ministarstvu trgovine, a pozitivan je odgovor stigao već za nekoliko dana. Zbog prekratkog roka i za slučaj da pisana dozvola ne stigne na vrijeme, Ministarstvo im je dodijelilo rezervnu oznaku 8ZZ pod kojom su trebali emitirati prvih dana. Počelo je užurbano opremanje “studija” i to na krovu *Westinghouseove* zgrade u Pittsburghu, uz stovarni odašiljač. Dana 2. studenog 1920. godine, u 18.00 sati počela je emitirati svoj program i taj se dan dugo (neslužbeno) smatrao Danom radija⁴⁰.

Oznaka KDKA nije kratica niti bilo kakav ciljni naziv, nego jednostavno sljedeća oznaka na popisu identifikacijskih oznaka radioamaterskih stanica. Popis je vodilo Ministarstvo trgovine koje je ujedno bilo i glavno izvršno tijelo za dodjelu dozvola.

Prvi govorni programski sadržaj bila je objava rezultata upravo završenih izbora za novoga američkog predsjednika. Pobjednik je bio republikanac Warren G. Harding. Dojava rezultata stigla je iz redakcije *Pittsburgh Posta*, lokalnih dnevnih novina.

Emitiranje je vodila grupica entuzijasta⁴¹ brinući se o tehničkoj strani emitiranja, telefonskim vezama s *Pittsburgh Post*-om i govornom dijelu programa. Tijekom prvog emitiranja često je ponavljana molba⁴² svim slušateljima da potvrde primitak signala. Naime, ekipa okupljena oko KDKA nije imala drugih mogućnosti za provjeru dometa čujnosti i kvalitete signala. Potvrde su dobili od oko tisuću ljudi i bio je to uspješan početak.

Originalnih tonskih zapisa (snimki) nema jer u to vrijeme još nije bilo ni medija na kojem se snimanje moglo obaviti (postojali su samo valjci i ploče). Sve eventualne tvrdnje o njihovu postojanju vjerojatno su rezultat vješte rekonstrukcije učinjene godinama poslije ili posljedica zabune o podrijetlu tonske snimke (nije snimljeno s radija već u tonskom studiju).

⁴⁰ U veljači 2012. godine, UNESCO je 13. veljače proglasio [Svjetskim danom radija](#). Prijedlog je iznijela Španjolska. Datum je odabran u znak sjećanja na 1946. kada je osnovan radio Ujedinjenih naroda.

⁴¹ U prvom su emitiranju sudjelovali Donald Little, John Frazier, William Thomas i Leo Rosenberg http://ethw.org/KDKA_First_Commercial_Radio_Station .

⁴²“Will anyone hearing this broadcast please communicate with us, as we are anxious to know how far the broadcast is reaching and how it is being received.”

Treba napomenuti kako postoje i drukčije verzije osnivanja KDKA. Prema priči, bila je to zapravo Conradova ideja i prijedlog koji je uputio upravi *Westinghousa*. Naime, htio je nabaviti bolju opremu kako bi proširio domet signala. Inače, sam Conrad nije bio na tome prvom emitiranju. Bio je u svojoj garaži sa slušalicama na ušima i pokušavao uhvatiti signal s radija.

Daljnje se emitiranje svodilo na svega sat vremena na dan, od 20:30 do 21:30 sati, ali je i taj skromni početak privukao pozornost javnosti i postavio temelje za daljnji razvoj radijskog programa (Baudino, Kittross, 1977:67). Improvizirani se studio idućih šest mjeseci nalazio na krovu zgrade. Program nije bio osobit i svodio se na emitiranje glazbe te čitanje naslova iz novina. Zbog smještaja na vrhu zgrade često je bio ometan i vanjskim zvukovima. Zvižduk lokomotive, nezvani, ali čest “gost” u programu KDKA, kasnijih je godina, kad je studio premješten s krova, uzet kao prepoznatljivi audiosimbol postaje KDKA. Kvaliteta zvuka i dalje je bila na amaterskoj razini podjednako kao i kvaliteta prijamnog signala. Ipak, tijekom te godine dana postalo je jasno kako radijski program ima perspektivu i mogao bi postati unosan.

Westinghouse je odmah počeo proizvoditi i reklamirati novu liniju komercijalnoga kristalnog seta (prijamnika) nazvanog Aeriola Jr. Bila je to ista tehnologija, ali s boljim dizajnerskim rješenjima. Slušalo se i dalje putem slušalica što je predstavljalo ozbiljno ograničenje za popularizaciju *broadcastinga*. RCA je 1921. godine proizvela prijamnik „Radiola“ i Ameriku je polako zahvaćala “radijska groznica”.

Unatoč lošem zvuku, slušalicama i visokoj cijeni ti su detektori zvuka postali sastavni dio atmosfere dvadesetih godina u Americi. Bili su jednostavni pa su ih mnogi i sami izrađivali. Dinamična istraživanja opreme i kvalitete zvuka uskoro su potisnula kristalne setove i počela je masovna proizvodnja „pravih“ radijskih prijamnika, s samostalnim ili ugrađenim zvučnikom.

Nakon velikog uspjeha KDKA Conrad je unaprijeđen i otad je, sve do odlaska u mirovinu, vodio inženjerski odjel *Westinghousea*. Tijekom radnog vijeka patentirao je oko dvije stotine različitih unaprijeđenja postojećih ili u cijelosti novih, uglavnom mehaničkih i električnih, strojeva i aparata. Sveučilište u Pittsburghu 1928. godine dodijelilo mu je počasni doktorat, a dobio je i druga ugledna strukovna priznanja.

U Americi je 1923. godine emitiralo oko šest stotina radijskih postaja. Najčešće su bile u vlasništvu upravo proizvođača radijske i druge električne opreme kao što su *General Electric*, *Radio Corporation of America* i *Westinghouse*. Prema podacima za svibanj 1924. godine, čak 64% svih američkih postaja bilo je u njihovu vlasništvu, a “veliku trojku” snažno je podupirao i moćni AT&T (Mundy, 1982:289).

Iako se na početku činilo kako radijsko emitiranje baš nema osobit tržišni potencijal i da predstavlja tek vrstu besplatne zabave, kako za publiku tako i za onog tko emitira, vrlo se brzo pokazalo sasvim suprotno. Sad već prilično masovan, radio je pokazao veliki poslovni potencijal, što je bio dovoljan mamac za ozbiljnost u poslovanju. Međutim, dinamika uključivanja novih postaja u eter, rezultirala je ozbiljnim problemima u kvaliteti signala i čujnosti većine programa. Postaje su se nemilosrdno nadmetale u snagama odašiljača što je rezultiralo stalnim „upadima“ u tuđe frekvencije, smetnjama u prijamu i apsolutnom bezobzirnošću „velikih“ prema „malima“. U svega nekoliko godina nastao je opći radidifuzijski kaos i sve nezadovoljniji slušatelji.

Međutim, izgleda da su puno važniji bili prigovori oglašivača koji su na programima reklamirali svoje usluge ili proizvode. Uvođenje reda u eteru tražili su i najveći proizvođači, trgovci i vlasnici postaja. Svim sudionicima radijskog biznisa postalo je jasno kako im, ako žele i dalje zarađivati, trebaju čvrsta pravila za emitiranje.

Komentator tjednika *Radio Broadcast* opisao je situaciju sljedećim riječima: “Ako imate nešto reći, prošećite se do najbliže radijske postaje i kupite vrijeme. (...) Sloboda govora ne podrazumijeva slobodu da svatko tko se želi predstaviti radijskim slušateljima ima pravo na vlastiti mikrofon. (...) Radijski valovi ne mogu biti slobodni za svakog. Neograničavanje načina korištenja vodi radio u destruktivnost.” (Goodman, 1998/99: 99).

Ministarstvo trgovine još je 1912. godine, u svoju nadležnost dobilo i izdavanje dozvola za radioamaterske stanice pa je, nekako po inerciji, dobilo nadležnost i nad mladim radijskim medijem. Dvadesetih se godina našlo suočeno s poplavom zahtjeva za dodjelu dozvola za emitiranje. Dotadašnja su pravila o emitiranju odjednom postala beskorisna jer u njima nije bilo ništa o masovnom mediju. Postavljeni se zahtjev zapravo nije mogao niti odbiti, a kamoli da bi se jednom dodijeljena frekvencija uopće više mogla oduzeti. Tako je proces dobivanja dozvola za emitiranje sveden na “slanje razglednice u Ministarstvo trgovine (...) Do 1926. godine radio je u Americi obuhvaćao 15.111 radioamaterskih stanica, 1902 brodske stanice, 553 zemaljske stanice i 536 radijskih postaja.” (Ibid, str. 93).

Ministarstvo je od 1921. godine, vodio Herbert Clark Hoover (1874–1964), po struci inženjer geologije, a po vokaciji diplomat i humanitarac. Postao je ministar u vladi Warrena G. Hardinga, a zahvaljujući svojim sposobnostima ostao je i u administraciji sljedećeg predsjednika, Calvina Coolidgea. Republikanci su ga kandidirali na sljedećim predsjedničkim izborima koje je uvjerljivo i dobio 1928. godine. Bio je obrazovana i uporna osoba.

Hoover je krajem veljače 1922. godine, sazvao Prvu radijsku konferenciju. Pozvao je tridesetak predstavnika iz svih aspekata radijske industrije i zatražio da se uvede red u društvenu i gospodarsku ulogu radija u američkom društvu. Zalažući se za javni interes kao primarni cilj svakog *broadcastinga*, želio je potaknuti raspravu o obuzdavanju reklamnih sadržaja, neumjerenom rastu broja radijskih postaja te kroničnim tehničkim problemima u emitiranju (Benjamin, 1998:222).

Konferencija nije bila naročito uspješna. Ministarstvo trgovine predloženo je kao institucija koja bi i dalje vodila brigu o razvoju radija, što mnogima nije bilo po volji. U prvom redu takvom je odlukom ministar trgovine stekao silnu moć na području cijele države. Jedino uspješno na toj konferenciji bio je Hooverov privatni kontakt s uglednicima radijske industrije i početak formiranja “saveza” za velike promjene u radidifuziji. Međutim, “savez” je rezultirao snažnim utjecajem krupnoga kapitala jer je velikim korporacijama odgovarao komercijalni radio, a svaka ideja o eventualnoj nekomercijalnoj i društveno odgovornoj ulozi medija u društvu činila se poput rasipanja novca.

U iduće tri godine dogodila su se još tri slična okupljanja. Američka je radijska scena bila u sve gorem stanju. Bez ikakvih pravila, oslanjajući se na slobodu govora i sve aktivnije oglašivače, radio se razvijao izvan svake pravne regulative. Prijedlog novog zakona već je bio poslan u Kongres, ali ne i raspravljen, a kamoli usvojen. Četvrta je konferencija održana u studenom 1925. i bila je najbrojnija od svih. Gotovo pet stotina predstavnika državnog i privatnog sektora raspravljalo je o zakonskoj regulaciji emitiranja, podjeli frekvencijskog plana, definiranju kriterija javnog interesa i budućem ustrojstvu regulatornog i nadzornog tijela.

Bilo je vrlo teško sastaviti zakon koji je morao gledati u budućnost, a nije se znalo niti moglo procijeniti kojim će smjerom krenuti tehnički i tehnološki razvoj radija. Bilo je to vrijeme AM⁴³ radija i uvođenja električnog umjesto akustičnog (mehaničkog) snimanja. Međutim, već tad je bilo jasno kako postojeće tehničke i tehnološke mogućnosti nisu kraj stvarnih radijskih mogućnosti.

Novi radijski zakon (engl. *Federal Radio Act*) stupio je na snagu u veljači 1927. godine. Radio je morao postati medij koji promovira javni interes, služeći zajednici na pogodan i koristan način (engl. *public interest, convenience and necessity*). Sloboda govora, koju su favorizirali svi sudionici rasprave, ali s različitim tumačenjima, ograničena je zabranom korištenja svake opscenosti, nepristojnosti i vulgarnih izraza u radijskoj komunikaciji. Sve drugo vezano uz tumačenje pojma “sloboda govora” prepušteno je novom regulatornom tijelu za radio, Saveznoj radijskoj komisiji (engl. *Federal Radio Commission* ili *FRC*). Ovlaštena je za izdavanje novih dozvola, ukidanje postojećih i provođenje ukupnog nadzora nad radijskim sadržajima. Godine 1934. preimenovana je u Saveznu komisiju za komunikacije (engl. *Federal Communications Commission* ili *FCC*) koja i danas radi taj posao.

Činilo se da će novi zakon uvesti reda u američku radiofoniju. FCR je smjesta reducirao broj postaja, pa je tako od 681 radija koji su emitirali 1927. u dvije godine broj smanjen na 606. Međutim, sve je išlo na ruku komercijalno orijentiranim korporacijama koje su toliko osnažile da više nitko nije ni spominjao odgovorniju društvenu ulogu radijskog medija.

Okupnjavanje je bilo sljedeći logičan potez velikih tvrtki, povezanih zajedničkim interesom. Zahvaljujući telefonskim linijama i ulasku kompanije AT&T u radijski biznis, programi su se mogli umrežiti i steći čujnost od “od obale do obale”. Tzv. telefonska grupa obuhvaćala je najveće radijske postaje u Americi, u vlasništvu (ili suvlasništvu) tvrtki kao što su AT&T, GE, RCA i *Westinghouse*. AT&T je ponudio, pod komercijalnim uvjetima, “dalekovodnu” telefonsku liniju koja je omogućavala razmjenu sadržaja i reklama. Ambiciozni je plan naišao na silne prigovore drugih manjih tvrtki, ponajprije zbog očite monopolizacije perspektivnog tržišta komunikacija (telegraf, telefon, radio), ali se nije i zaustavio.

Prva radijska mreža bila je *National Broadcasting Company* (NBC), utemeljena u rujnu 1926. godine. Osnivači su bili *General Electric*, *Westinghouse* i RCA. Sljedeća mreža osnovana je 1928. pod nazivom *Columbia Broadcasting System* (CBS). Utemeljio ju je trgovac duhanskim proizvodima William Paley, kupivši već osnovanu, ali ne i uspješnu radijsku mrežu kompanije Columbia. Treća snažna američka mreža bila je *Mutual Broadcasting System* (MBS) utemeljena u rujnu 1934. godine.

Komercijalni su *broadcasteri* postali sila s kojom se rijetko koji javni djelatnik ili političar htio sukobiti. Teza kako je komercijalno emitiranje demokratsko i izrazito američko nije se više dovodila u pitanje i postala je dio političke kulture (McChesney, u Sakolsky i Dunifer, 2001:19-20).

Međutim, okupnjavanje je ipak moralo biti zaustavljeno. Postupak je tridesetih godina pokrenulo američko Ministarstvo pravosuđa. NBC je krajem tridesetih godina podijeljen na

⁴³ Radijske valove dijelimo s obzirom na način prijenosa informacije na AM i FM valove. AM je kratica od izraza “amplitude modulation” ili u prijevodu amplitudne modulacije. FM je “frequency modulation” ili frekvencijska modulacija.

dvije mreže, plavu (NBC *Blue Network*) i crvenu (NBC *Red Network*). Plava je mreža poslije prodana i iz nje će se 1946. godine razviti *American Broadcasting Company* (ABC).

Vrijeme koje je uslijedilo, utemeljeno na novom zakonu i pravilima emitiranja, FCC-u i velikim mrežama, uvelo je američku radiofoniju u najplodnije razdoblje emitiranja. Radijski je medij postao snažan i utjecajan, sadržaji sve brojniji, a zarade su neprekidno rasle. Nastupilo je “zlatno doba radija” u Americi.

Sasvim drukčiji razvoj rane faze radiofonije nalazimo u Europi. Velika Britanija prednjačila je u uspostavi, organizaciji i načinu promišljanja radijskog razvoja. Upravo je stoga sljedeće poglavlje posvećeno britanskoj radiofoniji kao primjeru razvoja radijskog medija u Europi.

1.2. Rana britanska radiofonija

Radijski se medij u Europi znatno sporije razvijao. Ratom iscrpljena Europa se sporo oporavljala, a civilna radiodifuzija definitivno nije imala osobit prioritet. Općenito govoreći, njezin je razvoj bio prepušten privatnoj inicijativi iako su ključni komunikacijski kanali poput telegrafije i telefonije već bili državni monopoli.

Telegrafija je u Velikoj Britaniji podržavljena 1868. godine kad je prešla pod izravnu ingerenciju Britanske pošte. Isti je model primijenjen i na telefoniju 1912. godine kad je nekoliko privatnih telefonskih kompanija bilo prisiljeno odstupiti opet u korist Pošte. Pojavom bežične komunikacije, osobito zbog silne zainteresiranosti ratne i civilne mornarice, uslijedio je još jedan državni monopol. Država je tako kontrolirala sve žičane i bežične kanale. Daljnjim razvojem u smjeru masovnog medija, bez obzira na privatni kapital, država je opet morala imati zadnju riječ jer je, logikom nadležnosti, samo Pošta mogla dati dozvolu za emitiranje.

Iako su iz Amerike stizale vijesti o uspješnom početku emitiranja prvih radijskih postaja, Pošta je s velikim oprezom razmišljala o najboljem načinu za početak radio emitiranja na Otoku. Poseban su problem predstavljali visoki vojni krugovi koji su emitiranje programa radijskim valovima smatrali neprihvatljivim načinom korištenja tako ozbiljnog resursa kao što je bila bežična komunikacija.

Eksperimentalna emitiranja nalazimo još u Marconijevim pogonima za istraživanje bežične komunikacije u selu Writtle, pedesetak kilometara od Londona. Istraživanja su započeta u veljači 1922. godine. Riječ je bila o radioamaterskoj postaji oznake 2MT koja je ubrzo izazvala veliku pozornost. Iako se čula samo u krugu od oko 700 metara, i to samo ponedjeljkom od 20.00 do 20.30 sati, najavljivala je skore promjene u korištenju etera.

Engleski je tisak pažljivo pratio te pionirske pokušaje, procjenjujući je li riječ o konkurenciji ili ne. Zanimljiv eksperiment izveo je lord Northcliff, vlasnik novina *Daily Mail*, koji je 15. lipnja 1920. godine u tom “programu” omogućio nastup poznate australske operne pjevačice Nellie Melbe. Bio je to loš i tehnički nekvalitetan nastup kojeg Melba više nikad nije željela ponoviti. Nortcliffov motiv bila je reklama za vlastite novine pa ga je, kao i Poštu, zatekla reakcija „slušatelja“. Naime, u Poštu se slilo gotovo stotinu zahtjeva za dobijanje dozvole za “stanicu za emitiranje” (Curran, Seaton, 2003:109).

Dozvolu za emitiranje u Londonu zatražio je i ugledni Guglielmo Marconi. Eksperimentalna postaja oznake 2LO počela je emitirati 11. svibnja 1922. godine, iz Marconijeve zgrade na londonskom Strandu. Program je smio trajati svega sat vremena na dan, a svakih se sedam minuta morala napraviti stanka od tri minute kako bi radiooperater provjerio je li sve u redu i ima li kakvih prigovora. Takav radijski program nikog nije mogao zadovoljiti, ni slušatelje ni zainteresirane proizvođače radijske opreme, a ni samog Marconija.

Britanska pošta hitno je morala razmisliti i odlučiti o svojoj radijskoj strategiji. Pritisak zainteresiranih za *broadcasting* u Engleskoj postajao je sve jači i bilo je očito kako se daljnji razvoj radija više ne može zavljučiti. Međutim, ključno je pitanje bilo komu dodijeliti pravo za uspostavu prvoga radijskog programa. Marconijeva očita spremnost za takav pothvat upućivala je na mogući monopol.

Dana 23. svibnja 1922. godine, na inicijativu Britanske pošte sazvan je sastanak najvećih i najuglednijih proizvođača i trgovaca radijskom opremom. Tako su se na istome mjestu našli predstavnici šest velikih kompanija: *Marconi Wireless*, *General Electric*, *Radio Communications*, *Metropolitan Vickers*, *Western Electric* i *British Thompson-Houston*. Predloženo im je osnivanje zajedničke kompanije koja bi trebala biti nositelj razvoja radijskog emitiranja na Otoku, pod imenom *British Broadcasting Company* ili BBC.

Prijedlog je prihvaćen i odlučeno je da će BBC biti privatna kompanija u vlasništvu spomenute “velike šestorke” (engl. *The Big six*). Posebnih programskih smjernica nije bilo, a program se trebao financirati na temelju postotka iz ukupne prodaje radijskih prijavnika te dijela cijene svakog prijavnika pojedinačno, što je nazvano “taksom na slušanje”. Temeljni kapital za početak rada trebao je biti sto tisuća funti, od čega je odmah trebalo uplatiti 60 posto, a dionice su mogle kupiti samo izvorne britanske tvrtke s većinskom britanskom radnom snagom.

Prvo je emitiranje izvedeno 14. studenoga 1922. iz spomenute Marconijeve zgrade, s pomoću opreme 2LO. Službena dozvola za emitiranje stigla je 18. siječnja 1923. godine, a u svibnju iste godine, studiji, režije i uredi premješteni su u Savoy Hill, zgradu u središtu Londona, inače sjedište Instituta elektrotehničkih inženjera. BBC je emitirao iz tih prostora sve do 1932. godine.

Ubrzo se pokazalo kako BBC ne donosi očekivane zarade. Slušatelji su sami izrađivali prijavnike i tako zaobilazili kupnju gotovih, a “taksu za slušanje” BBC-ova programa izbjegavali su tražeći dozvole za vlastite radioamaterske aktivnosti. Vlasnike BBC-a ljutila je spoznaja kako skupo plaćeni monopol ne nosi očekivanu zaradu. Malen priljev novca mučio je i upravu BBC-a koja nije mogla planirati daljnji razvoj kompanije. Nakon pritužbi Pošta je osnovala stručno tijelo poznato kao Sykesova⁴⁴ komisija čija je zadaća bila istražiti prigovore i naći rješenje. Komisija je zaključila kako bi uvođenje reklama loše utjecalo na tržišnu ravnopravnost jer bi se reklamirale samo velike i utjecajne tvrtke, pa je preporučilo uvođenje mjesečne pretplate.

Početkom 1923. na mjesto direktora izabran je John Reith, nezaobilazna osoba povijesti britanske radiofonije, koji je svojim načinom rada i promišljanja radijskog programa postavio temelje javnog radijskog servisa.

⁴⁴ Prema sir Fredericu Sykesu, uglednom vicegeneralu Kraljevskog zrakoplovstva i članu Parlamenta.

John Charles Walsham Reith (1889–1971) rođen je u Škotskoj gdje se i školovao. Po struci je bio inženjer strojarstva, a prvi su mu poslovi bili vezani za željeznicu. Neko je vrijeme boravio u Americi, ali se dvadesetih godina vratio u London, svjestan kako strojarstvo nije njegov životni poziv. Iako bez ikakvog poznavanja radiodifuzije, javio se na oglas kojim je BBC tražio djelatnike. Krajem 1923. postao je direktor BBC-a. Na visokoj je poziciji ostao idućih petnaestak godina. Budući da je radijski program još bio u začetku, Reith je, gradeći sustav BBC-a, upoznao cjelokupan proces proizvodnje i emitiranja radijskog programa.

Izrazito konzervativnih nazora, slijedio je strategiju poslovanja etabliranih državnih ustanova čiji je najtipičniji predstavnik bila upravo Britanska pošta. Tim je tragom stigao do ključne postavke BBC-ove buduće misije, a to je bilo zadovoljavanje javnog interesa kroz informiranje, obrazovanje i zabavu slušatelja.

Ključnim je kriterijima za rad u programu smatrao ozbiljnost, strogost i preciznost. Radio je smatrao prosvjetiteljskim medijem koji mora predstavljati snažnu kulturnu, moralnu i obrazovnu silu koja mora unaprijediti ponašanje, znanje i ukus slušatelja. Bio je to model koji Briggs i Burke (2006:132) nazivaju “reitovskim” (engl. *reithian*), posebna radijska forma i stil, bez komercijalnih i političkih utjecaja. Takav stav dijelom mu je omogućila i financijska nezavisnost BBC-a, utemeljena na mjesečnoj pristojbi.

Reithova “prosvjetiteljska” uloga u razvoju BBC-a danas podliježe brojnim kritikama. Prema Seaton, Reith nije imao osobita udjela u osmišljavanju javnoga radijskog servisa, već je bila riječ o pukoj inerciji, preuzetim kriterijima javnog servisa koji je razvijala i njegovala Britanska pošta. Reith je bio “pompozna, neduhovita, arogantna i poput mnogih megalomanijaka, paranoična i samosažalijevajuća osoba koja je BBC vodila poput diktatora. Neslaganje ili pokušaj bilo kakve kreativnosti prijetili su otkazom ili progonstvom u neki regionalni centar, daleko od Londona“. (Curran, Seaton, 1991:110-116).

Bez obzira na spekulacije o stvarnoj Reithovoj ulozi u razvoju BBC-a, program se brzo pozicionirao. Od samog početka vijesti su redovito emitirane svakog dana u 18.00 sati. Izvor su predstavljale novinske agencije i uz svaku je vijest išla napomena o izvoru. Takva je praksa uskoro zasmetala tisku koji ni najmanje nije bio oduševljen pojavom radija. Nakladnici su smatrali da radijske vijesti u 18.00 sati štete prodaji novina. Rasprave o nelojalnoj konkurenciji završene su nagodbom. Uбудuće je BBC smio objavljivati vijesti tek iza 19.00 sati. Međutim, usprkos dogovora, tisak je i dalje bio neraspoložen prema radiju pa su uskoro mnoge novine odbile objavljivati dnevni raspored emitiranja. Reithov je odgovor bio pokretanje BBC-ova lista, *Radio Timesa*, čiji je prvi broj objavljen 28. rujna 1923. godine.

Nakon dugih Reithovih nagovaranja u programu je 1924. godine, gostovao i kralj George V. Budući da su zvučnici bili postavljeni na svim frekventnijim mjestima u Londonu, program je privukao toliku pozornost da je obustavljen i promet.

Među programskim sadržajima važno su mjesto zauzimale radijske drame, namjenski pisane za izvođenje na radiju. Glazbeni su sadržaji birani pažljivo, bez ikakvih iskoraka prema suvremenijim trendovima. Velika je pozornost data govornom jeziku pa je BBC postao poznat po izrazito ukočenom i formalnom izričaju. Reith je gradio program prema vlastitim uvjerenjima i kriterijima informirati, obrazovati i zabaviti.

Međutim, potencijal radijskog medija bio je više nego očit. Kako se bližio rok u kojem je istjecala dozvola za emitiranje, u urede Britanske pošte slijevalo se sve više zahtjeva

kompanija koje su također htjele imati stanicu za *broadcasting*. U međuvremenu su iz Amerike stizale zabrinjavajuće vijesti o radiodifuznoj situaciji koja je bila izvan svake kontrole, kako tehničke tako i sadržajne. Američki je eter bio zagušen gomilama reklama, frekvencije su se otimala, a snaga odašiljača pojačavala prema financijskim mogućnostima. Britanska je pošta tada odlučila krenuti sasvim drugim smjerom. Osnovano je tijelo koje je trebalo proučiti postojeću situaciju (vlasničku, financijsku, sadržajnu) i predložiti rješenje daljnjeg statusa BBC-a.

Komisija kojoj je predsjedao Earl of Crawford and Balcarres, nazvana jednostavno Crawfordova komisija, početkom ožujka 1926. izložila je Parlamentu opažanja i zaključke. Ključni je prijedlog bio drastičan zaokret u vlasničkoj strukturi. BBC je trebala postati javna kompanija koja čuva i promovira nacionalne interese. Osnovu programa trebali su činiti edukacijski sadržaji, a sve drugo, osobito glazba, trebali su unaprijeđivati stil i ukus slušatelja. Sve tzv. kontroverzne teme (ovdje se misli na skandalozne i slično) trebale su se ograničiti načelom "ublažavanja i savjesti". U sastav nove javne mreže ušlo bi i devet regionalnih postaja, nadziranih i vođenih iz Londona, ali s visokim stupnjem slobode u kreiranju lokalnih sadržaja.

U jeku najžešćih rasprava o budućnosti BBC-a počeo je štrajk rudara koji se pretvorio u opći štrajk koji je trajao od 3. do 12. svibnja 1926. godine. Taj je događaj predstavljao prijelomnu točku u raspravama o budućoj BBC-ovoj ulozi. Naime, štrajk je omeo i zaustavio redovito tiskanje novina i radio je odjedanput postao glavni izvor vijesti. Reithova odanost Kruni i stavovi o prosvjetiteljskoj ulozi radija u britanskom društvu, uopće nisu doveli u pitanje treba li se BBC pridružiti štrajku ili ne. Naravno, ne.

Povukao je, za ono vrijeme, revolucionaran potez. Kako bi osigurao redovit priljev aktualnosti, odlučio je svoje izvjestitelje poslati na teren. Budući da je BBC smatrao medijem koji treba štiti i promovirati javni interes, zabranio je svaku, a naročito političku pristranost. Zabrana emitiranja vijesti prije 19:00 sati ukinuta je u roku od nekoliko dana, a BBC je počeo emitirati vijesti čak pet puta dnevno.

Međutim, neutralna forma vijesti uskoro više nije zadovoljavala sudionike rasplamsalih političkih rasprava o uzroku, tijeku i ishodu štrajka. BBC se našao pod snažnim pritiskom pojedinaca i grupa koje su smatrale kako njihove političke poruke moraju biti emitirane na radiju. Reith je odlučno odbio sve zahtjeve i oslonio se samo na izvještaje svojih novinara. Naknadne komentare bilo koje strane u sukobu jednostavno nije želio emitirati. Upravo iz tog vremena potječe sukob i otvorena netrpeljivost između Reitha i mladog političara Winstona Churchilla.

Churchill je smatrao da BBC mora poduprijeti stavove i mišljenja aktualne politike, čemu se *Wuthering Heights*⁴⁵, što je bio njegov podrugljivi nadimak za Reitha, žestoko opirao. S druge strane Reith je smatrao da će svako, pa i najmanje, popuštanje pretvoriti BBC u svojevrсни politički zvučnik koji će, prema potrebi, moći koristiti svaka vlast. U tom bi slučaju misija BBC-a kao javnog servisa bila zauvijek izgubljena.

Usljedilo je razdoblje žučnih rasprava, pa i otvorenog neprijateljstva između ambicioznog Churchilla i tvrdoglavog Reitha. Reith je uspio pridobiti ondašnjeg premijera Stanleya Baldwina, uvjerivši ga da bi takav potez štetio nacionalnim interesima. Time je stavljena točka na daljnje rasprave, a Reithu dano povjerenje da BBC-jem rukovodi onako kako

⁴⁵ *Wuthering Heights* naslov je romana Emily Bronte, prema kojem je snimljen istoimeni film. Hrvatski naziv knjige i filma glasi *Orkanski visovi*. *Wuthering* je lokalni yorkširski izraz za "turbulentno" vrijeme, a u duhu hrvatskog jezika odnosio bi se na orkansko nevrijeme. Nadimak je isticao Reithov visok stas i tešku narav.

je zamislio. Time su zadržane i potvrđene temeljne smjernice BBC-a, a ujedno i postavljeni temelji svih budućih javnih servisa u svijetu.

Međutim, ugovor o emitiranju isticao je 31. prosinca 1926., odnosno vrijedio je još svega sedam mjeseci. Trebalo je donijeti odluku o daljnjem razvoju radija na Otoku. S jedne su strane bili pritisci u obliku zahtjeva za izdavanje novih dozvola drugim (budućim i konkurentskim) radijskim postajama, a s druge se nalazio BBC s dozvolom kojoj istječe trajanje. Vlada se odlučila za prijedloge Crawfordove komisije i preustrojstvo BBC-ja. Dosadašnja privatna kompanija postala je od 1. siječnja 1927. godine, korporacija (*British Broadcasting Corporation*), državna radijska kuća s posebnim statusom unutar državnog aparata, zajamčenim na idućih deset godina dokumentom poznatim kao Kraljevska povelja (engl. *Royal Charter*).

Kraljevska povelja stoljećima se dodjeljivala gradovima kao posebna dozvola za trgovanje ili kao akt osnivanja grada, ali i posebno važnim, vrijednim i uglednim institucijama poput kazališta, opernih kuća i sveučilišta. Riječ je o dokumentu u obliku otvorenog pisma, jasne potvrde kraljevske volje. Potvrđuje ugled, dodjeljuje visok status, osigurava neovisnost u korištenju dodijeljenih prava i pruža svakovrsnu zaštitu u daljnjem radu. Poveljom je naglašena važnost BBC-a, a naročito odvajanje od svakovrsnih dnevnih političkih utjecaja.

BBC je iste godine u ožujku dobio i svoj službeni grb istaknute nacionalne i heraldičke simbolike. Lav, kao dugogodišnji britanski simbol, predstavlja zemlju, munja u šapi simbolizira emitiranje, a orlovi koji pridržavaju štit predstavljaju oslonac, ali i brzinu glasnika, što je opet u vezi s idejom radijskog emitiranja. Slijedi ga je poruka "*Nation shall speak peace unto Nation*"⁴⁶. Grb se danas vrlo rijetko koristi.

Općepoznati BBC-ov znak, slova u "kutijama", pojavio se prvi put 1962. godine. Idućih se godina malo mijenjao, tek u smislu osuvremenjivanja dizajna.

Monopol i pretplata su zadržani, reklame i dalje zabranjene, a novu su "upravu" trebali predstavljati članovi novog tijela nazvanog Odbor guvernera (engl. *Board of Governors*). Tijelo je brojilo dvanaest članova, redom ljudi „od časti i ugleda“, koji su trebali promovirati i štititi javni interes, nadzirajući rad korporacije. Imenovao ih je kralj (formalno) na vladin prijedlog što se poslije pokazalo pogrešnim⁴⁷. Bili su izabrani na vrijeme od četiri godine, što se poslije promijenilo u mandate različitog trajanja kako bi se osigurao kontinuitet u radu. Nisu imali izravnog utjecaja na program, ali predstavljali su "glas javnosti", oslanjajući se i podnoseći izvještaj o radu samo Parlamentu. Između ostalog, imali su pravo i obvezu imenovanja direktora i ljudi na drugim visokim pozicijama unutar korporacije, odobrivali su smjernice razvoja i planove, rješavali pritužbe i svaku godinu završavali godišnjim izvještajem o radu BBC-a.

John Reith imenovan je glavnim direktorom novog BBC-a, a dodijeljen mu je i status viteza. Nije se osobito obazirao na Odbor guvernera i dalje je radio po svome. Program je doživio znatna sadržajna unapređenja, osobito u pravu na samostalno prikupljanje i emitiranje većeg broja emisija vijesti iz zemlje i svijeta. Vijesti su se sad smjele emitirati i u drugim

⁴⁶ Doslovan prijevod bio bi "Narodi će mirom govoriti", ali u smislu nešto slobodnijeg prijevoda (u duhu jezika) glasilo bi "Mir će biti jezik (govor) među narodima".

⁴⁷ Premijerka (od 1979. do 1990.) Margaret Thatcher snažnim je političkim pritiskom na Odbor guvernera htjela staviti BBC u službu aktualnih političkih interesa zemlje. Kriza je bila vrlo snažna u doba Falklandskog rata (svibanj-lipanj 1982. godine). Premijer (od 1997. do 2007.) Tony Blair bio je prvi premijer koji je izbor članova Odbora guvernera prepustio nezavisnoj komisiji.

terminima, a agencijski su materijali doživjeli prve redaktorske zahvate radi nepristranog informiranja i radiofoničnijeg izraza.

Osim vijesti uvedeni su i dodatni sadržaji poput sportskih prijenosa. BBC je 1926. pokušao napraviti izravan prijenos jedne od popularnijih konjskih utrka, a da pritom ne komentira događaj. Tako su slušatelji mogli čuti atmosferu, povike publike i topot konja, ali ne i imena pobjednika koja su objavljena tek u emisiji večernjih vijesti. Pogreška u pristupu bila je očita i postalo je jasno da sportski događaji moraju imati svoga komentatora (voditelja). Godine 1927. BBC je tehnički osmislio nov način rada i ustanovio prvu "reportersku kućicu", izdvojen prostor namijenjen boravku izvjestitelja tijekom sportskog nadmetanja, što je poslije postalo uobičajena praksa na sportskim borilištima. Sportski su prijenosi tako postali sastavni dio programa.

Međutim, ograničenje o tzv. kontroverznim temama, apostrofirano Crawfordovim izvještajem, još nije bilo ukinuto. Reithova nastojanja da se odredba ukloni ili barem ublaži nagrađena su u ožujku 1928. godine. BBC je napokon smio izvještavati o političkim, gospodarskim i vjerskim kontroverzama pod uvjetom da ih ne komentira.

Pred mikrofonom su do 1933. godine, bili samo muškarci koji su morali poštovati stroga pravila odijevanja. Vijesti su se smjele čitati jedino u odijelima. Eksperiment s ženskim glasom u eteru iz 1933., nije dugo potrajao. Reith je bio izrazit konzervativac koji je, unatoč visokom statusu unutar BBC-a, najvažnije vijesti i dalje čitao sam. Godišnji izvještaj o radu i djelatnicima na BBC-u iz 1934. godine govori o "dobrom omjeru muških i ženskih zaposlenika", ne navodeći detaljnije specifikacije. Međutim, većina žena zaposlenih na BBC-u obavljala je tajničke i administrativne, ali ne i programske poslove (Curran, Seaton, 1991:123).

Idućih je godina sve više ljudi imalo radijske prijarnike. To je nužno pretpostavljalo da i program mora biti širi, okrenut svim slojevima društva. Međutim, Reitha to nije zanimalo. Smatrao je da se slušatelji trebaju prilagođavati radiju, a ne radio slušateljima. Monopolistički položaj i zajamčen priljev novca od pretplate nisu ga obvezivali na bilo kakve programske ustupke. Naprotiv, omogućili su mu svakovrsni elitizam, od kvalitete engleskog jezika preko izbora glazbe (pri čemu je *jazz* tituliran "prljavom" glazbom) do izbjegavanja svih "nepristojnih" tema (nasilje, seksualnost, neprilično ponašanje⁴⁸). Time je kanio podignuti opću kulturnu i obrazovnu razinu sve većeg broja slušatelja BBC-a.

Njegova se odbojnost prema pojedinim sadržajima ogledala i u zabrani radijskih "sapunica" koje su postale vrlo popularne u Americi početkom tridesetih godina. Unatoč popularnosti, smatrao ih je bezvrijednim i jeftinim produkcijama, nedostojnim radija. Reith je mogao voditi vlastitu programsku politiku koja se ni u jednom trenutku nije trebala baviti novčanim, a kamoli tržišnim pitanjima. Takav je način razmišljanja sažeto izražen stavom "Ne brinemo se o tome što ljudi vole ili ne, dajemo im ono što znamo da moraju imati", navodi Durstine,⁴⁹ pišući o britanskoj radiofoniji (1935:147-153).

⁴⁸ Reith je 1929. godine otpustio dugogodišnjega tehničkog direktora "kapetana" P. P. Eckersleya zato što se razveo! Smatrao je, naime, razvod skandaloznim postupkom i nije želio takvog čovjek uz se. Eckersley se zaposlio u General Electric Co., a potom u vrijeme buđenja nacizma postao među najvažnijim suradnicima britanske obavještajne službe MI6 (*Military Intelligence*) u borbi protiv agresivne radijske nacističke propagande.

⁴⁹ Roy Sarles Durstine (1886. – 1962.) bio je pionir oglašivačke industrije i jedan od njezinih najuglednijih predstavnika, autor brojnih knjiga i, kako ga neki nazivaju, "otac komercijalnog emitiranja" u Americi.

Unatoč moći i veličini BBC je početkom tridesetih godina 20. stoljeća ipak osjetio konkurenciju. Riječ je bila o postajama koje se nisu nalazile na Otoku, ali njihove su frekvencije ipak stizale i do njega. Kapetan Leonard Plugge (1889–1981), radijski entuzijast, zamislio je i pokrenuo 1931. godine, *International Broadcasting Company* (IBC), tvrtku koja je zamišljena kao konkurencija BBC-u.

Riječ je bila o zakupu programskog vremena na već postojećim europskim radijskim postajama koje su mogli čuti i engleski slušatelji. Plugge se ponašao vrlo komercijalno te je, oslanjajući se na oglašavanje, zakupio vrijeme i počeo emitirati glazbu koja nije bila u BBC-ovim programima. Uglavnom je bila riječ o *jazzu*. Plugge je emisije snimao u Londonu, a emitirao na radijima s kojima je sklopio ugovor. Među najpoznatijima bila je Radio Normandie, mala radijska postaja u francuskom obalnom gradiću Fécampu. Dvije godine prije mali lokalni Radio Fécamp dobio je nov odašiljač, čija je čujnost “pokrivala” Normandiju, a izvrsno se čuo i na jugu Otoka. Dolaskom Plugga, radio je 1931. godine dobio naziv Radio Normandie i emitirao je sve do početka Drugoga svjetskog rata.

U europskom se eteru tih godina pojavila još jedna glazbena atrakcija. Bio je to Radio Luksemburg, smješten u gradu Luxembourg u istoimenoj kneževini. Iako je kneževina imala odašiljač još od 1924. godine, bio je vrlo malo korišten. Lokacija kneževine, u srcu zapadne Europe, omogućila je emitiranje prema svim susjedima. Vidjevši način rada IBC-a, Francois Aneu osnovao je kompaniju poznatu kao Radio Luksemburg (franc. *Compagnie Luxembourgeoise de Radiodiffusion*; engl. *Luxembourg Broadcasting Company*) koja je zatražila dozvolu za komercijalno emitiranje na dugom valu. Luksemburške vlasti dodijelile su mu je u prosincu 1929., a u svibnju 1932. počeli su emitirati program i na engleskom jeziku, pokrivajući signalom englesko i irsko područje. Program je zbog popularne i moderne glazbe izazvao veliku pozornost mlađih slušatelja, ali i oštru reakciju britanskih vlasti koje su ga proglasile “piratskim” i zahtijevale ukidanje. Nakon rasprava koje su se digle i na međunarodnu razinu, Radio Luksemburg je nastavio svoje emitiranje na engleskom jeziku samo nedjeljom.

Unatoč očitim pokazateljima kako je vrijeme za programske preinake, osobito u glazbenim sadržajima, Reith nije odstupao od samoproglasnih kriterija. Ozbiljne teme, klasična glazba i vjerski sadržaji svake su nedjelje rezultirali masovnim prebacivanjem na frekvenciju Radio Luksemburga.

BBC je u ožujku 1932. počeo emitirati iz nove zgrade u središtu Londona nazvane Broadcasting House. Bio je to prvi objekt na svijetu namjenski građen za proizvodnju i emitiranje radijskog programa. Arhitekti su morali voditi računa o mnogim elementima važnim za ondašnji način produkcije i emitiranja. Raspolagala je s 22 studija, velikom koncertnom dvoranom, brojnim novinarskim sobama i šest liftova, sve smješteno na osam katova i povezano s oko dva kilometra dugim hodnicima. Bio je to prostor koji više nije imao intimnost Savoy Hilla, ali je bio neophodan za daljnji razvoj BBC-a. Zgrada je uskoro prozvana “novim londonskim tornjem” te je postala svojevrsan zaštitni znak i orijentacijska točka za snalaženje u Londonu.

Godine 1932. osnovan je prvi međunarodni radijski servis koji je emitirao na kratkom valu (engl. *Empire Shortwave Broadcasting Service*) iz kojeg se poslije razvio BBC World Service. Godine 1936. uspješno je realiziran projekt prvoga televizijskog emitiranja, a u studenom iste godine osnovana je služba za istraživanje slušanosti (engl. *Listener Research Department*), koja je potvrdila ono što su mnogi već znali: slušatelji su željeli drukčiji, moderniji program s više popularne glazbe, a manje ozbiljnih tema.

U vrijeme bujajućeg nacizma i realne ratne opasnosti stiglo je vrijeme za velike promjene na BBC-u. Reith je 1938. godine, odlukom Odbora guvernera smijenjen, a potom je i napustio BBC. Jedan od razloga njegove smjene bio je političke prirode, jer je Reith, smatralo se, bio simpatizer promjena u Njemačkoj. Početak rata zatekao ga je na poziciji ministra informiranja (u vrijeme Nevilla Chamberlaina), a dolaskom Winstona Churchilla na mjesto premijera povukao se u mornaricu, na logističko mjesto. Nakon završetka rata posvetio se reformiranju medija u Commowelthu. Umro je u dobi od 81 godine.

A što se sredinom dvadesetih godina događalo na našim prostorima? Sljedeće poglavlje uvodi nas u hrvatsku radiofoniju, odnosno događaje koji su prethodili osnivanju Radio Zagreba, prve radijske postaje u jugoistočnoj Europi. Vrijedno je napomenuti kako je u Zagrebu 1850. otvoren prvi telegrafski ured, a prvi je telefon zazvonio u siječnju 1881. godine. Naravno, njihovo je korištenje bilo privilegija imućnijih građana. Podjednako tako prva su saznanja i uspjesi *wirelessa* također bili dobro primljeni, naročito među tehnički obrazovanim ljudima tog doba. Zagreb je 1924. dobio prvi radioamaterski klub. Trebalo je proći još svega dvije godine do uspostave prve radijske postaje.

2. RADIO ZAGREB 1926.- 1941.

Odmah treba napomenuti kako je arhivska građa o početku i prvim godinama Radio Zagreba, vrlo skromna. Nalazimo je u sporadičnim novinskim tekstovima, člancima i bilješkama. Jedan od ključnih izvora su službene novine Radio kluba Zagreb, koje su, odmah na početku rada Radio Zagreba, postale službeno radijsko glasilo. Skromna je novina donosila informacije iz kojih je djelomično moguće rekonstruirati tijekom zbivanja tog vremena. Sva službena glasila danas možemo pronaći u Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Povijest Radio Zagreba bilježena je svih idućih godina tek povremeno, u skladu s prigodnim datumima, najčešće u povodu proslave neke godišnjice rada. Uvijek je bila riječ o novinarskim tekstovima. Prvi i veliki posao rekonstrukcije obavio je dr. Nikola Vončina (1934-2016), dugogodišnji djelatnik Radio Zagreba, čije su knjige i danas dragocjen izvor brojnih podataka.

Političke okolnosti u kojima se rađala ideja za osnivanje radijske postaje u Zagrebu nisu bile povoljne. Naime, od početka postojanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. prosinca 1918. godine, bilo je jasno da je riječ o centralistički usmjerenom državi koja neće blagonaklono dočekati takvu inicijativu. Crne slutnje Stjepana Radića o “srljanju guski u maglu”⁵⁰ vrlo su brzo potvrđene jer je ustrojstvo Kraljevine SHS ukazivalo na realizaciju velikosrpskih težnji.

Krajem prosinca 1920. godine, vlada Kraljevine SHS proglasila je zloglasnu “Obznanu”, a krajem lipnja 1921. na snagu je stupio tzv. Vidovdanski ustav. Početkom kolovoza iste godine usvojen je i strogi Zakon o zaštiti države. Tim je zakonom, između ostalog, predviđena smrtna kazna ili zatvor do 20 godina za svaku pismenu ili usmenu anarhističku ili komunističku propagandu te iznošenje mišljenja da politički ili gospodarski poredak u državi treba promijeniti. Isto tako osoba koja bi imala takvu informaciju, a ne bi izvijestila državnu vlast, također se mogla kazniti zatvorskom kaznom u trajanju do 20 godina.

Prvi svjetski rat bio je „gluho“ radijsko doba, ali se poratni eter opet brzo punio civilnim radioamaterskim sadržajima. Početkom dvadesetih godina, u zapadnoeuropskim državama zabilježena su uglavnom eksperimentalna emitiranja. Službeno odobrenog i kontinuiranog emitiranja putem radiovalova još nije bilo.

Ministarstvo pošta i telegrafa Kraljevine SHS je 25. srpnja 1923. godine, usvojilo prvi Pravilnik o privatnim radiotelegrafsko-telefonskim prijamnim aparatima⁵¹. Bio je to i prvi službeni dokument kojim je država nastojala uspostaviti nadzor nad zbivanjima u eteru. Tekst je imao svega pet članaka, uglavnom restriktivnog sadržaja. Državna je vlast mogla u svako doba “ako za potrebno nadje, jednom već izdatu dozvolu za instalaciju spomenutih stanica oduzeti, bez davanja bilo kakve naknade ili saopštavanja razloga zbog kojih se, već izdata dozvola, oduzima i prijamna radiotelegrafsko-telefonska stanica, ukida.” (Članak 4.). Tekst je nalagao kako “aparati za prijam” moraju biti lako dostupni mogućim kontrolama i ne smiju se premješati bez znanja i odobrenja Ministarstva. Smjele su se „primati“ samo vijesti, a

⁵⁰ Svoj čuveni govor upozorenja S. Radić je održao na sjednici Narodnog vijeća Države SHS 23. studenoga 1918. uoči odlaska delegacije u Beograd.

⁵¹ Pravilnik o privatnim radiotelegrafsko-telefonskim prijamnim aparatima (iz 1923.), *Radio šport*, Zagreb, br.1., 1924. (NSK u Zagrebu).

primatelji su bili obvezni strogo čuvati tajne koje eventualno čuju. Država je odmah odredila i godišnju “taksu” koja se morala uplaćivati u državnu blagajnu.

Radiotelegrafija (ili „radio-šport“ kako su je u to vrijeme nazivali u Zagrebu) nije bila neka osobita novost jer se u Zagrebu već mogla nabaviti radijska oprema za slušanje (kristalni setovi). Dvadesetak uglednih i obrazovanih Zagrepčana, uglavnom sveučilišnih nastavnika i inženjera, osnovalo je 15. travnja 1924. godine, prvi radioamaterski klub u Zagrebu. Za predsjednika je izabran Oton Kučera (1857-1931), matematičar, fizičar i astronom, sveučilišni profesor, osnivač zvjezdarnice u Zagrebu i predsjednik Matice hrvatske od 1909. do 1917. godine. Tajnik je postao dr. Dušan Maruzzi. Klub je uskoro okupio stotinjak članova.

Prostorije Radio-kluba bile su smještene na Gornjem gradu, u dvorišnoj zgradi (nekadašnjoj banskoj konjušnici) obiteljske kuće Rakovac na Markovu trgu broj 9. Nakon temeljitih preinaka i čišćenja, postale su ugodne klupske prostorije za sastajanje i razmijenu informacija, iskustva i znanja o radioamaterizmu⁵². Članovi su organizirali i javna stručno-popularna predavanja. Sugrađani su ih smatrali “fantastima”, u šali ih nazivajući i “ljudima s ugrijanim mozgovima”, čime se aludiralo na vječite slušalice. Za dugačkim stolom u klubu bilo je montirano više slušalica, a uvečer bi radoznali posjetitelji posjedali oko stolova i slušali prve radiostanice u svijetu” (Handl, 1951.).

Svega nekoliko dana nakon osnivanja kluba, objavljen je i prvi broj stručnoga pratećeg časopisa pod nazivom „Radio šport“ (19.4. 1924.). Bio je to velik iskorak jer je u to vrijeme stručna literatura o radioamaterizmu u nas bila rijetka i većinom na stranim jezicima. Urednik je bio dr. Stjepan Varićak. Tekstovi su nudili brojne informacije i upute vezane za izradu prijarnika i nabavu dijelova te programske rasporede emitiranja prvih radijskih programa u Europi.

Desetak mjeseci nakon prvog, Ministarstvo pošta i telegrama objavilo je 21. svibnja 1924. godine, novi Pravilnik o privatnim radiotelegrafskim i telefonskim aparatima⁵³, podjednako restriktivan kao i prethodni. Svako se kršenje odredbi tretiralo kao kazneno djelo. Vlast je mogla odbiti molbu za prijarnik bez dodatnog objašnjenja, podjednako kao što je prijarnik mogla i oduzeti. Država “*nije nikad i ničim obvezna prema molioču. Ona ne daje nikakve garantije protiv uzajamne smetnje koja bi proizašla od istovremenog funkcionisanja više raznih stanica. Uopšte, ona nikome ni zašto ne odgovara.*” Na prijarniku je bilo dopušteno primati samo određene sadržaje kao što su “*meteorološki i berzanski izvještaji, sravnjivanje časovnika, vesti novinarske, govori sa raznih Skupština i Konferencija, muzičke i druge umetničke produkcije: koncerti, opere i slično.*” Opasnost je predstavljalo i emitiranje pa se dozvola izdavala samo za “prijemne”, a ne za “predajne” aparate, čije je posjedovanje bilo strogo zabranjeno (čl. 8.). Pravilnik je odredio kako “*Redakcije, Agencije, novinarske, berzanske, trgovačke i esnafska udruženja mogu imati neograničeno pravo primanja radi širenja sviju u prethodnom stavu pomenutih vesti, uz pretplatu koju sami odrede, ali predaju i širenje njihovo mogu činiti samo putem telegrafa ili telefona ili putem štampe*”.

Pravilnik je dotadašnju “taksu” preimenovao u “godišnju pretplatu za pravo da se prijarnim aparatima mogu služiti”, a mogla se prema ocjeni Ministarstva povećavati ili smanjivati. Nekoliko mjeseci poslije, ministar PT je odredio osobe oslobođene plaćanja “takse za radioaparate”. Na popisu su se tako našli “Dvor Nj. V. Kralja, G. G. Ministri, Generalni

⁵² Kučera, Oton (1923): *Telegraf i telefon bez žica*, Matica Hrvatska, Zagreb (pretisak 1995.)

⁵³ Pravilnik o privatnim radiotelegrafskim i telefonskim aparatima, *Poštansko-telegrafski vesnik*, Beograd, br.11, 1924.

Direktor ovoga Ministarstva i njegov pomoćnik i svi načelnici Ministarstva, sve osoblje t. t. odseka i tehničke sekcije u Direkciji i Upravnici Telegrafa i Telefona u Beogradu.” (PT vesnik, 15/24).

Živa aktivnost i zanimanje za radioamatersku djelatnost dovela je, godinu dana nakon uspostave zagrebačkoga kluba, do osnivanja prvog saveza. Tako je u Zagrebu 19. rujna 1925. godine osnovan Savez radioamatera SHS. Za predsjednika je izabran inženjer Velimir Stiasny, a za tajnika dr. Ivo Stern. Počasni je predsjednik bio dr. Oton Kučera⁵⁴.

Radijski je prijammnik bio, za ondašnje prilike, vrlo skup. Malo je Zagrepčana raspolagalo s kristalnim setovima, ali su postojale prodavaonice takvog „pribora“ i dijelova za popravak (ili izradu). Vijesti o novoj američkoj „radijskoj zabavi“, podjednako kao i slične vijesti iz zapadnoeuropskih država, redovito su stizale i na naše prostore. Naravno da je u takvom okruženju sazrijevala želja da se i u nas osnuje radijska postaja. Međutim, to nije bilo nimalo lako. Dobivanje dozvole za *broadcasting* bio je puno više politički, a manje tehnički ili financijski zahtjevan postupak. Ipak, kako to obično i biva, za realizaciju takve zamisli bila je potrebna uvjerenost u ispravnost i važnost konačnog cilja. Potrebni entuzijazmom raspolagao je doktor pravnih znanosti Ivo Stern (1889. – 1961.), potomak ugledne i stare zagrebačke židovske obitelji Stern koja se po tradiciji bavila poduzetništvom i trgovinom.

Detaljnijih informacija o dr. Ivi Sternu nema. Nalazimo ga u leksikonskim bilješkama o povijesti židovskih obitelji u Zagrebu gdje su Sternovi apsotrofirani kao jedna od najstarijih. Sredinom 19. stoljeća, (1869.) dio obitelji odlučio se za osnivanje tvornice za proizvodnju i preradu kravljih, telećih i konjskih koža („Lederfabrik“) koja je zahvaljujući modernim strojevima, ubrzo postala unosan posao. Postala je najveći industrijski pogon tog vremena u Zagrebu, koji je zapošljavao oko tristo radnika. Zbog vonja koji se širio oko tvornice, često je bila i predmetom gradskih rasprava. Prestala je s radom uoči Drugog svjetskog rata (1938.), a 1940. godine u jednu od tvorničkih zgrada useljena je ondašnja Gipsoteka, a danas Gliptoteka HAZU (Medvedgradska ulica u Zagrebu).

Opširniji opis našla sam u rukopisu⁵⁵ Rudolfa Habeduša Katedralisa, nekadašnjeg novinara Radio Zagreba i Sternovog suvremenika. Naime, za potrebe proslave 25-godišnjice osnivanja Radio Zagreba, Habeduš je zapisao svoja sjećanja na početak rada i prve godine emitiranja, među kojima se nalazi i poglavlje posvećeno Ivi Sternu.

Prema Habedušu, Stern je bio esteta, bibliofil i ljubitelj umjetnosti, mršav i visok, ugodnog glasa, neopterećen svojim podrijetlom i obvezama koje su iz toga proizlazile. Usprkos tetaralnoj i romansiranoj stila pisanja, Habeduš daje naslutiti neke Sternove životne situacije. Primjerice, obitelj očito nije bila zadovoljna mladićevim „buntovništvom“, a slijedom toga ni izborom studija filozofije. Očito je ipak popustio pritiscima i 1909. godine upisao Pravni fakultet. Studirao je u Beču, Berlinu i Zagrebu gdje je, temeljem rigoroza, doktorirao 1913. godine. Rat je proveo kao dobrovoljni tajnik „Crvenog križa“, a u poraću je umjesto odvjetništva izabrao sudački poziv čime je opet izazvao pobunu u obitelji. „Zar je to za jednog *Ledersterna*? Za jednu obitelj koja je već po samom nadimku u jednom carstvu postala pojam

⁵⁴ Muljević, Vladimir (1995): Sedamdeseta obljetnica knjige Otona Kučere „Telegraf i telefon bez žica“ (pogovor)

⁵⁵ Habeduš Katedralis, Rudolf (1951): Prilozi za pribiranje provjerene građe o povijesti pobuda, o osnutku i o prvom razdoblju rada Radio stanice Zagreb, inv. br. 34744, Odjel Notno, foto, multimedijalno i drugo gradivo, RJ Arhiva i programsko gradivo, PJ Produkcija Hrvatske radiotelevizije.

kožarske industrije?⁵⁶. Zaposlio se na Kotarskom sudu u Zagrebu, u kaznenoj referadi. Saznajemo da ga nisu zanimali „kapitalistički pravni sporovi već socijalna strana društva“. Nezadovoljstvo kolega izazvao je oslobađajućom presudom kradljivca jednog para cipela kojem je, po završetku spora, darovao par svojih. Nakon neugodnih rasprava o ispravnosti oslobađanja takvog lopova, mladi sudac Stern zahvalio se i odstupio iz službe. U Krležinom mu je „Plamenu“ , pod pseudonimom Ivan Putnik, objavljeno nekoliko kratkih antiratnih prozних radova i par pjesama.

Navodno je krajem 1924. godine, posjetio Beč i bio u prilici vidjeti njegovu radijsku postaju. Oduševljen viđenim i pun entuzijazma, vratio se s čvrstom namjerom da osnuje radio u Zagrebu. Zagreb je u to vrijeme imao oko 75 tisuća stanovnika, većinom pismenih (oko 75%), uglavnom obrtnika (postolari, ugostitelji, krojači, stolari, mesari itd.), poduzetnika, trgovaca i novčara. Brzo se razvijao zahvaljujući gradonačelniku Vjekoslavu Heinzelu, arhitektu i vizionaru koji je u svojem mandatu postavio temelje buduće velegradske vizure. U Kraljevini SHS u to je vrijeme zabilježen 101 radio-pretplatnik od čega ih je čak 50 bilo registrirano pri Zagrebačkoj direkciji pošta (Vončina, 1986: 3).

Stern je okupio svoje znance i prijatelje iz Radio-kluba i izložio im zamisao o *broadcastingu*. Budući da su već koristili prostore na Markovu trgu 9, činilo se logičnim da tamo bude i buduća radijska postaja. Smatralo se kako radiju treba miran, pa i izdvojen položaj pa se Gornji grad činio optimalnim rješenjem. Trebalo je još riješiti pitanje nabavke opreme, ali je još veći problem predstavljala dozvola za emitiranje koju su trebali ishoditi od državne vlasti.

Dana 14. lipnja 1924. godine, Ministarstvu pošta i telegrafa u Beogradu upućena je i formalna zamolba za dodjelu dozvole za radijsko emitiranje. Molbu su potpisali dr. Oton Kučera i dr. Dušan Maruzzi, predsjednik i tajnik Radiokluba. U tekstu, između ostalog, pišu kako „...čitavi razvitak radiotelefona u našoj državi ovisit će o podignuću i izgradnji tih *broadcastinga*. (...) Potpisani je klub uvjeren, da mu je najpreča dužnost postaviti stanicu, s pomoću koje će širiti umjetnost i znanost. (...) Prepušta se uvidjavnosti Ministarstva da odredi snagu kojom ima da se posluži naša stanica za davanje. Ako ćemo raditi s nekih 100 watta antenske energije moći će da nas čuje samo Zagreb i okolica, dok sa energijom od 500 watta mogli bismo da dajemo naše vijesti do Beograda, Sarajeva i Splita. Sa državnog gledišta je poželjno da naša kulturna centra izmjenjuju duševne produkte, te budu u što užem međusobnom kontaktu...“⁵⁷.

Protteklo je više od godinu dana iščekivanja odgovora. U srpnju 1925. godine, formirana je nova vlada Kraljevine SHS na čelu s Nikolom Pašićem. U toj je vladi, od studenog iste godine, Stjepan Radić bio ministar prosvjete. U međuvremenu je napokon stigao potvrđan odgovor pa je 5. kolovoza 1925. godine, potpisan *Ugovor o instalaciji i eksploataciji jedne radiofonske stanice Brodcastinga u Zagrebu ili okolini*⁵⁸.

Prema ugovornim odredbama budućí radio trebao je emitirati vijesti, izvještaje o vremenu, gospodarske vijesti, glazbu i sve druge sadržaje koji su za cilj imali „širiti znanost, umjetnost i zabavu“. Instalacija je trebala biti završena do 1. studenoga iste godine, a potom je

⁵⁶ Ibid. Bilten br. 9: Nabačeni crtež za portret prvog našeg radio govornika (str. 69-79).

⁵⁷ (...): Molba za koncesiju, *Radio šport*, Zagreb, br. 9, 14. lipnja 1924.

⁵⁸ Ugovor o instalaciji [...] u Zagrebu, *Poštansko-telegrafski vesnik*, Beograd, br. 15/16, 1925. Donosimo ga u cijelosti u Dodatku 2., na kraju knjige. Izdanja *PT vesnika* nalaze se u NSK u Zagrebu, ali je fotokopiranje zabranjeno zbog lošeg stanja tiskovine. Tekst je u originalu pisan na ćiriličnom pismu.

„stanica brodkastinga“ trebala početi emitirati u nazočnosti „činovnika“ koji će ubuduće nadzirati njezin rad. Ako bi se program zloupotrijebio tako da se emitiraju „vijesti u suprotnosti“ s ondašnjim zakonima (Zakona o štampi), Ministarstvo je odredilo da se program, bez sudske presude, može odmah prekinuti, a svi aparati oduzeti bez naknade. Dodana je i odredba o oduzimanju postaje u slučajevima unutarnjih nemira, mobilizacije ili rata, uz naknadu čija će se visina utvrditi na temelju dotad ostvarenih prihoda.

Temelj prihoda trebala je činiti pretplata. Uprava radija imala je pravo potraživati naknadu od svakoga prijavljenog „aparata za primanje“ i to u krugu od 150 kilometara oko Zagreba. Od toga je državi pripadalo 12%, a od (eventualne) zarade čak 20%. Potpuno je jasno da je vlasnicima budućeg radija tako postao važan svaki pretplatnik, a što je ponajprije podrazumijevalo snagu odašiljanja (čujnost). Međutim, nije im odobrena tražena, već znatno manja snaga emitiranja.

Užurbano se počelo pripremati prvo emitiranje. Međutim, radovi su se otegli gotovo godinu dana. Galić (1986:38) piše kako je osnovni razlog usporavanja bio nedostatak novca, dok Vončina (1986:27) kao razlog navodi probleme u vezi s osnivanjem dioničarskog društva. Naime, sljedeća je faza bilo osnivanje društva kapitala koje je, zapravo, trebalo biti vlasnikom budućeg „Radio Zagreba“. Postupak i registracija dovršeni su 26. ožujka 1926. godine, odobrenjem za osnivanje društva „Radio Zagreb d.d.“ (dioničko društvo). Predsjednik društva postao je Šandor A. Alesander, a zamjenik inženjer Velimir Stiasni. U Upravnom vijeću bili su dr. Ivo Ražem, dr. Ivo Stern, dr. Rudolf Rodanić i inženjer Dragutin Joachimsthal.

Prema pozivu na upis dionica nove tvrtke, koji je objavljen u *Radio glasniku* u travnju 1926. godine, utemeljitelji su zaključili nabavu opreme za emitiranje „...uz vrlo povoljne uvjete te će ista stajati 50.000 zlatnih maraka od kojeg iznosa su oni sami položili 10.000 zlatnih maraka i preuzeli dužnost plateža daljnjih 15.000 maraka, 6 mjeseci nakon što bude stanica stavljena u pogon. Radio Zagreb d.d. dužno će biti isplatiti preostalih 25.000 maraka u roku od dvije i pol godine nakon što bude stanica predana prometu. (...) Utemeljitelji ni časa ne sumnjaju u uspjeh poduzeća (...). Ako uvažimo da Graz, koji nije ništa veći od Zagreba, ima danas preko 17.000 aparata za primanje, a Beč preko 90.000, onda se ne može pretjerivati, ako se računa u početku sa najmanje 5000 pretplatnika tim više što su aparati za primanje vrlo jeftini.“⁵⁹

Prva je oprema počela pristizati u Zagreb krajem siječnja, a odašiljač je dopremljen u travnju 1926. godine. Zadnji dopušteni rok do kojeg je „Radio Zagreb“ trebao početi emitirati bio je 15. svibnja iste godine godine.

Malobrojna ekipa pokrenula je odmah i prvi službeni list Radio Zagreba pod nazivom *Radio glasnik*. Prvi je broj izašao 12. travnja 1926. godine, mjesec dana prije početka emitiranja. Riječ je bila o skromnoj tiskovini čiji je glavni urednik bio Otto pl. Faldung. Donosio je informacije o radu drugih radijskih postaja, rasporede programa i tehničke upute za slušanje ili poboljšavanje rada uređaja. U svibanjskom broju⁶⁰ donesen je i prikaz vlasničkih struktura nekih europskih postaja. Prema navodima iz članka, talijanska, belgijska i švedska radiodifuzija bile su u privatnom vlasništvu, financirane iz obvezne pretplate od koje je 25 posto išlo u državne blagajne. U Francuskoj je bilo deset „radiofonских stanica“ od kojih su šest bile privatno vlasništvo, a ostale su bile državne. Češko-Slovačka je, prema navodima iz istog

⁵⁹ Poziv na upis dionica, *Radio glasnik*, Zagreb, br. 1, 12. travnja 1926. U izvornom obliku donosimo ga kao Dodatak 3 na kraju knjige.

⁶⁰ Đorđević, M. Ž.: Radiofonske emisije stanice i radio industrija, *Radio glasnik*, god. I, br. 5, Zagreb, 16. 5. 1926. (stranice bez numeracije).

članka, imala četiri radijske postaje, od kojih su dvije najveće bile u Pragu i Brnu, a “i kod nas se dobro čuju”.

Nakon dva mjeseca *Glasnik* je zamijenjen novim službenim glasilom pod nazivom *Radio vjesnik* koji je redovito objavljivan sve do 15. travnja 1928. godine. Urednik mu je bio Antun Brajković.

Komentirajući neke odredbe Zakona o štampi iz 1925. godine, prvog zakona s područja informiranja u Kraljevini SHS, Pustišek (1987:123-125) spominje da je u to vrijeme (1925.) već radila radiopostaja Beograd. Ovdje je potrebno dodatno objasniti neke nejasnoće. Ugovor⁶¹ o instalaciji i eksploataciji moderne radioelektrične stanice u Beogradu ili okolici zaključen je 1924. između Ministarstva pošta i telegrafa Kraljevine SHS i *La Compagnie Generale de Telegraphie sans fil*, tvrtke s kapitalom od 50 milijuna franaka sa sjedištem u Parizu. Prema tom ugovoru država je dala dozvolu za gradnju radijske postaje koja je nakon trideset godina trebala prijeći u državno vlasništvo. Prva su pokusna emitiranja doista i obavljena, i to u Rakovici pokraj Beograda. Međutim, prema kriterijima potrebnim za stjecanje statusa radijskog programa, a o kojima je već bilo riječi, pokusno se emitiranje u Rakovici ne bi moglo smatrati kontinuiranim radijskim programom. Prije je bila riječ o eksperimentu koji se sastojao od emitiranja glazbe, tri puta tjedno u trajanju do jednog sata. Međutim, emitiranje je uskoro bilo prekinuto (Vončina, 1986:25-27).

Napokon, Radio Zagreb oglasio se u eteru 15. svibnja 1926. godine u 20 sati i 30 minuta. Slijedom kriterija o kontinuitetu, dnevnom emitiranju, programskoj shemi i urednoj dozvoli, Radio Zagreb je zapravo bila prva postaja u Kraljevini, ali i u ovom dijelu Europe.

Program je počeo himnom “Lijepa naša” koju je na klaviru odsvirao Krsto Odak. Najavu za početak programa dala je Božena Begović (1901-1966), u to vrijeme mlada glumica u Hrvatskom narodnom kazalištu i kćerka književnika Milana Begovića, Sternovog prijatelja. Najavnu rečenicu i pozdrav slušateljima „Halo, halo, ovdje Radio Zagreb“ i danas često čujemo u svim svečarskim prigodama⁶².

U programu je potom slijedila glazba, a emitiranje je završeno u 22 sata i 15 minuta, opet izvođenjem himne. Prema obvezi iz koncesije program je morao trajati najmanje 90 minuta dnevno. Javni je bilježnik utvrdio kako je emitiranje uspješno izvedeno, što je značilo i da je rok koji je postavilo Ministarstvo ispoštovan.

Zbog tehničkih je problema Radio Zagreb počeo emitirati s izlaznom snagom od svega 150 W, ali su već za dva dana problemi riješeni i snaga je povećana na dopuštenih 350 W. Odašiljač se nalazio u potkrovlju, a iznad krova bila je antena visine 60 metara. Podignuta je na dva drvena “jarbola”, od kojih je jedan bio u samom radijskom dvorištu, a drugi nedaleko, u Vitezovićevoj ulici.

Za potrebe radija preuređeni su prostori nekadašnjeg radiokluba. U sredini je uređen studio, pokraj je bila čekaonica za izvođače, a s druge strane režija s uređajima za emitiranje. Studio je imao nešto više od dvadesetak kvadrata, što nije bilo dovoljno za veći broj izvođača (npr. orkestar). Budući da jednostavno nisu svi mogli stati (zajedno s notama i instrumentima),

⁶¹ Ugovor o instalaciji [...] u Beogradu, *Poštansko telegrafski vjesnik*, Beograd, br. 7, 1924.

⁶² Nažalost, sumnjam u njezinu autentičnost. Vrlo vjerojatno je riječ o naknadno snimljenoj najavi, godinama poslije. Naime, iz prvih se godina emitiranja nije sačuvao ni jedan programski tonski zapis ponajprije iz razloga manjkavosti snimača.

znalo se dogoditi da se koncert odvija izvan studija, u dvorištu. Za ravnatelja Radio Zagreba bio je imenovan dr. Ivo Stern.

Tisak se nije osobito osvrtao na početak rada Radio Zagreba, ali nije u potpunosti zaobišao novo "čudo tehnike". *Jutarnji list* je već idućeg dana objavio detaljan raspored emitiranja u vremenu od 20.30 do 22.30 sati. Iako je bila riječ o svega dva sata emitiranja, program je brzo i sustavno rastao, a *Jutarnji list* punih je petnaest godina redovito pratio rasporede emitiranja Radio Zagreba (do sredine travnja 1941. godine).

Sadržaj⁶³ prvih dana emitiranja Radio Zagreba bio je sljedeći:

od 20 ³⁰ do 20 ⁴⁵	: uredovne vijesti stanice
od 20 ⁴⁵ do 21 ⁴⁵	: razne glazbene priredbe
od 21 ⁴⁵ do 22	: razna predavanja (popularni prikazi, prosvjetno uopće itd.)
od 22 do 22 ¹⁵	: zadnje vijesti
u 22 ¹⁵	: program idućeg dana i eventualno
od 22 ³⁰ do 23	: plesna glazba

U drugom broju *Radio vjesnika* objavljen je izvještaj⁶⁴ o radu Radio Zagreba. Među planovima za daljnji razvoj navodi se pojačanje snage emitiranja na 500 vati, a u programskom smislu "priključak na kazalište i prvi pokušaji transmisija (...). Mi imademo i možemo da mnogo toga (iako danas prema ograničenim sredstvima) pružimo: komornu, vokalnu i instrumentalnu glazbu, predavanja, upute svake vrsti, sve je to moguće širiti radiotelefonom. (...) Svatko koji hoće i može da nešto dobro i pametno kaže, dobro je došao (...). Neka ali nitko ne pomisli da se velike stvari izgrađuju preko noći..."

Radio Zagreb je zaista uskoro i počeo s uspješnim prijenosima koncerata, ali kad su poželjeli prenijeti i dio programa bečkog radija (ponajprije glazbu), prvi su se put našli u sukobu s Ministarstvom. Koliko je pomisao na prijenos tuđeg programa uzbunila duhove u Ministarstvu vidljivo je iz poruke koja je stigla na adresu Radio Zagreba u studenom 1926. godine. Između ostalog, upozoreni su kako se u "*pravila d.d. Radio Zagreb ima uneti odredba: društvo ne sme vršiti saopštenja koja vređaju javni moral, deluju propagandno ili inače proti socijalnom ustrojstvu, Državi, Vojsci ili služe glorifikaciji tuđih političkih i sličnih aspiracija. Za slučaj ma i jednog ovakvog saopštenja, Ministar Trgovine i industrije je vlastan naložiti likvidaciju društva.*" (Vončina, 1986:61-62).

Svega nekoliko dana poslije Ministarstvo je zatražilo saslušanje predstavnika Radio Zagreba d.d. s obrazloženjem kako "...zagrebačke novine pišu da će Radio Zagreb posredovati bečkoj radio-stanici za širenje njenih saopštenja, a poglavito bečke opere u našim krajevima..." Dva člana ravnateljstva Radio Zagreba, dr. Ivo Ražem i Artur Gvozdanović, odgovorili su na prozivke ističući kako je program Radio Zagreba namijenjen kulturnim sadržajima „radi širenja umjetnosti i rasonode, a uprava postaje ne namjerava se baviti agenturnim poslovima“.

Ovakve situacije kojima je bila izložena uprava i vlasnici Radio Zagreba ilustriraju s kakvom je pojačanom pozornošću praćen rad radija. Razloge državnog opreza treba tražiti ponajprije u političkim odnosima, ali i nepovjerenju koje je izazvao novi medij i procjena

⁶³ (...): O početku rada stanice, *Radio glasnik*, Zagreb, br. 5, 16. svibnja 1926.

⁶⁴ (St.): Osnutak, organizacija, izgradnja i ciljevi zagrebačke radiostanice, *Radio vjesnik*, Zagreb, br. 2, 25. rujna 1926.

njegovog (očekivanog) utjecaja na slušateljstvo. Podsjetimo se da je američka i europska radiofonija sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća bila u snažnom zamahu, dinamično se razvijajući u svim, pa i političkim smjerovima.

Radijski je program nepunih šest mjeseci nakon početka rada povećan na gotovo pet sati dnevnog emitiranja. Tako je od 1. studenoga 1926. četvrtkom i nedjeljom počinjao u 17.00 sati, a drugim danima u 19.45, i to s tečajevima učenja jezika. Najvažniji i najveći dio programa činila je glazba, bilo s ploča ili nastupima uživo. Najčešće su nastupali vokalni i instrumentalni solisti, uz pratnju klavira kojeg je radio dobio na posudbu. Katkad je glazbenika bilo i više, ali su za nastup tražili “ozbiljnije honorare”. Uprava je stoga ubrzo odlučila angažirati “kućni” orkestar. Nakon traženja po zagrebačkim kavanama i restoranima odlučili su se za kvartet iz Velike kavane (današnji hotel Dubrovnik) s kojim je dogovorena stalna suradnja. Za potrebe nastupa na radiju nazvani su “radiokvartetom Rozbroj” (Vončina, *ibid*, str. 45).

Najslabiji dio programa bile su informativne emisije, odnosno vijesti koje su jednostavno prepisivane iz dnevnog tiska. Tako je Radio Zagreb dugo vremena objavljivao već objavljeno i samim tim bio na samom začelju aktualnih događaja.

Objašnjenje takve programske politike nije u potpunosti jasno i može se samo nagađati. Sasvim je sigurno da je Ministarstvo PT i te kako pazilo što se i kako emitira na radijskom programu, a postaja je mogla biti zatvorena bez sudske presude (čl. 8. Ugovora o emitiranju). Politička se situacija u zemlji opet zaoštrila jer je Stjepan Radić krajem 1926. godine, napustio mjesto ministra prosvjete i ponovno počeo s oštrim napadima na politiku velikosrpskog hegemonizma. Vrlo je vjerojatno da je ravnatelj Stern, svjestan ozbiljnosti domaće političke situacije, jednostavno odlučio u programu izbjegavati svaku politiku, unutarnju i vanjsku. Bilo je to u skladu s njegovom često naglašenom apolitičnošću radijskog programa i posvećenosti kulturnoj misiji. Međutim, vjerojatno ima istine i u pretpostavkama da se tim načinom htjelo uštedjeti na mogućim troškovima vezanim uz pribavljanje prava na emitiranje najnovijih vijesti.

Program se sustavno bogatio i drugim sadržajima. Početkom prosinca 1926. objavljen je prvi natječaj⁶⁵ za najbolju radijsku dramu koja se morala temeljiti “samo na govorenoj riječi i akustičnim efektima”, s obećanom novčanom nagradom. Prva radiodrama *Vatra* izvedena je 7. travnja 1927. godine. Njezin je autor bio Ivo Sanjić, što je bio pseudonim Ive Šrepela, profesora na Državnoj glumačkoj školi u Zagrebu, koji je u radijskom programu redovito držao tečajeve francuskog jezika. Radiodrama je označila početak dramski izuzetno plodne radijske sezone.

Sljedeće je godine Radio Zagreb počeo prenositi svečane pjevane mise iz Markove crkve u Zagrebu. U studiju su i dalje nastupali brojni solisti i manji sastavi, a uslijedili su i prijenosi koncerata iz Beča i Praga. Svojim je glazbenim programom Radio Zagreb znatno pridonio unapređivanju glazbene kulture na ovim prostorima.

Novi je izazov predstavljala vijest iz *Radio Vjesnika*⁶⁶ objavljena u ožujku 1927., koja je govorila o “prenosivoj kolibi u koju je smješten cijeli studio”. Riječ je bila o reporterskim kućicama koje je BBC počeo koristiti za izravne prijenose sportskih natjecanja. Radio Zagreb nije zaostao. Iste je godine uslijedio i prvi sportski prijenos utakmice Građanski – HAŠK, s igrališta Građanskog u Zagrebu.

⁶⁵ (...): Natječaj za najbolju radiodramu, *Radio vjesnik*, br. 12, 1926.

⁶⁶ (...): Novost u eteru, *Radio vjesnik*, br. 27, 1927.

Radijski se program i dalje najviše slušao preko slušalica koje su ušle u modu i na javnim mjestima, osobito kavanama. Tako je nekadašnja kavana Gundulić u Zagrebu (u Gundulićevoj ulici), koja je prva uvela slušalice na stolovima, izgledala poput telegrafskog ureda. Danas nije teško zamisliti ljude koji sa slušalicama na ušima, osamljeni za stolom u kavani, nešto čitaju ili gledaju u ekran mobitela. Slušalice na postale silno popularne krajem 70-ih godina 20. stoljeća, kad je osmišljen prvi "walkman". Međutim, krajem 20-ih zasigurno su predstavljale pravi doživljaj.

Kao "novost u eteru" objavljena je i vijest⁶⁷ o instalaciji prvih zvučnika u Petrovoj crkvi u Rimu. Izumom zvučničkih kutija neke su trgovačke radnje počele javno emitirati radijski program pa su građani satima znali stajati i slušati. Zagreb je krajem dvadesetih godina 20. stoljeća zahvatila prava radijska groznica koja se očitovala i u sve većem broju antena postavljenih na krovove kuća.

Iako su i do Hrvatske dopirale informacije o silnim zaradama američke radijske industrije, radijski se program u nas sporo komercijalizirao. Svoju su korist ponajprije uvidjeli trgovci radijskom opremom i stručnim priručnicima o radijskoj tehnologiji i tehnici.⁶⁸ Radijska se reklama prvi put spominje u *Radio vjesniku* u rujnu 1926. godine, kao dio nepotpisanog izvješća o jednomjesečnom radu Radio Zagreba. Pozivi za "govorenu reklamu za radiostanicu" počeli su se objavljivati u *Radio vjesniku* krajem iste godine. "Govorena" je reklama bila čitanje oglasne poruke pred mikrofonom jer drugih tejničkih mogućnosti još nije bilo.

Brojni podaci o jednogodišnjem radu Radio Zagreba nalaze se u godišnjem izvještaju⁶⁹ koji su skupštini društva podnijeli glavni ljudi Radio Zagreba. Poslovni je izvještaj podnio dr. Ražem, tehnički ing. Joachimsthal, a o programu je govorio dr. Stern. Iz teksta je vidljivo kako su "govorene" reklame donijele 31% radijske zarade.

"Mi smo prvo poduzeće te vrste u našoj Kraljevini, pa je razumljivo da su bile potrebne velike predradnje (...). U času podignuća naše stanice bilo je na nama određenom teritoriju u svemu jedva 700 radio-pretplatnika, no taj je broj našom djelatnošću postepeno narastao, tako da smo danas postigli lijepu brojku od preko 7000 pretplatnika. Taj će se broj povećati (...) čim Ministarstvo PT odobri predloženi ugovor s nama, analogan ugovoru što ima biti sklopljen sa Radio Beogradom d.d., poduzećem u osnutku...", iznosi u svom izvješću⁷⁰ dr. Ražem.

Ražem najavljuje i novu koncesiju na "barem petnaest godina", povećanje snage odašiljača, proširenje čujnosti prema Splitu i Sarajevu te "pripadajući dio od 66% pretplate". Iako iskazujući financijski gubitak, Ražem s ponosom ističe da "...samo mi podignućem zagrebačke radiostanice dali povoda daljnjem uspješnom razvitku radiotrgovine i radioindustrije u našoj zemlji, a napose u Zagrebu. (...) Naše poduzeće nema dakle čisto trgovačke – lukrativne svrhe, nije strogo tečevno društvo već uloženi trud i utrošena materijalna sredstva imaju da koriste i javnim, i nacionalnim, i socijalnim i kulturnim ciljevima".

Programsko je izvješće⁷¹ podnio dr. Stern. "Uspjelo nam je da svakog tjedna pružimo slušačima mogućnost slušanja jedne operne ili operetne predstave. (...) Primili smo tečajem ove

⁶⁷ (...): Crkva i radio, *Radio vjesnik*, Zagreb, br. 15, 25. prosinca 1926.

⁶⁸ Već od prvog broja *Radio športa*, 19. travnja 1924., na zadnjoj su se stranici oglašavale nove knjige iz radijske tehnike koje je prodavala knjižara Kugli u Zagrebu.

⁶⁹ (...): Prva godina rada zagrebačke radiostanice, *Radio vjesnik*, br. 35, 15. svibnja 1927.

⁷⁰ Ražem, Ivo: Poslovni izvještaj, *Radio vjesnik*, br. 35, 15. svibnja 1927.

⁷¹ Stern, Ivo: Izvještaj o programatskom radu stanice, *Radio Vjesnik*, br. 35, 15. svibnja 1927. godine.

godine nakon pregovora odobrenje Glazbenog zavoda za prenos koncerata koje Glazbeni zavod sam priređuje. (...) Proveli smo spoj sa crkvama sv. Marka i sv. Katarine (...). Spojili smo jedan plesni lokal (...). Stajali smo uvijek besplatno na dispoziciji propagandi svih naših kulturnih udruženja bez razlike, a klonili smo se svake političke nastranosti, da ne oštetimo rad stanice. (...) U mnoge smo kuće unijeli i ponešto umjetnosti i znanja i ako je sve bilo vrlo teško obzirom na minimalna sredstva koja su nam bila na raspolaganju. Od naših vlastitih prihoda primali smo jedva 1/3 dok su dvije trećine ostale na dispoziciju državi...”

Govoreći o prihodima, Stern govori i o broju pretplatnika koji je na početku rada Radio Zagreba bio 639, a “...danas iznosi prema zadnjem izvještaju ravnateljstva pošte i brzjava ukupno 7.569, od čega otpada na grad Zagreb 5.396, na okolinu grada Zagreba 1.095, na Ljubljani 1.039 i na Sarajevo 39...”. Pretplatnici su pozivani oglasima⁷² još od prvih dana emitiranja Radio Zagreba.

U programu je i dalje bilo puno glazbe, sad već isključivo s gramofonskih ploča⁷³ koje su, većinom besplatno, dobivali od trgovaca. U Hrvatskoj je 1925. utemeljena i prva tvornica za izradu gramofonskih ploča *Edison Bell Penkala*. Riječ je bila o zajedničkoj investiciji tvornice „Penkala“ s engleskom tvrtkom *Edison Bell International*. Iako su na početku radili samo strana izdanja, tvrtka je 1927. počela sa sustavnim snimanjem domaćih izvođača⁷⁴. Zahvaljujući njoj, ali osobito njezinim glazbenim izbornicima⁷⁵, tih su godina snimljeni mnogi domaći izvođači. Tvornica je 1937. završila u stečaju i prestala s proizvodnjom.

Dnevno emitiranje Radio Zagreba znalo se protegnuti i do ponoći. U program su uvedene i prve emisije za djecu, raznovrsna predavanja, jezični tečajevi, recepti i slično. Razdoblje programskog procvata zamijetio je i tisak pa je tiražna *Večer*, od svibnja 1927. godine, uvela zasebnu rubriku pod nazivom “Na valu 310” ili kako su je sami nazvali “Rubrika radiokritike”. Zamišljena je kao pregled tjednog emitiranja Radio Zagreba.

Znak Geofizičkog zavoda za točno vrijeme zaštitni je znak Radio Zagreba. Tri su se kratka signala oglasila prvi put 1928. godine. Do tada je za znak točnog vremena bilo korišteno obično kućno zvonce u studiju. Toj je inovaciji vrlo vjerojatno pridonijela i blizina Geofizičkog zavoda radiju.

U veljači 1928. između predstavnika Radio Zagreba i Ministarstva PT potpisan je novi Ugovor o koncesiji⁷⁶. Snaga odašiljača je udvostručena i sad je radio emitirao sa 700 vati snage. Novi je ugovor određivao najmanje 150 minuta dnevnog emitiranja, od čega je najmanje sat vremena moralo biti posvećeno muziciranju u studiju, a ne reprodukciji s ploča. *Novosti* od 15. svibnja 1928. donose podatak o deset zaposlenih djelatnika na Radio Zagrebu.

U lipnju iste godine Radio Zagreb je zbog intenzivne suradnje s prijateljskim postajama u Beču i Pragu postao redoviti član Međunarodne unije za radiofoniju (franc. *Union Internationale de Radiophonie*). Unija je osnovana 1925., a u to je vrijeme imala šesnaest članica iz jedanaest zemalja. Sjedište joj je bilo u Ženevi.

⁷² Poziv pretplatnicima teksta donosimo u cijelosti u Dodatku 4 na kraju knjige.

⁷³ <http://mz.nsk.hr/zbirka78/o-fonografiji/razvoj-fonografije-u-hrvatskoj/> (Projekt “Hrvatska glazbena baština u zvuku – digitalizacija najstarijih gramofonskih ploča na 78 okretaja” pokrenut je 2009. godine. Nositelj projekta je Nacionalna i Sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

⁷⁴ Gerershdorfer, Ivan i Buntak, Franjo: Koncerti sa starih ploča, Muzej Grada Zagreba, <http://www.mgz.hr/UserFiles/file/Gerershdorfer%20-%20Koncerti%20sa%20starih%20ploca.pdf>

⁷⁵ Ugledni skladatelj Ivo Tijardović radio je u spomenutoj tvornici od 1929. do 1933. godine.

⁷⁶ Ugovor o koncesiji, *Poštansko telegrafski vesnik*, Beograd, br. 5, 1928.

Osvrnimo se opet ukratko na politička zbivanja u Kraljevini SHS. Vodeća se opozicijska stranka HSS sve više sukobljavala s vladajućim režimom, a 20. lipnja 1928. u Narodnoj je skupštini radikalni poslanik Puniša Račić mećima usmrtio Pavla Radića i Đuru Basarićeka (poslanike HSS), a Stjepana Radića smrtno ranio (umro je 8. kolovoza u Zagrebu). Vodstvo HSS-a preuzeo je dr. Vladko Maček.

U uzavreloj političkoj situaciji Kraljevine 1. rujna 1928. počeo je s emitiranjem Radio Ljubljana. Ugovor između Ministarstva PT i Prosvetne sveze kao nositelja dozvole za emitiranje potpisan je početkom veljače, na vrijeme od petnaest godina. Oprema u vrijednosti od oko 300.000 zlatnih maraka dobivena je, navodi Galić (1986:55), besplatno kao reparacija za ratne štete što ih je Njemačka plaćala Kraljevini.

Slijedio je Radio Beograd koji je počeo s radom 24. ožujka 1929. u nazočnosti kralja, brojnih ministara i generala te uz crkveni obred i državnu himnu. Nositelj koncesije u trajanju od petnaest godina bio je Radio Beograd A. D. (akcionarsko društvo). Snaga njihovih odašiljača bila je neusporedivo veća od snage kojom je emitirala zagrebačka postaja⁷⁷.

Pojavom novih i snažnih radijskih postaja, za Radio Zagreb počeli su ozbiljni novčani problemi. Ključni su razlog bili mnogo jači odašiljači koji su "pokrivali" širi pretplatnički teritorij. Smanjenje broja pretplatnika vodilo je Radio Zagreb u financijske probleme i označilo početak dugogodišnje borbe za pojačanje signala.

Bilo je to loše vrijeme za takvu inicijativu. Kralj Aleksandar je 6. siječnja 1929. raspustio parlament, stavio Vidovdanski ustav izvan snage i proglasio diktaturu koja se prema datumu događaja naziva šestojanuarska diktatura. Umjesto Kraljevine SHS država je promijenila ime u Kraljevina Jugoslavija.

Velika svjetska gospodarska kriza tridesetih godina dodatno je pogoršala ionako lošu gospodarsku situaciju u državi. Oktroirani je ustav donekle usporio proces raspadanja države, ali hrvatsko se pitanje sve više zaoštravalo. Uz dr. Mačeka i HSS koji su tražili federalizaciju države, javila se i hrvatska opozicija koja je napustila državu nakon uvođenja diktature, tražeći uspostavu samostalne hrvatske države. Čelnik toga opozicijskoga krila bio je dr. Ante Pavelić, koji je u Italiji osnovao 1930. godine emigrantsku organizaciju pod nazivom Ustaša – hrvatski oslobodilački pokret.

Unatoč razumijevanju koje je zagrebački tisak iskazivao prema problemima Radio Zagreba, odsutnost svakoga političkog stava u radijskom programu nije moglo proći nezamijećeno. Tako u svibnju 1929. u *Hrvatu* izlazi članak, u kojemu se, između ostalog, kritizira uprava i program Radio Zagreba. "Kod nas se premalo vodi računa o ovoj hrvatskoj važnoj instituciji (...). Sa zadovoljstvom možemo konstatirati da je Radio Zagreb ugledna radio stanica o kojoj se vodi računa, koja se rado sluša i traži, dapače, katkad i nadje. (...) Osim tog morao bi se program stanice znatno i bitno poboljšati (...). Ne da se oprostiti što se u tim pločama čuje i njemački i engleski i crnački, a katkad i hrvatski (...). Još nisam doživio da bi naš radio javio i koju vijest iz Zagreba – sve što javlja kao da javlja iz Londona, Pariza ili Berlina. (...) Redatelj bi morao govoriti ljepše hrvatski (...). Svaki napredak radio-stanice Zagreb, napredak je hrvatske prosvjete."⁷⁸

⁷⁷ Radio Beograd emitirao je sa 2,8 kW, Radio Ljubljana sa 2,7 kW, a Radio Zagreb sa 700 W.

⁷⁸ Krnic, Ivan: Radio Zagreb, *Hrvat*, Zagreb, god.10., br. 2795, 3. svibnja 1929.

Bila je to ironična javna prozivka uprave radija koja se i dalje klonila bilo kakvih političkih sadržaja ili stavova. Naravno da je njihovo distanciranje od aktualnih događaja i te kako provociralo zagrebačku i hrvatsku javnost. Stvarne razloge možemo samo nagađati iako su sigurno dijelom bili rezultat Sternove uvjerenosti u kulturnu ulogu radija, a dijelom uzrokovani realnim strahom od izgledne reakcije državne vlasti.

Nekoliko dana nakon objave članka, u *Hrvatu* je objavljen i opširan odgovor uprave radija. Između ostalog, istaknuto je kako su “broadcastingi izrazito kulturne i nepolitične ustanove i čisto kulturne i nepolitične ustanove, zato i ne dajemo uopće političke vijesti. Raspravljanju političkih novosti služe u prvom redu naši dnevници pak o tome ne bismo mijenjali naše dosadašnje smjernice...”⁷⁹.

Umjesto *Radio vjesnika* 4. listopada 1929. godine, izišao je prvi broj novog časopisa pod imenom *Radio – ilustrovani tjednik za sva pitanja radiofonije*, čiji je urednik bio V. Klanjčić. Časopis je objavljivan svega nekoliko mjeseci, do 31. siječnja 1930. godine. Gotovo po inerciji donosio je rasporede domaćih i stranih radijskih postaja. Program Radio Zagreba, “običnoga” radnog dana, u ponedjeljak 7. listopada 1929. godine, izgledao je ovako:

12.30	<i>Gramofonske ploče</i>
1.15	<i>Sutrašnji jelovnik i kuhinjski recepti</i>
1.20	<i>Zadnje vijesti</i>
5.30	<i>Prijenos glazbe</i>
6.55	<i>Vijesti</i>
7.30	<i>Jezični tečaj: Francuski za početnike</i>
7.45	<i>Kulturne i društvene vijesti</i>
7.50	<i>Uvod u prijenos</i>
8.00	<i>Prijenos iz Narodnoga kazališta na Trgu kralja Aleksandra: Orlov opereta u tri čina Ernesta Marischa.</i>

Početak 1930. godine prvi se put javlja i zajednički program ljubljanskog, beogradskog i zagrebačkog radija, emisija pod nazivom “Nacionalni sat”. “Zagreb, Ljubljana i Beograd moraju duhovno postati jedno, a to je pravi smisao i jezgra našeg jugoslavenskog narodnog ujedinjenja. Ovoj ideji treba da posluži i radiofonija u najširoj svojoj primjeni. Radiofonija to i čini.”, pišu zagrebačke *Novosti* od 28. siječnja 1930. godine.

Radio Zagreb svoju je petu godišnjicu dočekao kao poprilično monoton program. Čujnost mi je i dalje bila zanemariva u odnosu na Radio Ljubljanu i Radio Beograd, ali i na druge europske radijske postaje. Nezadovoljstvo slušatelja, osobito zbog plaćanja pretplate, bilo je sve veće. Mnogi su izvore informiranja i zabave potražili na drugim frekvencijama, zamjerajući “svojoj” radijskoj postaji apatiju i odsutnost aktualnosti. Činjenica je da su vijesti bile mali, neznatni dio dnevnog programa, a o tomu dovoljno govori podatak da kroz osam godina Radio Zagreb nije imao nijednog novinara, ističe Vončina (1986:133).

Odnosi s Narodnim kazalištem koje je prvih godina s oprezom gledalo na razvoj Radio Zagreba strahujući da bi im radijska dramska produkcija mogla oduzeti dio gledatelja, napokon su završeni dogovorom o suradnji u veljači 1934. godine. Uprava kazališta obvezala se na petnaest večernjih emisija u trajanju do devedeset minuta (solisti, zborovi i orkestar), jedan sat popodnevnog programa i dva mjesečna prijenosa opere ili operete. S druge strane iz potpuno

⁷⁹ Odgovor uprave Radio Zagreba, *Hrvat*, god. 10., br. 2798, 6. svibnja 1929.

nejasnih razloga nije postojala suradnja sa Zagrebačkom filharmonijom iako su u to vrijeme na radiju obavljani brojni prijenosi drugih simfonijskih orkestara (Vončina, 1986:122-127).

Tijekom te godine gotovo 60% ukupnog programa bilo je posvećeno glazbi⁸⁰. Broj pretplatnika se do kraja 1936. popeo na više od 11.000⁸¹. Naravno, ostaje otvoreno pitanje koliko su registrirani pretplatnici stvarno slušali program Radio Zagreba, a koliko strane programe.

Neizbježno je opet ukratko podsjetiti na političke okolnosti. Kralj Aleksandar je, nastojeći pronaći izlaz iz političke krize u zemlji, neuspješno mijenjao vlade i premijere. U međuvremenu je zbog Zagrebačkih punktacija uhićen dr. Maček i osuđen na tri godine zatvora. Unatoč svih burnih događaja program Radio Zagreba i dalje je djelovao izvanvremenski, ostajući bez političkog stava. Nakon Aleksandrova ubojstva 9. listopada 1934. u Marsseillesu je, a zbog maloljetnosti novoga kralja Petra II., vlast preuzelo Namjesništvo, u kojem je glavnu riječ imao knez Pavle. Nova je vlada utemeljena u prosincu 1934. i u općoj atmosferi “novog duha” dr. Maček je pušten iz zatvora. Počeli su razgovori i pregovori o “hrvatskom pitanju” u Kraljevini Jugoslaviji.

Doživljavanje radija kao moćnog instrumenta u borbi za političku vlast postajalo je sve intenzivnije. Prevladalo je mišljenje kako je politički neangažirani program također vrsta političkog stava, pa su kritike na račun Radio Zagreba postajale sve češće. “...sadanja radiostanica Zagreb ne služi na ponos grada Zagreba. U samome Zagrebu i njegovoj okolini rijetko je tko sluša, a par desetaka kilometara od Zagreba ne čuje se. U sadanjem stanju ona ne ispunjava ni primitivne lokalne zahtjeve radiofonije, a da se o ulozi prema inostranstvu ni ne govori. Sadanje stanje stanice pod upravom dioničkog društva Radio Zagreb dalo je dakle negativan rezultat”⁸², zaključio je nepotpisani autor u *Hrvatskom dnevniku* u siječnju 1937. godine.

Prozivke radijske uprave nastavljale su se i sljedećih mjeseci. Opet nepotpisani članak navodi kako “od izuma štamparskog stroja nije bilo izuma koji bi imao tako snažan utjecaj na najšire narodne mase kao radio (...). Radiostanice šire priredbe najraznijih vrsti po nekoliko hiljada sati u godini i za to bi morale nositi odgovornost prema narodu, čiju kulturu predstavljaju i prema svojim pretplatnicima, koji za svoju pretplatu očekuju zabavu, pouku i informacije u savršenom obliku, u obliku koji će veliku većinu slušalaca zadovoljiti. Na čelu radiostanice moraju stajati ljudi koji su svjesni te odgovornosti... (...) Dok dakle kod većine europskih stanica iznose troškovi programa 50 posto, a troškovi administracije 20 posto, to je kod zagrebačke radio stanice omjer obratan. Za administraciju je utrošeno 50 posto, a za program jedva nešto preko 20 posto. To je, dakle, slika s kakvom je odgovornošću zagrebačka radio stanica upravljala s pretplatama koje su im povjerali pretplatnici”⁸³. Tekst je zaključen zahtijevom za „veliku i jaku radijsku postaju koja ne bi smjela biti u rukama “gospode oko Radio d.d.”.

Oštrinu spomenutih članaka može se objasniti povezanošću s nakladnikom *Hrvatskog dnevnika*, tvrtkom u vlasništvu aktivnih članova HSS-a (predsjedao mu je August Košutić,

⁸⁰ Laka i plesna glazba (16,03%), opere (6,85%), ozbiljna glazba (10,83%), operete (2,17%), narodna glazba (6,53%) i gramofonske ploče (17,64%). Izvor podataka bio je “Jugoslavenski radio-kalendar”, u Vončina, 1986:132.

⁸¹ (ba): Stvara se javno mnijenje za našu radiostanicu, *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, br. 267, 17. veljače 1937. godine.

⁸² (...): Hrvatska prosvjetna društva traže koncesiju za radiostanicu u Zagrebu, *Hrvatski dnevnik*, god. 2., br. 231, 12. siječnja 1937.

⁸³ (...): Zagrebačka radio stanica treba doći u naše ruke, *Hrvatski dnevnik*, god. 2., br. 257., 7. veljače 1937.

jedan od stranačkih prvaka). Nastavljeni su sustavni napadi na upravu i prozivke zbog lošega gospodarenja radijem i zanemarivanja programa.

Međutim, u studenom 1937. isti je nakladnik počeo tiskati novo službeno glasilo Radio Zagreba pod imenom *Hrvatski radio vjesnik*, Možemo zaključiti da je postignut neki dogovor između radijske uprave i prvaka HSS-a. Naslovnica prvog broja od 26. studenoga 1937. donosi fotografiju plesača u narodnim opravama pod naslovom “Hrvatski narodni ples za vrijeme dječjeg sata radiostanice Zagreb”. Nepotpisani uvodnik najavljuje borbu za jaču koncesiju i komentira postojeće stanje „Radio Zagreb ima prvenstvo po starosti u ovom dijelu Evrope. Za kulturnu historiju hrvatskog naroda to je lijepi medjaš. Toga nam nitko ne može otetiti (...). Pretplatnici zagrebačke radio stanice više su pretplatnici zbog toga da mogu posjedovati aparate i da tako mogu slušati vanjske stanice. Za stanicu Radio Zagreb mnogo ne mare...”.

Suradnja nije dugo trajala. Raskinuta je nakon nepune godine dana, u rujnu 1938. godine. U isto se vrijeme dr. Stern morao povući s mjesta ravnatelja Radio Zagreba. Kako piše Rudolf Habeduš Katedralis (1951: 77), ta mu je odluka jako teško pala: „Dao sam sve što sam mogao... stvorio sam sve što se je stvoriti moglo...i sad su me izbacili...Da su me pridržali bez plaće, radio bih i dalje...Čini mi se da su me bacili iz rođene kuće...“. Iduće se godine gubi trag dr. Ive Sterna. Poznato je tek da je uoči uspostave Nezavisne države Hrvatske promijenio prezime u Globnik što je, prema Habedušu (ibid, str. 78), bilo prezime u skladu s njegovim uvjerenjima: sin globusa. Izbjegao je u Italiju, gradić Chiavari pokraj Genove, ali se ne zna zašto baš tamo. Nepoznato je i čime se bavio, kako je živio i je li imao obitelj. Zna se tek da je tamo 1961. godine umro, u dobi od 72 godine.

Nakon dvanaest godina radio je dobio novog ravnatelja, Vojka Shauffa (1890. – 1986.), jednog od utemeljitelja nekadašnjeg radiokluba i dugogodišnjeg voditelja gospodarskog poslovanja Radio Zagreba.

Shauff je uveo manje programske izmjene i pokrenuo novi list pod nazivom *Radio Zagreb*. Kvalitativni pomaci, kako u radijskom tako i u novinskom smislu, nisu bili osobiti. Najčešći sadržaj činili su rasporedi radijskih programa triju postaja u Kraljevini Jugoslaviji i nekih postaja u inozemstvu, jezični tečajevi i najave pojedinih emisija. List je zapravo bio monoton i nezanimljiv, usmjeren na puko prosljeđivanje informacija o sadržajima i rasporedima radijskih programa. Prvi je broj izašao 3. rujna 1938., a 23. prosinca sljedeće godine zadnji.

U Njemačkoj su se u to vrijeme, u sjeni velike svjetske ljubavne priče i abdikacije kralja Edwarda VIII., konačne afirmacije *jazz*-glazbe, orkestara Bennyja Goodmana i Glenna Millera te prvih eksperimentalnih televizijskih emitiranja, počeli događati progoni i deportacije u koncentracijske logore. Početkom studenog 1938. u Kristalnoj noći (njem. *Kristallnacht*) zapaljeno je više od stotinu sinagoga i nekoliko tisuća židovskih trgovina, a gotovo 30.000 Židova odvedeno je u logore.

Kraljevina je u to vrijeme bila u dubokoj političkoj krizi koja je početkom veljače 1939. rezultirala padom vlade. Mandat za sastavljanje nove vlade povjeren je dotadašnjem ministru Cvetkoviću koji je u nastupnom govoru prvi put službeno priznao postojanje hrvatskog pitanja. Pregovori Mačeka i Cvetkovića počeli su koji mjesec poslije.

Unatoč uzavreloj situaciji i slutnji o mogućem ratnom sukobu Radio Zagreb je i dalje emitirao program koji se sastojao od glazbe, savjeta za kuhanje, kratkih vijesti, jezičnih tečajeva

i sličnih neutralnih sadržaja. Stanje s radijskim postajama i njihov status uoči nastanka Banovine, Macanović⁸⁴ opisuje kao “duge i mešetarske razgovore” Cvetkovića i Mačeka o mogućem podržavljenju jedina tri programa u Kraljevini.

Naime, država je mogla prema odredbama iz koncesionarskih ugovora u slučaju rata preuzeti Radio Zagreb i Radio Beograd, a Radio Ljubljana već je ionako bio u državnom vlasništvu. “...ministar PTT ima pravo da podržavi radiostanice isplativši odštetu sadašnjim koncesionarima za neiskorištene godine koncesije (još 5 godina) ili da u ime države ugovori pojačanje radiostanica produživši taj odnos sa privatnim (i stranim) kapitalom za još 15 godina (...). Osim kapitalista u dioničarskim društvima pojavljuju se interesenti za nove koncesije pojačanih radiostanica u stranačkim grupacijama. U Ljubljani već su radiostanicu dobili pod svoju upravu klerikalci, a za zagrebačku se bore dvije glavne skupine: mačekovci oko ‘Hrvatskog dnevnika’ i frankovci, odnosno ustaše pod vodstvom Mile Budaka sabrani u Matici hrvatskoj...”, piše Macanović.

Pregovori o rješenju hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji završeni su sporazumom Cvetković-Maček 26. kolovoza 1939., kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska na čelu s banom Ivanom Šubašićem. Desetak dana prije potpisivanja tog sporazuma, 17. kolovoza 1939. godine, donesena je sudbinska odluka za daljnji razvoj radidifuzije na ovim prostorima.

Uredbom⁸⁵ o oduzimanju koncesija društvima Radio a.d. iz Beograda i Radio d.d. iz Zagreba te Uredbom⁸⁶ sa zakonskom snagom o eksproprijaciji za potrebe radiofonije obje je radijske postaje preuzela država. Zbog zanimljivosti i kratkoće sadržaja slijedi tekst uredbe o oduzimanju koncesije.

Na osnovu čl. 84. st. 1 Finansijskog zakona za 1939/40 godinu propisujem:

UREDBU

o oduzimanju koncesija društvima Radio a.d. Beograd i Radio d.d. Zagreb

Član 1

Oduzimaju se: koncesija društva Radio A.D. iz Beograda o izgradnji i radu jedne emisione radiofonske stanice u Beogradu data ugovorom zaključenim između Ministarstva pošta i telegrafa i pomenutog društva 4. februara 1928 godine, a na osnovu odobrenja Ministarskog saveta br. 18850 od 29. decembra 1927 godine i koncesija društvu Radio D.D. iz Zagreba o pojačanju i radu već postojeće emisione radiofonske stanice u Zagrebu data ugovorom zaključenim između Ministarstva pošta i telegrafa i pomenutog društva 4. februara 1928 godine, a na osnovu odobrenja Ministarskog saveta br. 18850 od 29. decembra 1927 godine.

⁸⁴ Macanović, Hrvoje: Borba za koncesiju, *Radio Zagreb*, Zagreb, god. 7., br. 4, 1951.

⁸⁵ Uredba o oduzimanju koncesija društvima Radio a.d. Beograd i Radio d.d. Zagreb, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, br. 186, 17. kolovoza 1939.

⁸⁶ Uredba sa zakonskom snagom o eksproprijaciji za potrebe radiofonije, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, br. 186, 17. kolovoza 1939.

Član 2

Ministar pošta telegrafa i telefona svojom odlukom odrediće dan kada će društva iz čl.1 prestati s radom.

Član 3

Ova Uredba stupa na snagu danom obnarodovanja u "Službenim novinama".

*Ministar pošta,
telegrafa i telefona
Jovan Altiparmaković, s.r.*

Druga uredba sadrži način i postupak eksproprijacije⁸⁷. Treba napomenuti da su obje uredbe objavljene u istom broju *Službenih novina* Kraljevine Jugoslavije na vrlo sitnom ćiriličnom pismu.

„Rješenje o privremenom načinu upravljanja Radio Zagrebom“ odredilo ga je kao državno poduzeće koje će početi s radom 1. svibnja 1940. godine. Svim poslovima je trebao upravljati samostalni upravni odbor, od pet do sedam članova, koje je trebao imenovati ministar PTT u suglasnosti s Ministarskim savjetom. Mandat im je trebao trajati do donošenja prve uredbe o organizaciji radiodifuzne službe.

Naime, unatoč postojanju čak tri radijske postaje, Kraljevina Jugoslavija nije imala zakon koji bi regulirao njihovo ustrojstvo, rad, programske sadržaje ili ciljeve. Jedina pravna regulacija proizlazila je iz koncesionarskih ugovora.

Inače, koncesija je trebala trajati do 4. veljače 1943. godine. Vončina (1986:158) piše kako je dotadašnjim dioničarima pripala "visoka odšteta" za izmaklu dobit u neiskorištenim godinama do isteka koncesije, ali ne spominje stvarnu visinu odštete.⁸⁸ Rješenjem o privremenom načinu upravljanja Radio Zagreb je oslobođen plaćanja svih dospjelih obveza iz prethodnoga koncesionarskog ugovora.

Radiofonska unija sastala se ponovno krajem veljače 1940. u Montreuxu, ali ni klimavi dogovor o novim frekvencijama nije mogao udovoljiti svim zahtjevima i uvesti red u nadmetanje u snagama odašiljača i namjernom izazivanju smetnji. Rat je počeo i među radijskim postajama. Hitlerova je vojska u proljeće 1940. okupirala Dansku, Norvešku, Belgiju, Nizozemsku, Luksemburg i Francusku.

Nova je uprava preuzela Radio Zagreb 1. svibnja 1940. godine. Shauff je smijenjen, a članove upravnog odbora⁸⁹ imenovao je tadašnji ministar PTT-a dr. Josip Torbar, inače bliski prijatelj dr. Mačeka. Ravnateljem je imenovan književnik Vladimir Kovačić (1907. – 1959.). Uprava se idućih nekoliko mjeseci širila i popunjavala novim članovima. Ponovno je pokrenut službeni list radija pod nazivom *Ilustrirani hrvatski list: Radio Zagreb*, čiji je prvi broj izašao sredinom lipnja 1940. godine. Urednik je bio Branimir Gršković.

List je od prvog broja najavljiavao ambiciozne političke, tehničke i programske planove nove uprave. Inženjer Košutić, potpredsjednik HSS-a, u svojoj je izjavi, citiranoj u uvodniku,

⁸⁷ Izvorni tekst uredbe o eksproprijaciji nalazi se u Dodatku 5 na kraju knjige.

⁸⁸ Podatak o visini odštete nisam uspjela pronaći ni u jednom dostupnom izvoru.

⁸⁹ Predsjednik uprave postao je direktor pošta Hinko Krenčić, a članovi su bili ravnatelj Seljačke sloge Josip Hartl i ing. Ljubomir Peterčić, profesor Tehničkog fakulteta u Zagrebu.

otklonio bilo kakvu centralizaciju radiofonije sa središtem u Beogradu, zalažući se za slobodno djelovanje i emitiranje Radio Zagreba.

Programske je promjene najavio i novi ravnatelj Kovačić. “Krivo misle oni, koji drže da je radio-stanica isključivo umjetnička institucija, kao i oni, koji smatraju, da je radio-stanica samo vijest, bilo o dnevnim političkim, građanskim ili športskim događajima. (...) Radio-stanica je novinska redakcija, a nipošto ne kazalište. I kao što u svakoj dobroj novinskoj redakciji moraju biti sve novinske rubrike (...) isto tako moraju biti takve radio-rubrike dobre i dobro uređivane i na jednoj radio-stanici...”, zaključuje Kovačić u prvom broju *Radio Zagreba*⁹⁰ iz 1940. godine.

Prema izvješću iz kolovoza⁹¹ 1940. svaki je petnaesti Zagrepčanin imao radijski prijamnik, pa je Zagrebačka direkcija brojila 35.491 pretplatnika. Grad Zagreb imao je 250.000 stanovnika, među kojima je bilo oko 16.000 pretplatnika (6%). Čujnost Radio Zagreba i dalje je bila vrlo mala, teritorijalno „pokrivajući“ tek središte grada. Najbrojniju grupu činili su tzv. privatnici, osobe koje su se bavile samostalnom djelatnošću i plaćale pretplatu za gotovo četiri tisuće radijskih aparata. Veće grupe slušatelja nalazimo među inženjerima, liječnicima, časnicima i osobama zaposlenim u državnim službama koje su, u prosjeku, imale tristotinjak prijavljenih uređaja. Radio je već bio snažno prisutan i u javnim prostorima jer su čak 184 gostionice imale prijavljene uređaje. Bio je sastavni dio tadašnjeg života.

Ambiciozne najave nove i političnije uloge Radio Zagreba lako su se mogle slomiti na onomu što je Radio Zagreb u to vrijeme uistinu i bio: mala i zapuštena radijska postaja, s malom snagom odašiljača i potrošenom vjerodostojnošću kod svojih slušatelja. Svaka eventualna preinaka zahtijevala je dodatne investicije u opremu za emitiranje, ljude i prostor. Međutim, uz pomoć Odjela za prosvjetu Banovine Hrvatske nabavljena je nova tehnika i odašiljač od 4,5 kW. Dana 1. studenoga 1940. Radio Zagreb je nakon gotovo petnaest godina “stanovanja” na zagrebačkom Gornjem gradu preseljen u Vlašku ulicu 116.

Nažalost, unatoč najavama, programskih pomaka nije bilo. U govornom su programu i dalje prevladavale emisije iz kulture i brojna predavanja, zadržan je i “Nacionalni sat” a glazbeni je program imao nešto više domaćih skladbi. Međutim, počela je gradnja novoga odašiljačkog objekta u Deanovcu pokraj Kloštar Ivanića, a nabavljeno je i prvo reportersko vozilo.

Europski je eter uskoro u potpunosti zahvaćen ratom i postaje u okupiranim zemljama uključile su se u “radio-kolo Göebbelsove propagande” (Vončina, 1986:156). Radio Zagreb se često puta ispričavao čitateljima/slušateljima zbog netočnosti programa inozemnih radijskih postaja objavljenih u tisku. Pogreške su objašnjavali činjenicom da programske rasporede europskih stanica primaju četrnaest dana unaprijed “jer se u Evropi ratuje” (Vončina, 1986:156).

Program je ostao “gluh” za politiku. Uprava stanice, sastavljena od članova HSS-a, odbijala se svrstati uz neku od zaraćenih strana, nastojeći Mačekovom politikom čekanja očuvati naivnu neutralnost. Svečanost potpisivanja pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu u ožujku 1941. prenosile su sve tri radijske postaje u Kraljevini. Uslijedio je državni udar i Hitlerova naredba za napad na Beograd.

⁹⁰ Kovačić, Vladimir: U početku našeg rada, *Radio Zagreb*.

⁹¹ (...): Svaki petnaesti Zagrepčanin imade radio-aparat, *Radio Zagreb*, Zagreb, br 9, 11. kolovoza 1940.

Travanj 1941. godine, bio je mjesec velikih promjena. Njemačko ratno zrakoplovstvo (*Luftwaffe*) napalo je Beograd (6. travnja) i “ušutkalo” njegovu radijsku postaju, a potom je “zašutjela” i Radio Ljubljana. Dva dana poslije ban Šubašić naredio je strogu zabranu slušanja “radiostanica iz neprijateljskih zemalja”, popraćenu vrlo ostrim kaznama. Dana 10. travnja 1941. godine, uz podršku nacističke Njemačke i fašističke Italije, preko Radio Zagreba proglašena je uspostava Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Dolaskom ustaša na vlast počela je nova faza razvoja hrvatske radiofonije, specifična po snažnoj politiziranosti sadržaja i izrazito propagandnom djelovanju.

3. DRUŠTVENA ULOGA RADIJA

Prve radiofonske godine u svijetu obilježili su eksperimenti, a time i izostanak konkretnijih strategija. Radijski medij nije promišljan na sustavan način, imajući u vidu njegov dinamičan i brz razvoj. Čini se kao da su programi jednostavno “provalili u eter” i tamo ostali. Zahvaljujući jednostavnosti instaliranja i korištenja, a osobito načina na koji se širio (u „slobodnom“ prostoru) radijski su programi nastajali onako kako se to sviđalo njihovim autorima.

Razvoj rane američke radiofonije poklapao se s razdobljem koje je poznato pod nazivom “lude dvadesete” (engl. *roaring twenties*). Riječ je postratovskom uzletu američkoga gospodarstva, razdoblju neodgovornog *big business*a poznatog po prekomjernim investicijama i nerealnim kreditima. Američka specifičnost tog vremena bila je i prohibicija.⁹² Naime, Prvi je svjetski rat samo dodatno potaknuo stare rasprave, ali i fobije “pravih Amerikanaca” od svih “neameričkih” stanovnika. Alkohol je bio povezan upravo sa “strancima” te označen kao izvor nemoralna, kriminalnog, ali i “nedomoljubnog” ponašanja.

Međutim, u više od deset godina postojanja, prohibicija je napunila prostore ilegalnih točionica u kojima se uz alkohol uživalo u *jazzu*, novoj glazbi koja je stizala iz New Orleansa. *Chicago style*, *West Coast style*, *New York style* i dr., samo su neke od vrsta *jazza* koji je postajao sve popularniji, a počela je i afirmacija *bluesa*, a potom i *swing*a. Mnogi su izvođači postali i ostali legende poput Louisa Armstronga, Dukea Ellingtona, Bessie Smith i Billie Holliday. Bilo je to vrijeme početaka velikih orkestara (engl. *big band*), koji postaju silno popularni tridesetih godina. Među najpoznatijima bili su orkestri Bennyja Goodmana i Glena Millera.

Nov i moderan stil života urbanih središta nalagao je oslobađanje od tradicionalnih pravila i okretanje slobodnijoj i zabavnijoj stvarnosti. Plesne su dvorane bile pune plesača koji su isprobavali nove korake, pokrenuta su prva natjecanja u ljepoti, a automobili su postali apsolutni statusni simbol nove Amerike. Masovna je proizvodnja žustro praćena sve prisutnijim reklamama koje su upozoravale na nove modne stilove, odjeću, obuću i kozmetiku. Promovirao se novi stil života, moderan, ležeran i bezbrižan. Naravno, samo za one kojima je bio dostupan.

Rana se američka radiofonija pridružila općem trendu zabavljanja i oglašavanja. Prema Sterlingu i Kitrossu (2001: 81), dominantni radijski sadržaj 1925. godine, bila je glazba koja je činila oko 71% programa (od toga 23% tzv. plesna glazba). Ostalo su činili govorni sadržaji pri čemu je na informativne otpalo oko 12% (obrazovni 5%, poslovni 3,6%, politika 1,8%, vijesti 0,7%, vrijeme 0,3% i sport 0,2%), s slijedili su vjerski i teme o zdravlju s oko 10% te zabavni s oko 7%.

Potpuno pravno neregulirana sve do 1927. godine, američka je radiodifuzija bila primjer pravne, tehničke i sadržajne anarhije. Golemi se teritorij nije mogao „pokriti“ jednim radijem

⁹² Puritanski su dijelovi stanovništva zagovarali uvođenje prohibicije kao načina spašavanja američkog stila života i građanske pristojnosti. U tomu su ih svesrdno podržavali i neki političari i industrijalci koji su pretpostavljali da će takva zabrana podignuti radnu učinkovitost. Godine 1919. usvojen je zakon (*Volstead Act*) kojim je u Americi zabranjena konzumacija i proizvodnja alkohola, što je vodilo u procvat ilegalnih točionica i organiziranoga kriminala. Prohibicija je ukinuta 1933. godine.

pa je uslijedilo povezivanje u prve radijske mreže⁹³. Time je ostvarena čujnost „od obale do obale“ što je predstavljalo golemi oglašivački potencijal. Posljedično, mogli su se producirati skupi sadržaji poput zabavnih programa s puno popularnih izvođača, nastupi poznatih orkestrara, sportski prijenosi, kvizovi itd. S druge strane, manje (ali umrežene) postaje dobivale su izuzetno atraktivan program koji im je donosio lokalnu ili regionalnu slušanost, a time i oglašivače s „njihovog“ područja. Američki je radio tako postao predvodnikom unosne zabavne i reklamne industrije, utemeljitelj masovne popularne kulture tog doba.

U to vrijeme nije bio *background* medij. Naprotiv. Bez konkurencije (televizija se pojavljuje tek za 30-ak godina), plijenio je pozornost svih ukućana da su se čak i dnevni životni ritmovi prilagođavali radijskom rasporedu. Silna popularnost određenih vrsta produkcija (radio drame, show emisije, kvizovi, sadržaji za djecu, sportski prijenosi, a uskoro i „sapunice“) mnogima su bili glavna zabava, ali i vrijeme „šutnje u obitelji“. Možda se i danas neki među nama sjećaju vremena kad su ih majke ili očevi (iako vjerojatnije da su to bili djedovi ili bake) ušutkivali kako bi mogli u miru poslušati neku emisiju. Danas je angažirano i duže slušanje radija gotovo izumrlo zbog neusporedivo bržeg života i kroničnog manjka vremena, ali i bogate medijske ponude.

Skupe i mnogoljudne radijske produkcije prvih desetljeća 20. stoljeća, slijedile su kriterije koje je nešto prije postavila filmska industrija zabave. Prvi studio u Hollywoodu izgrađen je 1911. godine, u eri kratkih i nijemih filmova čije su zvijezde bili Charlie Chaplin, Mary Pickford, Douglas Fairbanks i Rudolph Valentino. Prvi zvučni film „Pjevač jazza“ napravljen je 1927. godine. Najavio je prekretnicu u filmskoj industriji pa su, unatoč gospodarskoj krizi 1929., nastali prvi veliki studiji⁹⁴ koji su nametnuli nove kriterije zabave, mode, ponašanja i komunikacije. Prve velike zvijezde počeo je zamjećivati i tisak, a povremeni su skandali (osobito ljubavni) sve više privlačili pozornost čitatelja. Radio se držao distancirano od „žutih“ sadržaja jednostavno stoga što je, kao izrazito auditivan medij, bio nepogodan za njihov plasman. Međutim, popularnost *talk-show* formata i skečeva pisanih namjenski za tu vrstu sadržaja, nije zaobišla ni tu dimenziju društvenih zbivanja. Informativni su sadržaji još tražili svoju pravu poziciju u radijskim programima, o čemu će biti više govora u poglavlju o informativnoj ulozi radija.

Tridesetih su se godina 20. stoljeća u Americi pojavili i prvi automobili opremljeni radijima. Bili su to glomazni uređaji teški oko 30 kilograma koji su zauzimali jedno mjesto za sjedenje. Unatoč tomu predstavljali su apsolutnu atrakciju kojom su se, barem prvo vrijeme, najviše koristili taksisti jer su zbog ugodne vožnje imali pravo na više cijene usluga. Stvarni izumitelj pra-autoradija bio je samouki William Powell Lear⁹⁵, koji je patent prodao tvrtki Galvin Corporation. Kupivši patent, braća Paul i Joseph Galvin počela su 1930. godine, nuditi prve autoradije pod nazivom Motorola što bismo mogli prevesti kao „zvuk u pokretu“. Bila je riječ o opremi namijenjenoj luksuznim vozilima i ugrađivanoj samo po specijalnoj narudžbi samog

⁹³ Prva mreža National Broadcasting Company (NBC) utemeljena je u studenom 1926. godine. Na početku je obuhvaćala svega devetnaest radijskih postaja, a sjedište joj je predstavljala postaja WEAJ u New Yorku, vlasništvo AT&T-a. Oslanjajući se na gotovo šest stotina kilometara telefonskih žica, uspostavila je nacionalnu razinu slušanosti. Prvi sadržaj koji je emitiran „od obale do obale“ bio je prijenos utakmice američkog nogometa u natjecanju „Rose Bowl“, u siječnju 1927. godine. Slijedila je Columbia Broadcasting System (CBS) koja je počela s radom u rujnu 1927., iz prostora postaje WOR u Newarku.

⁹⁴ RKO Radio Pictures Inc., Warner Bros., Fox, Paramount i MGM; poznatih „pet velikih“ (*Big Five*) sljedećih su dvadesetak godina kreirali razdoblje poznato kao „zlatno doba Hollywooda“.

⁹⁵ Lear se potom posvetio zrakoplovstvu i uređajima za zrakoplovnu komunikaciju, a povijest ga pamti po njegovim zrakoplovima LearJet.

kupca. Iako prilično skup, autoradio je već za desetak godina ušao u masovnu proizvodnju i postao sastavnim dijelom automobilske opreme.

Za razliku od Amerike, europske su se zemlje silno iscrpile Prvim svjetskim ratom. Umjesto “ludih dvadesetih”, poraće je donijelo gospodarsku recesiju i visoku nezaposlenost. Trgovina je tijekom rata zamrla, poljoprivreda je bila uništena i zavladao je inflacija koja je kulminirala u Njemačkoj koja je morala plaćati goleme ratne odštete. Bila je to povoljna klima za uspon dikatora i njihovih režima.

Europska se radiodifuzija razvijala prema drugačijim pravilima, potpuno različitim od američkih. Iako su startala prva službena emitiranja, radijski programi zasigurno nisu bili među prioritetima ratom iscrpljenih država. Podjednako tako, ni emitirani sadržaji nisu podržavali projekciju ležernog i neopterećenog životnog stila. Poraće nije bilo vrijeme za osobitu zabavu, ali je glazba ipak bila dobrodošla. Predložak za razvoj većine ondašnjih radija bio je prvi među njima, BBC. Počeo je emitirati 1922. godine, kao radio u vlasništvu šest moćnih i uglednih tvrtki koje su proizvodile radijsku opremu. Dominantna ličnost bio je prvi ravnatelj John Reith koji je od početka shvaćao radio kao odgovoran medij, zadužen za unaprjeđenje kulturnih i obrazovnih potreba svojih slušatelja. Reklamnih sadržaja nije bilo, a sredstva za emitiranje pribavljana su iz pretplate.

Međutim, ubrzo se afirmirala ideja kako tako ozbiljan resurs ne smije biti u privatnim rukama pa je britanska radiodifuzija slijedila sudbinu već podržavljene telegrafije i telefonije. BBC je početkom 1927. godine, postao državnim vlasništvom pod posebnom zaštitom Krune te nametnuo vlasnički i programski model razvoja i drugim europskim radiodifuzijama. Idućih su godina u većini europskih država nastali državni radijski monopoli, deklarirajući se kao društveno odgovorni servisi radi očuvanja i promocije javnih interesa.

Kako je uopće došlo do takvog promišljanja radijskog medija, osobito kad se ima na umu potpuno obrnuti model američke radiodifuzije? Uz već spomenuto gorko ratno i poratno iskustvo te gospodarsku recesiju, posebno treba ukazati na još jedan, ne manje važan, ali često zanemaren aspekt radija. Riječ je o tehnološkoj podlozi nužnoj za uspostavu emitiranja.

Korištenje radijskih frekvencija postalo je predmetom međunarodnih dogovora još 1906. godine, na Prvoj radijskoj konferenciji⁹⁶ u Berlinu. Sljedećih su godina održani brojni slični susreti koji su za cilj imali uspostavu reda u njihovom korištenju, kako na razinama pojedinih država članica tako i na razini globalne komunikacije. Sastanak 1927. donio je nove dogovore oko podjele radiofrekvencijskog spektra osobito s obzirom na različite potrebe (mornarica, zrakoplovstvo, radioamateri, eksperimentalni kanali i sl.). Bežična je komunikacija bila previše važna da bi je države tako lako pustile izvan nadzora. Pojavom masovnog medija poput radija, a osobito brzim razvojem i popularnošću, postavilo se pitanje zašto bi tako važan komunikacijski kanal bio “oslobođen” državnog nadzora? Ipak je za svoju distribuciju koristio državni resurs i to ograničenih mogućnosti (frekvencije nisu neiscrpno i slobodno dostupno javno dobro).

Slijedilo je logično pitanje kakve bi kriterije trebao zadovoljiti onaj koji ih, temeljem državne dozvole, uopće smije koristiti. Treba li biti neovisan o državnoj vlasti? Tko će, u slučaju neodgovornog emitiranja, snositi odgovornost ili sanirati posljedice? Odgovori na postavljena

⁹⁶ Međunarodni radiotelegrafski savez (International Radiotelegraph Union) preimenovan je 1. siječnja 1934. u Međunarodni telekomunikacijski savez (International Telecommunication Union) ili kraće ITU koji postoji i danas.

pitanja vodila su u novu sferu koja je naposljetku rezultirala pojavom prvih strateških medijskih odluka. Prvi općeprihvaćeni model ranih medijskih politika u većini europskih država promišljao je radio kao državni servis koji ima za cilj služiti javnom interesu. Pritom su ga države, vlasnice frekvencija na svojem području, odlučile vezati uza se. Takav se postupak činio društveno odgovornim ponašanjem. Međutim, ne manje važnim razlogom bila je i procjena njegova mogućeg utjecaja na društvo u cjelini. Svega desetak godina poslije, na primjeru nacističke propagande, oprez u postupanju s radijskim medijem pokazao se i te kako opravdanim.

Usporedbom rezultata analize programskih sadržaja BBC-a i devet američkih radijskih postaja u razdoblju od 1925. do 1934. godine (Albig, 2007:348) nalazimo dosta formalnih sličnosti. Dominantan je sadržaj predstavljala glazba. BBC se rukovodio, u prosjeku, omjerom 60% glazbe u odnosu na 40% govora, dok su američke postaje imale nešto više glazbe, pa je omjer bio 70 prema 30 posto. Najzastupljenija vrsta glazbe bila je plesna i orkestralna, dok su solisti i vokali bili znatno manje zastupljeni. Zanimljivost predstavlja i podatak o svega 5% snimljene glazbe (muziciralo se uživo). Među govornim sadržajima najzastupljeniji su bili obrazovni (od 7 do 13%) te vijesti (oko 3 do 5%) i izvještaji s financijskih tržišta. Među govornim sadržajima nalazili su se još sport, vrijeme, teme za djecu, vjerski i politički sadržaji itd.

Radio je, općenito govoreći, odmah nudio dva ključna sadržaja. Jedan su činile emisije koje su bile relaksirajući i nezahtjevan sadržaj (uglavnom glazbene). Drugi su bile emisije govornog sadržaja, ali ne nužno informativne. Najčešće je bila riječ o raznim dramama i radio-pričama. Pisanje tekstova za izvođenje na radiju postalo je unosnim i zahtjevnim poslom, podjednako kao i njihova produkcija. Takvi su sadržaji zahtijevali koncentrirano slušanje, ali često i uživanje u radnju budući je bila riječ o nadasve sugestibilnoj radiofoniji koja je slušatelje mogla "začarati" i odvesti ih na egzotična putovanja, u romantičnim ili zastrašujućim okolnostima.

Radijski su prijamnici na početku bili tek jednostavni uređaji sa slušalicama. Međutim, relativno brzo stigli su „unutrašnji“ zvučnici. Nastupilo je vrijeme prilično glomaznih i teških prijamnika tzv. lampaša (prema kolokvijalnom izrazu za elektronske cijevi odnosno „lampe“). Vremenom je stiglo nadmetanje u dizajnu i tehnici pa su prijamnici 30-ih i 40-ih godina 20. stoljeća postali atraktivni kućni uređaji koji su, najčešće, zauzimali istaknuto mjesto u najvažnijem prostoru u stanu (obično kuhinja ili dnevna soba).

Znanstvenih istraživanja radijskog medija tih ranih godina još nije bilo. Procjena čujnosti se, uz tehnička znanja o snazi odašiljača, uglavnom temeljila na pisanoj komunikaciji sa slušateljima. U prodavaonicama radijske opreme mogao se nabaviti „obrazac za komentar“, zapravo jednostavna dopisnica slična razglednicama koje i danas znamo poslati s odmora, ali je umjesto fotografije ili crteža bio prazan prostor za pisanje. Slušatelj je mogao napisati naziv omiljenog programa, svoja zapažanja o (ne)kvaliteti te naznačiti vrstu uređaja na kojem sluša. Bili su to pionirski pokušaji u prikupljanju informacija o publici i unaprijeđivanju spoznaja o preferiranim medijskim sadržajima.

Početkom tridesetih godina u Americi nalazimo prve stručne tekstove o radiju, čiji su autori bili ugledni radijski stručnjaci, u pravilu direktori na pojedinim radijskim postajama ili visokopozicionirani u strukovnim udrugama. Znanost se još držala po strani. Međutim, promjene su počele s prvim jasnim spoznajama o društvenoj važnosti mladog elektroničkog

masovnog medija. Radio je utjecao na društvo u cjelini, od obitelji do lokalne zajednice i dalje. Bilo je samo pitanje vremena kad će postati predmet znanstvenih istraživanja.

Ugledna zaklada Rockefeller 1937. godine, novčano je poduprla prvi znanstveni projekt, čiji je cilj bio istražiti utjecaj ondašnjih medija, tiska i radija. Direktor i nositelj projekta postao je Paul Felix Lazarsfeld (1901–1976), mladi doktor matematike iz Beča, koji je 1933. stigao u Ameriku. Suradnici su mu bili također mladi znanstvenici, njemački sociolog, psiholog i muzikolog Theodor Adorno (1903–1969) te Amerikanci, redom doktori psihologije, Hadley Cantril, Gordon Allport (1897–1967) i Frank Stanton (1908–2006) koji je u to vrijeme već počeo raditi na uspostavi prvog odjela za istraživanje utjecaja radija na CBS-u.

Inicijativa CBS-a oko osnivanja istraživačkog odjela govori o novom promišljanju radija. Nakon više od 15 godina poprilično burnog i kaotičnog razvoja, radio je ne samo preživio već se uspio premetnuti u ozbiljnu i utjecajnu industriju koju ni poslovni ljudi ni znanstvenici više nisu mogli ignorirati, a kamoli zaobići. Postao je medij koji je kreirao društvene i političke trendove te ostvarivao značajnu zaradu od oglašavanja. Osobito važan bio je njegov politički potencijal što je svojim primjerom naglasio „radijski predsjednik“ Franklin Delano Roosevelt.

Spomenuta grupa istraživača koji su u razdoblju od 1940. do 1950. analizirali utjecaj radijskog medija na američko društvo, a osobito radijsku publiku, uvela je nove istraživačke metode te počela objavljivati prve znanstvene radove. „Radio project“ prerastao je u Ured za radijska istraživanja (*Office of Radio Research*) koji je od 1940. preuzelo sveučilište Columbia (*Columbia University*) na kojem je Lazarsfeld utemeljio Odsjek za društvena istraživanja (*Bureau of Applied Social Research*). Bio je to temelj za razvoj sličnih medijskih odjela na drugim sveučilištima. Rezultati njihova rada danas su klasici⁹⁷ medijskih istraživanja i medijskih istraživačkih disciplina.

Istraživanja su posebno vrijedna i stoga što je iz tih godina sačuvano jako malo originalnih tonskih zapisa. Arhiviranja emisija gotovo da i nije bilo jer nije bilo nosača zvuka adekvatne veličine (kapaciteta) za duže radijske sadržaje. Radijske su emisije otišle, u punom smislu riječi, u eter. Snimanje se radilo tek na poseban zahtjev oglašivača koji je htio u miru, preslušati i analizirati, „svoju“ emisiju. Danas je snimanje radijskih sadržaja uobičajena, a i zakonska obveza u većini razvijenih zemalja.

Početak tridesetih godina osmišljena je posebna aluminijska ploča na koju se, na sporijem broju okretaja, moglo snimiti do 15 minuta sadržaja. Bile su loše kvalitete i mogle su koristiti za dva do tri preslušavanja. Nakon toga je zvuk postajao nerazumljiv. Mnoge su, zbog aluminijske, iskorištene za potrebe logistike Drugoga svjetskog rata.

Unaprijeđenje je stiglo u obliku tzv. lakiranih ploča. NBC je prva mreža koja je 1935. počela snimati svoje emisije koje su prema potrebi mogle biti reprizirane u programu. CBS je slijedio NBC-ov primjer, ali svoj odjel za snimanje programa osnovao je tek 1938. godine.

No vratimo se na početak. Koji su to sadržaji dali radiju popularnost i doveli ga do pozicije društveno i politički relevantnog faktora?

⁹⁷ Primjerice, knjiga *The People's Choice* iz 1944. o političkom ponašanju američkih glasača.

3.1. Glazbeni sadržaji

Mlada glazbena industrija zapravo je bila zatečena pojavom radija. Upravo se počela snažno razvijati zbog dodatnih unapređenja opreme (fonografa i gramofona) i nosača zvuka (cilindara i gramofonskih ploča), a poboljšanje zvuka i načina snimanja povećalo je i interes kvalitetnih pjevača i glazbenika. Naravno da je pojava medija koji se kanio služiti njihovim osnovnim proizvodom i k tomu ga besplatno dostavljati u kućanstva, djelovala potpuno neprihvatljivo i zastrašujuće za zaradu. Doživljen je kao opasna konkurencija čije će emitiranje potisnuti potrebu za kupnjom ploča. Time bi i uzlet mlade diskografije bio završen.

Sukob je počeo s raspravama o autorskim pravima. Američko udruženje kompozitora, autora i nakladnika (*American Society of Composers, Authors and Publishers, ASCAP*) osnovano je još 1914. godine. Postotak od emitiranja glazbenih sadržaja na radiju prvi su put zatražili 1922., nepune dvije godine nakon uspostave prvih radijskih postaja. Među vlasnicima radijskih postaja jedino je AT&T pristao platiti manji godišnji iznos, dok je većina drugih odbila svaku novčanu naknadu. Smatrali su je nepotrebnom tvrdeći da radio zapravo popularizira glazbu i daje (besplatnu) promociju glazbenicima. ASCAP je s druge strane tvrdio da radio uzrokuje pad prodaje ploča. Rasprava se toliko zahuktala da su u travnju 1923. godine, vlasnici dvadesetak radija osnovali vlastito udruženje *National Association of Broadcasters* ili NAB. Iako se ASCAP ipak uspio izboriti za autorske naknade, osnivanje NAB-a označilo je početak okupljanja i organiziranja strukovnih radijskih udruženja.

Glazba je od početka bila najvažniji radijski sadržaj jer se odmah pokazala njezina “čarobna” veza s auditivnim medijem. Međutim, prvih radijskih godina snimljena je glazba u radijskoj distribuciji imala nekvalitetan zvuk. Naime, jedini način emitiranja bila je tehnika “mikrofona na zvučnik”. Zvuk je znao biti toliko loš da je 1922. godine, američko Ministarstvo trgovine (koje je bilo nadležno za rad radijskih postaja) pokušalo zabraniti ili barem ograničiti korištenje snimljene glazbe. Međutim, radio nije mogao bez glazbe pa se opcijom pokazalo muziciranje uživo, izravno u studiju što mnogim malim radijskim postajama baš i nije bilo dostupno. Osim toga, snimljena je glazba bila neusporedivo raznovrsnija, čak i pitanje prestiža u pojedinim programima. Srećom, dinamičan razvoj tehnologije emitiranja ubrzo je doveo do unaprijeđenja poznatog kao *pick-up* tehnologija (električno snimanje) koje je rezultiralo neusporedivo boljim zvukom.

Velike radijske postaje zapošljavale su vlastite “kućne” orkestre. Angažman profesionalnih glazbenika bio je višestruko koristan, od radijskih koncerata uživo i/ili pratnje vokalima do glazbenih podloga za govorne emisije ili reklame. Solistički su nastupi bili uobičajeni pri čemu su, opet iz praktičnih razloga, mnogi veći studiji imali i vlastite instrumente, osobito klavire. U potrazi za dodatnim atraktivnim glazbenim sadržajima radio se brzo udomaćio u mnogim plesnim dvoranama, osobito onim hotelskim. Izravni prijenosi odgovarali su svima, od hotelske uprave i njihovih izvođača (orkestri, vokali) do radijskih postaja koje su prenosile takve nastupe. Naravno, bili su zadovoljni i slušatelji. Jedina nezadovoljna strana u slučajevima prijenosa, bile su diskografske kuće.

Sljedećih se godina pokazalo kako obje industrije, glazbena i radijska, mogu funkcionirati zajedno. Međutim, sad su se na meti našli izvođači. Konkurencija i zarade dovele su u pitanje dotadašnju praksu prema kojoj su izvođači bili slobodni u izboru svojih nastupa, pa tako i kompanija za snimanje nosača zvuka. Pojavila se praksa „ekskluzive“ odnosno ugovora s najpopularnijim. Time je svaka daljnja suradnja s konkurencijom, podjednako kao snimanje

ili nastupi, jednostavno isključena ili je postala predmetom novog ugovora između radija i kompanije koja je izvođače ugovorno „vezala“ uz sebe. U glazbenom se biznisu tako pojavila nova vrsta djelatnika, agenti koji su posredovali u takvim dogovorima. Industrija zabave snažno se zahuktavala i uskoro su nastale prve pjevačke „zvijezde“. Honorari su rasli podjednako kao i zarade čiji iznosi nisu dozvoljavali „neposlušnost“ odnosno kršenje ugovornih odredbi. Slijedom rastuće popularnosti snažan poticaj za razvoj dobila je i oglasivačka, reklamna industrija.

Klasična je glazba bila vrijedan sadržaj radijskih programa osobito u europskoj radiofoniji. Prijenosi koncerata simfonijskih orkestara bili su prava poslastica za ljubitelje klasične glazbe, ali su rađeni i prijenosi opera, opereta i zborova. Radijske postaje su se pritom znale povezati telefonski, pa je, primjerice, Radio Zagreb često prenosio koncerte iz Beča, Praga i Budimpešte.

Popularnost radija nametala je stalna programska osvježenja i novitete. Slušatelje je trebalo zadržati uz radio pružajući im nova iskustva i doživljaje. Prvi su govorni sadržaji bili uglavnom eksperimentalni, ali se radio pokazao kao medij koji može puno više od emitiranja glazbe. Dijelom je to bila zasluga, u to vrijeme još postojećih, telefonskih servisa vijesti koji su uz glazbu nudili i brojne govorne sadržaje.

3.2. Govorni sadržaji

Radio je odmah „progovorio“. Bile su to uglavnom najave ili odjave programskih sadržaja, kombinirane s informacijama poput vremenskih uvjeta ili burzovnih kretanja. Produkcija se oslanjala na glas i zvukove koji su se mogli proizvoditi u studiju. Uvjeta za snimanje emisija još nije bilo, pa tako nije bilo ni dokumentarnih odnosno reportažnih formi. Radio je u to vrijeme bio medij na kojem se sadržaj proizvodio izravno pred mikrofonom.

KDKA je počeo svoje emitiranje objavom rezultata predsjedničkih izbora. Slijedom tog „otvaranja“, možda je bilo za očekivati da će informativni sadržaji odmah dobiti svoje mjesto u programima. Međutim, nije bilo tako. Tržišna je izloženost, a uskoro i konkurencija, američku radiodifuziju prisilila na nadmetanje u zabavnim sadržajima jer su upravo oni najviše privlačili publiku. Mnogi su govorni „eksperimenti“ ubrzo prerasli u žanrove koji postoje i danas (radijske saponice, serijali, kvizovi itd.). Informiranje i radijsko novinarstvo razvijalo se znatno sporije i prilično neambiciozno.

Britanska je radiofonija također pokrenuta kao investicija nekoliko privatnih kompanija. Ključna je razlika počivala u pravu na ubiranje pristojbe koja je radiju omogućila ležerniji tržišni položaj, bez imperativa zarade novca potrebnog za poslovanje radija.. Obrazovanje je u ranim godinama emitiranja imalo prioritet, dok je informiranje bilo ograničeno posebnim pravilima koja su nametnule novinske agencije i profesionalne novinske kuće. Naime, radio je zbog svoje brzine odmah prepoznat kao ozbiljna prijetnja etabliranoj novinskoj industriji. Ukazujući na nelojalnu konkurenciju nakladnici su ga odmah nastojali ukrotiti raznim pravilima.

Među omiljenim govornim sadržajima na radiju bile su radiodrame. Kako je došlo do prvih produkcija? Radio se jednostavno ugledao na kazalište koje se već odavno sljubilo s književnošću. Kombinacija glasova i zvukova vodila je u jedinstvenu formu radijske drame

koja je brzo stekla golem auditorij. Dramska je produkcija ubrzo postala visoko cijenjenom vještinom, često i pravom umjetnošću. Adaptacija književnih djela pokazala se nedostatnom pa se ubrzo počelo pisati tekstove isključivo za izvođenje na radiju.

3.2.1. Zabavni program

Teško je sa sigurnošću ustvrditi tko je napravio prvu radijsku dramu u američkoj radiodifuziji. Navodno je zamisao potekla od kazališnog glumca Edwarda H. Smitha koji je izložio programskom direktoru radija WGY u New Yorku. Prijedlog mu se svidio pa je dozvolio pokusnu izvedbu koja nije smjela trajati više od 40 minuta⁹⁸.

Smith je odabrao manje poznatu dramu američkog autora Eugenea Waltera pod nazivom „Vuk“ (engl. *The Wolf*) i smjesta se bacio na adaptaciju. Drama od tri čina “srezana” je na radnju drugog čina, dok su elementi prvog i trećeg bili u skraćenoj verziji, dodani tek zbog razumijevanja fabule. Emitirana je 22. rujna 1922. godine.

Izveli su je profesionalni kazališni glumci. Ulazak glumaca u radijski studio bio je revolucionaran iskorak za mladu produkciju. Bili su izvježbani govornici, najčešće snažnih i ugodnih glasova, uvjerljivi u nastupima i onda kad pred sobom nisu imali publiku, već mikrofone. Raspolagali su vještinama i kreativnošću koje su i u izoliranim interijerima radijskog studija znale oživjeti tekst i uvući slušatelja u priču. Ostalo je učinila mašta. Bio je to pravi izazov, svojevrsna provjera njihovih stvarnih glumačkih umijeća, bez oslanjanja na uobičajene elemente kazališnih predstava. Upravo su glumci i njihov talent bili presudni za popularizaciju prvih radiodrama.

Drama je izazvala veliko zanimanje slušatelja koji su pismima pohvale zasuli radijsku postaju. Neki je slušatelj tvrdio da je ženski vrisak u drami bio toliko uvjerljiv da mu je u kuću s ulice utrčao policajac, misleći da se ondje nešto strašno događa. “Vuk” je vodio u serijal od čak 43 nove radiodrame. Brza popularnost rezultirala je uvođenjem radijskih drama u većinu programa, a mnogi su ugledni pisci počeli pisati samo za radio. Godine 1925. WGY je objavio prvi natjecaj za najbolji dramski tekst za radio.

Britanska je radiofonija krenula drugim smjerom. Uvodeći radiodramu u program, nisu je prilagodili mediju, već se smatralo da medij treba poštovati pravila kazališnog, ali i književnog izričaja. Budući da je radijski jezik BBC-a bio izrazito književan, tako su morale zvučati i drame. Rezultat su bile drame bez spontanosti gdje je svako “isklizavanje” iz detaljno napisanog scenarija, moglo završiti otkazom. Tako kontrolirana produkcija nije mogla kreirati željeno ozračje niti isprovocirati maštu slušatelja. Međutim, to nikog nije osobito zanimalo jer je BBC bio monopolist bez tržišne konkurencije. Za razliku od američkog načina, nije se gajio natjecateljski duh niti je radiodrama na bilo koji način trebala biti proizvod za reklamiranje (Crook, 1999.).

Govoreći o radiodrami kao žanru, potrebno je naglasiti kako je ključni uvjet dobre drame bila njezina radiofoničnost. Ključni kriterij bio je zvuk, ali i tišina. Sluh je, inače, naše jedino čulo koje ne možemo isključiti jednostavnom radnjom. Oči možemo pokriti, a nos začepiti, ali ma kako snažno pritisnuli uši, svejedno ćemo nešto čuti. Čak i kad spavamo, uši nam ne miruju

⁹⁸ McLeod, Elisabeth: Broadcasting History Resources, (zbirka članaka namijenjena povjesničarima i istraživačima elektroničkih medija), www.midcoast.com

i probudit će nas nepoznati zvuk. Uz glasove počelo se uskoro razmišljati i o zvučnim efektima. Radijski je studio prostorno ograničen, izoliran prostor u koji nije bilo moguće uvesti željeznice ili automobile. Eventualno snimanje zvukova tih godina još nije bilo moguće. Redatelji i glumci morali su se snalaziti na razne načine, najčešće puneći prostor studija predmetima i materijalima koji su mogli proizvesti željeni zvuk. Talentirani imitatori postali su dragocjeni radijski ljudi. U konačnici, svi su zajedno smišljali načine proizvodnje zvukova i studiji su ubrzo sličili skladištima svega i svačega. Bio je to pravi izazov za kreativce pri čemu treba istaknuti kako je mašta uvijek bila jedan od najjačih aduta tog medija.

Iako živimo okruženi velikim brojem zvukova i šumova, kad bismo trebali „proizvesti“ neki od njih, možda bismo se našli u problemu. Doista, kako proizvesti potreban zvuk u radijskom studiju? Lomljava stakla nije predstavljala problem, podjednako kao ni kucanje na vratima ili prelijevanje vode. Sve se to moglo izvesti i pred mikrofonom, ali bili su potrebni rekviziti. Uskoro su veće radijske postaje za potrebe produkcije radiodrama počele ciljno naručivati određene rekvizite, ali u znatno manjim izvedbama od stvarnih. Primjerice, malena vrata koja škripe, razne podloge potrebne za zvukove hodanja, stepenice koje ne vode nikamo za potrebe zvuka uspinjanja ili silaska itd. Glasovi su “oživljavali” tekst, a zvukovi kreirali okruženje ili atmosferu. Zajedno bi dali rezultat na kojeg se reagiralo nekom emocijom. Upravo je provociranje raznih emocija radiju donijelo epitetu poput maštovitog ili sanjarskog medija.

Profesionalne su izvedbe uvijek bile temeljene na detaljnim scenarijima koji su uz govorne dijelove sadržavali i napomene o potrebnim zvučnim efektima. Uskoro se pokazala potreba da se zvučni efekti proizvode neovisno o glumcima, sa strane, iza leđa ili “u daljini”. Trebalo je pojačati ekipe. Zatim je zatrebala glazba pa pjevanje itd. Naposljetku, radijska je produkcija postala zahtjevan organizacijski i umjetnički angažman. Rezultirala je osnivanjem posebnih redakcija unutar velikih radijskih kuća, čija je osnovna zadaća bila sustavna proizvodnja traženih sadržaja.

Uspješnost prvih igranih sadržaja vodila je u daljnje eksperimente. Skečevi i komedije uskoro su do suza nasmijavali slušatelje, kvizovi i slične radioigre provocirali su znanje i mamili na aktivno sudjelovanje u traženju točnih odgovora. Pritom se medij počeo obraćati i mlađoj populaciji, osobito djeci. Uslijedile su produkcije dječjih sadržaja, obrazovnih i onih za “laku noć”.

Daljnji je razvoj vodio u smjeru serijala koji su ubrzo stekli silnu popularnost. Najčešće je bila riječ o napetim trilerskim zapletima koji su brzo i lako stekli svoju publiku. Imali su dnevni raspored emitiranja, a svaka bi epizoda završila točno u najnapetijem trenutku. Serijali su jednostavno prisilili slušatelje da uvijek u isto vrijeme budu pri radiju. Bila je to zamjena uloga. Radio je postao toliko utjecajan da je mogao određivati ritam svakodnevnice slušatelja, nudeći im sadržaje koje nisu željeli propustiti.

Danas je teško i zamisliti. Međutim, tridesetih godina 20. stoljeća kad je radio bio jedini elektronički medij na svijetu i glavni izvor kućne zabave, moguće je razumjeti takvo ponašanje. Izjava “Čuo/la sam na radiju!” dugo je godina bila rečenica kojom se izrečenoj informaciji dala potrebna vjerodostojnost.

Među najpopularnijim radijskim žanrovima nastalih tridesetih godina u Americi bila je “radijska sapunica” (engl. *radio-soap*). Često je nazivana i “sapunskom operom” (engl. *soap-opera*), pri čemu je riječ “opera” ironizirala dramske i melodramatske momente iz sadržaja, a “sapunica” proizlazila iz činjenice da su takve sadržaje najčešće sponzorirale tvrtke za

proizvodnju sapuna i drugih sredstava za čišćenje u kućanstvu. Izraz je zapravo bio rezultat izrugivanja tiskovnih novinara novom i sve popularnijem žanru. “Sapunice” su uglavnom bile namijenjene ženskoj populaciji, osobito kućanicama. Posebno uspješne bile su ljubavne i obiteljske priče. Radnja se najčešće odvijala kroz sudbine nekoliko glavnih likova koji su dospijevali u određene životne situacije. Zapleti su, za današnje pojmove, graničili s naivnošću, ali je radnja uvijek obilovala emocijama. Privlačnost “sapunica” bila je još i veća s obzirom na to da je radnja uvijek bila smještena u „stvarno“ vrijeme. Moglo ih se pratiti u nastavcima, svakog dana, najčešće u prijednevima, u trajanju do 20 minuta.

Sentimentalni život ljudi, a osobito žena,⁹⁹ bio je “neprirodna” tema za razgovor. Puritanizam je i dalje bio snažno prisutan bez obzira na pojavu “ludih dvadesetih” koje su pomicala granice ponašanja samo u velikim urbanim sredinama. Upravo stoga tematiziranje skrivenih ili zabranjenih odnosa kroz romantičan pristup, makar bio i glumljen, predstavljalo je senzaciju u svakodnevici ondašnjih slušateljica.

Tekstovi su i dalje bili profesionalno interpretirani, odnosno odglumljeni, čime je sadržaj dobivao na uvjerljivosti, a osobito atmosferi koja je poticala romantične misli. Epizode su, kao i kod drugih serijala, uvijek završavale u dramatičnom trenutku, vabeći slušatelje na slušanje sljedećeg nastavka. Koliko je žanr bio pogođen najbolje govori podatak da se “sapunica” pedesetih godina jednako uspješno preselila na televiziju na kojoj se zadržala do danas.

Kraj tridesetih godina 20. stoljeća obilježila je (vjerojatno) najpoznatija radiodrama na svijetu. “Rat svjetova” (*The War of the Worlds*) adaptacija je istoimenoga znanstveno-fantastičnog romana engleskog književnika Georga Herberta Wellsa (1866–1946). Roman je objavljen 1898. godine. Književnik Wells nema nikakve veze s redateljem radiodrame Orsonom Wellesom, iako sličnost u izgovaranju prezimena i danas izaziva zabunu.

Počivala je na dobro osmišljenom scenariju, bogatoj produkciji, brojnim glumcima i uvjerljivoj interpretaciji. Napravljena u pravoj radijskoj maniri izravnih uključenja s mjesta događaja, među slušateljima je izazvala paniku. Redatelju Georgeu Orsonu Wellesu (1915–1985) priskrbila je golemu slavu.

Welles i njegova glumačka grupa *The Mercury Theatre on the Air* su od ljeta 1938. godine, izvodili na CBS-u brojne adaptacije poznatih književnih klasika. Nisu privukli osobitu pozornost sve do zadnje radiodrame koja je bila na programu 31. listopada iste godine, uoči Noći vještica (engl. *Halloween*). Welles je odlučio prirediti “specijalnu” emisiju. Bila je to ujedno i zadnja epizoda dogovorenog serijala. Odlučio se za neuobičajeni pristup radiodrami i to kroz formu izravnih javljanja s terena, poput stvarnih novinarskih izvještaja koji su trebali “pratiti” iskrcavanje i invaziju Marsovaca.

Radnja Wellsovog romana smještena je u Engleskoj početkom 20. stoljeća gdje je nedugo nakon niza “eksplozija” na Marsu (uočenih iz zvjezdarnice), u blizini Londona pao neobičan “meteor”. Pokazalo se da je bila riječ o svemirskoj letjelici kojom su upravljali agresivni Marsovci. Uslijedila je invazija na Zemlju. Činilo se kako ljudskom rodu nema spasa, ali se dogodio neočekivan preokret. Obične bakterije, neke od mnogih “dobrih” bakterija

⁹⁹ Dovoljno se podsjetiti na skandal koji je pratio roman *Ljubavnik lady Chatterley*, autora D. H. Lawrencea, koji je objavljen u Firenzi 1928. godine. Cjelovita je verzija u Velikoj Britaniji bila zabranjena još tridesetak godina poslije.

bezopasnih za ljude, postale su smrtonosne za osvajače s Marsa. Izostanak prirodnog imuniteta doveo je do smrti svih napadača, čime je invazija propala, a ljudski rod preživio.

Radnja radiodrame nije se posebno razlikovala osim što se odvijala u Americi, na području New Jerseya. Počela je u 20:00 sati što je bio uobičajeni termin za radiodrame, kratkom spikerskom najavom naziva i izvođača. Slijedila je uobičajena vremenska prognoza pa glazba. Iako se činilo kako je riječ o uključenju u izravni prijenos plesne glazbe iz jednoga njujorškog hotela, zapravo je to bio početak radiodrame. Nakon svega dvadesetak sekunda glazba je prekinuta dramatičnom najavom, u stilu udarne vijesti (engl. *breaking news*) koja je postala svojevrsni zaštitni znak “Rata svjetova”: “Dame i gospodo, prekidamo program zbog specijalne obavijesti...”

U tom trenutku, za koji je Welles unaprijed mogao procijeniti da će privući pozornost svih slušatelja, počela se odvijati radnja koja izazvala nevjericu i zaprepaštenje među slušateljima. Tisuće su ljudi povjerovali u stvarnu invaziju o čemu su svjedočili, dan poslije, brojni novinski članci. Uslijedila je poplava telefonskih poziva najbližim policijskim i radijskim postajama te novinskim redakcijama, ali nitko ništa pobliže nije znao reći. Ljudi su napuštali domove, naoružavali se, omotali glave mokrim ručnicima kako bi se spasili od otrovnog plina koji su ispuštala bića iz svemira i vapili za evakuacijom, unatoč tomu što u “napadnutom” New Jerseyu nitko nije vidio ni čuo išta neobično.

Scenarij, čiji je autor bio Howard Koch, bio je izrazito radijski napisan, prepun kratkih, dinamičnih dijaloga i brzih promjena, utemeljen na svakodnevnoj terminologiji tipičnoj za sredinu i likove. Izravno obraćanje, bez uljudnije frazeologije, kratkoća pitanja i odsječnost odgovora odskakali su od dotadašnje uobičajene radijske komunikacije. Uporaba slenga dodatno je poduprla efekt uvjerljivosti koji je drama željela proizvesti. Ukupan dojam autentičnosti dodatno su pojačali nazivi stvarnih lokacija u New Jerseyu, obilje imena i prezimena “očevidaca”, “znanstvenika”, “policajaca” itd. Važnu su ulogu odigrali i zvučni efekti. Welles je koristio dokumentarni zapis tragedije zepelina Hindeburgh iz 1937. godine, no mnogi efekti proizvedeni su u studiju. U općoj atmosferi nevjerice i zaprepaštenja rijetki su se zapitali kako je, primjerice, moguće tako brzo prebacivanje s mjesta na mjesto, ekspeditivna reakcija vlasti, policije, vojske, gotovo trenutačna izvješća iz bolnica...

Među ključnim razlozima za uspjeh drame bio je i stil kojim je izvedena. Riječ je o “posudbi”, u to vrijeme već afirmiranog načina novinarskog izvještavanja s terena. Koristeći “izvještavanje” za plasiranje izmišljenog sadržaja, Welles je dobio uvjerljivost, pri čemu je snažno (zlo)upotrijebio jednu od najvrednijih karakteristika radijskog medija, njegovu vjerodostojnost u informiranju.

Prema pisanju *New York Timesa*¹⁰⁰ idućeg dana, bila je to “emisija koja je šokirala obitelji, prekinula vjerske obrede, uzrokovala prometna zagušenja i začepila komunikacijske kanale (...) uzrokovala takav šok i histeriju da su mnogi potražili medicinsku pomoć”.

Iako nije sudjelovao u adaptaciji teksta, Welles je bio idejni tvorac produkcije i glavni “dirigent” glumačke i tehničke postave koja je izvela dramu. Iskoristio je atmosferu straha i iščekivanja vijesti iz Europe u kojoj je Hitler već pet godina bio na čelu Njemačke. U tom je kontekstu ovakva produkcija jednostavno pala na plodno tlo. Naravno, Welles je i te kako dobro znao što radi jer je „preskočio“ niz detalja uobičajenih i važnih za radijski program (primjerice

¹⁰⁰Radio Listeners in Panic, Taking War Drama as Fact, www.nytimes.com, October 31, 1938. (preuzeto u listopadu 2008.).

programsku i sadržajnu identifikaciju „Slušate radiodramu....). Objašnjenje je uslijedilo tek na kraju, u odjavi emisije, kad je rečeno kako je riječ o prazničnoj zabavi kojom je ekipa Mercury Theatra kanila obilježiti Noć vještica.

Iako se Welles idućih dana ispričavao zbog zabune koju je izazvala emisija, njegove isprike ne treba ozbiljno shvatiti. Već tijekom emisije bilo mu je jasno kakvu je paniku izazvao jer su telefoni neprekidno zvonili i na CBS-u, ali dramu nije prekinuo niti je slušatelje upozorio da je riječ o fikciji. Welles je nakon ovog uspjeha postao slavna osoba¹⁰¹ koja je karijeru nastavila u Hollywoodu i 1941. godine, režirao i glumio glavnu ulogu u jednom od najboljih američkih filmova „Građanin Kane“ (engl. *Citizen Kane*).

Ova radiodrama danas spada u antologiju radijskog izraza i o njoj su napisani mnogi tekstovi i knjige. Godine 1998. godine u parku Grover's Milla u New Jerseyu, na mjestu "slijetanja" Marsovaca, postavljen je i spomenik. To je jedini spomenik u Americi (a možda i šire) koji je podignut u spomen na jednu radiodramu.

3.2.2. Informativni program

Informativni su se programi polako razvijali u ne osobito poticajnom okruženju. Radijski je medij u Europi bio na početku doživljen kao sredstvo kojim se trebala širiti kultura, pa su i njegovi govorni sadržaji ponajprije išli u tom smjeru. Stiješnjen između glazbe, poučnih predavanja, izvještaja s burzi i vremenskih prilika nalazio se informativni program, utemeljen uglavnom na kratkim vijestima koje su prepisivane iz tiska.

BBC je od početka emitiranja morao uvažiti "pravilo sedam sati". Riječ je bila o zabrani emitiranja vijesti prije sedam sati navečer koju su ishodile ugledne novinske kuće s obrazloženjem „nepoštene konkurencije“. Tvrdile su da dozvola za emitiranje ranijih vijesti nije, s obzirom na prirodu medija, fer i da bi se time izravno ugrozio posao novinara u tisku. Pravilo je izdržalo sve do sredine 1926. godine, kad je zbog općeg štrajka (pa tako i novina) ukinuto. Radijsko se novinarstvo nakon toga počelo brzo razvijati.

Informativni su sadržaji u Americi imali još lošiji položaj. Izloženi tržištu i okruženi brojnom konkurencijom, radiji su se nadmetali samo u dva glavna programska područja, zabavi i oglašavanju. Informiranje se svodilo na iščitavanje tekstova i/ili vijesti već objavljenih u dnevnom tisku. Tih se godina ni tisk nije previše uzrujavao zbog radijskog "prepisivanja". Iako nije bio osobito ushićen pojavom novog medija, nije ga shvaćao ozbiljno, sve dok radijski prihodi od oglašavanja nisu počele rasti i ugrožavati uobičajene zarade velikih novinskih kuća.

Zapravo nezainteresirani za bilo kakav ozbiljniji informativni sadržaj, američki *broadcasteri* nisu ozbiljno shvaćali ni rana upozorenja novinske agencije Associated Press (utemeljena 1846.) kako ne bi smjeli više "prepisivati" i pritom ništa ne plaćati. Poslovni planovi vlasnika radija nisu bili oslonjeni na informativnost osim kad su u pitanju bili sportski rezultati ili najava vremenskih prilika..

¹⁰¹ Više o O. Wellesu u Dodatku 6 na kraju knjige.

Associated Press je već 1922. protestirao zbog „krađe“ svojih vijesti, ali dio novinskih nakladnika nije bio zainteresiran podržati tu inicijativu. Mlako su reagirali, bez osobite volje za konkretnijim rješenjima, a dio ih je čitanje vlastitih tekstova u eteru doživljavao kao reklamu ili “uvod u novine”. Svoj su stav temeljili na (ispravnom) zaključku kako radio nije pogodan medij za duže tekstove, komentare ili analize. Drugi je argument isticao prirodu medija jer se slušatelj ne može „vratiti“ na sadržaj i ponovo ga poslušati. Radio je imao *image* efemernog i površnog medija koji ne može pružiti kvalitetnu informaciju pa ni komunikaciju potrebnu u demokratskim društvima kakvu je pružao tisak (Jackaway, 1995:135).

Novinska se industrija ozbiljnije zabrinula tek onda kad su mlade radijske mreže CBS i NBC objavile rezultate svojih prvih godina poslovanja. Uvidjevši kakav se ozbiljan novac počeo odlijevati na taj “površni” medij, morali su nešto promijeniti. Radio je očito našao put do slušatelja i oglašivača, a ambicije su mu i dalje rasle. Oglašivačima se nije moglo previše zamjeriti. Reklame su na radiju „oživjele“ i dobile dimenziju koju im hladni tisak definitivno nije mogao pružiti.

Čašu su 1932. prelile dvije kapi: izvještavanje o otmici sina proslavljenog pilota Charlesa Lindbergha te objava rezultata predsjedničke kampanje, u kojoj su se natjecali demokrat Roosevelt i republikanac Hoover. Radio se usudio ući i u novinarske teme. Osim toga učinio je to uspješno, zanimljivo i – brzo! Bilo je to dovoljno za objavu svojevrsnoga medijskog rata.

Tzv. „zločin stoljeća“ zbio se početkom ožujka 1932. godine. Otmica 20-mjesečnog Lindberghova sina iz obiteljske kuće u New Jerseyu, ogorčila je javnost. Događaj je postao glavna tema većine novina u Americi, ali i širom svijeta. Radijske su se mreže smjesta uključile u izvještavanje i to s mjesta događaja. Hotelske sobe i restorane u blizini obiteljske kuće pretvorili su u improvizirane studije, a imali su čak i neku vrstu “vanjskog studija”. Opremu za emitiranje ukrcali su i dopremili kamionom. Naravno, sve je bilo u žicama, ali su novinari uspijevali slati izvještaje gotovo svakih pola sata. Dio se vijesti izravno slao i kratkim valom prema Europi.

Obiteljska drama je nakon desetak tjedana prerasla u tragediju jer je dijete pronađeno umoreno. Radio je i dalje sustavno izvještavao o zbivanjima, a javnost je izuzetno dobro primila i ovakvu, ozbiljnu, ulogu radija. Novine su odjedanput počele kasniti za radijskim izvještajima, a uloge u informiranju su se izmijenile. Sad su oni počeli objavljivati već izrečene informacije, bez mogućnosti da to promijene. Počela je utrka za ekskluzivnošću.

U predsjedničkoj kampanji koja je uslijedila te iste godine AP je zabranio radijskim mrežama daljnje korištenje svojih izvora vijesti. Međutim, umjesto očekivanog šoka, mreže su sasvim drukčije reagirale. Poslale su svoje novinare u sjedišta Demokratske i Republikanske stranke, a njihove su izvještaje pratile najave poput “To može samo radio!” (Brown, 1998:136).

Razdoblje koje je prethodilo spomenutim predsjedničkim izborima 1932. bilo je vrijeme gospodarske krize koja je počela sa slomom Newyorške burze u listopadu 1929. godine. U vrijeme Velike depresije (engl. *Great Depression*) u predsjedničkoj su se utrci našli Franklin Delano Roosevelt, newyorški guverner, i ondašnji aktualni predsjednik Herbert Hoover. Iako su obojica dotad već imala bogato radijsko iskustvo, radijski su nastupi odgovarali ponajprije Rooseveltu. Uslijedila je prva u nizu njegovih “radijskih kampanja”, što je dodatno razljutilo novinare iz tiska.

Izborna je noć u studenom 1932. čekana s velikim nestrpljenjem. Objava rezultata na CBS-u i NBC-u, a prije izlaska novina sljedećeg dana, bila je golem uspjeh. Roosevelt je uvjerljivo porazio Hoovera i započeo eru vladavine demokratske stranke u američkoj politici. Kampanjom i ranom objavom rezultata potvrđeni su svi strahovi tiska o konkurentskom mediju.

AP, *United Press* i *International News Service* bili su vlasnici nekih od najuglednijih američkih dnevnika i tjednika. Nakon završetka izbora zajednički su istupili protiv radijskih mreža i svakog neovlaštenoga korištenja novinskih izvora. Zahtjev za bojkotom radija proširen je na sve članove nacionalnog Udruženja novinskih izdavača (*American News Publishers Association*, ANPA) koje je u travnju 1933. najavilo prekid svake suradnje s radijskim mrežama. Ujedno su mnoge novine prestale objavljivati radijske sadržaje i najave za pojedine emisije.

Od mreža se očekivala isprika i molba za ponovnu uspostavu suradnje, naravno, pod novim uvjetima. Međutim, to se nije dogodilo. Mreže su se oslonile na vlastite snage i nakon kratke početne zbunjenosti pokušale uspostaviti informativne redakcije. Tako je na CBS-ovoj mreži “vojska” ljudi radila na jednoj dnevnoj emisiji vijesti u trajanju od 15 minuta! Naravno, bez prave obuke i organizacije, što opet dovoljno govori o statusu informativnih sadržaja na radiju, bilo je to uistinu preskupo, čak i za tako veliku mrežu. Moralo se hitno pronaći novo rješenje.

Međutim, treba istaknuti kako je loše postavljena organizacija bila početak razmišljanja o potrebi uspostave pravih informativnih odjela na radijskim postajama. Iskorak u tom smjeru nije više bio samo plod pritiska novinskih i agencijskih kuća, već spoznaja kako radijski medij ima golemu prednost koju treba iskoristiti. Naravno, riječ je bila o brzini izvještavanja koju tisak nije mogao stići. Radio je dotad boravio u studijskim prostorima, “izlazeći” samo onda kad su rađeni glazbeni ili sportski prijenosi. Međutim, izvještavanje o tragediji obitelji Lindbergh, a potom i predsjednička utrka, pri čemu su za informativne sadržaje korištene telefonske linije, otvorili su nove spoznaje o mogućnosti medija.

Neprijateljstvo između tiska i radija dodatno je pogoršao afirmativan stav novoga američkog predsjednika prema radiju. Roosevelt je, a time i njegova administracija, volio radio. Radijski novinari bili su rado viđeni i uvaženi izvjestitelji sa svih državnih događanja. Međutim, dio Rooseveltovih simpatija bio je izazvan neprijateljskim stavom novina koje su, većinom, bile u vlasništvu republikanaca. Favorizirajući radio dobio je moćnog saveznika sposobnog da na najbrži mogući način odgovori na eventualne novinske napade.. Radijski je medij tako dignut na razinu važnoga političkog čimbenika koji je uza sve privilegije koje je uživao, za slušatelje i dalje bio – besplatan!

Tisak se stoga još žešće obrušio na radio. Među glavnim tezama bila je tvrdnja o apsolutnoj Rooseveltovoj kontroli radijskih sadržaja čime je medij u cijelosti podložan svim vrstama političkih intervencija i manipulacija. Međusobna su prozivanja iznjedrila još jednu novu pojavu: novinske su kuće sustavno počele kupovati dostupne radijske postaje. Uskoro su imale oko 30 posto svih radijskih postaja u Americi (Jackaway, 1995:142). Objašnjenje takve poslovne politike nađeno je u tezi kako je tisak ozbiljan, iskusan i nezavisan u odnosu na politiku te kao takav najbolji izbor za odvajanje radijskog medija od države.

Rasprave i sukobi o informativnim sadržajima naizgled su riješeni 11. prosinca 1934. dogovorom o osnivanju Press-Radio servisa (engl. *Press-Radio Bureau*). Sastanak je upriličen

u hotelu Biltmore u New Yorku, pa ga u literaturi nalazimo pod nazivom Biltmorski dogovor (engl. *Biltmore's agreement*).

Agencije su ubuduće trebale opskrbljivati mreže s vijestima, svakom ne dužom od 30 riječi, a emisije su smjele trajati najviše pet minuta, dva puta dnevno. Radiji su morali rasformirati svoje novoustrojene informativne redakcije te platiti usluge Radio servisa. Vijesti nisu smjele imati nikakve veze s oglašivačkim sadržajima, a svaka je emisija morala, na početku i na kraju, imati najavu i odjavu u kojoj se isticao izvor vijesti. Bilo je to zapravo preuzimanje kontrole nad radijskim informativnim sadržajima, pri čemu su novinska industrija i agencije mogle diktirati količinu i sadržaj vijesti na radijskim programima.

U tisku je osnivanje Press-Radio servisa popraćeno brojnim pohvalama, a javni je interes bio istaknut kao osnovni razlog tog pothvata. Međutim, nisu svi tako mislili. Rasprava se prenijela među političare, pri čemu su demokrati smatrali da je riječ o nepoštenom postupku koji izravno zadire u slobodu govora. Najglasniji je bio senator Clarence C. Dill koji se založio za osnivanje vlastitih radijskih servisa vijesti. Informiranje preko radija smatrao je ne samo radijskim pravom, već obvezom, u duhu služenja javnom interesu (Dill, 1935:170-175).

Slabosti Press-Radio servisa pokazale su se već na samom početku te čudne i za radio ponižavajuće suradnje jer su umjesto vlastitih redakcija i izvora morali prihvatiti već "pročišćene" vijesti. Ograničeno i precizno utvrđeno trajanje i vrijeme emitiranja informativnih sadržaja uz već učinjen izbor vijesti, i to iz točno određenih izvora, bez prava na bilo kakvu intervenciju, pretvaralo je radio u "zvučnik" određenih novinskih kuća. Ima li se pritom na umu da se "radijski jezik" i te kako razlikuje od jezika tiska kojim su te vijesti bile pisane, jasna je ogorčenost kojom je dočekan Press-Radio servis.

Tih je godina već bilo jasno kako radio ima značajnu ulogu u američkom društvu. Bilo je to vrijeme duboke gospodarske krize i goleme nezaposlenosti. Zanimljivo je da je radio nastavio biti besplatan, kao što je to bilo ranije, moglo je postati vrlo kontraproduktivno za sam medij. Raspolagao je s brzinom koju tisak nije mogao dostići i (možda i najvažnije) – bio je besplatan. Iako je to podrazumijevalo više odgovornosti nego dotad, radijske su mreže odlučile osnovati vlastite informativne redakcije. Procjena se pokazala točnom jer se Press-Radio servis ubrzo raspao, a ugovorne klauzule prestale vrijediti.

Kad je početkom 1935. Bruno Hauptmann optužen za otmicu Lindberghova sina, radijski je medij bio spreman za svoju novu informativnu ulogu. Hauptmannovo je suđenje bilo svojevrsni prvi američki sudski triler, na kojem su utvrđeni mnogi tehnički, metodološki i novinarski kriteriji za buduća izvještavanja iz sudnica (Brown, 1998:135-136).

Slušaatelji su odlično prihvatili novu funkciju radija. Jednom kad se radijsko novinarstvo počelo razvijati, više se nije moglo zaustaviti. Prema FCC-u, prosječni su američki programi 1938. godine sadržavali oko 53% glazbe, 11% razgovora i dijaloga, 9% radijskih drama, 9% zabavnih sadržaja, 9% vijesti, 5% vjerskih sadržaja, 2% posebnih i 2% "miješanih" sadržaja (Sterling, Kittross, 2001:180). Radio je postao medij s kredibilitetom, sposoban reagirati u trenutku dojava i izvijestiti o zbivanjima na vjerodostojan i profesionalan način.

Slične podatke nalazimo i u jednom od rijetkih¹⁰² radova iz tog vremena. Streibert i Lewis¹⁰³ (1941:56) bilježe da je u razdoblju od 1938. do 1940. godine prosječan radijski program u mrežama NBC, CBS ili MBS imao 9% vijesti, dok su postaje izvan sustava imale oko 8%. Autori zaključuju kako je upravo zbog tako visokog postotka vijesti u programima, ali i redovitim terminima emitiranja stvorena navika slušanja vijesti. Radio je dospio u zrelu fazu, u kojoj su i slušatelji sve više očekivali. Radijske su mreže jednostavno morale prihvatiti svoju pojačanu društvenu odgovornost.

Postaje izvan mrežnih sustava oslanjale su se na svoje lokalne izvore i tako punile emisije vijesti. Navika je, prema istom izvoru, razvijena na temelju učestalosti emitiranja jer su vijesti emitirane, u prosjeku, svakog sata, s trajanjem od najmanje pet minuta. Naviku su pratili i novi standardi pisanja za radio. Budući da su sad izvježbani novinari urednici preuzeli pripremu vijesti, medij je progovorio stilom koji mu je najviše odgovarao. Umjesto “pisanja za oko”, što se odnosilo na tisak, nova je tehnika editiranja prihvatila pravilo “pisanja za uho” (Ibid, str. 58).

Proces osamostaljenja i afirmacije informativnih sadržaja, a osobito prilagodba radijskim pravilima vodili su u smjeru prvih zvučnih novinarskih (uredničkih, komentatorskih) imena. Tako je medij, uz već renomirane “zvijezde“ zabavnih sadržaja, dobio i prve novinarske. Naizgled nebitno, ali u komercijalnim uvjetima i te kako važno.

Nažalost, nakon „Rata svjetova“ 1938. godine, neprijateljstvo tiska i radija opet se žestoko rasplamsalo. Naslovnice novina otvoreno su napale radio optužujući ga za neodgovornost i lakomislenost. Bila je to ozbiljna optužba koja je smjesta dovela u pitanje jednu od najvrednijih karakteristika radijskog medija, a to je njegova vjerodostojnost. Naime, radio je doista imao *image* medija koji, i kad bi htio, iz tehničkih razloga ne može “frizirati” istinu. Riječi izgovorene pred mikrofonom išle su izravno u eter i na njih se nije moglo utjecati niti naknadno intervenirati.

Jedan od većih problema u razvoju radijskog novinarstva bio je nedostatak uređaja kojim bi se moglo snimati na terenu. Napokon, u jesen 1934. godine na američkom se tržištu pojavio prvi model prijenosnog snimača, sličan gramofonu. Prvi je model razvila tvrtka *Presto*, utemeljena 1915. godine, koja se bavila proizvodnjom fonografa i audioopreme. Udruživanjem s *Duall Company* 1932. nastala je tvrtka *Presto Recording* koja je pokrenula vlastita istraživanja kako bi iznašla najbolja rješenja prijenosnog snimača. Snimač *Presto* težio je (bez baterija) nešto više od 11 kilograma, a s baterijama 13 kilograma. Dodamo li navedenoj težini još i ploče za snimanje te rezervne baterije, prva je novinarska oprema za snimanje mogla dosegnuti dvadesetak kilograma. *Presto* je ubrzo postao elitna radijska oprema za terensko snimanje, ali se učinjena snimka nije mogla montirati¹⁰⁴.

Tim je snimačem zabilježena tragedija cepelina Hindenburg početkom svibnja 1937. godine, jedna od prvih autentičnih snimki u povijesti radiofonije. Autori su joj novinar Herbert Morrison i tonski snimatelj Charlie Nielsen s radijske postaje u Chicagu, koji su bili su na

¹⁰² Radova i podataka o radijskom mediju sredinom tridesetih godina baš i nema. Uglavnom je riječ o stručnim radovima koje su napisali radijski djelatnici za potrebe određenih stručnih skupova.

¹⁰³ Theodore C. Streibert bio je dopredsjednik i direktor mreže Mutual Broadcasting System. Fulton Lewis Jr. bio je novinar komentator iste mreže.

¹⁰⁴ Graves, C. Alan: The Presto History Page, www.televar.com/grshome/Presto.htm (preuzeto u rujnu 2008.).

novinarskom zadatku u Lakehurstu u New Jerseyu. Očekivali su dolazak Hindenburga s namjerom snimanja razgovora s prispjelim putnicima. Planirali su testirati uređaj.

Hindenburg je bio najveći cepelin tog vremena koji je već drugu godinu letio preko Atlantskog oceana. Međutim, 6. svibnja 1937. godine, prilikom slijetanja se zapalio i eksplodirao. Nosio je 36 putnika i 61 člana posade. Ako nisu poginuli prilikom eksplozije, ljudi su u panici iskakali iz buktinje ravno u smrt. Već uključeni Presto snimio je u cijelosti zvukove te tragedije. Jedinствена je snimka emitirana na radiju svega sat vremena poslije i izazvala je burne reakcije slušatelja. Mnogi su je nalazili šokantnom i neprimjerenom za emitiranje. Pa ipak, rezultirala je dokumentarnim zapisom koji je otvorio novo poglavlje u radiofoniji.

Vrijedno je napomenuti kako je sredinom tridesetih godina u Njemačkoj prikazan prvi magnetofon. Magnetno je snimanje bilo jednostavnije, zapis se mogao montirati, a i u reprodukciji je imao bolju kvalitetu zvuka. Drugi je svjetski rat odgodio daljnje usavršavanje pa je tehnologija u cijelosti razvijena tek pedesetih godina. Prijenosni su magnetofoni¹⁰⁵, uz nešto mlađe kazetofone, postali sastavni dio novinarske opreme. Zadržali su se u uporabi sve do pojave digitalnih nosača zvuka.

3.2.3 Oglašavanje

Reklame su u američkoj radiodifuziji odmah shvaćene kao najvažniji izvor radijskih zarada. KDKA je u svojem programu ponajprije vidio način za popularizaciju odnosno prodaju prijaimnika i opreme koju je tvrtka proizvodila. Mogućnosti zarade uskoro su nametnule vlastita pravila i radijska je minutaža dobila svoju cijenu.

Najpopularnijim modelom oglašavanja ranih godina pokazalo se sponzorstvo nad emisijama. Proizvodi su dobili istaknuta mjesta već u samim naslovima emisija poput *The Philco Hour*, *Pamolive Hour*, *The Maxwell House Hour*, *The Wrigley Party* itd. (Keith, Krause, 1989:76).

Zahvaljujući radiju reklame su “progovorile” i “oživjele”. Umjesto hladnog oglasa u tisku, plakata ili letka, dobile su sugestibilne verbalne izričaje, prepune emocija. U glasovima se moglo osjetiti zadovoljstvo kupca koji je upravo koristio neki od reklamiranih proizvoda. Oglašivačka je industrija munjevito reagirala, želeći osvojiti čim više radijskog prostora. Vlasnici radija i radijskih mreža imali su razloga za zadovoljstvo jer su zarade bile sve bolje, a programi i dalje vrlo slušani. Činilo se kako nema razloga za bilo kakvu intervenciju.

Glavni razlozi zbog kojih je radio krajem 30-ih godina 20. stoljeća postao poželjnim medijem za oglašavanje, bili su (a) domet mreža, od obale do obale (pokrivanje oko 80% stanovništva), (b) tehnološka rješenja utvrđena zakonom iz 1927. koja su smanjila interferencije i učinili signal kvalitetnijim, (c) bolji i jeftiniji prijaimnici, (d) prva znanstvena istraživanja auditorija, (e) atraktivnost radijskih reklama, (f) zanimanje koje su pokazale vodeće oglašivačke

¹⁰⁵ Među najpoznatijim magnetofonima bila je švicarska Nagra. Osmislio ju je poljski inženjer Stefan Kudelski, a prva je proizvedena 1951. godine, u švicarskom gradu [Cheseaux-sur-Lausanne](#). Izraz “nagra” navodno je koristila njegova majka, rođena Poljakinja, u smislu “bit će snimljeno” ili “snimljeno je”. Punu je afirmaciju imala početkom šezdesetih godina. Teška i robusna Nagra mogla je na terenu snimati u gotovo studijskoj kvaliteti.

kuće te (g) prihvaćanje radija kao oglašivačkog medija u očima javnosti (Sterling i Kittross, 2001:124).

Glavnom robom za trgovanje bilo je radijsko vrijeme. Oglašivačima više nisu bile dovoljne sponzorirane emisije koje su osmislili i producirali profesionalci u skladu s pravilima samog medija. Htjeli su više od toga, uključujući i pravo kreiranja medijskog sadržaja (o kojoj u tisku nisu mogli ni sanjati). Vlasnici radija pohlepno su reagirali i u reklamama je sve postalo moguće. Dijelom je tomu bila kriva gospodarska kriza tog vremena i snažna recesija koja je zahvatila cijelu Ameriku. Reklame su tako ulazile u program onako kako su to htjeli oglašivači, a programi su postali golemi oglasni prostori čiji je cilj bila prodaja roba ili usluga. Situacija je postajala sve gora jer se počela gubiti granica između reklama i stvarnih radijskih sadržaja.

Slijedilo je vrijeme otvorene i agresivne reklame. Udarno vrijeme (engl. *prime time*) reklamiranja uglavnom je bio poslijepodnevni i večernji program jer je radio još bio bez televizijske konkurencije. Zarade su i dalje bile visoke pa nikomu (osim slušatelja) nije smetalo što je medij više sličio zvučniku oglašivačkih agencija.

Prema Durnstinu¹⁰⁶ (1935:140), zarade radijskih mreža (bez zarada pojedinih članica) kretale su se od "skromnih" četiri milijuna dolara 1927. do 31 i pol milijun dolara 1933. godine. Suočena s takvim brojkama, novinska industrija više nije imala nikakvog razumijevanja. Doživljavala je radio kao pijavicu na vlastitim izvorima novca, ali i sadržaja (Crook, 1998:71). Razbukta gospodarska kriza ubrzala je neizbježan sukob tiska i radija u Americi.

Međutim, nisu bili jedini kojima je bučno reklamiranje sve više smetalo. Pretjerano oglašavanje pokušale su ograničiti i potrošačke udruge. Prva je osnovana 1916. godine (*National Consumer's League*), ali istraživanja kvalitete proizvoda na tržištu i jača zaštita potrošača počele su sredinom tridesetih godina. Tad su učinjeni i konkretniji pomaci u zakonodavstvu jer se kanilo utjecati na propisanu kvalitetu proizvoda i oglašavanje. Međutim, pad proizvodnje i nezaposlenost bio je već toliko visok da je i reklama bilo sve manje pa je zamisao o uvođenju reda izgubila na aktualnosti.

Europske su zemlje išle drugačijim smjerom. Iako povijest bilježi poneko sponzorstvo u vrijeme kad je BBC bio u privatnim rukama, komercijalizacija sadržaja zaustavljena je u cijelosti.

¹⁰⁶ Durnstin je bio dopredsjednik, a potom i glavni direktor BBDO-a (Batten, Barton, Durstine & Osborn), jedne od najuglednijih oglašivačkih kompanija u Americi u razdoblju od 1928. do 1939. godine. Točni navodi zarada radijskih mreža: 3,832.500\$ (1927.), 31,516.298\$ (1933.), 29,241.390\$ (do listopada 1934.). Durstine je kritizirao oglašivački način rada i predlagao nova rješenja, prilagođena radijskom mediju.

4. POLITIČKA ULOGA RADIJA

Politička uloga radija izdvojena je u posebno poglavlje stoga što je riječ o sljedećoj razvojnoj fazi. Politički su sadržaji uglavnom bili prisutni samo kroz emisije vijesti pri čemu se, barem prvih godina, oslanjao na tisak. Međutim, ako se radio i nije kanio baviti politikom, to nije značilo da se politika nije htjela baviti radijem. Popularnost i dostupnost mladog medija privukli su i američke i europske političare.

Američki vlasnici radijskih postaja imali su ponajprije pragmatičan pristup. Nakon što su političari pokazali interes za medij, smatralo se da bi odbijanje političke promidžbe jednostavno bilo, u financijskom smislu, neposlovno. Tako su sredinom 20-ih godina, vlasnici najvećih postaja AT&T, RCA, Westinghouse i GE dogovorili "svoja" pravila političke promidžbe. Između ostalog, dogovorili su kako će medijski prostor dobiti samo dvije najveće stranke, a kao govornici mogu nastupati samo njihovi istaknuti predstavnici. Teme o kojima su političari namjeravali govoriti u programu nisu smjele biti strogo lokalne, već od važnosti za širu zajednicu. Tekstovi govora morali su se prije dostaviti na uvid, a svaka nepristojnost tijekom nastupa mogla je rezultirati "isključenjem" iz etera. Vrijeme emitiranja ukupnih plaćenih političkih sadržaja ograničeno je na sat vremena dnevno i svi poslovi trebali su se sklapati s rukovodstvom stranke (Craig, 2000:117).

Bio je to vrlo oprezan pristup koji je, vjerojatno, uzrokovan izbjegavanjem svakog političkog svrstavanja, ali i strahom od "zamaranja" slušatelja političkim porukama. Radio je u to vrijeme bio površan i prije svega zabavan medij u kojem su politički govori jednostavno „iskakali“ i zamarali slušatelje. Osim toga, za uspješan i zanimljiv radijski nastup bila je potrebna i govornička vještina. Hoće li političari biti jednako uspješni pred mikrofonom kao i pred publikom koja pljeskom prati svaku rečenicu? Kako će reagirati najveći oglašivači? A slušatelji? Bila su to pitanja na koja je tek trebalo naći odgovore.

Spomenuti dogovor i postavljeni uvjeti nisu izazvali neku osobitu reakciju u strankama. Najčešća primjedba odnosila se na zahtjev za raniju dostavu političkog govora. Naime, stranke su smatrale da se radi o pokušaju cenzure, a što je zapravo i bilo točno. Međutim, jedan od razloga bio je i pokušaj da se izbjegnu eventualne nepristojne riječi ili uvrede. U konačnici, vlasnici radija nastojali su izbjeći mogući sudski spor.

Radio Act iz 1927. godine, otvorio je mogućnosti političke promidžbe na prilično širok način, uvjetujući svako emitiranje političkih sadržaja, reciprocitetnim odnosom prema svim drugim zainteresiranim političkim akterima. Bila je to preporuka, ali ne i pravilo. Ukoliko neka radijska postaja dogovori određene političke nastupe i reklame onda je i drugim zainteresiranim političarima dužna ponuditi iste uvjete. Bilo je to dobro polazište za sve buduće političke promidžbe jer je jednakost pred mikrofonom postala važan kriterij demokratskih izbora.

Minutaža nastupa uvjetovana je novcem koji se kanio potrošiti na oglašavanje na radiju. Naime, nastankom velikih radijskih mreža, tehničkim poboljšanjima kvalitete zvuka, a naročito popularnošću medija, politička je promidžba preko radija jednostavno bila skupa. Međutim, upravo joj je visoka cijena donijela status ozbiljnosti, a posljedično su i same stranke vodile računa o kvaliteti ljudi (govornika) koji su ih predstavljali. Prva prava predizborna kampanja koja se snažno oslonila na radijski medij, bila je kampanja za američkog predsjednika 1928. godine, kad je na radio utrošen prvi milijun dolara "stranačkog" novca.

Politička uloga radija u europskim je radiofonijama drukčije stasavala. Ključno pitanje političke uloge radija bilo je pitanje političkog okruženja u kojem se medij razvijao.

U Italiji je s jačanjem fašističkog režima jačala i svijest o radiju kao sredstvu političke promidžbe. Talijanska radiofonija sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća predstavlja je prvi pravi primjer politizacije radijskih sadržaja. Rezultat je to Mussolinijeva režima, pri čemu je radiodifuzija slijedila uspostavljene obrasce kontrole nad tiskom i filmskom industrijom.

4.1. Radio u Italiji

Talijanska radiodifuzija bila je početkom dvadesetih godina 20. stoljeća u velikom zaostatku. Počela se razvijati pod izravnim okriljem, utjecajem i podrškom fašizma, odnosno Mussolinijevih nastojanja da, ponajprije zbog političkih ciljeva, dopre do svih dijelova Italije. Upravo stoga politizacija radiofonije nije bila neočekivana ni začuđujuća.

Benito Amilcare Andrea Mussolini (1883–1945) postao je talijanski premijer 1922. godine. Prijašnja vlada nije bila zainteresirana za uspostavu nacionalne radiodifuzije, a i Mussoliniju je trebalo neko vrijeme kako bi procijenio isplativost i korisnost takve investicije.

Isprva je bila riječ o privatnoj inicijativi poslovnih ljudi koji su na čelu s Marconijem željeli investirati u projekt nacionalnog radija kroz privatni konzorcij SISERT (*Società Italiana Servizi Radiotelegrafici e Radiotelefonici*). Iako o radiju kao mediju nije znao dovoljno, Mussolini ipak nije prihvatio tu inicijativu. Marconi mu se ponovno obratio osobnim pismom, sugerirajući da bi bilo “politički mudro zadržati kontrolu nad radijem u rukama države, osobito s obzirom na njegov golemi propagandno-politički potencijal.” (Cannistraro, 1972:128). Ipak, Mussolini je i dalje oklijevao, navodno stoga što unatoč novinarskom iskustvu nije uviđao potencijal novog medija (Padovani, 2004:62).

Odluku o uspostavi radija donio je njegov ondašnji ministar Pošta i telegrafa Constanzo Ciano, koji je uskoro postao ministar komunikacija. Ciano je podržao inicijativu nekoliko privatnih kompanija (jedna od njih je bila i Marconijeva) u osnivanju Talijanskoga radijskog saveza (*Unione Radiofonica Italiana*), kompanije koja je htjela početi emitirati prvi komercijalni radijski program u Italiji. Dana 6. listopada 1924. u 21.00 sati, s prešutnim pristankom vlasti, u Rimu je počelo emitiranje prvoga radijskog programa u Italiji.

URI je bila privatna tvrtka koja je dobila koncesiju na šest godina. Njezini su osnivači bile kompanije Radiofono (*Società italiana per le radiocomunicazioni circolari*) iz Torina i Marconijev SIRAC. Predsjednik je postao Enrico Marchesi, dugogodišnji Fiatov direktor. Kompanija se obvezala na šest sati emitiranja dnevno, uglavnom glazbe, a vijesti su preuzimane od Agencije Stefani¹⁰⁷, jedine talijanske agencijske kuće koja se otvoreno stavila u službu fašističkog režima. URI se obvezao na gradnju još tri radijske postaje i to u Napulju, Milanu i Palermu. Političkih sadržaja u to rano vrijeme još nije bilo, ali ugovor je predviđao da se dva sata dnevno trebaju posvetiti vladinim objavama (ibid).

¹⁰⁷ Skromni počeci Agencije Stefani datiraju još iz 1853. godine. www.lastefani.it (preuzeto u lipnju 2008.).

Prvi su slušatelji bili radioamateri ili ljudi koji su na neki drugi način bili povezani s tehnološkim iskoracima tog vremena. Početkom 1925. godine, URI je pokrenuo i tjednik *Radio Orario*, prvu radijsku publikaciju u Italiji. Krajem iste godine 4. studenoga Mussolini je prvi put gostovao u programu. Bio je to prijenos, tehnički vrlo loš, govora u rimskom Teatru Constanzi. Sljedeće su godine počele s radom radijske postaje u Milanu i Napulju.

Međutim, situacija se brzo mijenjala. Emitiranje je postalo sve kvalitetnije i krug slušatelja se širio. Budući da su inicijative krenule i u drugim europskim državama, a iz Amerike su stizale vijesti o radijskom biznisu i popularnosti, Mussolini je počeo uviđati stvarnu snagu radija. URI mu je počeo smetati. Želio je čvršću povezanost režima i radija. Nakon izvještaja koji mu je ciljno napravila posebna komisija, odlučio je talijansku radiodifuziju razvijati na specifičan način, kroz poslovnu suradnju države i privatnih tvrtki.

Postojao je obostrani interes. Naime, država je zainteresiranim ulagačima mogla ponuditi administrativnu podršku, a za uzvrat je tražila pristup programskim sadržajima. Investitori su financijski interes pronašli u uvođenju pretplate i prodaji radijskih prijamnika. Država je sebi ostavila ukupan nadzor i pravo na raskid ugovora u svakom trenutku.

URI je razvlašten i 1927. godine, počeo je s radom *Ente Italiano Audizioni Radiofoniche* ili kraće EIAR. U prosincu iste godine potpisan je koncesionarski ugovor na čak 25 godina. Slijedom promjena utemeljena je Visoka radijska inspekcija (*Comitato Superiore di vigilanza sulle Radiodiffusioni*), krovno državno tijelo za nadzor EIAR-a i daljnji razvoj talijanske radiodifuzije. Članovima su imenovani visoki državni službenici s područja književnosti, novinarstva, umjetnosti, glazbe, poezije, kazališta i filma. Glavna joj je zadaća bio nadzor nad programskim sadržajima, cenzuriranje nepodobnih tema i općenito kontroliranje (Cannistraro, 1972:130).

Radio u Italiji počeo se brzo i snažno razvijati. Već iduće godine postavljena je osnovna infrastruktura za buduću nacionalnu radijsku mrežu. Postaje u Rimu, Milanu, Napulju, Bolzanu i Genovi emitirale su oko 17 sati programa na dan, uglavnom vijesti i glazbu. Informativne emisije poput "Giornale Radio" uvedene su 1929. godine, izravnom odlukom vlade. Trajale su desetak minuta i emitirale se šest puta dnevno. Budući da je i dalje glavni izvor vijesti bila profašistička Agenzia Stefani, bile su izrazito neobjektivne i pune pohvale za rad državnih vlasti.

Sjedište EIAR-a prebačeno je 1930. godine iz Milana u Torino, a dvije godine poslije u Rim. Program je tih godina sadržavao oko 70% glazbe (klasične, popularne, plesne), 12% vijesti i obavijesti, 7% sadržaja za djecu itd.¹⁰⁸

U veljači 1931. godine počeo je s radom Radio Vatikan (*Radio Vaticana*). Emitirao je na dvije kratkovalne frekvencije, a instalaciju i opremu pribavio je Marconi. Od početka posvećen vlastitoj misiji, držao se vrlo distancirano od režima i njegove politike. Jedina politička tema o kojoj je Radio Vatikan iznosio svoje mišljenje bila je status i tretman katoličkih organizacija u Italiji. Neutralnost je zadržao i za Drugoga svjetskog rata, emitirajući program na četiri strana jezika, bez političke obojenosti. Emitira i danas, preko kratkog, dugog i srednjeg vala, satelita i interneta, nudeći emisije na čak 47 jezika.

EIAR i njegovi programi nisu pokrivali čitav državni teritorij, a u Italiji je još uvijek bilo malo (prijavljenih) prijamnika (oko 50 tisuća)¹⁰⁹. Naravno da ih je zapravo bilo puno više,

¹⁰⁸ Ruotolo, Mario: Il Contesto d'epoca Italia: Regime Facista, www.iulm.it (preuzeto u rujnu 2008.).

¹⁰⁹ La Radio in Italia, <http://www.museodellaradio.com/curiosita.htm> (preuzeto u rujnu 2008.).

ali se na takve neprijavljene prijavnike nije plaćala taksa. Među registriranim vlasnicima najbrojniji su bili stanovnici bogatijeg i razvijenijeg sjevera, a jug Italije nije bio osobito dobro umrežen. Međutim, dvije godine poslije, 1931., brojka je bila znatno viša pa isti izvor navodi 242.000 pretplatnika.

Režim je 1933. osnovao i agenciju *Ente Radio Rurale*, čiji je zadatak bio uspostaviti radijski auditorij i u ruralnim dijelovima Italije, osobito u školama. Naravno, cilj cijele akcije bio je širiti fašističke poruke i ideologiju u svim dijelovima talijanskog društva. Radijski su prijavnici i zvučnici postavljeni na trgovima, uredima, domovima kulture, sportskim dvoranama i na igralištima. Zamisao "kolektivnog auditorija" bila je ponajprije praktična, ali i izrazito progresivna za to vrijeme. Mussolinijev je cilj postao "radio u svakom domu", teza čiji je idejni tvorac bio Hitlerov ministar informiranja Goebbels.

Rat u Etiopiji, od listopada 1935. do svibnja 1936. godine, pružio je fašistima podlogu za pokretanje prve prave radijske propagandne kampanje u Italiji. Radi uspostavljanja potpune kontrole radijskih sadržaja, a osobito zbog komentara u vezi s Etiopijom, donesena je zabrana reemitiranja svih stranih programa. Međutim, područje Italije "pokrivali" su brojni snažni radijski signali stranih radijskih postaja, pa je takva odluka bila besmislena. Režimu je preostao jedino vlastiti propagandni mehanizam koji se morao uhvatiti ukoštac s drukčijim mišljenjima.

Ministarstvo za tisak i propagandu vodio je Mussolinijev zet, grof Gian Galeazzo Ciano, tražeći pravi "model upravljanja" za radijski medij. Mladi Ciano nije uspio osmisliti efikasna rješenja pa je 1937. godine talijanska radiofonija "udomljena" u Ministarstvu narodne kulture (*Ministero dalla Cultura Popolare*) ili kraće MinCulPopu, koje je nastalo kao sljednik dotadašnjeg Ministarstva za tisak i propagandu. Bavilo se tiskom, radijem, kazalištem i filmom. Bilo je to već "prepisivanje" Goebbelsa jer je tako funkcionirao i njegov ProMi, najmoćnije ministarstvo nacističke Njemačke.

Unatoč naporima, pa i nemalim novčanim sredstvima koje je režim uložio u širenje radiodifuzije, radijski je prijavnici u Italiji i dalje bio luksuz, a velik dio stanovnika bio je i dalje izvan dosega signala. Krajem 1937. godine, kad je Italija raspolagala sa 18 velikih odašiljača, EIAR je imao svega 800.000 registriranih pretplatnika (Cannistraro, 1972:138). Ipak, brojka je sustavno rasla pa je sljedeće godine bilo već milijun pretplatnika.

Pod snažnim pritiskom Mussolinija i Ministarstva za tisak i propagandu u travnju 1937. u tvrtki Magnadyne u Torinu proizveden je domaći i jeftini prijavnici pod nazivom Radio Balilla. Naziv je dobio prema fašističkoj organizaciji za dječake u dobi od osam do 15 godina, koja je utemeljena u travnju 1926. godine. Organizacija fašističke mladeži nazvana je Opera Nazionale Balilla ili ONB, a činile su je dvije grupe za dječake (Balilla i Avanguardisti) te grupa za djevojčice (Piccole Italiane). "Balilla" je, prema priči, bio nadimak dječaka iz Genove koji se 1746. godine borio u ustanku Talijana protiv Austrijanaca.

U Njemačkoj je u ponudi već bio sličan jeftini „narodni prijavnici“ (njem. *volksempfänger*). Zapravo je bila riječ o Goebbelsovoj ideji i strategiji jer mu je za širenje željene ideologije prvo trebalo većinu kućanstava opremiti s prijemnicima. Politička akcija širenja kruga slušatelja dala je odličan rezultat, kako u Njemačkoj tako i u Italiji, jer su prijavnici imali nisku cijenu, prihvatljivu širokim slojevima stanovništva. Popularnost radija nije bila upitna jer je i dalje bio bez konkurencije, a uz puno glazbe bilo je lako i jednostavno plasirati političke poruke.

Radijski je program idućih godina obogaćen novim političkim sadržajima. Uz “Giornale Radio”, u program je uvedena emisija “Komentari dnevnih događaja” (*Commenti ai Fatti del Giorno*), kao pregled međunarodnih zbivanja komentiranih kroz tekstove uglednih profašističkih novinara. Izbor događaja i osnovne smjernice tekstova koji su trebali napisati, novinari su dobivali od Ureda za strani tisak pri Ministarstvu. Emisija je emitirana u večernjim satima što je i dalje bio radijski *prime time*. U vrijeme Drugog svjetskog rata “Komentari” su postali vrlo važna propagandna emisija.

Neposredno prije ulaska u rat Visoka je radijska komisija prema Mussolinijevoj naredbi podijelila radijske aktivnosti na domaće i inozemne te na službu za presretanje signala. Prikupljanje i distribucija vojnih vijesti povjerena je redakciji *Centro Radio Guerra*, a političke su se vijesti primale i priređivale za emitiranje u emisiji “Giornale radio”.

Temeljem sporazuma između predstavnika talijanske i njemačke radiodifuzije iz 1940. godine, talijanska je radiofonija intenzivirala protužidovsku propagandu. Zabranjeno je emitiranje glazbe koja je, čak i indirektno, bila povezana sa Židovima. U ratnim okolnostima vijesti su smatrane dijelom državne propagande pa je, odmah nakon ulaska Italije u rat, održan koordinacijski sastanak Visoke radijske komisije s posebnim savjetnicima u vojsci, mornarici i zrakoplovstvu. Dotadašnji uobičajeni sportski i zabavni sadržaji drastično su reducirani u korist vojnih i ratnih tema.

Do kraja 1941. godine utemeljene su i dvije nove emisije za podizanje vojne spremnosti – “Borbeni radio” (*Radio del Combattente*) i “Vojnički sat” (*L'Ora del Soldato*). U siječnju sljedeće godine počela je s emitiranjem politička emisija “Gospodin X” (*Signor X*), u kojoj su na sarkastičan i ironičan način komentirane savezničke vođe, osobito Roosevelt i Churchill.

U Drugom svjetskom ratu strani su programi predstavljali velik problem fašističkom režimu. U međuvremenu je i u Italiji stasalo nekoliko antifašističkih, a samim tim i ilegalnih radijskih postaja. Najpoznatiji među njima bili su Radio Italia i Radio Libertà, čiji su djelatnici sustavno proganjani. Unatoč tomu emitiranje se nastavljalo.

Kako se rat bližio kraju, saveznici su preuzeli kontrolu nad radiofonijom na jugu Italije, a potom i nad ostalim teritorijem. EIAR je u listopadu 1944. godine preimenovan u RAI (*Radio Audizioni Italiane*) te je i dalje upravljao talijanskom radiofonijom. Broj pretplatnika sustavno je rastao, pa je tako 1949. bilo registrirano više od dva i pol milijuna pretplatnika (Padovani, 2004:68).

Pojavom televizije RAI je 1954. godine postao Radiotelevisione Italiana. Državni se radijski monopol u Italiji zadržao sve do 1976. godine, kad je odobreno osnivanje privatnih komercijalnih radijskih postaja.

4.2. Radio u Njemačkoj

Njemački model radiodifuzije bio je po mnogočemu jedinstven i nadasve pragmatičan. Razdoblje od dolaska Hitlera na vlast (1933.) pa do kraja Drugoga svjetskog rata uzima se kao primjer krajnje zloupotrebe radijskog medija.

Prve su radijske postaje u Njemačkoj utemeljene na regionalnom kriteriju, pa je tako 1923. i 1924. počelo s radom devet radija. Prva je bila u Berlinu (utemeljena 29. studenoga 1923.), a iduće su godine slijedile postaje u Leipzigu, Münchenu, Frankfurtu, Hamburgu, Stuttgartu, Breslau, Königsbergu i Münsteru (Peck, 1983). Bile su u privatnim rukama i provodile su kruta pravila emitiranja koje je propisalo Ministarstvo unutarnjih poslova. Država je, bez obzira što nije bila u vlasničkoj strukturi prvih radija, bila vrlo ozbiljna u njegovom nadzoru i pravilima rada.

Njemački radio (*Reichs Rundfunk GmbH*) ili skraćeno RRG osnovan je u svibnju 1925. u Berlinu kao javna kompanija nadležna za nadzor i koordinaciju rada ukupne njemačke radiodifuzije. Time je država osigurala utjecaj na sve programe, a potrebnu snagu stekla je uvjetom po kojem je RRG postao nositeljem dijela vlasničkih prava u svakom radiju. Dio prava izravno je predan i Ministarstvu pošte koje je, u strukturi državne uprave, nadziralo RRG te bilo nominalnim nositeljem ukupne infrastrukture potrebne za emitiranje i pravom na izdavanje dozvola.

Važno tijelo njemačke radiodifuzije bilo je i Ministarstvo unutarnjih poslova koje je imalo pravo kontrolirati programske sadržaje. Weimarska je republika, unatoč nekoliko prosperitetnih godina, snažno osjetila svjetsku financijsku krizu 1929. godine. Nezadovoljstvo Versajskim ugovorom, rascjepkanost zemlje i brojnost političkih stranaka rezultirali su nepovjerenjem u demokraciju, a gospodarska je kriza rezultirala golemom inflacijom i nezaposlenošću. Bilo je to plodno tlo za uspon Hitlerovog režima.

Nacisti su vrlo brzo prepoznali moć radija pa su još i prije dolaska na vlast tražili radikalne izmjene u programu i načinu financiranja. Među zahtjevima isticali su “čišćenje” programa od svih stranih utjecaja i povratak tradicionalnim njemačkim vrijednostima, snažnu politizaciju radija (zapravo više prostora za svoje nastupe) i ukupnu reorganizaciju emitiranja. Reorganizacija je podrazumijevala nacionalizaciju radijskih postaja i uvođenje središnjega kontrolnog (državnog) tijela za radiodifuziju, čime bi se razvlastilo Ministarstvo pošta.

Kratkotrajni boravak Franza von Papena na poziciji njemačkoga kancelara, upravo uoči dolaska Hitlera na vlast, rezultirao je svojevrsnom pripremom njemačke radiodifuzije na diktaturu koja je uslijedila. Von Pappen je u srpnju iste godine naredio svim nezavisnim njemačkim postajama da osiguraju jedan sat dnevnog emitiranja za emisiju “Glas njemačke vlade” (*Die Stunde der Reichsregierung*). Bila je to priprema za snažnu propagandnu akciju koja je trebala uslijediti i uvod u radikalne promjene u sustavu emitiranja. RRG i sve regionalne radijske postaje postale su javne kompanije, a privatni dionički udjeli u njima morali su biti prepisani državi, od čega je 51% zaista i ostao u državnim rukama dok je 49% pripalo regijama.

Adolf Hitler (1889–1945) imenovan je njemačkim kancelarom 30. siječnja 1933. godine. Niti mjesec dana poslije, u večernjim satima 27. veljače 1933. godine, buknuo je požar u zgradi njemačkog parlamenta, Reichstagu. Nacisti su za podmetanje požara optužili svoje političke protivnike. Zgrada, koju je Goebbels nazivao “zgradom brbljarija”, izgorjela je do temelja, a s njom i zadnji ostaci Weimarskog ustava i republike. Idućih su mjeseci donesene brojne restriktivne mjere kojima su ukinute sve individualne slobode, ograničena sloboda tiska, zabranjeno svako okupljanje i udruživanje, poništena tajnost pisama, uvedena kontrola nad poštanskim, telegrafskim i telefonskim komunikacijama, dopušteno upadanje i pretresanje stanova, rekviriranje i konfisciranje imovine. U srpnju 1932. podržavljene su sve njemačke radijske postaje, osnovana je Državna komisija kao središnje nadzorno tijelo, te dvije potkomisije. Jedna se bavila financijskim i tehničkim poslovima (dotadašnji poslovi

Ministarstva pošte), a druga programskim sadržajima (dotadašnji poslovi Ministarstva unutarnjih poslova). Radikalne poteze osmislio je Erich Scholz, nekadašnji ministar policije i član NSDAP-a¹¹⁰.

Dolaskom na vlast nacisti su dobili dragocjen dar: uhodan i za ono vrijeme tehnički i tehnološki suvremen telegrafski, telefonski i radiodifuzni sustav. Trebalo ih je još samo kadrovski “preurediti”, što je podrazumijevalo otpuštanja (ili nešto još gore) i imenovanja provjerenih ljudi.

U ožujku 1933. godine Joseph Goebbels imenovan je ministrom jednog od najvećih i najmoćnijih tijela u novoj vladi, Ministarstva narodnog prosvjetiteljstva i propagande (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*), skraćeno RMVP. Dobio je u nadležnost apsolutno sve kulturne i intelektualne sadržaje na prostoru cijele države. Ministarstvo propagande (*Propagandaministerium*) ili skraćeno ProMi postalo je središnja i najviša strateška, nadzorna i operativna institucija svih planova za afirmaciju nacističkog režima.

Joseph Paul Goebbels (1897– 1945) bio je jedan od najobrazovanijih nacističkih vođa koji se još 1924. učlanio u NSDAP, stavljajući svoj zločinački um u službu stranke, osobito u promidžbenim akcijama. Hitler ga je 1929. imenovao stranačkim direktorom za promidžbu i izborna je pobjeda bila dobrim dijelom rezultat Goebbelsova predana rada.

ProMi je sustavno rastao. U početku je imao pet glavnih ureda: za propagandu, radio, tisak, film i kazalište. Isti je status uskoro dodijeljen književnosti, a potom glazbi i umjetnosti. Do 1941. godine, imao je čak sedamnaest posebnih odjela, u kojima je bilo zaposleno oko tri i pol tisuće ljudi. Ministarstvo je organizacijski bilo vrlo zamršeno i prepuno službi koje su se preklapale. Bilo je to u skladu s jednom od Goebbelsovih glavnih doktrina kako svatko mora kontrolirati svakog.

U rujnu 1933. godine, osnovan je i Ured za kulturu (*Reichkulturkammer* ili RKK). Izravno pod upravom ProMi-ja, postao je mjesto okupljanja kreativaca raznih usmjerenja u cilju osmišljavanja duhovnoga i kulturnog jedinstva. RKK sastojao se od sedam odjela: glazbe, umjetnosti, kazališta, književnosti, tiska, radija i filma (Herzstein, 1979:123-129). Goebbels je bio središnja figura s brojnim zvučnim titulama i gotovo neograničenim ovlastima. Bio je ministar propagande, predsjednik RKK-a i glavna osoba za stranačku promidžbu. Budući da je radijska propaganda bila jedan od bitnih oslonaca sustava, bio je i predsjednik Njemačkog radija (RRG-a).

Međutim, većina kućanstava u Njemačkoj, osobito izvan gradova, nije imala radijske prijarnike. Postavljanje zvučnika na javnim mjestima i okupljalištima nije bilo dovoljno pa je Goebbels zamislio jednostavan plan: njemačka je kućanstva trebalo opremiti prijarnicima! Ukoliko je radio jedan od glavnih propagandnih sredstava onda se ljudima mora omogućiti da ga i čuju. Već u svibnju 1933. počela je masovna proizvodnja jeftinih radio-uređaja pod nazivom „Narodni prijarnik“ (*Volksempfänger*). Stajao je 76 ondašnjih maraka, što je bilo upola manje od uobičajene maloprodajne cijene aparata.

¹¹⁰ *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* ili Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija utemeljena je 1919. godine kao Njemačka radnička partija. Ime u NSDAP promijenila je 24. veljače 1920.

Goebbelsu se žurilo. Želio ga je predstaviti na 10. Radijskoj izložbi koja je u kolovozu iste godine trebala biti održana u Berlinu. Prvih sto tisuća prijarnika već je bilo na tržištu kad je izložba otvorena.

“Što je tisak bio za 19., bit će radio za 20. stoljeće (...) Želimo radio koji dolazi narodu, radio koji radi za narod, posrednika između vlade i naroda, koji i izvan naših granica daje sliku našeg života i rada. (...) Ovogodišnja se Radijska izložba otvara u tom duhu. Temeljna je misao narodni prijarnik. Njegova niska cijena privući će mase u radijske slušatelje. (...) Tako ćemo zajedno ostvariti naše ciljeve. (...) Otvorit će (radio, op. a.) nove puteve ne samo u političkom životu Njemačke već u cijelom svijetu”,¹¹¹ rekao je Goebbels prilikom otvorenja. Imao je pravo. Nacisti su prvi put u radijskoj povijesti iskoristili sve mogućnosti koje radio pruža.

„Narodni prijarnik“ bio je golem uspjeh. Dotadašnjih 4,3 milijuna prijarnika, koliko ih je bilo uoči 1933. godine, povećano je do kraja 1934. na 8,2 milijuna. Početkom 1938. registrirano ih je čak 9,1 milijun, a ponuđen je i jeftiniji model po cijeni od 35 ondašnjih maraka. Početkom 1939. bilo je 10,8 milijuna, a 1941. Njemačka je imala 15 milijuna registriranih prijarnika, dosežući tako do gotovo 50 milijuna slušatelja (Bergmeier, Lotz, 1997:9). Narodni prijarnik bio je jedan od najuspješnijih proizvoda tog vremena.

Goebbels je 1936. godine, s oduševljenjem pisao o transformaciji radija u najoštrije propagandno oružje i vrhunsku političku silu. “Prije nacionalsocijalista njemački su radio vodili amateri...”, zaključio je. Kombinacija “bombardiranja uma” radijskim programom i stvarnih zračnih napada činila mu se nepobjedivom.

Odjel za radio bio je najveći odjel u Ministarstvu. Po važnosti nalazio se odmah iza Propagandnog odjela. Koordinirao je sadržaje, emitiranje i reemitiranje među 26 radijskih postaja na području Njemačke. Od toga je 13 radijskih postaja imalo regionalnu snagu, a ostale su bile lokalnih dometa. Najjači i najvažniji radio bio je Radio Berlin, a uskoro su lokalne radijske postaje postale njegovi svojevrzni “zvučnici”, odnosno reemitirale su u cijelosti njegov program. Iako se po sadržajima i glazbi nisu razlikovali od Radio Berlina, regionalne su radijske postaje ipak emitirale jedan dio vlastitog programa koji se, ako zatreba, smjesta prekidao i ustupao frekvenciju kakvom važnom i hitnom priopćenju s Radio Berlina.

Drugi, ali ne manje važan posao Odjela za radio bio je nadziranje i slušanje stranih radijskih programa kojeg je obavljao Servis za izviđanje (*Erkundungsdienst*). Budući da su mnogi stanovnici Njemačke potajice slušali strane programe, na svaku je informaciju koja bi mogla štetiti raspoloženju stanovnika i vojske trebalo pravodobno reagirati. Upravo su stoga dnevna izvješća servisa hitro dostavljana Goebbelsu i suradnicima kako bi na vrijeme smislili „odgovor“ i spriječili širenje glasina. Isti je servis opskrbljivao Goebbelsa vojnim, gospodarskim i političkim informacijama o neprijateljima.

Odjel za radio sustavno je rastao sve do 1945. kad je imao oko dvije tisuće zaposlenih, raspoređenih u 21 manjem odjelu. Bio je najveći u Ministarstvu, a nakon propagandnog i najvažniji (Bergemeier, Lotz, 1997: 9). Kako je glomazne sustave bilo teško kontrolirati, zastrašivanje se provodilo stalnim internim potragama za neistomišljenicima. Strah za posao ili život, vlastiti i svoje obitelji, bio je dio radne svakodnevnice.

¹¹¹ Goebbels, Joseph: Der Rundfunk als achte Großmacht, www.calvin.edu (preuzeto u lipnju 2008.).

Podjednako kao i u Americi, ljudi su se navikli na radio. Jednostavan i jeftin narodni prijammnik najbolje je primao njemačke radijske signale što, naravno, nije bilo slučajno. Međutim, stručniji i tehnički obrazovaniji ljudi znali su ih preurediti pa su mogli „hvataći“ i radijske signale izvan Njemačke. Takva „izdajnička“ aktivnost je u listopadu 1939. proglašena kaznenim djelom. Ubuduće su novi narodni prijammnici u prodaji imali na sebi zataknutu papirnatu obavijest ovog sadržaja: “Razmislite o sljedećem: slušanje stranih radiopostaja zločin je protiv nacionalne sigurnosti našeg naroda. Führer je naredio kažnjavanje sa zatvorom i prisilnim radom.”¹¹² Vlast je često podsjećala na tu zabranu, naglašavajući kako je slušanje stranih programa subverzivna djelatnost.

Rezultat prijetnji bio je naravno opet strah kojeg su nacionalsocijalisti tako uspješno uspjeli posijati među sunarodnjacima. Svatko, osim članova obavještajnih službi, tko je bio zatečen u slušanju stranih radijskih programa, likvidiran je po kratkom postupku. Uoči završetka rata, kad je bilo jasno da će Njemačka biti poražena, Njemački je radio i dalje objavljivao lažne izvještaje o vojnim uspjesima. Tako je dolazak saveznika u Njemačku za mnoge preplašene civile bio pravo iznenađenje!

Specifičnosti njemačke ratne radiofonije detaljnije su izložene u petom poglavlju knjige pod nazivom “Radio u Drugome svjetskom ratu”.

4.3. F. D. Roosevelt: Radijski predsjednik

Politička se uloga radija snažno afirmirala u Americi početkom tridesetih godina 20. stoljeća. Međutim, bila je drukčija od dosad spomenutih primjera. Njezin idejni tvorac bio je dugogodišnji američki predsjednik Franklin Roosevelt koji je prvi među suvremenicima uveo radijski medij u politiku, poštujući pri tomu pravila radiofoničnosti. Dao je izvrstan primjer svim drugim političarima te s razlogom stekao nadimak “radijski predsjednik”.

Roosevelt je četiri puta zaredom izabran za predsjednika (1933., 1937., 1941. i 1945.), a smrt ga je zatekla na početku četvrtog mandata, u travnju 1945. godine. Bila je to najduža predsjednička funkcija u američkoj povijesti, a ujedno i razlog zbog kojeg je ubuduće mandat predsjednika ograničen na dva uzastopna.

Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) potjecao je iz ugledne i dobrostojeće newyorške obitelji. Školovao se na Harvardu i 1911. godine postao predstavnik Demokratske stranke u državi New York. Nakon mornaričke karijere stranka ga je u predsjedničkoj kampanji 1920. godine, nominirala za mjesto potpredsjednika (James M. Cox bio je nominiran za predsjednika). Međutim, američkim je predsjednikom postao republikanac Warren Harding pa su Rooseveltove političke ambicije morale još malo pričekati. Međutim, nedugo nakon spomenutih izbora dijagnosticirana mu je teška bolest¹¹³ koja je rezultirala paralizom nogu. U

¹¹² Aylett, Glenn: Hitler's Radio (*Das Abhören Ausländischer Sender ist eine Verbrechen gegen die nationale Sicherheit Volkes. Es wird auf Befehl des Führers mit schweren Zuchthausstrafen geahndet.*), www.radiodiffusion.org (preuzeto u lipnju 2008.).

¹¹³ Smatra se da je Roosevelt bolovao od poliomijelitisa ili dječje paralize, ali novija istraživanja govore da je bila riječ o Guillain-Barréovu sindromu. Bolest karakterizira prvo slabost u donjim ekstremitetima (tzv. gumene noge), a potom se najčešće širi dalje. Posljedično uzrokuje paralizu, pa i smrt.

dobi od 39 godina, perspektivni je političar postao invalid i činilo se da je politička karijera zauvijek gotova.

Sljedećih se godina posvetio rehabilitaciji, ni sam ne vjerujući u mogućnost ponovne političke aktivnosti. Međutim, 1929. godine popustio je nagovaranjima obitelji i bliskih prijatelja. Usprkos invalidnosti, bio je stabilna zdravlja pa se upustio u kampanju za upražnjeno mjesto newyorškoga guvernera. Pobjeda mu je donijela mandat od 1929. do 1933. godine, tijekom kojeg se sustavno počeo oslanjati na radijski medij.

Bilo je to vrijeme pune radijske afirmacije iako medij još nije bio prepoznat kao politički utjecajna društvena snaga. Međutim, za Roosevelta bio je jednostavno – idealan! Nastupi u studiju pružali su mu zaštitu od znatiželjnih pogleda, sigurnost zbog eventualne nepretnosti u hodanju (pomoću proteza), a ugodan glas, dikcija i neformalnost u interpretaciji donijeli su mu ogromnu popularnost.

Već u ožujku 1929. prvi je put govorio na WGY-ju,¹¹⁴ što su prenosile sve postaje povezane u ondašnju NBC-ovu mrežu. Tema govora bio je oporavak poljoprivrede u toj državi. Jednostavnim uvodnom najavom, netipičnom za politički govor, privukao je željenu pozornost. “Ako samo na trenutak zastanete...”, bile su uvodne riječi prijateljski intoniranog političkog govora čime je najavljen radikalna zaokret u dotadašnjoj političkoj komunikaciji. Ležeran i osoban ton najavio je format kojeg je FDR, u vrijeme kad je postao američkim predsjednikom, počeo stalno koristiti.

Tijekom senatorskog mandata zabilježeno je 39 Rooseveltovih radijskih nastupa koji su predstavljali dragocjeno iskustvo u budućim političkim planovima. Naučio je obratiti pozornost na dužinu govora, poštovati radijske rasporede i planove emitiranja, paziti na eventualnu konkurenciju u eteru (popularne programe s istim vremenom emitiranja) i koristiti se riječima koje su svi mogli razumjeti. Tijekom svakoga govora tražio je povratnu informaciju, pismo koje je trebalo “odgovoriti” na njegov nastup, prokomentirati glavnu temu i iznijeti mišljenje slušatelja. Bio je to još jedan u nizu novih standarda javne komunikacije koja je upravo zbog povratne informacije (*feedbacka*) prvi put ostvarila dvosmjernost.

Pisma je pažljivo pregledavala posebna služba sa zadaćom odgovaranja, ali i bilježenja dojmova o Rooseveltovim nastupima. Bila su to prva “istraživanja” radijske publike, a saznanja su korištena za planiranje sljedećih nastupa. Upravo se prema pismima mogla odrediti publika koja ih sluša, a čiji su pisani komentari otkrivali probleme koji ih muče. Skupljajući dragocjene informacije o glasačima i odgovarajući na njih u sljedećem radijskom istupu, FDR je uspijevaostvariti ključni preduvjet kvalitetne komunikacije – koherentnost. Inzistirajući na daljnjem “dopisivanju”, ostavljao je dojam vođe kojem je stalo do mišljenja tzv. malog čovjeka, što je bio izvrstan uvod za sljedeći korak: kreiranje osjećaja pripadnosti i zajedništva. Isti je pristup interpersonalne komunikacije s odgodom primijenio i poslije na predsjedničkoj razini. Bila je to, kako bilježe brojni novinarski i povijesni izvori, Rooseveltova “čarolija” ili, prema Ryfeu (1999:89), komunikacija između “prijateljskih susjeda” (engl. *friend-next-door*).

Krajem senatorskog mandata Rooseveltove su teme postajale sve šire. Umjesto lokalnih, kojima se bavio protekle tri godine, okretao se nacionalnom programu oporavka zemlje. Bilo je očito kako planira iskorak u više razine političke vlasti. Bilo je to vrlo ambiciozno jer je Amerika ušla u razdoblje teške gospodarske krize u kojoj je svaki četvrti Amerikanac bio

¹¹⁴ WGY je bio najstarija radijska postaja u New Yorku i ponos kompanije General Electric. Bio je moderan i tehnološki napredan, sklon brojnim inovacijama.

nezaposlen. Više od deset tisuća banaka bilo je zatvoreno i uštedevine su jednostavno nestale. Tisuće su ljudi ostale bez domova, ulice su preplavili prosjaci i redovi pred javnim kuhinjama. Osim toga nezapamćena je suša poharala polja pšenice i kukuruza. U takvoj je situaciji, osim hitnih i konkretnih reformi, ljude ponajprije trebalo pridobiti za političke zaokrete i politiku “novog ugovora” (engl. *New Deal*) te im uliti vjeru kako Roosevelt zna i može izvući zemlju iz krize. Bila je to opet potpuno nova uloga radijskog medija. Radio se pojavio kao ključni komunikacijski kanal za krizne situacije.

Uspio je u svojim planovima i 1933. osvojio prvi predsjednički mandat. Nastavio je s radijskom nastupima, opravdano stječući naslov “radijskog predsjednika”. Suradnja s radijskim mrežama omogućila mu je istovremeni pristup najširem političkom forumu koji se u to vrijeme uopće mogao ostvariti jer je radio 1933. mogao dosegnuti čak 56 posto ukupnoga američkog stanovništva. Za svega tri godine, doseg je povećan na 73 posto (Jackaway, 1995:136). Radio je postao sastavnim dijelom života prosječnog Amerikanca, moćna navika koja se konzumirala čitavog dana i večeri, izvor zabave i informacija. S radijem, u američke je domove, ušao i FDR.

Radijskim je nastupima uspijevaao ostvariti nekoliko važnih ciljeva: (a) neutralizirati napade iz neprijateljski raspoloženog tiska, (b) prikriti vlastitu bolest, (c) dosegnuti auditorij u najzabačenijim dijelovima Amerike i pri tomu (d) besplatno ga informirati o novim gospodarskim planovima i političkim odlukama. Iako su u cijelosti logični, ovim je razlozima potrebno detaljnije objašnjenje.

Veći dio vlasnika utjecajnih dnevnika i tjednika nisu simpatizirali Roosevelta niti podržavali *New Deal*. Pritajeno neprijateljstvo postajalo je sve otvorenije, a kritike sve oštrije. Roosevelt nije mogao intervenirati u tisak, ali je mogao uzvratiti na napade preko radija. Radio je bio brži i mogao je hitro reagirati. Osim toga Rooseveltu su odgovarali nastupi uživo jer je imao potpunu kontrolu nad sadržajem. Tisak je ipak podlijegao naknadnim uredničkim intervencijama, makar samo u naslove i fotografije, kojima se sadržaju mogla dati potpuno drukčija poruka. Sad već bogatog političkog iskustva, Roosevelt je znao kako iskoristiti pravu prirodu radija. Lako je za pretpostaviti da je i on sam, u vrijeme suočavanja s vlastitom bolešću, bio redoviti i pažljiv slušatelj koji je lako zapažao pogreške u sadržajima ili govorima.

Drugi važan razlog bilo je njegovo zdravlje. Katkad je mogao učiniti korak ili dva uz pomoć supruge ili prijatelja, nogu učvršćenih u bolnim metalnim protezama. Međutim, invalidska su kolica bila neizbježna. Vječito se bojeći pada u javnosti i posljedično fotografija koje bi svjedočile o njegovom stanju, Rooseveltu je odgovarao medij koji je uspješno skrivao njegov nestabilan hod, kolica ili štap. U vrijeme kad je zemlja bila u dubokoj gospodarskoj krizi, invalidnost nije bila dobra osnova za povjerenje u vođu i njegov *new deal*.

Radio mu je savršeno odgovarao i zbog izrazito ugodnog glasa¹¹⁵, lakog za slušanje. Govorio je univerzalnim „američkim jezikom“ bez naglaska koji bi svjedočio o njegovu podrijetlu. Svjesno i mudro ukidao je jezične različitosti, a vježbanjem interpretacije izbjegavao je banalne pogreške poput nakašljavanja ili “pročišćavanja grla” kojima bi mogao narušiti vjerodostojnost kriznog vođe.

Poruke poslane eterom dopirale su do najudaljenijih mjesta, čak i onih kamo tisak uopće nije stizao. Izrečene jasno i razgovjetno, bile su dostupne svim ljudima bez obzira na razinu

¹¹⁵ Zvuk glasa sadrži opću ljudsku i osobnu sliku, u koju je prirodno ukodirana naša anatomija, senzualnost i temperament. Na temelju glasa može se stvoriti i slika o inteligenciji, stupnju naobrazbe, vrsti zanimanja, mjestu življenja, pripadnosti određenom društvenom sloju i sl. (Škarić, 2000:147-149).

obrazovanja, a posredovane samo glasom bile su dostupne i nepismenom stanovništvu. Popularnost radijskog medija, ali i ozbiljnost gospodarske situacije nije ostavljala prostora dvojabama o slušanosti predsjedničkih nastupa.

Zadnji, ali ne i nevažan razlog, bila je besplatnost radijskih programa. U Americi pretplata nikad nije postojala, a novine su ipak nešto koštale. Čak i najmanji iznos bio je u doba „Velike depresije“ neprihvatljiv izdatak većini stanovnika.

Zašto su radijske mreže bile tako sklone Rooseveltu? Popularnost i slušanost radija nije više bila upitna, a politički sadržaji zasigurno nisu bili ključ tog uspjeha, čak i kad je u pitanju sam predsjednik. Naravno, objašnjenje je ležalo u novom administrativnom položaju američke radiodifuzije. Roosevelt je temeljem svojih predsjedničkih ovlasti 26. veljače 1934. godine, uputio Kongresu prijedlog za osnivanje jednog novog tijela pod nazivom Savezna komisija za komunikacije (*Federal Communications Commission* ili *FCC*). Komisija je trebala imati potpun nadzor nad radom svih postojećih radijskih kompanija u Americi te izravno odlučivati o novim.

Tako je i bilo. U lipnju 1934. usvojen je novi zakon (*Communications Act*) kojim je utemeljena Savezna komisija za komunikacije, a dotadašnja Savezna radijska komisija (FCR) prestala je s radom. FCC je sastavljen od sedam servisa, među kojima se nalazio i medijski (engl. *Media Bureau*) koji je, naravno, regulirao i rad radija. Odlučivao je o dobivanju, produženju ili oduzimanju dozvola za emitiranje. Naravno, sve direktore svih servisa imenovao je američki predsjednik odnosno FDR.

Savezna je komisija postala najmoćnije kontrolno tijelo američkih medija s širokim rasponom nadležnosti, svojevrsni “prometni policajac” za nadzor radiodifuzije (Aylesworth,¹¹⁶ 1935:114-118). Roosevelt je bio njezin glavni kreator i nadzornik, što su itekako dobro znali vlasnici svih radija u zemlji. Svaki kritički ton mogao je imati vrlo neugodne posljedice. Radijski novinari koji bi se usudili kritizirati predsjednika ili poteze njegove vlade, mogli su lako i brzo dobiti iznenadne otkaze uz lošu “preporuku” za svako daljnje zaposlenje na radijskim mrežama (Brown, 1998:15).

Zašto je Roosevelt tako “pokorio” radijski medij? Zašto mu je trebalo zastrašivanje kad je ionako imao otvoren pristup mrežama? Objašnjenje nalazim u izraženom oprezu prema svim postojećim medijima koji su se, redom, nalazili u privatnim rukama. Država je imala utjecaj, ali ne i vlasnička (pa tako i uređivačka) prava. Opres je samo bio rezultat uvažavanja vlasničke nezavisnosti odnosno osiguranje od mogućeg neposluha, pa i eventualnog udruživanja radija s tiskom, što *New Deal* ne bi izdržao. Plan gospodarskog oporavka trebao je široku i snažnu komunikacijsku platformu bez kritičkih tonova i osobito naglašenog optimizma. Radijski stav prema *New Dealu* morao je biti afirmativan jer tisak nije bio raspoložen za hvalospjeve.

FDR se radiju itekako i odužio. Upravo svojim nastupima promovirao ga je u relevantan politički i društveni faktor, a načinom nastupanja pred mikrofonom postavio visoke standarde moderne političke komunikacije. Posebnu važnost imali su “razgovori uz kamin” (engl. *fireside chats*¹¹⁷), serijal od 27 tematskih Rooseveltovih radijskih govora. Prvi takav nastup bio je 12. ožujka 1933., a zadnji 12. lipnja 1944. godine. Naziv *fireside chats* nastao je naknadno, na prijedlog CBS-ova direktora u Washingtonu i precizno je ocrtao upravo ono što je i bio Rooseveltov plan: kreiranje opuštene kućne atmosfere i povjerljivog prijateljskog razgovora.

¹¹⁶ Merlin Hall Aylesworth (1886. – 1952.) bio je prvi predsjednik NBC-ove mreže.

¹¹⁷ “Chat” je izraz za neformalni i opuštenu razgovor, više brbljanje i čavrljanje.

Govori su mu bili precizno pisani, oslonjeni na jednostavne i svakodnevne riječi, bez “kompliciranih” ili teških izraza. Bila je to osmišljena simplifikacija koja je trebala rezultirati visokim stupnjem razumijevanja poruka koje je kanio poslati. Nije to bio nimalo jednostavan zadatak, osobito kad su u pitanju bile teme iz gospodarstva ili financija. Kako bi ih protumačio, često se služio sportskom terminologijom koja je ljudima bila bliska i razumljiva. Odabrao je bejzbol i njegova pravila, pa su poznate “slike s terena” temu činile jednostavnom i lakom za praćenje na radiju.

Uspjeh te komunikacijske tehnike vidljiv je i kroz daljnje korištenje sličnih obrazaca. Svakovršni anegdotalni pristupi korišteni su uvijek kad je temi trebalo dati dinamiku i zanimljivost, ali i ublažiti težinu poruke koja je prethodila ili slijedila. Ne manje važna bila je i lakoća kojom su slušatelji mogli zapamtiti “sličicu” ili “priču” te je potom prepričati ili koristiti u vlastitim raspravama.

Rooseveltova se komunikacijska vještina ovdje nije iscrpila. Naprotiv. Umjesto dotad uobičajenih radijskih nastupa drugih političara, pri čemu su političke poruke uvijek bile izrečene na distanciran, naredbodavan ili euforičan način, Roosevelt je odavao dojam topla i iskrena čovjeka. Koristio se zamjenicama “ti” i “mi” umjesto “vi” ili “oni”, čime je neizravno poručio kako se bez obzira na svoj visoki status ne kani izdvajati, a kamoli udaljiti. Opet je na djelu bila ideja zajedništva, osobito u teškim trenucima. Stjecao se dojam kako raspolaže s dubokim razumijevanjem za svakog od svojih slušatelja i sve njihove probleme. Njegovo je zdravstveno stanje zasigurno razvilo empatiju prema tuđim problemima i patnjama. Detalji iz biografije ukazuju da je Roosevelt rano shvatio važnost sućuti, ali i podrške u kriznim situacijama. Sam je bio dio populacije koja je, ne svojom krivnjom, zbog invalidnosti zapravo bila isključena i omalovažena u svakodnevnom životu.

Ovaj je pristup rezultirao tisućama pisama kojima bi slušatelji nakon svakog Rooseveltova govora zasuli Bijelu kuću. Najčešće su mu zahvaljivali „na dolasku u njihov dom“ i osjećaju da se obraća upravo njima.¹¹⁸ Bila je to potvrda ispravnosti novog modela političke komunikacije. I danas se osobito u filmovima čija je radnja smještena u to vrijeme, može čuti komentar kako Amerikanci nijednog predsjednika nisu tako dobro „poznavali“ kao Roosevelta.

Rad na tekstovima bio je plod zajedničkog truda Roosevelta i njegovih najbližih suradnika, a pojedine su teme prolazile i superviziju stručnjaka, specijalista za pojedina područja. FDR je bio poznat po detaljnim provjerama svakog teksta i čestim preinakama. Svaki je govor danima dotjerivao, pažljivo provjeravajući rečenice kako bi na vrijeme uočio kakvu pogrešku ili nejasnoću.

Možemo pretpostaviti da se s jednakom pažnjom bavio i vježbama čitanja odnosno interpretacije sadržaja. Mnoge je govore naučio i napamet kako bi u izravnom obraćanju ostvario uvjerljivost koji imaju samo govornici koji govore “iz glave”. Ovisno o cilju koji je nastupom želio postignuti, mijenjao je ton čitanja. Pojedini su odlomci čitani čvrstim i uvjerljivim tonom s jasno izraženim predsjedničkim autoritetom, a katkad su bili znatno mekši, gotovo brižni pa i očinski. Dojmljiva sposobnost interpretacije i preobražaja, od vođe do oca i prijatelja, ukazuju na glumački talent. Prema Škariću (2000: 56), dobra je interpretacija plod neskrivenog odnosa čitača prema tekstu, pri čemu se ne skriva emotivnost koja se produbljuje

¹¹⁸ Mankowski, Jose: The 70th Anniversary of FDR's Fireside Chats, www.museum.tv (preuzeto u listopadu 2008.)

mimikom, gestama, stankama, tempom, intonacijama itd. Riječ je o žarkoj potrebi da se slušateljima protumači tekst, i to na način osobnog sudjelovanja.

Većina *fireside chats* nastupa nosila je uvijek samo jednu osnovnu poruku koja je bila u izravnoj vezi s aktualnom situacijom odnosno glavnim razlogom za radijski nastup. Većina tih osnovnih poruka sadržana je u naslovima Rooseveltovih govora (O bankama, Skladište demokracije itd.), a koje je danas u cijelosti moguće naći na internetu.

Datumi emitiranja “razgovora uz kamin” određivani su u skladu s političkim ciljevima, najčešće uoči važnih prijedloga upućenih u Kongres. Nakon još jednog uspješnog radijskog govora Roosevelt bi s pravom očekivao široku podršku javnosti, a posljedično i podršku Kongresa. Budući da u govorima nije postojao unaprijed dogovoreni ritam niti kontinuitet, najširi mogući auditorij osiguravao se najavama koje su emitirane danima unaprijed.

Podjednako pažljivo planirani su i „tehnički“ elementi. Najboljim je danom ocijenjena nedjelja navečer, u 22.00 sati. To je dan kad su ljudi odmorni i najčešće dobre volje. Svi “razgovori uz kamin” počinjali su u isto vrijeme, isplanirani tako da bi odgovarali slušateljima na objema američkim obalama. Uvažavajući vremensku razliku, vrijeme nije bio prekasno za istočnu obalu, a na zapadnoj se uklapalo u vrijeme završene večere kad su ljudi odmarali i slušali radio. Iako je katkad umjesto nedjelje bio ponedjeljak ili utorak, Roosevelt nikad nije držao govore petkom i subotom. Prihvaćajući sugestije stručnjaka, nijedan govor nije bio duži od 20 niti kraći od deset minuta.

Radijske su mreže spremno odgovarale na predsjednikove želje. Rooseveltovi su nastupi uvijek imali prioritet ne samo zbog predsjedničkog statusa već i stoga što su, profesionalno gledano, bili atraktivan i slušan radijski sadržaj. Većina ih je, osobito u razdoblju od 1936. do 1941. godine, bila u izravnom prijenosu na više od 600 radijskih postaja koje su “pokrivale” oko 73 posto ukupne američke populacije.

Zatečeni uspjehom na radiju, republikanci su pokušali smisliti odgovor. U listopadu 1935. godine, senator republikanac Arthur Vandenburg osmislio je emisiju nazvanu “Tajanstveni razgovori uz kamin”. Emisija je bila zamišljena kao rasprava između njega i Roosevelta, u kojoj je on postavljao pitanja, a Roosevelt “odgovarao” sa snimke nekog od svojih govora. Emisija je, u svim aspektima, kršila niz radijskih, a i etičkih pravila, pa je ubrzo uklonjena iz programa CBS-a. Mreža je potom odbila svaku daljnju suradnju s republikancima.

Odluka je izazvala burne reakcije i intenzivirala optužbe o Rooseveltovoj monopolizaciji radijskog medija. Pravna osnova za napade nađena je u odredbi 315., novog Zakona o komunikacijama iz 1934. godine, koja je nalažala jednake uvjete za sve kandidate za javne poslove. Rasprave o jednakim uvjetima i eventualnim uredničkim zahvatima u promidžbene poruke trajale su mjesecima. Na kraju su obje mreže, CBS i NBC, dijelom popustile, a republikanci se “vratili” u program s nekim drugim sadržajima.

Dana 29. prosinca 1940., kad je Europa već bila u ratu, Roosevelt je održao jedan od svojih najpoznatijih radijskih govora u *fireside* serijalu. Govor je postao poznat pod nazivom “Skladište demokracije” (*We must be the great arsenal of democracy...*). Amerika tad još nije bila u ratnom sukobu niti je postojalo raspoloženje za ulazak u rat. Međutim, Rooseveltovo upozorenje kako Amerika nema pravo na defetizam (*We have no excuse for defeatism...*) bile su i te kako znakovite. Godinu dana poslije, 7. prosinca 1941. godine, japanski su avioni bombardirali američku luku na Havajima, Pearl Harbur. Sutradan je Amerika objavila svoj

ulazak u Drugi svjetski rat. U to je vrijeme gotovo 90 posto američkih kućanstava imalo radijski prijamnik.

Roosevelt je zadnji *fireside chat* održao u lipnju 1944., a potom je u travnju 1945. godine preminuo.

Poglavlje o “radijskom predsjedniku” ograničila sam samo na njegovu komunikaciju preko radija u vrijeme kad su mu trajali mandati. Političke sam kampanje izdvojila zbog njihove specifičnosti, ali i zanimljivosti kojom su vođene jer toga u Europi nije bilo. Roosevelt je prvi koji je pokazao kako za sudjelovanje na radiju nije dovoljan samo novac kojim bi to vrijeme bilo plaćeno već i druge brojne vještine. Postavio je visoke komunikacijske standarde koje je i danas teško slijediti pa brojni političari u radijskim nastupima i dalje djeluju blijedo i neuvjerljivo.

4.3.1. Radijske kampanje

Prema Brownu (1998:27), Woodrow Wilson (predsjednik od 1913. do 1921.) prvi je dobio priliku govoriti na radiju 1920. godine, ali njegova je poruka bila vrlo kratka, a interpretacija blijeda. Inauguracijski govor Warrena Hardinga (predsjednik od 1921. do 1923.), zahvaljujući sustavu telefonskih dalekovoda, mogao se čuti od obale do obale. Međutim, bilo je prerano govoriti o nekom većem medijskom političkom utjecaju. Radio je tek bio u fazi afirmacije, s nedovoljno kvalitetnim zvukom i čestim interferencijama. Kad je Harding naglo preminuo u kolovozu 1923., predsjednik je do kraja tekućeg mandata postao Calvin Coolidge. Ni on nije bio zainteresiran za radio, što se vidjelo po rijetkim radijskim nastupima. Shvaćao ih je kao neugodnu obvezu i bio na glasu kao osoba koja nije pretjerano razgovorljiva.¹¹⁹ Međutim, komuniciranje s novinarima iz tiska shvatio je kao profesionalnu obvezu i razgovarao je s njima više nego ijedan predsjednik do tada.

Kampanja 1924. bila je, prema Craigu (2000:143), tranzicijska. Tih je godina još trajala faza radijskog bezakonja u kojoj je eter postao mjesto tehničkog obračunavanja s konkurencijom. Jači su odašiljači nadjačavali male i nadmudrivanje je trajalo do stupanja na snagu *Radio Acta*. Zakon je počeo uvoditi red u američku radiofoniju, pa je i kampanja 1928. bila neusporedivo konkretnija u pristupu mediju, iako je radio tih godina već bio u fazi zaglušujućeg reklamiranja svega i svačega. Obojica kandidata, demokrat Alfred (Al) Smith i republikanac Herbert Clark Hoover, bili su iskusni radijski ljudi. Smith, dotadašnji senator države New York, bio je odličan i prijateljski raspoložen govornik, koji je tijekom senatorskog mandata često koristio radio. Hoover je bio ugledan radijski reformator i inicijator uvođenja reda, ali spor i distanciran govornik. Republikanci su tijekom kampanje na radijsko oglašavanje potrošili oko 9% (od ukupnih 3,9 milijuna dolara), a demokrati oko 17,5% (od raspoloživih 3,4, milijuna). U konačnici, obje su stranke na reklamiranje na radiju 1928. potrošile oko milijun dolara (Craig, 2000:147-148).

Ova je kampanja donijela pomake u političkom komuniciranju. Umjesto skupog vremena na nekoj od mreža republikanci su zakupili vrijeme na manjim radijskim postajama, izvan mrežnih sustava. Političke su poruke u trajanju od 5 do 10 minuta čitane u isto vrijeme na gotovo stotinjak lokalnih postaja u 28 država, počevši od 26. rujna do izbornog dana.

¹¹⁹ Navodno je Calvin Coolidge toliko nerado govorio da su ga nazivali “president of a few words”.

Strategija je bila nova i očekivalo se da bi mogla ostvariti učinak mrežnog emitiranja, ali za znatno manje novca. Naime, sat vremena na mrežama mogao je koštati i desetak tisuća dolara.

Demokrati su kampanju temeljili na polusatnim emisijama kombiniranog sadržaja. Političari su nastupali uz glazbene, filmske i kazališne zvijezde. Jedino su govori predsjedničkoga kandidata i njegova zamjenika dobili samostalan, jednosatni radijski nastup.

Iskorak je predstavljala nova kratka radijska forma, nazvana *spot* (mrlja, točka), koju su počele koristiti obje stranke. Riječ je bila o kratkim političkim porukama koje su uz glazbu čitane u programu. Novost su predstavljali i programski sadržaji ciljano namijenjeni ženskoj populaciji jer je znatan dio novca usmjeren u dotad ne osobito atraktivan, jutarnji program. Naime, 1920. završena je dugogodišnja bitka za ženska glasačka prava u svim američkim državama i žene su postale važan dio izbornog tijela.

Ključni za radijske nastupe bili su glasovni i interpretativni potencijali što je mnogim stranačkim prvacima predstavljalo značajan problem. Radio je bio neusporedivo zahtjevniji i „teži“ medij od tiska. Moralo se voditi računa o tekstu, izboru riječi, dužini rečenica, a osobito o trajanju. Čitanje se lako moglo pretvoriti u dosadan monolog, naporan za slušanje. Interpretacija je zahtijevala glumačke vještine koje mnogi nisu imali ili ih jednostavno nisu znali koristiti. Izoliranost radijskog studija također je mnogima predstavljala ozbiljan problem. Tišina i osamljenost (bez publike) znala je demotivirati čak i dobre govornike. Međutim, unatoč zahtjevnosti nastupa sazrijevalo je mišljenje kako je radio isplativa investicija jer je imao neusporedivo veći doseg od tiska, mogli su ga pratiti i nepismeni ljudi, a bio je i besplatan.

Novi američki predsjednik u razdoblju od 1929. do 1933. godine, postao je Herbert Hoover. Međutim, unatoč radu sa stručnjacima i dalje je govorio presporo pa i dosadno, a zbog korištenja suhoparnih podataka i brojki bio je naporan za slušanje. Odnosi s medijima općenito mu nisu bili jača strana, a radijske je novinare i reportere često neprikladno i prijezirno tretirao. Izjednačavao je kvantitetu radijskih nastupa s kvalitetom i često je bez ikakve pripreme, koristeći predsjednički autoritet, „upadao“ u eter i govorio „iz glave“. Takvo je ponašanje smetalo svima. Rušilo je programske sheme, ljutilo oglašivače, a ako je na programu trebala biti kakva popularna emisija, razljutili bi se i slušatelji.

William S. Paley, direktor mreže CBS-a, pokušao je doskočiti tim Hooverovim, za radio pogubnim navikama. Ponudio mu je stalne termine i to u emitiranju izravno iz Bijeke kuće. Bio je to mudar prijedlog koji bi, da je bio prihvaćen, definirao konkretnu satnicu Hooverovih nastupa što je bilo osobito važno za radijski raspored emisija. Međutim, Hoover je odbio prijedlog podjednako kao što je odbio i ponude za serijal obrazovno-edukativnog sadržaja, u kojima je trebao biti predstavljen vladin način rada. Radijske su se mreže „riješile“ Hoovera tek zahvaljujući eskalaciji gospodarske krize kad zbog prezauzetosti više nije imao vremena „upadati“ u programe.

Ulaskom u predsjedničku kampanju 1932. demokrat Roosevelt postavio je jasan akcijski plan: radio će biti njegov primarni komunikacijski kanal s glasačima! Drugim riječima, većina novca potrošit će se na oglašavanje na radijima i radijskim mrežama. Medij je u međuvremenu već počeo osjećati posljedice gospodarske krize pa mu je takva odluka bila i te kako dobrodošla.

Rezultat je bila jedna od najuspješnijih kampanja u povijesti. Tehnički je bila skuplja od one 1928. jer je i radijsko vrijeme u međuvremenu poskupilo. Sat vremena na CBS-ovoj mreži

(sad je okupljala 82 radijske postaje) stajao je 17.000 dolara, a NBC je bio još skuplji, sat je stajao 18.000 dolara. Demokrati su potrošili oko 2,2 milijuna (oko 18%), a Republikanci oko 2,9 milijuna dolara (oko 20%) (Craig, 2000:152).

Kampanja se nije znatnije razlikovala u sadržajima niti je iznjedrila neku revolucionarnu radijsku formu. Radijski je *prime-time* i dalje bila večer, a jutarnji su politički sadržaji opet bili usmjereni ženskoj populaciji, "pojačani" govorima poznatih žena, članicama demokratske stranke. Glazbeni motiv kampanje činila je optimistična pjesma "Happy Days Are Here Again", inače hit iz mjuzikla "Chasing Rainbows". Bio je to početak kreiranja političkih *audio-imagea* koji su se, sljedećih godina, pokazali jednim od ključnih elemenata svake uspješne kampanje¹²⁰. Suočeni s gospodarskom krizom, besparicom i nezaposlenošću demokrati su odabrali ozračje optimizma i obećanja bolje budućnosti, za čiju su realizaciju ponudili politiku *New Deal*a. Ništa nije bilo slučajno jer su istraživanja pokazala kako je za promidžbu te godine bolje izabrati pjesmu koja odvlači misli od problema nego fokusira na njih (Larson, 2009:7). Ista pjesma obilježila je i sve sljedeće Rooseveltove kampanje te postala izravna asocijacija na ličnost FDR-a.

Roosevelt je u cijelosti iskoristio svoje znanje o radiju. Već i same spikerske najave njegovih predizbornih govora "Čujemo se od obale do obale..." izazivale su kod slušatelja osjećaj pripadnosti nekoj velikoj obitelji, a uvodne riječi "Moji prijatelji..." (čime je FDR najčešće počinjao) upotpunjavale su dojam zajedništva i ublažavale višegodišnji osjećaj nesigurnosti (Cantril, Willard, 1935:21). Ljudi su mu vjerovali i uvjerljivo je pobijedio¹²¹. Počela je era „radijskog predsjednika“.

Sljedeća predsjednička kampanja 1936. godine, natjerala je i republikance na svladavanje radijskih vještina. U zemlji koja je već bila naviknuta na ugodan FDR-ov glas te rječit pa i karizmatičan nastup, bilo je vrlo teško voditi suprostavljenu radijsku kampanju.

Radijski nastupi republikanca Alfreda Landona bili su blijedi i neuvjerljivi. Međutim, ta kampanja nije bila osobito ugodna ni za Roosevelta. Unatoč brojnim hitnim mjerama, zemlja je i dalje bila u krizi. Umjesto svoje uobičajene vizionarske retorike, FDR je bio prisiljen tražiti od glasača priliku za još jedan mandat kako bi dovršio započeti posao.

Naravno, opet se oslonio na bogato radijsko iskustvo. Nikad nije remetio raspored emitiranja popularnih radijskih zabavnih-programa, a kamoli ih "uklanjao" iz uobičajenih termina ili kratio zbog svojeg nastupa. Podjednako tako vodio je računa da se ne preklapa s najpopularnijim emisijama kako ne bi došlo do podijeljenosti auditorija. Prepoznao je i važnost zadnjeg obraćanja biračima. Dana 2. studenog 1936. republikanci su platili veće iznose za svoje večernje nastupe. Međutim, Roosevelt je zauzeo zadnji termin od 23.00 sata do ponoći. Ponovno je pobijedio i ostvario pravo na još jedan predsjednički mandat.

Mnogi su političari nakon 1937. godine odlučili slijediti njegov primjer i počelo je vrijeme zrele radijske političke retorike. Ovisno o financijskim, ali i govorničkim mogućnostima, mnogi su se okrenuli već postojećim popularnim, najčešće glazbenim emisijama. Uz glazbu su plasirane kratke političke poruke, rađene prema uzoru na radijske reklame. Jedan od najuspješnijih učenika "radijskog predsjednika" bio je Fiorello Henry La

¹²⁰ Prva predsjednička kampanja Ike Eisenhowera (predsjednik od 1953. do 1961.) oslanjala se na pjesmu "I Like Ike", adaptaciju poznatoga broadwayskog hita iz 1950. godine "Call Me Madam". Slično je bilo i u kampanji 1960. kad su i Nixon i Kennedy izabrali hitove iz mjuzikala.

¹²¹ Inauguracijski govor od 4. ožujka 1933. donio je i poznatu sintagmu "Trebamo strahovati samo od straha" (*the only thing we have to fear is fear itself*).

Guardia, dugogodišnji newyorški gradonačelnik. Talentirani je govornik, unatoč recesiji i gangsterskoj atmosferi New Yorka, vodio grad više od deset godina (od 1934. do 1945.), pri čemu se kvalitetno koristio radijskim medijem.

Iako su se već javljale naznake kako se može govoriti i o trećoj kandidaturi, Roosevelt se nije izjašnjavao, pa su ga mnoge političke karikature prikazivale kao egipatsku sfinju koja se samo tajanstveno smješka. Republikanci su ga sustavno napadali tvrdeći da nije pripremio obranu zemlje. Naime, u srpnju 1940. godine počeli su sustavni napadi njemačkog zrakoplovstva (operacija "Morski lav") u kojoj je "Luftwaffe" trebao oslabiti RAF-ove snage (Britansko ratno zrakoplovstvo) i osigurati plovidbu njemačkim brodovima. Planirala se invazija na Britaniju i blic-prolaz do Londona, s nekoliko različitih strana.

U takvom se ozračju u Americi održavala Konvencija demokrata. Odluku o ponovnoj (trećoj) kandidaturi za predsjednika zemlje Roosevelt je (naizgled) prepustio stranci. Naime, davno je George Washington na kraju drugog mandata objavio kako neće i ne želi koristiti treći. Odluka je postala nepisano pravilo za sve sljedeće predsjednike. Pa ipak, izbor novog predsjednika padao je točno u vrijeme već ozbiljnoga ratnog sukoba u Europi gdje su mnoge oči bile uprte u Ameriku unatoč njezinu službenom neutralnom statusu.

Momentom objave ponovne Rooseveltove kandidature javnost se podijelila u raspravama o prednostima i nedostacima takvog postupka. Kontinuitet, rezultati i neposredna ratna opasnost bili su na jednoj, a kršenje tradicije i upitnost „dobročudnog diktatora“ na drugoj strani vage. Uoči nominacije, kao da popušta prijateljskom nagovaranju, Roosevelt je uputio poruku kako mu "savjest ne dopušta okretanje leđa pozivu!". Govor kojim je prihvatio kandidaturu održala je umjesto njega njegova supruga Eleanor, naglašavajući kako ta nominacija nije "obična nominacija u obično vrijeme", već puno više od toga.

Republikanski je kandidat u toj kampanji bio Wendell Lewis Willkie, nepoznat široj javnosti i bez osobita političkog iskustva. Iskoristio je podršku lokalnih ogranaka stranke i "zgrabio" nominaciju ispred nosa svih drugih stranačkih lidera. Kampanju je počeo energično i poletno, putujući vlakom po Americi, govoreći u svim prigodama i u svim gradovima kamo je dospio. U cilju čim brže popularizacije odlučio se pojavljivati u nekim od najslušanijih radijskih zabavnih programa kao što su bili kvizovi znanja i razne panel-rasprave. Brown (1998: 39) piše kako je bilo „potpuno jasno da će izbori 1940. godine ovisiti o efikasnoj radijskoj kampanji. Nikada radijski rasporedi nisu bili toliko zauzeti i unaprijed rasprodani. Programi su se oslanjali na gotovo 500 postaja i stizali do više od sto milijuna slušatelja. Više od 75% ukupnog stanovništva raspolagalo je vlastitim prijarnikom, od čega je više od 52% isticalo radio kao osnovni izvor političkih informacija”.

Nemilice se trošeći dinamičnom kampanjom Willkie je gubio koncentraciju. Govori su mu postajali sve lošiji, znale su mu se dogoditi i grube pogreške poput pogrešno izgovorenog naziva grada u kojem je nastupao. Tako je, držeći govor u gradu Cicero u Illinoisu, pozdravio auditorij grada Chicaga. Upozoren na pogrešku, nemarno je prokomentirao: "U redu, dovraga i Chicaga!" (Brown, 1998:41). Uvrijedio je ne samo stanovnike Chicaga već i sve konzervativne glasače koji mu nisu mogli oprostiti psovku.

Nemilosrdno je trošio i glasnice. Nije volio mikrofon i pred manjim je grupama govorio bez njega. Glas mu je, izložen takvim naporima i strastvenoj pušačkoj navici, uskoro počeo otkazivati pa je za razliku od ugodna Rooseveltova baritona postao hrapav, katkad tek samo šapat, a na momente i kreštav. U brzom je izričaju "gutao" slova, pri čemu su riječi dobijale

drugačija značenja. Unatoč kritikama odbijao je pomisao na odmor glasnica, a osobito učenje novih tehnika govora. Bio je odvjetnik i smatrao se vrsnim govornikom pa je odbijao vježbati govore. Golemi raskorak između sadržaja i interpretacije teksta, bivao je još i gori jer je volio ubaciti nešto “iz glave”. U konačnici, njegovi su radijski nastupi postali poput bumeranga (Lazarsfeld, 1948:133).

Roosevelt se gotovo povukao iz kampanje s objašnjenjem kako ima previše predsjedničkog posla da bi se mogao nositi s novim obvezama. Nije odgovarao na Willkieve prozivke ni insinuacije da će zemlju odvesti ravno u rat.¹²² Bila je to za demokrate neobično mirna i suzdržana kampanja, velikim dijelom u sjeni ratnih zbivanja, opterećena hipotekom “trećeg mandata” i republikanskih tvrdnji o “tajnim pregovorima” o ulasku Amerike u rat.

Zahvaljujući suradnicima održala je sustavnost i kontinuitet u projekcijama Roosevelta kao vođe o kojem govore njegova djela. Veliki dio tereta ponijeli su Eleonor Roosevelt (supruga) i Fiorello La Guardia, newyorški gradonačelnik. Oboje su biliiskusni u radijskim nastupima i odlični govornici. Iako na početku protiv trećeg mandata, Eleanor se uključila neusporedivo ozbiljnije i aktivnije nego u prethodnim kampanjama. Voljela je radio pa je čak u razdoblju od listopada 1941. do travnja 1942. godine, imala niz od 28 večernjih plaćenih emisija (Beasley, 1985).

Listopad 1940. godine bio je ključan mjesec u kojem su mnogi Rooseveltovi suradnici i ministri planirano nastupali na radijskim mrežama, govoreći o predsjedniku i njegovu radu. Strateški razmješteni tako da “pokrivaju” cijelu državu, podsjećali su javnost na dotadašnji Rooseveltov rad i uspjehe. Kampanja planirana za njega, no koja se odvijala bez njega, bila je neobična i netipična. Međutim, proizvela je efekt vjerovanja kako je predsjednik zauzet važnijim pitanjima primjerice vanjskim poslovima i ratnim zbivanjima¹²³, implicirajući kako u takvim situacijama nije mudro mijenjati poznatog i provjerenog vođu.

FDR se uključio tek nekoliko dana uoči izbora. Održao je neke od svojih najvažnijih govora, koristeći sve mreže (NBC, CBS i MSB), uvijek u večernjim terminima i uvijek nakon Willkievih nastupa. Bila je to najskuplja radijska kampanja do tad, od čega je većina novca otišla baš nacionalnim mrežama, ali i lokalnim postajama i manjim (regionalnim) mrežama (Brown, 1998:43).

Posebno planirana “kruna kampanje” bio je dvosatni zabavni program uoči izbornog dana, u izravnom prijenosu na svim mrežama, u trajanju od 22.00 sata do ponoći. Nastupili su brojni poznati političari i neka od najpopularnijih hollywoodskih imena. Roosevelt je osvojio i treći mandat, pri čemu je vođenje kampanje “iz sjene” ocijenjeno ključem ponovnog uspjeha.

Prema Lazarsfeldu (1948:127), radio i tisak su gotovo podjednako utjecali na političko opredjeljenje (radio 68%, tisak 66%). Istraživanje je pokazalo da su glavne stranke “podijelile” medije, pa je radio bio medij demokrata, dok je tisak više bio medij republikanaca (ibid, str. 131).

¹²² U Americi je snažno aktualizirana vječita tema izolacionizma, stare Monroeve doktrine iz 1823. godine, o izbjegavanju svakog miješanja u europske poslove. Republikanci su otvoreno napadali Roosevelta tvrdeći da tajno pomaže saveznicima i namjerava uvući Ameriku u rat (Weber, 1983). Javnost je ipak, u visokom postotku, zazirala od rata.

¹²³ Hitlerov napad na London, poznat kao “London Blitz”, uslijedio je 7. rujna, čime je počelo intenzivno bombardiranje gradova na Otoku, sve do svibnja iduće godine. London je trpio sustavne napade i golema razaranja.

Zadnja Rooseveltova kampanja za osvajanje četvrtog predsjedničkog mandata bila je u mnogočemu različita od svih prethodnih. Na Konvenciji 20. srpnja 1944. godine, prihvaćajući još jednu nominaciju, naglasio je kako se neće nadmetati kao dosad jer to smatra neprimjerenim za aktualno vrijeme. Primjedba se odnosila na kraj Drugoga svjetskog rata, golema razaranja i žrtve. Naglasio je kako svaka kampanja mora uvažavati društveni trenutak i vrijeme u kojem se odvija. FDR je bio već ozbiljno bolestan i iscrpljen.

Protukandidat republikanac Thomas Edmund Dewey bio je dvadeset godina mlađi, iskusan i vrstan govornik, čiji su radijski nastupi bili uvjerljivi i ugodni za slušanje. Dugogodišnje odjetničko iskustvo, a potom i guvernerski mandat u državi New York činili su ga ozbiljnim protivnikom.

Kampanja se opet oslonila na radio i mreže koje su Rooseveltu dale slobodne ruke u izboru termina. Međutim, umjesto uobičajenih pola sata za predstavljanje teme ili kandidata, demokrati su izabrali formu petominutnoga radijskog *spota*. Tako su za razliku od republikanaca koji su i dalje forsirali čim duži boravak u eteru, imali dinamičniji i moderniji pristup. Mnogi su političari, ali i slavne osobe, ratni veterani, udovice i majke poginulih vojnika, dobili "svoje" minute. Tako je na temelju brojnih sudionika, od kojih su neki bili vrlo poznati, a drugi anonimni i autentični, kampanja demokrata postigla različitost i zanimljivost. Tehnički je bila jednostavnija od prethodnih jer snimanje više nije predstavljalo problem pa su sadržaji mogli biti i reemitirani odnosno dostavljeni lokalnim postajama izvan mrežnih sustava. Zadnjih su tjedana sličan stil prihvatili i republikanci. Pri kraju kampanje udarnu su snagu predstavljali spotovi od jedne minute. Bio je to najjednostavniji način da se brzo odgovori na eventualne protivničke prozivke, ali i osvježi dotadašnji ritam.

Tijekom ukupne kampanje, svi FDR-ovi nastupi trajali su oko tri i pol sata. Dewey je govorio gotovo tri puta više. Međutim, istraživanja su pokazala da se Rooseveltov auditorij sustavno povećavao, a Deweyov gubio. Razlog je počivao u Deweyevom načinu komunikacije koji je, zbog glasnoće i odrješitosti, bio primjereniji sudnici i skupovima nego radiju. Drugi, ali ne manje važan razlog bio je napadački sadržaj, pogreška koju su republikanci napravili i u prethodnoj kampanji. Umjesto prezentacije vlastitih ideja, pa i sebe samog, Dewey je kampanju gradio na napadima na Roosevelta i demokrate (Brown, 1998:46-53).

Treba voditi računa i o okolnostima. U ratnim uvjetima agresivnost i napadački govori zasigurno nisu bili dobra strategija. Empatija je bila neusporedivo ugodnija i mnogima prihvatljivija.

Pred kraj je predizborna kampanja u cijelosti postala negativna. Zaoštrila se do te mjere da se otvoreno progovorilo o Rooseveltovu zdravlju, nemilosrdno spekulirajući s pitanjem hoće li uopće izdržati novi mandat. Otvaranje te teme trebalo je prisiliti Amerikance da razmišljaju o važnosti obavljanja predsjedničkih obveza i tako privuku glasače mlađem Deweyu.

FDR se branio podjednako izravnim i otvorenim napadom na protukandidata. Postao je nestrpljiv i netolerantan govornik pa su nastupi obojice kandidata poprimili vrlo oštre i uvredljive tonove. Kampanja je postala zasjeda u kojoj su se međusobno vrebali, a retorika je probila granice pristojnosti. Takvo je ponašanje ocijenjeno nedostojnim predsjedničkih kandidata. Ukupnu su atmosferu dodatno zagorčale stranačke mašinerije koje su i dalje sustavno proizvodile gomile novih radijskih spotova u skladu s porukama svojih političkih prvaka.

Uoči izbora Roosevelt je ponovio poznati scenarij. Program u trajanju od dva sata tzv. *Roosevelt Special*, prenosile su sve mreže. Osmislili su ga iskusni ljudi iz svijeta zabave pa se odvijao prema pravilima zabavnog, a ne političkog programa. Ponovo su angažirana najjača hollywoodska imena (Humphrey Bogart, Judy Garland, Claudette Colbert, Lana Turner, John Huston, Paulette Goddard, James Cagney, Gruoucho Marx, Danny Kaye itd), kao i zvijezde iz glazbene i radijske industrije.

Kraj mučne kampanje začinjen je “ludom zabavom” koju su mnogi ocijenili krajnje ekstravagantnom pa i neukusnom. Roosevelt je ponovno osvojio i četvrti mandat iako ni približno onako uvjerljivo kao ranije. Dewey je osvojio gotovo 47% glasova, više od ijednog dotadašnjeg Rooseveltova protukandidata u protekle tri kampanje.

Kampanja je označila početak novog razdoblja u američkoj politici. Iako često prozivana kao primjer grubosti, vulgarnosti i nepristojnosti na obje strane, promaknula je nova politička „oružja“ i retoriku. Vrijeđanja i izrugivanja potakla su brojne komentare, ali i unaprijedila saznanja iz područja političke komunikacije. Nazavana je „negativnom kampanjom“, onom koja se oslanja na pogreške ili mane protukandidata, umjesto na predlaganje rješenja pa stoga lako može postati kontraproduktivnom za svoje promotore. Podjednako loše ocjene dobile su finalne zabavne emisije, prokomentirane kao potpuno neprimjerene društvenom trenutku.

Franklin Delano Roosevelt umro je na samom početku novog mandata, u travnju 1945. godine. Kongres je u veljači 1951. usvojio amandman prema kojemu ista osoba može samo dvaput biti izabrana na mjesto predsjednika države.

Zaključno, iskustvo „radijskog predsjednika“ i njegovih radijskih kampanja obilježili su većinu sljedećih američkih predsjedničkih izbora. Pažljivo planirani govori, *audio-image*, podrška *celebrityja* te spotovi, ostavština su Rooseveltovog razdoblja i politike *New Deal* (Larson, 2009:8-15).

5. RADIO U DRUGOME SVJETSKOM RATU

Drugi svjetski rat došao je u vrijeme već razvijenog, tehnički uređenog i utjecajnoga radijskog medija. Frekvencijski spektar bio je previše važan da bi se dopustilo ikakvo nasilničko ponašanje, kako na kopnu tako i na moru. Međutim, rat je poremetio sve postignute dogovore i pravila.

„Rat radija“ postao je svakodnevna pojava u eteru. Većim dijelom odnosio se na presretanje i dešifriranje svih vrsta radio-poruka koje je postalo jedno od najodgovornijih ratnih zanimanja o čijoj su brzini i uspješnosti često ovisili životi i vojnika i civila. Podjednako važnima pokazali su se poslovi ometanja ili upadanja u frekvencije, kao i ilegalnih emitiranja s ciljem širenja propagande. Prateća radijska tehnika i tehnologija dinamično se razvijala pa se činilo kako idejama, legalnim i ilegalnim, nema kraja.

Europsku ratnu radiofoniju karakterizirala su dva ključna elementa: (a) golemi broj emitiranja raznog podrijetla i (b) svakovrsna propaganda.

Broj radijskih programa uoči i tijekom rata, izmakao je međunarodnom nadzoru i porušio sve prethodne dogovore. Odašiljači su se nadmetali u snazi pa su tehničke smetnje i interferencije bile uobičajene. Obavještajne službe, pokreti otpora i paravojne formacije emitirale su golemi broj sadržaja svake vrste čime je uzrokovan potpuni kaos u eteru. Ratno je vrijeme bilo vrijeme dotad neviđene radijske anarhije zbog čega je rekonstrukcija izrazito teška, često i nemoguća. Naime, veći dio tih akcija zapravo su bile povezane s drugim tajnim operacijama ili jednostavno rezultat nekog ratnog trenutka pri čemu službenih podataka nema. Mnoge države ni danas jednostavno ne žele priznati postojanje takvih aktivnosti, a dokaza najčešće više niti nema pa se ni eventualna priznanja ne mogu provjeriti.

Drugi element, specifičan za ratno emitiranje, bila je propaganda koju je teško jednoznačno odrediti. Prema Šiberu (1998:293), to je “plansko i namjerno djelovanje na promjenu i kontroliranje stavova radi stvaranja predispozicija za određen način ponašanja”. Na tragu standardne podjele na bijelu, sivu i crnu propagandu, radijski je medij nedvojbeno iskorišten (i) za neviđenu ekspanziju upravo crne propagande.

Bijelom se propagandom smatra iznošenje istine i provjerenih činjenica, čvrsto vjerujući da će njihova snaga uvjeriti ljude u opravdanost određene politike. Sivom se propagandom smatraju informacije koje su u osnovi točne, ali selektirane. Drugim riječima, ono što se iznosi jest točno, ali to nije ukupna informacija, odnosno iznosi se sve, ali tako da se prednosti istaknu, a marginaliziraju nedostaci. Crna se propaganda temelji na lažima i prijevari radi apsolutne manipulacije. Takvu je vrstu propagande proizvodio zločinački nacistički režim, ali i razne obavještajne službe drugih država. (ibid, str. 296).

Korišteni su kratki, dugi i srednji val. Dnevni su sati emitiranja pripadali službenim programima, a u večernjim i noćnim satima javljali su se “ilegalci”. Sadržaji su birani ovisno o važnosti, utjecaju i čujnosti radijske postaje. Snažne radijske postaje, koje su emitirale deset ili više sati, imale su bogat i raznovrstan sadržaj, dok su manje emitirale koliko su mogle ili smjele. Ilegalci su pak emitirali kratko, uglavnom noću, svega nekoliko sati.

Ratna je radiofonija iznjedrila niz uglednih radijskim imena koja su i danas simboli ratnog izvještavanja. Naravno, uz ove pozitivne postojali su i negativni primjeri. Završetkom Drugog svjetskog rata desetak radijskih djelatnika (novinara, reportera i voditelja) optuženo je za veleizdaju te osuđeno na smrtnu kaznu ili dugogodišnji zatvor.

Uz njemačku i britansku radiofoniju o kojima će biti više govora u nastavku, potrebno je nakratko se osvrnuti na još neke radijske aktivnosti. U veljači 1942. počeo je s emitiranjem Glas Amerike (*Voice of America*), prva međunarodna radijska postaja američke vlade. Neslužbeno je počela emitirati i prije na temelju inicijative Roberta Sherwooda, prvog direktora novoosnovanog servisa za strane informacije (*US Foreign Information Service*) ili kraće FIS. Servis je utemeljio predsjednik Roosevelt sredinom 1941., a Sherwood je, čvrsto vjerujući u važnost međunarodnog servisa vijesti, okupio ekipu koja je počela raditi na iznajmljenoj kratkovalnoj postaji.

Redakcija je bila u New Yorku, emitirali su vijesti za Europu, a nakon ulaska Amerike u rat odmah su počeli emitirati i na francuskom, njemačkom i talijanskom jeziku. Iako je početak bio težak jer nisu imali vlastitu opremu ni odašiljače, a ni službene smjernice i pravila za emitiranje, VOA se brzo razvijala. U siječnju 1943. emitirala je emisije na 27 jezika, a sljedeće godine još i više. Završetkom rata broj takvih emisija znatno je reduciran, ali je s obzirom na početak Hladnog rata emitiranje nastavljeno.

U ratu su posebno popularni bili namjenski vojni programi ograničene čujnosti. Početkom srpnja 1943. iz Londona se javio *American Forces Network*. Službeno ga je osnovala američka vojska, i to godinu prije. Utemeljen je na tradiciji sličnih vojnih programa koji su emitirani unutar pojedinih vojnih baza u Americi. Svi djelatnici bili su ujedno i pripadnici oružanih snaga, a snaga mu je bila ograničena na svega 50 vati. Bilo je to dosta za bazu koja, prema uvjetima BBC-a, nije smjela biti u Londonu već izvan njega. Ciljna su publika, naravno, bili vojnici. Kako se njemačka vojska povlačila, tako se AFN javljao i u drugim oslobođenih dijelovima Europe. Emitiranje u Engleskoj završeno je 31. prosinca 1945., a u Francuskoj 1948. godine.

Japanska su ratna emitiranja značajnim dijelom bila namijenjena američkim vojnim snagama na Pacifiku. Širenjem lažnih informacija nastojalo se demoralizirati američke vojnike. Najpoznatiji ženski glas bila je radijska voditeljica poznata po nadimku "Tokijska ruža" (*Tokyo Rose*). Riječ je bila o Amerikanki, pravim imenom Iva Ikuko Toguri (1916 – 2006), koja je u Japan stigla u srpnju 1941. godine. Iako se prema podacima FBI-a¹²⁴ planirala vratiti u Ameriku, proces dobivanja potrebnih putnih papira privremeno je odgodio povratak koji je, napadom Japanaca na Pearl Harbur 7. prosinca 1941., postao nemoguć.

Usavršavajući japanski, radila je prvo u novinama, a potom na Radio Tokio, na kojem je u studenom 1943. počela voditi emisiju "Nulti sat" (*The Zero Hour*). Emisija je emitirana svakog dana, od 18.00 do 19.15 minuta, a Toguri je bila "glavna" voditeljica, osim nedjeljom. Program je bio dio japanske strategije psihološkog rata. Zbog šarmantnog pa i seksipilnog glasa američki vojnici prozvali su je Tokijskom ružom.

Završetkom rata optužena je za protuameričku djelatnost, ali je nakon suđenja 1946. godine oslobođena. Naime, bilo je vrlo teško rekonstruirati sadržaj tih emisija, a snimki nije bilo. Oslobođena optužbe Toguri se željela vratiti u Ameriku. Zatražila je putovnicu što je opet

¹²⁴ Famous Casese Iva Toguri d'Aquino and "Tokyo Rose", www.fbi.gov (preuzeto u rujnu 2008.)

pokrenulo žestoke prozivke zbog njezine uloge u ratu i dovelo do obnavljanja procesa. U rujnu 1948. deportirana je u Ameriku gdje je nakon deset mjeseci počeo novi sudski postupak. FBI je saslušao stotine svjedočanstava vojnika s Pacifika kako bi utvrdio je li Toguri počinila izdaju. Presuda je donesena na temelju emisije u kojoj je govorila o gubitku američkog broda na Pacifiku. U rujnu 1949. godine osuđena je na deset godina zatvora i visoku novčanu kaznu. Pomilovana je 1956. te se vratila obitelji u Chicago.

Ova je ratna priča tek jedna od mnogih čiji su glavni likovi bili radijski novinari ili voditelji. Usprkos tomu što nisu boravili na bojištima niti imali status vojnika, ti su ljudi bili važni sudionici pojedinih ratnih mašinerija i psiholoških ratova. Radio je bio prisutan na svim bojištima, a glazbeni i govorni sadržaji često su bili jedini izvor informiranja i zabave. Zbog velikog broja zemalja koje su sudjelovale u ratnim operacijama posebno su bili cijenjeni dobri govornici stranih jezika. Tečan engleski, francuski, njemački ili neki drugi strani jezik značio je da osoba može raditi i u programima koji su namijenjeni slušateljima drugih govornih područja.

U kontekstu agresivnih propagandnih emitiranja posebno mjesto pripada Njemačkoj. Goebbels je njemačku radiodifuziju upregnuo u propagandna bojna kola koja su harala europskim, ali i svjetskim eterom.

5.1. Njemačka ratna radiofonija

Ulaskom u rat glazbeni se program njemačkog radija okrenuo vojnoj glazbi, raznim marševima i koračnicama. Nije to bila slučajnost. Naime, popis nepoželjnih izvođača i skladatelja bivao je sve duži. Židovski su autori bili isključeni u cijelosti, bez obzira je li bila riječ o izvođačima, dirigentima, skladateljima ili tekstopiscima podjednako kao i sva djela koja su se, na neki način, s njima mogla dovesti u vezu. Na popisu zabranjenih djela našao se i veliki broj pjesama s engleskoga govornog područja, a *jazz* i *swing* bili su proglašeni neprijateljskom i dekadentnom glazbom. Izopćena su i neka klasična djela poput Mozartova “Requiema” s objašnjenjem da je “depresivan”, a i Beethovenova “Peta simfonija” jer su je koristili saveznici te “Fidelio” zbog sadržaja.

Goebbels je bio središnja osoba njemačke propagande, ali vodeća radijska osoba i odani Goebbelsov suradnik bio je Eugen Hadamovsky (1904 –1945), direktor Radio Berlina, radijski stručnjak i predani član stranke. U rekordnom je vremenu otpustio, poslao u zatvor ili nešto još gore, sve radijske djelatnike koji nisu bili odani Partiji i Hitleru. Smatrao je da radijski izvjestitelji i novinari trebaju imati jasan politički stav, pa iako sudržani i nezamjetni zapravo itekako snažno angažirani u afirmaciji aktualne politike i njezinih lidera.¹²⁵

Prema propagandnim preporukama¹²⁶ radijski se program morao slušati u svim ugostiteljskim objektima. U vrijeme emitiranja vijesti s bojišta morala je vladati apsolutna tišina, a pisano upozorenje o takvom “kućnom redu” moralo se nalaziti na istaknutom mjestu. Oštećeni radijski prijammnici morali su biti popravljani, a oni koji se nisu koristili, bili su konfiscirani. U većini gradova i sela, na frekventnim javnim mjestima postavljeni su zvučnici. Sva radijska oprema morala je biti kompatibilna kako bi se, u slučaju potrebe, mogli umrežiti

¹²⁵ Hadamovsky, Eugen: Die politische Arbeit des Rundfunksprechers, Handbuch des deutschen Rundfunks 1939/40, www.calvin.edu (preuzeto u rujnu 2008.)

¹²⁶ Huber, J. Franz (ed.): Propagandisten-Fibel, Herausgegeben vom Gaupropagandaamt Oberdonau der NSDAP, www.calvin.edu (preuzeto u rujnu 2008.)

susjedni gradovi. Programski su sadržaji svakog mjeseca evaluirani kako bi se unaprijedili ili preduhitрили propusti.

U samo godinu dana, od početka rata do 1941. godine, a prema podacima internog izvještaja o propagandnim aktivnostima stranke,¹²⁷ njemački propagandni stroj proizveo je golemu količinu materijala. Primjerice, više od sedam milijuna postera, više od 60 milijuna raznih tiskovina, a vojsci je darovano više od 60.000 radijskih prijavnika. Jedini problem bile su baterije, ali i to je rješavano, kako piše u izvještaju, pravednom raspodjelom.

Teško bi bilo ustvrditi da je Goebbels imao razrađenu teoriju propagande i razrađene postupke njezina djelovanja, ali se iz ostavljenih bilješki može rekonstruirati njegovo viđenje propagandnog rata, sistematizirano u 19 osnovnih pravila. Između ostalog, navodi se kako mediji moraju djelovati simultano i pravovremeno, šireći vlastitu propagandu umjesto suzbijanja neprijateljske koju treba koristiti samo kad pomaže vlastitim ciljevima. Goebbels je informacije tretirao kao sadržaj koji treba poslužiti ratnim ciljevima, a ne informiranju. U cilju prevencije bila je i cenzura svih negativnosti (sabotaže, dezertiranja, razaranja, gubici itd.). Polazišna je osnova bila korisnost, a ne moralnost (u Šiber, prema Doobu, 1998:242-248).

Među najvećim zvijezdama njemačkoga psihološkog radijskog rata bio je William Joyce (1906–1946), poznat pod nadimkom “Lord Haw Haw” (u slobodnom prijevodu Lord Lajavac). Osmislio ga je radijski kritičar¹²⁸ *Daily Timesa* kako bi ismijao i ublažio efekte njemačke radijske propagande. Uskoro je izraz „Lord How-How“ korišten za sve sumnjive glasove u eteru kad se, zbog lošeg prijema ili nejasnoća oko postaje koja emitira, nije moglo utvrditi čiji je program. Općenito govoreći, označavao je nešto ili nekog u čije riječi treba sumnjati.

Joyce je bio podrijetlom Irac, rođen u Americi, ali se obitelj ubrzo vratila u Galway u Irskoj. Školovao se u Engleskoj gdje se upoznao s nacističkom ideologijom te postao oduševljeni sljedbenik ondašnje britanske fašističke stranke (*British Union of Fascists*, BUF) pod vodstvom sir Oswalda Mosleya. Bio je dobar i uvjerljiv govornik pa je 1934. postao direktorom za promidžbu. Stranka je uskoro revidirala svoje stavove, osobito glede Židova, a Joyce i Mosley su se zauvijek razišli.

Krajem kolovoza 1939., neposredno uoči neizbježnog uhićenja, Joyce je sa suprugom prebjegao u Njemačku gdje je dobio državljanstvo. Vrstan govornik engleskog jezika je, nakon audicije na Radio Berlinu, počeo raditi u tzv. engleskom servisu. Vodio je emisiju “Germany calling” koja je počela s emitiranjem 18. rujna 1939. i trajala sve do travnja 1945. godine. Emitirana je iz Hamburga, na srednjem valu za Veliku Britaniju i na kratkom valu za Ameriku.

Uvjereni nacist Joyce bio je izrazito protužidovski raspoložen i Židovi su bili njegova najčešća radijska meta. Obrušavao se i na Churchilla, a bio je vješt i u širenju svakojakih lažnih vijesti. Cilj mu je bilo diskreditirati englesku vladu, a među stanovništvo unijeti paniku i strah. Ujedno je bio zadužen i za regrutiranje britanskih ratnih zarobljenika. Napisao je i knjigu *Twilight over England*, koju je promovirao sam Goebbels. Sredinom lipnja 1945. godine, uhićen je i deportiran u London. Suđenje je trajalo tri dana. Objješeno je početkom siječnja sljedeće godine. Ujedno je to bilo i zadnje vješanje na britanskom tlu.

¹²⁷ Die Arbeit der Partei Propaganda im Kriege, www.calvin.edu (preuzeto u rujnu 2008.)

¹²⁸ Pisao je pod pseudonimom Jonah Barrington.

Druga velika radijska zvijezda Radio Berlina bila je Amerikanka Mildred Gillars (1900–1988), poznata po nadimku “Axis Sally“. Nakon neuspješnih pokušaja u svijetu glume, oko 1929. otišla je u Pariz gdje je radila kao slikarski model. Pet godina poslije došla je u Njemačku i u Dresdenu pokušala studirati glazbu, a nedugo potom postala je učiteljica engleskog u jednoj školi u Berlinu. Vrsna govornica engleskog dospjela je na Radio Berlin gdje je upoznala Maxa Otta Koischwitza, programskog direktora tzv. američkog servisa. Postali su par koji je zajedno osmislio čitav niz radijskih projekata u kojima je Gillars napokon mogla glumiti različite likove. Najpoznatiji propagandni serijal bio je “Dome, slatki dome” (*Home, Sweet Home*) namijenjen američkim vojnicima, a koji je počeo krajem 1942. i usprkos Koischwitzevoj smrti 1944. godine, trajao do svibnja 1945. godine.

Emisije su bile psihološki vrlo precizno razrađene. Glavni cilj bio je izazivanje iskrene čežnje za domom i obitelji. Posebno omiljena tema, opet psihološki vrlo suptilno razrađena, bilo je spekuliranje oko nevjere djevojaka koje su vojnici ostavili kod kuće. Gillars je imala vrlo seksipilan i mazan glas, a pažljiv odabir glazbe budio je romantične misli. Posljedice nije teško zamisliti. Dovoljno se prisjetiti često viđenih filmskih kadrova u kojima vojnici, zatečeni na nekoj lokaciji gdje pošta neredovito ili uopće ne stiže, izloženi sustavnim napadima i čestim gubicima, u prljavštini i hladnoći, misle na dom, obitelj i djevojku.

Međutim, potpuno drukčije misli budila je u Americi gdje se na kratkom valu mogla čuti njezina emisija. Nakon završetka rata upravo je spletkarenje u eteru bilo među deset glavnih točaka optužbe za izdaju. Međutim, na kraju je osuđena samo zbog emisije koja je emitirana 11. svibnja 1944. godine, nekoliko tjedana prije iskrcavanja u Normandiji.

Riječ je bila o radiodrami u kojoj je Gillars interpretirala Koischwitzev tekst pod nazivom “Vizija invazije”. Glumila je majku američkog vojnika koja u snu “vidi” i “čuje” umiranje sina. Drama je raspolagala svim potrebnim vrstama glasova, zvukova i efekata, uključujući jauke ranjenih i agoniju umirućih, a osnovni dojam bio je apsolutni masakr nad američkim vojnicima.

Nakon završetka rata pridružila se brojnim izbjeglicama, pokušavajući postati anonimna civil. Međutim, netko je prepoznao pa je uhićena, a u kolovozu 1948. deportirana u Ameriku. Činilo se da joj prijeti doživotna kazna, kao i svim drugim (bilo ih je šest) radijskim voditeljima kojima je suđeno za izdaju. Obrana je pokušavala dokazati kako Gillars zapravo nije kriva za izdaju već je puka žrtva svoje zaljubljenosti u Koischwitza. Osuđena je na 10 do 30 godina zatvora i visoku novčanu kaznu. Nakon 12 godina zatvora pomilovana je zbog dobrog vladanja. Nastavila je živjeti u Americi, dovršila svoje obrazovanje i umrla u dobi od 87 godina.

Jedan od najvećih i najvažnijih Goebbelsovih projekata bilo je jačanje radijske propagande na stranim jezicima. Odjel je počeo s radom u svibnju 1938. i u svega dvije godine narastao na petstotinjak ljudi koji su proizvodili emisije na čak 31 jeziku i narječju. Goebbelsovi ljudi su sustavno tražili, nalazili i zapošljavali izvorne govornike brojnih jezika čija je zadaća bila prevođenje i čitanje tekstova namijenjenih „informiranju“ naroda izvan njemačkog govornog područja.

Glavni cilj, uz programe prema Americi i Africi, bila je Europa. Osnovna je odašiljačka mreža znatno pojačana, a preuzeti su i odašiljači okupiranih zemalja. Kao dodatak svim prekomorskim i europskim servisima ustrojen je i poseban servis “tajnih postaja” (*Geheimsender*), poznat pod nazivom Büro Concordia. Logika ustrojstva tajnih postaja počivala je na lažnoj identifikaciji (predstavljanju u eteru) pri čemu su se takvi programi

najčešće predstavljali kao radiji nekog pokreta otpora. Vješto i uspješno šireći dezinformacije utemeljene na stvarnim podacima, a koje je pribavljala tajna služba, Büro Concordia postao je moćno i ubojito oružje, o čemu će više biti govora u poglavlju o tajnim radijskim postajama.

5.2. Britanska ratna radiofonija

Britanski premijer Neville Chamberlain objavio je rat Njemačkoj 3. rujna 1939. godine nakon što se oglasila o britanski ultimativni zahtjev za povlačenjem iz Poljske. Međutim, Chamberlain zapravo nije bio sklon ulasku u rat, a možda nije ni vjerovao da će do njega uopće doći. Churchill, koji tad nije bio član vlade, bio je Chamberlainov velik oponent i kritičar. Zbivanja u Njemačkoj shvaćao je vrlo ozbiljno i javno se zauzimao za jasan protuhitlerovski stav, predlažući usput i novačenje. Nejasan politički stav oko zauzimanja Poljske i razdoblja do proljeća 1940. vidljiv je i iz naziva „Lažni rat“ (engl. *Phoney War*) kako ga je nazvao jedan američki senator odnosno „Rat iz sjene“ (engl. *Twilight War*) kako ga je opisao Churchill. Aktualna njemačka vlast nazivala je to razdoblje „Sjedećim ratom“ (njem. *Sitzkrieg*) pri čemu je samo nastojala dobiti na vremenu kako bi se pripremila za daljnje ratne akcije.

Ulaskom Velike Britanije u rat BBC se našao suočen s brojnim pitanjima. Radijski program imao je golemu i odgovornu ulogu, ali ne i jasno precizirane kriterije izvještavanja u ratnom okruženju. Većina novinara nije imala baš nikakvog iskustva u ratnom izvještavanju čime se snažno nametnulo pitanje novinarskih sloboda. Međutim, ubrzo je uspostavljen poseban odjel za ratno izvještavanje gdje su novinari prošli neku vrstu ubrzane obuke.

Prvih ratnih mjeseci BBC je emitirao samo vijesti i klasičnu glazbu. Vijesti su monotono ponavljane iz sata u sat, bez naročitih pomaka, a „potpuno je pomračenje informativnog programa nastalo kad i pomračenje na ulicama“ (Curran, Seaton, 1991:128). BBC je u to vrijeme zapošljavao oko 4000 ljudi, a krajem 1940. čak 11.000 ljudi (zajedno sa svim regionalnim centrima).

U međuvremenu su shvatili koliko ozbiljno funkcionira njemačka ratna radijska propaganda. Emisija „Germany Calling“ i Lord How How privlačili su veliku pozornost engleskog slušateljstva. Prema jednom izvoru,¹²⁹ u razdoblju od svibnja do rujna 1940. godine, na programu BBC-a uslijedio je svojevrstan „odgovor“ kroz njemačko-engleske jezične tečajeve. Motiv za emisiju činile su glasine o planiranju iskrcavanja njemačke vojske na britansko tlo pa su „ratne fraze“ dobile „korisne“ prijevode na engleski. Primjerice, „Brod tone“, „Voda je hladna“, „Ja gorim“¹³⁰ itd.

¹²⁹ Majore Ed Rouse: Psychological Operations/Warfare, <http://www.psywarrior.com/psyhist.html> (preuzeto u listopadu 2008.).

¹³⁰ „Tečaj“ se odvijao na ovoj razini:

„...and so it will be best if you learn a few useful phrases in English before visiting us. For your first lesson, we take ‘DIE KANAUEBERFAHRT’. The chanell crossing.

Now, just repeat after me:

-‘DAS BOOT SINKT.’ The boat is sinking. The boat is sinking.

-‘DAS WASSER IST KALT.’ The water is cold. ‘SEHR KALT’. Very cold.

Now I will give you a verb that should be very useful. Again, please, repeat after me:

-‘ICH BRENNE’. I am burning. -‘DU BRENNST.’ You are burning. - ‘ER BRENNT.’ He is burning. - ‘WIR BRENNEN.’ We burn. -‘IHR BRENNT.’ You are burning. -‘SIE BRENNEN’ They are burning.

Engleska je također imala svojevrsan ekvivalent njemačkoga “narodnog prijammika” poznatog kao “korisni radio” (engl. *utility sets*) ili “radio za građanstvo” (engl. *Civilian Recivers*). Riječ je bila o proizvodu koji su, prema vladinoj preporuci, ondašnji britanski proizvođači radijske opreme trebali ponuditi tržištu. Preporuka je sadržavala i napomenu o važnosti standardiziranja zamjenskih dijelova kako bi prijammnici u slučaju kvara mogli lako i brzo biti popravljani. Ostala je na snazi do 1947. godine.

Razvoj ratnih događaja doveo je u svibnju 1940. godine do Chamberlainove ostavke, a na mjesto premijera došao je Winston Churchill. U svojem prvom obraćanju parlamentu, 13. svibnja, Churchill je naglasio da ih čeka težak put, na kojemu on “nema što ponuditi osim krvi, muke, suza i znoja”.¹³¹ Tih je dana njemačka vojska ušla u Belgiju, Nizozemsku, Luksemburg i Francusku. Bilo je samo pitanje vremena kada će Hitler pokušati napasti Britaniju. Prije prebacivanja njemačke pješadije preko La Mancha trebalo je riješiti pitanje moguće zračne obrane Otoka.

Bitka za Britaniju počela je u lipnju 1940. snažnim zračnim okršajima Luftwaffea i RAF-a. U rujnu, kad je postalo jasno kako Luftwaffe neće uspjeti osigurati siguran zračni prolaz, Hitler je promijenio ratnu taktiku i odlučio bombardirati civilne ciljeve. Počeli su zračni napadi na London (*London Blitz*), ali i na mnoge druge engleske gradove. Zbog noćnih napada slijedila je naredba zamračenja, a do proljeća 1941. Engleska je imala već na tisuće mrtvih i ranjenih, a razoreno je i više od milijun domova. Hitler se potom okrenuo “Operaciji Barbarossa” i u lipnju 1941. krenuo na Sovjetski Savez.

Ratno je izvještavanje bilo zahtjevan i težak, a nadasve odgovoran posao. Nesmotrenost je mogla rezultirati ozbiljnim posljedicama. Broadcasting House pogođen je već u samom početku zračnih napada, u rujnu 1940. godine, a idućih je mjeseci razoren i niz važnih infrastrukturnih objekata. Službe su razmještene po drugim lokacijama i gradovima. Svi dotadašnji regionalni centri BBC-a spojeni su u jedan program, jednostavno nazvan domaćim servisom (*Home Service*). Prvi put u svojoj povijesti BBC je odlučio poslušati glas javnosti, pitajući što njegovi slušatelji žele i očekuju od radijskog programa. Odgovor je bio jasan: očekivali su brze, točne i jasne vijesti, a u međuvremenu samo sadržaje koji bi ih mogli barem malo razonoditi!

Terenska je oprema bila veliki problem jer još nije bilo kvalitetnih prijenosnih snimača. Ipak, 1943. godine BBC i MSS Company razvili su novu liniju prijenosnih gramofona – snimača. Nazvani su „Riverside“ (engl. riječna obala) stoga što su sličili prijenosnim gramofonima koji su bili obvezna oprema za izlete u prirodu. Ovaj “patuljasti snimač” (*The Midget Disc Recorders*¹³²) mogao je u unaprijeđenoj verziji snimiti do sat vremena tonskog zapisa. Snimao je na ploču promjera oko 25 centimetara i ukupno je težio oko 18 kilograma. Prva proizvedena linija nazvana je Mark 1s, a nekoliko mjeseci poslije napravljen je Mark 1A. Naravno, nije bilo govora o masovnoj proizvodnji. Do rujna 1944. napravljeno je 48 takvih snimača.

Tijekom Drugoga svjetskog rata, dijelom zahvaljujući i novinarskim tečajevima koje je organizirala britanska vojska, ratno je izvjestiteljstvo postavilo visoke standarde. Najslušanija “ratna” emisija bila je “War Report”, u kojoj su emitirani izvještaji s bojišta. Osim izvjestitelja

¹³¹ Churchill Winston: Blood, Toil, Tears and Sweat, First Speech as a Prime Minister, May 13 1940, www.winstonchurchill.org (preuzeto u listopadu 2008.)

¹³² Beckwith, Roger: The “Riverside” Midget Disc Recorders, http://www.btinternet.com/~roger.beckwith/bh/repwar/wr_midget.htm (preuzeto u listopadu 2008.)

s engleskog područja, BBC je proširio mrežu ratnih dopisnika s drugih bojišta u Europi. Među najuglednijim ratnim BBC-ovim izvjestiteljima bio je Richard Dimbleby (1913–1965). Stekao je bogato ratno iskustvo s raznih bojišta, a postao je poznat po nekonvencionalnom načinu rada odnosno odmaknu od uobičajene distanciranosti i ukočenosti. Njegov je izvještaj iz konc-logora Belsen 1945. godine bio toliko šokantan da se razmišljalo hoće li ga se uopće objaviti. Osim njega, iz ratne se BBC-ove ekipe najčešće spominju Frank Gillard, Godfrey Talbot i Wynford Vaughan-Thomas, sve redom ratni izvjestitelji s prvih linija, a poslije ugledni novinari.

Među najpoznatijim imenima ratnog izvjestiteljstva Drugoga svjetskog rata bio je i Amerikanac Edward Murrow (1908–1965). Stigao je u London 1937. godine, kao šef dopisništva CBS-a za Europu. Njegova uloga nije podrazumijevala novinarski, a kamoli ratni izvjestiteljski rad, ali Murrow nije tako mislio. U suradnji s drugim američkim dopisnikom iz Europe, Williamom Shirerom,¹³³ napravio je za CBS 30-minutni pregled zbivanja u Europi. Izvještaji iz Berlina, Beča, Pariza, Rima i Londona, okupljeni na jednome mjestu, postavili su standard svih budućih sličnih “preglednih” emisija, a emisija je imala veliku slušanost. Idućih mjeseci pridružili su im se još neki ratni izvjestitelji, a ekipa je prozvana Murrowim dečkima (*Murrow's Boys*). Svima je bio zajednički oštar i jezgrovit pristup temama, s jasno izraženim gledištima.

Kratkovalno je emitiranje postalo vrlo važno, ponajprije zbog dometa signala. Empire Service (BBC World Service), koji je počeo s emitiranjem 1932. godine, tijekom rata izrastao je u snažan, ugledan i slušan program. Od početnih stotinu ljudi do kraja 1941. broj zaposlenih povećao se na oko tisuću i pol, a program se odvijao na 34 jezika (1939. utemeljen je i hrvatsko-srpski servis).

Monitoring Service bio je poseban odjel za slušanje i presretanje poruke i izvještaja koje su nacisti posebnim linijama slali svojim novinama i radijima. Tako su saveznici često znali sadržaj i prije nego je objavljen u njemačkim novinama i na vrijeme su mogli pripremiti odgovarajuće komentare. Učestalost pravovremenih „odgovora“ rezultirala je Goebbelsovom uvjerenošću da ima špijuna u ProMiju. Kad je shvatio o čemu je riječ, poruke su se morale kodirati pa se posao presretanja preselio k obavještajnim službama.

Popularni Churchillov pozdrav desnom rukom sa dva podignuta prsta, raširena u obliku slova “V”, koja simboliziraju pobjedu (*victory*), nastao je na tragu programskog poziva slušateljima da uvijek kad to mogu, slovo “V” negdje istaknu ili napišu. Churchill je podržao ideju i znak uveo u povijest. Poznata fraza Beethovenove “Pete simfonije” postala je audio-identifikacija BBC-a.

BBC se nije upuštao u propagandne ili slične manipulacijske poteze. Tu je djelatnost prepustio britanskoj obavještajnoj službi i njezinim odjelima. U Europi, pa tako i u Njemačkoj, imao je dobru slušanost. Primjerice, od 1943. godine, u noćnom su programu u trajanju do 15 minuta objavljivana imena i poruke njemačkih ratnih zarobljenika upućene njihovim obiteljima. Naravno, usprkos svih kaznenih mjera kojima su nacisti nastojali spriječiti slušanje savezničkih programa, slušanost je i dalje postojala.

Goebbels je na sve načine pokušavao spriječiti slušanje BBC-ja. Jedna od (neprovjerenih!) priča kazuje kako je Njemački radio objavio vijest o posjedovanju vozila s opremom kojom se može detektirati koji se radijski program u kućanstvu sluša. Usprkos

¹³³ William Lawrence Shirer poznat je i po knjigama koje je napisao o Hitlerovoj Njemačkoj.

besmislenosti te izjave (u to vrijeme!) tvrdnja je ostvarila rezultat jer u atmosferi straha nitko nije bio voljan riskirati zatvor ili život. Posebno zanimljivo u tom psihološkom ratu jest da BBC navodno uopće nije niti pokušao demantirati postojanje takvog vozila i opreme već je svojim slušateljima u Njemačkoj ponudio „rješenje“. To je bio običan ključ od sobnih vrata kojeg su slušatelji mogli staviti na svoj radijski prijamnik i tako omesti identifikaciju programa koji se u kućanstvu sluša. Naravno, danas ovakve priče izazivaju osmijeh. Slučaj „ključa na radiju“ možemo zamijetiti u ponekim filmovima u kojima radio ima značajniju ulogu, primjerice „Dani radija“ (*Radio Days*) redatelja Woodyja Allena iz 1987. godine.

Među zabavnim emisijama u eteru BBC-a posebnu je popularnost imala „Iskreno vaša“ (engl. *Sincerely Yours*) koju je vodila pjevačica Vera Lynn. Prosljeđivala je poruke vojnicima na bojištu, prenosila im vijesti, čitala pisma i ispunjavala glazbene želje. Među najvećim ratnim hitovima bila je pjesma „We'll Meet Again“, koju je Lynn snimila 1939., a 1943. snimljen je i istoimeni glazbeni film. Slična je emisija bila i „Over To You“ koju je radila Jane Welsh. Welsh je putovala Engleskom i snimala poruke koje je potom emitirala. BBC nije zaboravio ni ljude iz logističkih službi. Znajući koliko je važno podržati poslove koji su izravno utjecali na svakovrsnu opskrbu vojske i civilnog stanovništva, pokrenute su emisije. „Worker's Playtime“ i „Music While You Work“. Međutim, prave zvijezde radijske zabave bile su emisije rađene u stilu varijetea „Band Wagon“ i „It's That Man Again“. Vijesti, humor i glazba bile su dobitna kombinacija svakog ratnog radijskog programa.

Obrazovna uloga BBC-a je tijekom rata dobila svoj novi smisao. Budući da su mnoge škole bile srušene, a djeca evakuirana na sigurnije lokacije, radijski je program trebao preuzeti i zahtjevnu ulogu „učitelja“. Budući da je ratno vrijeme bilo vrijeme svakovrsne nestašice svega i svačega pa tako i papira, obrazovni je radio bio još vrijedniji. Naravno, uz učenje su išli i sadržaji ciljano osmišljeni za dječju zabavu. Do kraja rata u programu BBC-a bilo je više od 30 dječjih obrazovnih emisija tjedno.

BBC nije bio jedini radijski program koji se mogao čuti na Otoku. Naprotiv, frekvencije su zauzimali ili upadali u njih i brojni drugi programi. Dijelom je bila riječ o frekvencijama koje su koristili strani programi (pa tako i njemački), a dijelom je bila riječ o ilegalnim emitiranjima među kojima su se nalazili i programi čije su ishodišne bile obavještajne službe.

5.3. Ilegalna ratna radiofonija

Govoreći o ilegalnim emitiranjima treba naglasiti kako je taj dio ratne radiodifuzije izuzetno teško rekonstruirati. Radijski programi često su bili samo dio puno složenije tajne operacije koju bi osmislili i realizirali profesionalci iz obavještajnih zajednica. Upravo stoga izvori¹³⁴ su rijetki, a provjera gotovo nemoguća jer tonskih zapisa nema. Saznanja uglavnom potječu iz (rijetke) memoarske građe sudionika takvih projekata.

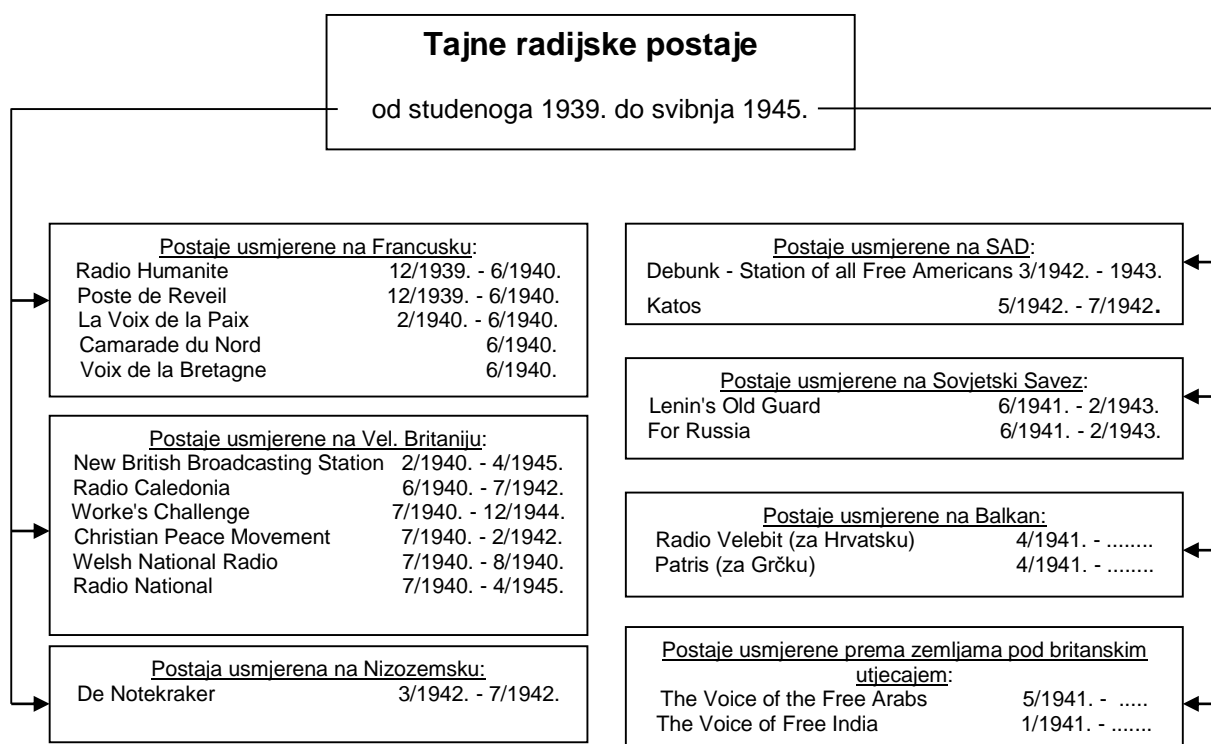
Među ilegalnim emitiranjima treba razlikovati programe za koje se nije znalo otkud se emitiraju, od programa za koje se nije znalo tko stoji iza njih. Treba napraviti i razliku između programa koje su emitirali pokreti otpora od onih koje su osmišljavale i emitirale obavještajne službe. Tajnost je bila zajednička karakteristika, ali su cilj i metode bile značajno različite.

¹³⁴ Welcome to the Home of the Psywarrior, Psychological Operation: <http://www.psywarrior.com> (preuzeto u listopadu 2008.); WWW II Secret Intelligence, Activities Around Milton Keynes, <http://clutch.open.ac.uk/schools/emerson00/home.html> (preuzeto u listopadu 2008.).

Pokreti otpora često su se jasno identificirali u programima iako istinitost ostaje otvorenim pitanjem. Obavještajne i kontraobavještajne službe proizvodile su lažne programe i/ili emisije posebno razrađenih programskih ciljeva. Primjerice, stanovnici okupiranih teritorija vjerovali su kako slušaju program pokreta otpora ili saveznika, a zapravo je bila riječ o programu kojeg su na stranom jeziku emitirali nacisti. Slično se ponašala i saveznička obavještajna zajednica. Istinite i točne vijesti imale su element uvjerljivosti, ali su uz njih plasirane i potpuno lažne ili dijelom lažne informacije („frizirane“ vijesti). Psihološki se rat vodio detaljnima poput izbora riječi koje su, unatoč naizgled afirmativnog pristupa, zapravo izazivale sumnju civila i vojske. Često je bila riječ tek o jednoj ili dvije emisije koje su se mogle čuti u točno određeno vrijeme i s točno određenim trajanjem. Bila je to vrsta crne propagande, ali na vrlo sofisticiran način.

Büro Concordia bio je u sastavu njemačkog ProMi-ja i objedinjavao je aktivnosti vezane uz osnivanje i rad tajnih radijskih postaja. Shema 1. prikazuje organizacijsku strukturu i usmjerenost prema pojedinim regijama i državama te daje podatke o početku i kraju emitiranja. Za nas posebnu zanimljivost predstavlja Radio Velebit, radijska postaja Ustaškog stana, koja je emitirana za Hrvatsku. Iako je bila riječ samo o emisiji, najavljena je kao krugovalna postaja Glavnog Ustaškog Stana¹³⁵ iz tudjine. „5. travnja u noći čitava je Hrvatska slušala poviestni govor Poglavnika dra Ante Pavelića preko iste postaje... Ploče, ustaška načela i pjesma ispunile su cijelu emisiju koja je trajala do iza ponoći...” (Prpić, Hrvatski radio list, 7. 9. 1941.).

Shema 1. Ustrojstvo tajnih postaja: Büro Concordia

Izvor: Bergmeier, H. – Lotz, R.: Hitler's Airwaves, p. 197.

¹³⁵ Mussolini je dopustio Paveliću da nakon 22.00 sati koristi prostorije i odašiljač Radio Firenze za političko-propagandne emisije.

Tajne su se postaje spominjale i prije, u časopisu „*Radio Zagreb*“ početkom srpnja 1940. godine, u kojem je nepoznati autor,¹³⁶ komentirajući poraz Francuske, pisao o strahovito jakom djelovanju tajnih radijskih postaja koje su danonoćno “sijale defetizam najgore vrste. Kakve su sve loše tendencije slijedile ove tajne radio-stanice koje su tvrdile da daju glasove pravih narodnih prijatelja naroda? Jedamput su se javljale na ovom, drugi put na onom valu. ‘Glas mira’, ‘Radio istina’, ‘Zov domovine’ i tko zna kako su se sve još nazivale ove radio-postaje u eterski kamufliranim visinama. Trebale su proširiti neodlučnost i sumnju u spavaonicama vojnika...i vojnici su se počeli pitati: ‘Nisu li nas izdali? Gdje je zapravo istina?’...Zrake razbijanja bile su u punoj akciji.”.

Britansko Ministarstvo vanjskih poslova osnovalo je u kolovozu 1941. godine posebno operativno tijelo pod nazivom Political Warfare Executive (PWE). Strategiju rada PWE-a osmislio je odbor sastavljen od ondašnjih ministara gospodarstva i informiranja, nekadašnjih diplomata i savjetnika u BBC-u, a operativu su činili ljudi iz Ministarstva informiranja i specijalisti za propagandu iz obavještajnih službi. Bila je riječ o tijelu koje je trebalo djelovati u tajnosti i koje se predstavljalo kao dio obavještajne mreže Political Intelligence Department (PID).

Osnovna djelatnost britanske špijunske propagande temeljila se, između ostalog, na tajnim emitiranjima, “friziranim” informacijama, pamfletima i lecima koji su imali za cilj izazivati pomutnju u njemačkim oružanim snagama, ali i strah među civilnim stanovništvom. U početku rat u eteru nije bio zamišljen niti utemeljen na crnoj propagandi, već više kao afirmacija borbe protiv nacizma, poziv pokretima otpora i razmetanje vojnom moći saveznika.

Sefton Delmer (1904 – 1979), novinar i u ratno vrijeme djelatnik u PWE jedan je od rijetkih autora koji su nakon rata otvoreno progovorili o ulozi i sadržaju špijunskih i kontrašpijunskih radijskih programa (emisija). Dolaskom u Odjel posebnih operacija (*Special Operations Executive* - SOE) osnovao je i vodio dio namijenjen crnoj radijskoj propagandi (*Black Propaganda Radio*).

Delmer je rođen je u Berlinu u obitelji sveučilišnog profesora engleskog jezika. Školovao se u Berlinu i Londonu gdje je neko vrijeme i radio kao slobodni novinar. Dobio je posao šefa dopisništva *Daily Expressa* i vratio se u Berlin. Početkom tridesetih godina, u vrijeme kad se Hitler penjao na vlast, već je bio novinar s vrlo dobrim kontaktima u visokim nacističkim krugovima, a bio je i prvi engleski novinar koji je intervjuirao Hitlera. To mu je kod kuće priskrbilo status simpatizera nacizma iako su nacisti s druge strane vjerovali da je britanski špijun.

Uoči rata vratio se u Englesku i kao izvorni govornik njemačkog i engleskog neko je vrijeme radio na njemačkom sevisu BBC-ja. U rujnu 1940. pridružio se obavještajnoj službi MI6 sa zadatkom osmišljavanja i provođenja projekta pod nazivom „Black propaganda radio“. Riječ je bila o osmišljavanju radijskih emisija namijenjenih njemačkim vojnicima. Sjećanja je 1962. godine, objavio u knjizi pod nazivom „Crni bumerang“¹³⁷.

¹³⁶ (...): Radio nije odlučio bitku za Francusku, ali..., *Radio Zagreb*, Zagreb, br. 4, 6.7. 1940.

¹³⁷ Delmer, Sefton: *Black Boomerang*, www.seftondelmer.co.uk (preuzeto u kolovozu 2008.). Knjiga je bila dostupna samo u e-verziji, ali se danas može kupiti njezino drugo izdanje.

Delmer je osmislio emisiju "Gustav Siegfried Eins"¹³⁸ ili kraće GS1, no naziv nije imao baš osobito značenje. Emitiranje je počelo 23. svibnja 1941., iz kompleksa Wavendon Towers, u gradu Milton Keynes na jugoistoku Engleske gdje je i poznati Bletchley Park koji je tijekom Drugog svjetskog rata postao lokacija Centra za kodiranje i kriptografiju. Jedan od najvećih uspjeha tog centra bio je razbijanje šifre najpoznatijega njemačkoga kodnog stroja, Enigme. Danas je pretvoren u muzej.

GS1 privukla je pozornost kad se „netko“ u eteru počeo razbacivati jednostavnim i lako razumljivim „kodiranim“ porukama, glumeći važnu kariku u prijenosu tajnih informacija. Nakon procjene o dovoljno velikom auditoriju, „otkriven“ je identitet „važne karike“, njemačkog oficira koji se predstavljao kao „Šef“ (*Der Chef*). Naizgled je u svojim govorancijama snažno podržavao njemačku „Partiju“ (nikad nije koristio riječ „nacizam“) i njihovu ideologiju, iako ih je (pažljivim izborom riječi) zapravo sustavno potkopavao. Govorio je jezikom običnoga njemačkog vojnika, izgovarajući naglas ono što su mnogi mislili, ali se nisu usudili izreći. Hvaleći ih na (namjerno) priprost i jednostavan način, zapravo ih je ismijavao, kritizirao, a povremeno i vrijeđao.

Teme za Šefove govore stizale su i od posebnog Odjela za glasine (*Rumor Commitee*) također smještenog u kompleksu Bletchley Parka. Riječ je bila o odjelu koji je provjeravao točnost glasina koje su prikupili engleski obavještajci tijekom svojih uobičajenih terenskih aktivnosti. Bile su to doista tek glasine i neproverene informacije nazivane „sibil“ ili „sibs“ prema latinskoj riječi „sibilare“, što je značilo piskanje i šuškanje (u govoru). Glasine su, navodi Šiber (1998:321), vijesti o osobama ili događajima nepoznatog izvora, koje mogu biti, ali najčešće nisu istinite, a vrlo se brzo šire usmenim prenošenjem između pojedinaca unutar neke grupe. Međutim, za njihovo širenje trebaju postojati određeni uvjeti koje autor dijeli u četiri grupe: (a) zanimljivost sadržaja, (b) osjećaj nesigurnosti, (c) nedostatak informacija i (d) postojanje kohezivne socijalne grupe.

U špijunskoj zajednici glasine su imale posebnu vrijednost stoga što su predstavljale iskoristivu podlogu za „dogradnju“ ili osmišljavanje nove glasine. Cilj je uvijek bio stvoriti (izmisliti) sadržaj koji treba zabrinuti, alarmirati ili uspaničiti određenu grupu ljudi (vojnike, civile). Osmišljavanje ili dogradnja glasine uvijek je kombiniralo točne i provjerljive podatke (lokacij, nazive, imena, situacije itd) s potpuno izmišljenim sadržajima. Primjerice, izmišljeni događaj (ili situacija) smjestio bi se u stvaran grad pri čemu se vjerodostojnost ostvarivala uporabom točnih naziva ulica i trgova ili nekim drugim poznatim detaljem iz života te zajednice (obiteljski nadimci, korištenje dijalektalnih naziva i sl.). Naravno, glasina utemeljena na stvarnim podacima djelovala je uverljivo i nije bilo razloga za nepovjerenje pa se stoga lako i širila.

Kako se dolazilo do tih podataka? Najčešće ih je prikupljao Odjel za glasine i to iz lokalnih novina (osmrtnice, oglasi, najava vjenčanja, pisma čitatelja itd.) ili obavještajaca na terenu. Priča se kreirala ovisno o potrebama, ali je cilj uvijek bio isti: izazvati strah ili paniku odnosno demoralizirati neku određenu, manju ili širu, grupu ljudi.

Radio se pokazao izvrsnim posrednikom za plasman glasina. Program je sam po sebi „odlazio u eter“ odnosno bio neuhvatljiv za ponovno preslušavanje jer sredstva za snimanje još nisu bila u širokoj upotrebi. Efemernost programa bila je tako od posebne vrijednosti jer se informacija nije mogla naknadno provjeriti, a mnogi su čuli neku „svoju verziju“. Tako je u

¹³⁸ WW II Secret Intelligence, Special Operations Executive, Gustav Siegfried Eins, http://clutch.open.ac.uk/schools/emerson00/soe_gs1_1.html, (preuzeto u ožujku 2009.)

ratnim okolnostima širom otvoren prostor za svakovrsne spekulacije kojima se samo pojačavao osjećaj nesigurnosti i straha, a manipulacija (ljudima, informacijama) generirala sama od sebe.

Prema Delmeru, svakovrsni su podaci dnevno skupljani, zajedno s detaljima poput adresa ili imena srodnika. Sve te sitnice mogle su glasini dati željenu vjerodostojnost. Primjer takvog načina rada Delmar opisuje kroz kreiranje glasine o „zaraženoj krvi“. Priča mu je pala na pamet nakon što je u njemačkim novinama pročitao vijest o ponovnom prikupljanju krvi za potrebe vojske. Kreirao je zastrašujuću glasinu o krvi netestiranih davatelja koja je bez provjere smjesta „otputovala“ na neko bojište. Naravno, sutradan je Šef priču plasirao u eter.

Sličnu je „preinaku“ doživjela i Goebbelsova objava o dodatnoj količini čokolade za radnike u tvornicama. Delmer je vijest „doradio“ glasinom kako je čokolada „začinjena“ snažnom stimulativnom drogom radi pojačanja radnog elana i efikasnosti. Manipulacije nisu bila pošteđena ni djeca odnosno njihovi roditelji. Naime, kad je počela evakuacija njemačke djece u kampove izvan područja ratnih akcija, Delmer je kroz glumljeni intervju s „doktorom“ iz kampa (točni podaci) plasirao glasinu o difteriji (laž). Informaciju o zaraznoj bolesti doktor je „slučajno“ spomenuo izražavajući u intervjuu profesionalnu zabrinutost zbog nedostatka lijekova. Posljedično, objasnio je doktor, u kampu imaju u prosjeku šest smrtnih slučajeva tjedno. Lako je zamisliti reakciju zabrinutih roditelja koji su čuli „intervju“ ili im je dojavljena vijest o zarazi s čestim smrtnim ishodom.

Bio je to jedan od uobičajenih postupaka u psihološkom ratu koji se intenzivno vodio preko radio-valova. Zloraba medija odvijala se u skladu s uobičajenim pravilima emitiranja i tipičnim formatima, bez ikakvih bombastičnih najava, iscenirana kao vijest ili spontana iskrenost nečije izjave ili intervju. Profesionalno osmišljene i interpretirane glasine, u okvirima uobičajenih radijskih formata, služile su za plasman zabrinjavajućih informacija koje su, u atmosferi smrti, gladi i bolesti, među slušateljima prihvaćane kao točne te poprimale alarmantne razmjere.

Tko je mogao glumiti njemačkog dječjeg doktora? Tko su uopće bili govornici u sličnim radijskim sadržajima? Uglavnom je bila riječ o izvornim govornicima njemačkog jezika, civilima koji su izbjegli u Englesku i iz svojih razloga odlučili ponuditi vlastita znanja i/ili vještine određenim službama (vojnim, obavještajnim). Poznavanje određenih jezika, narječja i jezika struke kojom su se bavili, u ratnim su uvjetima bili dragocjen resurs. Zahvaljujući njima, sadržaj je zvučao autentično.

GS1 prestao je emitirati u listopadu 1943. godine, nakon gotovo 700 emisija. U dramatičnim okolnostima (režiranog) napada na radijsku postaju, Šefov je govor u eteru prekinut rafalom iz strojnice i uzvikom (na njemačkom!): „Imam te, svinjo!“ Nažalost, dojam ubojstva pokvaren je slučajnim ponovnim emitiranjem iste snimke. Slušatelji su čuli kako je Šef ubijen čak dva puta, u manje od sat vremena¹³⁹ (Delmer, 1962, part 6).

Opet treba napomenuti kako je teško rekonstruirati stvarna zbivanja u eteru iz tog vremena, najviše stoga što je bila riječ o tajnim operacijama. Krajem 1942. godine, isplanirano je formiranje „službene“ njemačke radijske postaje. Tako je PWE, opet preko Delmera, pokrenuo emitiranje programa namijenjenog njemačkoj mornarici i vojsci pod nazivom Njemački kratkovalni radio Atlantik (*Deutsche Kurzwellensender Atlantik*) ili kraće

¹³⁹ Op. cit. Delmer, S.: Black Boomerang, Part 6.

Atlantiksender. Radio je započeo emitirati program 22. ožujka 1943., od 18.30 do 7.00 sati idućeg dana, rabeći snažan kratkovalni odašiljač, lociran u Woburn Abbeyu u Bedfordshireu.

Zvijezda programa bila je Vicky nazvana “mornarskom miljenicom” (*sailor's sweetheart*) koja je umilnim glasom slala pozdrave “dečkima”, često ih podsjećajući na obitelj, djevojke, djecu i nekadašnji život bez rata. Informacije su opet pribavljane iz obavještajnih centara. Nitko nije mogao posumnjati da je Vicky zapravo izgubila dio vlastite obitelji u Auschwitzu.¹⁴⁰

Glazba je bila izrazito važan element svakog emitiranja. Atlantiksender nije mario za ondašnje nacističke glazbene “preporuke i smjernice”, nego je emitirao popularnu glazbu pa tako i jazz. Time je priskrbio veću slušanost, a „usput“ je nudio i i razne “ekskluzivne” informacije iz rata ili domovine. Poseban značajan dio ponude bilo je ispunjavanje „glazbenih želja“ pri čemu su opet pažljivo birane pjesme kojima se željela kreirati određena atmosfera.

Među njima je bila i “Lili Marlen”, izvorna njemačka pjesma koju je 1915. napisao Hans Leip, učitelj iz Hamburga. Izvorni naziv pjesme je “Djevojka pod lanternom” (njem. *Das Mädchen unter der Lanterne*). Uglazbio je 1938. godine Norbert Schultze, njemački skladatelj filmske glazbe. Sljedeće je godine snimljena u izvedbi Lale Andersen, njemačke pjevačice. Emitirana je prvi put na Radio Beogradu (njem. *Soldatensender Belgrad*) 1941. u okupiranoj Jugoslaviji. Bila je to puka slučajnost jer je stigla iz Beča u “paketu” jeftinih ploča kojima je trebalo pojačati glazbenu ponudu tog radija. Gotovo preko noći postala je silno popularna među njemačkim, a svidjela se i savezničkim vojnicima. Međutim, melankolična i spora ljubavna pjesma koja je govorila o razdvojenosti mladog para, nije se svidjela Goebbelsu. Temu pjesme nije nalazio motivirajućom za moral vojnika na bojištu pa je zabranio daljnja izvođenja. Međutim, popularnost se nije mogla izbrisati zabranom, a pjesma je uskoro dobila i svoju englesku inačicu. Tijekom idućih ratnih godina postala je jedna od omiljenih vojničkih pjesama. Najpoznatiju verziju snimila je 1944. godine, glumica Marlene Dietrich. Iako rođena Njemica (1901. u Berlinu), 30-ih se godina preselila u Hollywood. Dolaskom Hitlera na vlast jasno se izjasnila protiv režima i nacizma. Bila je jedna od istaknutih osoba iz svijeta zabave koja je obilazila savezničke baze u Europi. „Lili Marlen“ u njezinoj izvedbi i na njemačkom jeziku bila je dio projekta savezničke „glazbene propagande“.

Vojnički radio Calais (*Soldatensender Calais*) počeo je s radom u listopadu 1943. godine na srednjem valu. Emitirao je svakog dana od 18.00 sati do zore preko odašiljača kojeg je proizveo američki RCA, a koji se zbog svoje snage odašiljanja nije mogao uklopiti u američka pravila. Nazvan je „aspidistra”¹⁴¹ prema ondašnjoj vrlo popularnoj pjesmi “The Biggest Aspidistra in the World”. Brodom je prevezen u Sussex u Engleskoj, a naziv “Calais” (ime francuskoga grada) izabrano je kao potvrda glasinama da bi se upravo tamo moglo dogoditi iskrcavanje savezničkih snaga. Program se ponajprije trebao „hvatati“ na njemačkim podmornicama.

Bio je to Churchillov idealni ‘big gun’ radijske propagandne bitke¹⁴². Vojnički radio Calais emitirao je tipičan „vojni“ program odnosno kombinaciju popularne glazbe, sporta i zanimljivosti, ali i vijesti o ratnim zbivanjima i promjenama na bojištima. Poseban status imala je crna propaganda s pažljivo odabranim sadržajima ciljno osmišljenim za demoraliziranje njemačkih moranara i podmorničara.

¹⁴⁰ Ibid. Part 5.

¹⁴¹ Aspidistra je naziv cvijeta iz porodice ljljana, vrlo česta sobna ukrasna biljka velikih listova.

¹⁴² Burden, R. Michael: The Biggest Aspidistra in the World, <http://members.aol.com>, Part 1.

Vijesti su bile najvažniji programski sadržaj, a njihov je odabir bio najjače oružje propagande. U kontekstu ratnih izvještaja uvijek je izražavana „duboka zabrinutost“ za sigurnost civila u nekom njemačkom gradu ili području. Može se pretpostaviti kakav je učinak imala na sve njemačke vojnike čije su se obitelji nalazile baš na tim lokacijama (ili gradovima). Time se razorno djelovalo na motivaciju i suptilno poticalo na razmišljanje o dezertiranju.

Noćni radio 1212 (njem. *Nachtsender 1212*) bila je tajna postaja američke obavještajne službe, koja je emitirala iz Luxembourga, rabeći uređaje Radio Luksemburga. Ciljnu su publiku predstavljali njemački antinacisti.

Korištenje radijskog medija u propagande svrhe određenih ideologija nastavljeno je i poslije Drugog svjetskog rata. Primjere revolucionarnih i najčešće ilegalnih radija 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća, nalazimo na Kubi i u Latinskoj Americi pod zajedničkim nazivom *clandestine radio*. Riječ je o politički motiviranim emitiranjima određenih grupa ili pokreta. Naime, radijski su valovi, vrlo slično internetu, predstavljali slobodne kanale kojima se bez obzira na međunarodna pravila, moglo emitirati razne vrste sadržaja, pa tako i političke poruke. Prilikom su iskoristile brojne organizacije i grupe koje su radio koristile za promociju svojih političkih ciljeva. Ključnu razliku među njima činio je emitirani sadržaj te cilj koji su tako željele ostvariti (Soley, Nichols, 1986:52-55).

U pravilu je uvijek bila riječ o lokalnim čujnostima i nepoznatim lokacijama. Njihove su nazive kao i simuliranje programskih sadržaja često zloupotrebljavale suprotne strane (Chapman, 2005:215).

Najintenzivnije vrijeme svih ilegalnih programa bile su šezdesete godine 20. stoljeća. Međutim, pokušaj dublje analize *clandestine* radija znači lutanje u golemom broju podataka upitne točnosti, osobito s aspekta stvarnog vlasnika i cilja. Mnogi od njih bili su proizvod ograničenog trajanja, često tek jedne osobe ili grupice. U kontekstu interneta, *clandestine* radio izgubio je nekadašnji revolucionarni status i dobio jednostavnu digitalnu inačicu.

5.4. Krugovalna postaja Zagreb

Nezadovoljstvo širokih slojeva stanovništva Kraljevine Jugoslavije naraslo je nakon potpisivanja pristupa Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu u Beču 25. ožujka 1941. godine. Svojevrsnim pučem 27. ožujka srušeno je Kraljevsko namjesništvo i osnovana nova vlada na čelu s generalom Dušanom Simovićem. Knez Pavle napustio je zemlju, a dr. Maček pregovarao je s novom vlašću o svojem ulasku u novu vladu, uz uvjet da se poštuje sporazum o Banovini Hrvatskoj.

„Novosti“¹⁴³ su početkom travnja 1941. godine, donijele naredbu dr. Ivana Šubašića, bana Banovine Hrvatske, o radiju:

¹⁴³ Naredba bana Šubašića, *Novosti*, god. 35, Zagreb, br. 98., 8. 4. 1941.

1. Na čitavom području banovine Hrvatske zabranjuje se svako slušanje radio-emisija radiostanica nama neprijateljskih država odnosno uopće slušanje našoj državi neprijateljske propagande.

2. Svi vlasnici javnih lokala koji imaju radio-aparate u svojim radnjama imadu iste odmah predati u pohranu najbližoj banovinskoj vlasti odnosno žandarmerijskoj stanici.

3. Zabranjuje se svako širenje vijesti koje donošaju strane nama neprijateljski raspoložene radiostanice.

Prekršitelji ove odredbe bit će kažnjeni oduzimanjem radio-aparata, novčanom kaznom od 5000 do 10 000 dinara, prisilnim boravkom od šest mjeseci u koncentracionom logoru, a u slučaju neudovoljenja odredbi pod 2. osim toga oduzimanjem obrta i zatvaranjem radnje.

Presude radi označenih prekršaja donose prvostepene redarstvene odnosno opće upravne vlasti. Presude se imaju odmah izvršiti jer žalbe nemaju odgodne moći.

Tri dana poslije dr. Maček je položio prisegu kao prvi potpredsjednik Simovićeve vlade, a 6. travnja 1941. godine napadnuta je Jugoslavija i vlada je uskoro napustila zemlju. Maček se povukao u Zagreb i u Kupincu održao kratak govor¹⁴⁴ koji je prenio i Radio Zagreb, a *Novosti* objavile dan poslije Šubašićeve naredbe.

Uoči dolaska Pavelića u Zagreb *Hrvatski radio list*¹⁴⁵ pisao je kako se program tih dana sastojao samo od glazbe i znakova za uzburku. "10 minuta prije 4 sata popodne 10. travnja projurilo je kraj krugovalne postaje u zagrebačkoj Vlaškoj ulici pet prvih njemačkih vojničkih automobila, a nešto kasnije zauzeta je krugovalna postaja (...). Oko 5 sati popodne krugovalna postaja doživljuje svoj najveći čas: general Slavko Kvaternik (Poglavnikov zamjenik dr. Mile Budak ležao je za to vrijeme u klinici poslije operacije) proglašuje Nezavisnu Državu Hrvatsku."

Kvaternik je u to vrijeme doista objavio¹⁴⁶ postojanje Nezavisne Države Hrvatske na valovima Radio Zagreba. Potom je spiker pročitao izjavu dr. Mačeka. Donosimo njezin tekst s napomenom da je u tiskovinama tog vremena objavljen u nešto izmijenjenom sadržaju: "Hrvatski narode! Pukovnik g. Slavko Kvaternik, vođa nacionalista u zemlji, proglasio je danas slobodnu i samostalnu Nezavisnu Hrvatsku Državu na cijelom teritoriju hrvatskog naroda, te je današnjim danom preuzeo vlast u svoje ruke. Pozivam sve Hrvate da se novoj vlasti pokore. Sve članove HSS molim da ostanu mirni, a kotarske poglavare pozivam da ostanu na svojim

¹⁴⁴ Govor dr. Vladka Mačeka, *Novosti*, god. 35, Zagreb, br. 99, 9. 4. 1941. "Hrvatski narode, braćo i sestre, vratio sam se u vašu sredinu, pa vam tim povodom velim ovo: Stigla nas je najveća nesreća što jedan narod može stići, a to je rat. To zlo može se ublažiti samo na jedan način, da budemo složni i disciplinirani. Slušali ste me do sada u svim teškim časovima pa sam siguran da ćete to činiti i od sada. Ja ću među vama ostati i dijeliti s vama, kao i do sada, i dobro i zlo. Razumije se da ću u svakom pojedinom slučaju na uobičajeni način davati upute, bilo putem naših organizacija, bilo putem izaslanika, koji će biti narodni zastupnici ili drugi opće poznati prvaci stranke. U ovom času tražim od vas puni red i disciplinu na svakom mjestu bilo kod kuće ili u vojsci. Završavam s našim starim pozdravom Vjera u Boga i seljačka sloga!"

¹⁴⁵ J. P.: Krugoval u novoj Hrvatskoj, *Hrvatski radio list*, god. I, br. 12, 7. 9. 1941.

¹⁴⁶ "Božja providnost i volja našeg velikog saveznika, te mukotrpa stoljetna borba hrvatskog naroda uz veliku požrtvornost poglavnika dr. Antuna Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu, odredili su da danas, pred dan Uskrsnuća Božjeg sina uskrsne i naša Nezavisna Država Hrvatska. Pozivljam sve Hrvate u kojem god mjestu bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti nezavisnoj hrvatskoj državi i njenom Poglavniku. Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćenik Poglavnika. Bog i Hrvati – Za Dom Spremni!" (Macan, 1992:469).

mjestima i da surađuju s novim vlastima. Dano u Zagrebu, dne 10. travnja 1941. dr. Vladko Maček.” (Krizman, 1978:386)

Ante Pavelić došao je u Zagreb 15. svibnja 1941. godine, rano ujutro oko pet sati. Kvaternik je istog dana objavio na Radio Zagrebu tu, kako je nazvao, “radosnu vijest”. Pavelić je već idućeg dana prvi put govorio na radijskoj postaji, obznanjujući da je preuzeo vlast i da su tog dana Hitler i Mussolini brzojavno priznali NDH (Horvat, 1992:629). Dana 17. travnja potpisana je bezuvjetna kapitulacija oružanih snaga Kraljevine.

Usprkos tomu što su mediji i promidžba u svim totalitarnim režimima od velike važnosti, Jareb (2009: 87) napominje kako istraženost te teme u NDH nije zadovoljavajuća, a i veliki dio tematskih radova nema nikakve znanstvene atribute.

Tjedan dana od preuzimanja Radio Zagreba, na programu su uvedene emisije vijesti i objave Vrhovnog zapovjedništva Wermachta na njemačkom jeziku, a potom i na talijanskom. Tijekom travnja radio je odlukom Ministarskog vijeća stavljen u nadležnost Državnog tajništva za prosvjećivanje. Novi mu je naziv bio Državna radiopostaja Zagreb, ali ubrzo je promijenjen u Državnu krugovalnu postaju Zagreb. Za ravnatelja je imenovan student Pravnog fakulteta Radovan Latković, jedan od prvaka hrvatske nacionalističke omladine i predsjednik Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske.

Nova je uprava od prvih dana naglasila snažnu politizaciju programa, nacionalnu osviještenost i ideološku angažiranost. Počelo je tiskanje *Hrvatskog radio lista*, novoga službenoga glasila postaje. Prvi je broj objavljen 13. lipnja 1941., a nakon 15 brojeva naziv mu je promijenjen u *Hrvatski krugoval*. Izlazio je redovito do travnja 1945. godine.

Naslovnica prvog broja donosi veliku fotografiju Ante Pavelića (s podignutim prstom upozorenja!) i tekst “...za sve čine cjelokupnog činovništva i svih državnih organa ja ću nositi odgovornost pred cijelim hrvatskim narodom. Ali svi državni organi, svi činovnici i namještenici nosit će odgovornost preda mnom, a svi znate da se ja ne šalim!”

U uvodniku prvog broja, što ga potpisuje Radovan Latković, stoji “Radio postaja više nije privatna, trgovačka ili društvena ustanova koja se brine da njezini slušatelji, njezini pretplatnici, dobiju ugodnu zabavu, pouku, rasonodu i da budu zadovoljni. Državna radio postaja Zagreb postaje opće narodna ustanova i ona ima služiti velikim historijskim opće narodnim ciljevima. Kao takova ona mora po svojim nevidljivim valovima okupiti cijeli hrvatski narod oko Poglavnika...” (Latković, *Hrvatski radio list*, 13. 6. 1941.).

Nova je uprava smjesta počela razmišljati o pojačanju signala, često se opravdavajući na stranicama svojega službenoga glasila kako su naslijedili zastarjelu i neupotrebljivu opremu za emitiranje, “...koja je bila vlasništvo nekog židovskog dioničkog društva (...) u bijednom stanju. (...) U isto vrijeme ležala je u Drnišu...10-kilovatna telegrafska postaja koju je Jugoslavija dobila na račun tzv. reparacija. Kako za nju nisu ništa platili, tako se za nju nisu niti brinuli. (...) Komisija stručnjaka koja ju je u Drnišu pregledala, našla ju je uslijed balkanskog postupka i neupotrebljavanja, u jako oštećenom stanju. Ipak, neki sastavni dijelovi bili su u redu, pa je bilo nade da će se barem s njima nešto moći početi”.¹⁴⁷ U daljnjem tekstu nepoznati autor opisuje i prostor radijske postaje koji se sastoji od “tri velike dvorane za izvedbe i jedne sobe za

¹⁴⁷ (...): Pitanje pojačanja Zagrebačke krugovalne postaje, *Hrvatski radio list*, god. I, br. 7, 3. 8. 1941.

najavljivanje programa. Upotrijebljeni su samo najmoderniji kondenzatorski i kristalni mikrofoni (...) koji šalju glazbu i govor odašiljaču preko Save.”.

Činjenica je da su ustaše dobile postaju koja je uoči nastanka NDH, u ožujku 1941. godine, počela emitirati sa snagom od 4,5 kW, što je isposlovala “prijelazna” uprava postavljena nakon eksproprijacije. Krajnji je cilj nove uprave bio postići snagu od 10 kW, a često se spominjao i odašiljač od 120 kW koji je uoči rata naručila Kraljevina Jugoslavija. Unatoč čestom spominjanju nekadašnjih derutnih prostora radiokluba na Gornjem gradu, Radio Zagreb se već preselio u Vlašku ulicu 116 što je također bio potez bivše “prijelazne” uprave.

Program je uskoro stekao prepoznatljiva radiofonska obilježja. Počinjao je i završavao sviranjem hrvatske himne i pozdravom „Ustaška Hrvatska pozdravlja sve Hrvate i Hrvatice u Domovini i izvan Domovine. Živio Poglavnik“. Jutarnje je emitiranje počinjalo u 6.30 sati i trajalo do 9.00, ali uskoro je produženo do 10.20 sati. Postaja se u podne ponovno oglašavala zvonima i emitirala do 16.00 sati, zatim imala jednosatnu stanku te nastavljala program u 17.00 do 22.00 sata. Noću su se odvijali tehnički radovi s ciljem pojačanja signala. Odašiljač je 1. siječnja 1942. godine, pojačan na 10 kW, a dnevno je emitiranje produženo do 23.00 sata.

U siječnju 1942, piše Jareb (2009: 92), osnovan je *Državni izvještajni i promičbeni ured* (DIPU) u kojem su djelovali odsjeci za unutarnju i vanjsku promidžbu, novinstvo, film i fotografiju.

Radio je bio od osobite važnosti pa je u isto vrijeme (17. siječnja 1942.) osnovan Državni zavod za krugovalnu službu pod nazivom Hrvatski krugoval. Bio je krovna institucija za gradnju, izvedbu, ustrojstvo i vođenje cjelokupne krugovalne službe u državi¹⁴⁸. Upraviteljem je imenovan Radovan Latković. Krajem 1943. godine, pri njemu je osnovan i Ured za razvitak krugovalne službe čiji je osnovni zadatak bio istraživati slušanost.

Već u prvim danima NDH na glavne zagrebačke trgove postavljeni su zvučnici. “Glazbeno vodstvo krugovalne postaje odmah je pokrenulo pitanje reorganizacije našeg orkestra (...). Naročitu pažnju posvećuje orkestar izvedbama hrvatskih skladatelja (...) u proteklih je šest mjeseci orkestar izveo više hrvatske glazbe nego li prije unatrag dvadeset godina (...). Kako veliki dio našeg naroda, a naročito pokrajina, rado sluša emisije tamburaškog orkestra uz pjevanje starih narodnih, kao i ostalih u narodu poznatih pjesama, to smo naravno i tim emisijama posvetili stanovito vrijeme...” (Gürtl, *Hrvatski krugoval*, 21. 12. 1941.). Dana 23. veljače 1942. prvi je put u eteru bio izravan prijenos zasjedanja Hrvatskoga državnog sabora.

Latković je u *Hrvatskom krugovalu*¹⁴⁹ zapisao kako Radio Zagreb ima čak 60.000 pretplatnika. Razlog je bio zasigurno bolja čujnost zbog pojačane snage emitiranja, ali i potreba za informacijama jer se rat sve više zahuktavao. Programski su sadržaji snažno politizirani pa se tako mogu čuti dnevna “ideološka izdanja: izdanje ‘Za dom spremni’ (...) koje je posve kratko i sažeto krugovalno izdanje popraćeno sa koračnicom u kojem se svaki dan daje jedna misao (...) tri puta dnevno u 7 sati, 12 i 21 sat kao motiv jednog dana (...). ‘Ustaška riječ’ je izdanje u kojem se iznosi povijest ustaške borbe, život i djela ustaških mučenika, ustaški pogledi na narodni život (...) uz odgovarajuću glazbenu pratnju (...). Posebna izdanja, jednom tjedno,

¹⁴⁸ Više o tomu u : Jareb, Mario (2009) Mediji i promidžba Nezavisne države Hrvatske, Alineja, 87-117.

¹⁴⁹ Latković, Radovan: Krugovalna služba u NDH, *Hrvatski krugoval*, god. II, br. 15, Zagreb, 12. 4. 1942.

daju se za Ustašu, Hrvatski oslobodilački pokret, za Žensku ustašku mladež i za djecu pod imenom ‘Hrvatska dječja nedjelja’. U ovom izdanju sudjeluje stalno Ustaška uzdanica”.

Program se obogatio i vijestima na sedam stranih jezika, emisijama za radnike “Rad i radost”, pozdravima za hrvatske dobrovoljce na istočnom i ostalim bojištima, a uvedena su i brojna posebna predavanja o hrvatskom jeziku, programi namijenjeni ženskoj populaciji te drugi sadržaji iz književnosti, gospodarstva i povijesti. Međunarodna se suradnja nastavila, ali samo s postajama osovinskih sila.

Središnja politička figura, oko koje je bila koncentrirana sva politička moć u NDH, bio je Pavelić. Netolerantna politika ustaškog vrha prema Srbima, Židovima, Romima i Hrvatima koji nisu prihvaćali totalitarni režim, iskazivala se u teroru zasnovanom na odredbama o zaštiti arijske rase i časti hrvatskog naroda. Cjelokupna politika ustaškog vrha, a posebno osnivanje koncentracijskih logora i masovne fizičke likvidacije izazvale su revolt među hrvatskim stanovništvom te je stvorena podloga za razvoj antifašističkog pokreta predvođenoga Komunističkom partijom (Matković, 1998:245).

Već u srpnju 1941. godine u Zagrebu je počelo probno emitiranje ilegalne partizanske radijske postaje. Cjelokupni se posao obavljao noću, u stanu braće Engel u Tuškanovoj ulici. Znatiželjnicima je rečeno da je riječ o konstrukciji pojačala za kino. Prvo pravo emitiranje uslijedilo je 23. srpnja kad je u eteru pročitano proglašenje CK KPH, kojim se poziva na ustanak protiv okupatora. Umjesto studija poslužila je kupaonica, a jedna je soba bila privremeno pretvorena u režiju. Tom je prilikom i prvi put oglašena parola “Smrt fašizmu – sloboda narodu!”. Zbog sigurnosti odašiljač je često prebacivan na druge lokacije, dok ga ustaše ipak nisu pronašle u jednom stanu na zagrebačkoj Sigečici (Pavlović, *List RTZ-a*, br. 13/15, 1974.).

Godine 1942. u Hrvatskoj su proradile i prve lokalne radijske postaje. U travnju je utemeljena Državna krugovalna postaja Dubrovnik, a na Badnjak 1943. emitiranje je počela i radiopostaja u Osijeku. Bili su to odašiljači malih snaga, (250W i 200W), ali ih je vrijedno zabilježiti jer su to prve lokalne radijske postaje na ovom području. Zanimariva i nedostatna snaga signala uzrokovana je vrlo vjerojatno ratnim stanjem u Europi i nedostatkom svih potrebnih materijala da bi se napravio jači odašiljač.

Uoči Božića 1943., Hrvatski krugoval objavio je upitnik s pitanjima za slušatelje, ali je odaziv bio malen. Dobili su oko pet tisuća odgovora od gotovo 87.000 pretplatnika koliko ih je Radio Zagreb imao početkom 1944. godine. Međutim, dobiveni su zanimljivi podaci prema kojima su najpopularnije bile emisije narodne glazbe, potom koncerti po željama, zabavna glazba, pa dramske i humorističke emisije.

Sustav Hrvatskog krugovala se, razvojem ratnih prilika, počeo urušavati od jeseni 1944. i područje NDH sustavno se smanjivalo. Slom vlasti NDH i ulazak partizana u Dubrovnik 18. listopada 1944., označili su kraj rada dubrovačke postaje. Početkom svibnja 1945. radila je još jedino zagrebačka postaja (Jareb, 2009: 105).

Nepoznati autor u dvotjedniku *Radio Zagreb* (br. 8, 1946.) ovako opisuje dane uoči ulaska partizana u Zagreb:

„ 6. svibnja u večer počeo je panični bijeg okupatora i ustaških bandita iz Zagreba. Zajedno s njima jurile su kroz grad i bande, koje su sa fronte bježale pred nezadrživim naletom naše slavne Armije (...). Trebalo je spasiti radio-stanicu za taj veliki čas! Nije se smjelo dozvoliti da najveći dan našega grada popratiti šutnja u eteru! (...). 7. svibnja u jutro na radio-stanici bio je izvršen

velik dio priprema za obranu. Među samim namještenicima bio je veliki broj simpatizera Narodno oslobodilačke borbe. (...). Uspostavljena je veza s našom Armijom, koja se već potpuno približila Zagrebu. Odatle je također došao nalog: sačuvajte radio-stanicu po svaku cijenu! Program se odvijao bez prekida. Davalo se ono što se u onim prilikama moglo davati (...). Svanuo je i slavni 8. svibanj. Dok ustaške i njemačke kolone stalno prolaze ispred zgrade studija u Vlaškoj ulici, braniteljima su stigla pojačanja (...) trojica drugova iz 10. korpusa (...) i petnaestak zagrebačkih aktivista. Da ne svrate na sebe pozornost bježećih bandi, oni nose znakove Crvenog križa (...). Kazaljka na satu pokazivala je nekoliko minuta iza podneva. Dio jedne ustaške kolone, koja je prolazila pored zgrade, povukao je oružje. Banditski oficir sasuo je na zgradu prvi rafal iz šmajsera. Branitelji su izgubili jednog druga. Tehničar Bartoš pao je izrešetan metcima. Sa svih prozora sasula se u tom trenu na napadače kiša bombi i puščanih metaka. Među banditima je nastao nered (...). Oko 1,15 sati poslije podne stigla je radosna vijest. Sa odašiljača preko Save javili su se prvi borci naše armije. Odašiljač je spašen (...). Za čas su eterom odjeknule riječi spikera: – Ovdje radio-Zagreb...Pozor, pozor! Za nekoliko minuta dat ćemo važnu obavijest! (...). Nakon četiri godine fašističke strahovlade, glavni grad Hrvatske oslobođen je od njemačkih i ustaških bandita. Jedinice Jugoslavenske armije ušle su u grad...“.

Autor piše i o nastavku borbi oko zgrade radija, koji je trajao sve do večeri, kad je braniteljima stigla pomoć, a napadači se konačno povukli. Ulaskom partizana u Zagreb hrvatska radiodifuzija ušla je u sljedeću fazu razvoja koja je također bila obilježena snažnim političkim utjecajem i svakovrsnom političkom kontrolom.

6. RADIO U DOBA TELEVIZIJE

Nakon velikih ratnih uspjeha radijski je medij još jedno kratko vrijeme nastavio svojim zvjezdanim putem. Naime, pojavilo se novo „čudo tehnologije” – televizija. Iako na početku skromno, sa svega nekoliko sati emitiranja dnevno, televizijski se medij širio nezaustavljivo poput plimnog vala.

Televizijska je povijest, kao i radijska, puna individualnih istraživanja. Stoga je teško izdvojiti jednog izumitelja jer su mnogi istraživači pridonijeli njezinu razvoju i uspostavi. Ukratko ću se osvrnuti na neka najvažnija imena televizijske povijesti i tijekom zbivanja do početka Drugoga svjetskog rata.

Škot John Logie Baird (1888–1946), Amerikanac Philo Farnsworth (1906–1971), Rus Vladimir Zworykin (1889–1982) i Mađar Kálmán Tihanyi (1897–1947) predstavnici su sljedeće generacije inženjera i inovatora koji su istraživali prijenos slike i zvuka. Bili su to skromni počeci nejasnog ishoda. Trebalo je riješiti niz tehničkih i tehnoloških problema da bi se mogao predstaviti audio-vizualni elektronički masovni medij. Nisu bili jedini koje je zanimala slika, pa je tako od dvadesetih godina 20. stoljeća otpočela bitka za patente i vječite rasprave o tome tko je što i kad izumio.

Međutim, kad je moćna Radio Corporation of America ušla s velikim financijskim potencijalom u daljnja istraživanja, uspjeh nije mogao izostati. U studenom 1929. godine, na Konvenciji radiotehničkih inženjera u Pittsburghu, izumitelj Vladimir Zworykin (1889–1982), predstavio je eksperimentalni TV sustav. Zworykin je, prije dolaska u Ameriku, radio u Marconijevoj tvrtki u Moskvi, testirajući radijsku opremu. Rusiju je napustio 1918. godine i zaposlio se u Pittsbourghu, u kompaniji Westinghouse. Najviše ga je zanimalo prijenos slike, ali nakon prve demonstracije sustava 1924., rukovodstvo kompanije nije bilo previše zainteresirano za daljnja ulaganja. Zworykin nije odustao, već je i dalje, trošeći gotovo sve svoje slobodno vrijeme, radio u laboratoriju.

Spomenuti prikaz na Konvenciji gledao je i David Sarnoff, direktor RCA, koji mu je smjesta ponudio šefovsko mjesto u budućem “televizijskom” dijelu RCA.

Sljedećih godina, u vrijeme velike gospodarske krize, Zworykinov istraživački rad nije trpio jače financijske udare. Naprotiv, bila je to ekipa ljudi pod izravnom Sarnoffovom zaštitom. Nova je verzija ikonoskopa, prve televizijske kamere, prikazana 1935. godine. Slično se događalo i s druge strane Atlantskog oceana gdje je BBC započeo prve eksperimentalne pokušaje s prijenosom slike.

Tih je godina američki inženjer i inovator Edwin Howard Armstrong (1890–1954) osmislio revolucionarnu inovaciju. Bila je riječ o frekvencijskoj modulaciji (FM) koja je, uz postojeću amplitudnu (AM), značajno unaprijedila kvalitetu radijskog emitiranja. Međutim, Sarnoff je bio opsjednut televizijom i ne osobito zainteresiran za inovaciju koja je, uostalom, rušila postojeći AM radio. Sustav FM radija morao je pričekati još dvadesetak godina. Iako su ga neke američke radijske postaje prihvatile puno prije, za stvarnu afirmaciju, a osobito zakonske odluke o prelasku ukupnog emitiranja na FM, trebalo je puno više vremena. Danas AM radio predstavlja alternativu, dok je FM u širokoj uporabi.

Višegodišnja istraživanja i golemi novac koji je RCA uložila u razvitak televizijske tehnologije dali su rezultate 1939. godine kad je učinjen izravni prijenos otvorenja "Svijeta sutrašnjice", međunarodne izložbe u New Yorku. Prijenos u trajanju od tri i pol sata realizirala je ekipa okupljena oko NBC-a, radijske i uskoro televizijske mreže. Prijenos je realiziran preko prve TV postaje u New Yorku, W2XBS Channel 1 i mogao se vidjeti u krugu od šezdesetak kilometara. Predsjednik F.D. Roosevelt, koji je otvorio izložbu, postao je prvi predsjednik koji se pojavio pred televizijskim kamerama.

Naravno, veliko je pitanje tko ga je uopće mogao vidjeti jer su televizori bili skupi i imala su ih tek rijetka kućanstva. RCA je nastavila s istraživanjima prijenosa slike i tona. Uskoro su televizore nabavili hoteli i restorani, a sadržaj koji je pridonio daljnjoj zainteresiranosti za kupnju TV uređaja svakako su bili izravni prijenosi sportskih nadmetanja. Daljnji je razvoj usporen zbog ulaska Amerike u rat.

Poraće je donijelo nastavak istraživanja. BBC je skromno počeo, sa svega četiri sata dnevno. Krunjenje kraljice Elizabete u svibnju 1953. godine i izravni televizijski prijenos bio je svojevrsna prekretnica. Televizija se, kao i televizijsko novinarstvo, počela snažno razvijati.

Bila je jasno kako je radio dobio snažnu konkurenciju. Iako se u početku činilo da će biti „pregažen“, to se ipak nije dogodilo. Međutim, morao je doživjeti snažne formalne i sadržajne promjene. U Europi je situacija bila drugačija jer je postojećim radiodifuznim monopolima samo „dodana“ i televizija.

Za opstanak radija osobitu je važnost imao izum tranzistorske¹⁵⁰ tehnologije koja je, u svega nekoliko godina, preplavila svijet. Zahvaljujući tranzistoru (poluvodiču) izbačene su glomazne lampe, prijammnik se više nije zagrijavao i trošio je znatno manje energije pa je mogao raditi i na baterije. Prvi takvi prijammnici, kod nas nazvani jednostavno „tranzistori“, pojavili su se na američkom tržištu oko 1954. godine. Bili su relativno skupi, od 50 do 90 dolara, a proizvela ih je tvrtka Texas Instruments. Nekadašnji glomazni i teški tzv. "lampaši" polagano su nestajali iz kućanstava, a zamijenili su ih mali, lagani i praktični prijammnici, pogodni za nošenje.

Japanska je konkurencija, osobito tvrtka Sony, cijenu uskoro svela na desetak dolara, što je „tranzistor“ učinilo dostupnim svim slojevima stanovništva. Osobito su ga prigrlili đaci i studenti. Radijski se program odjedanput mogao slušati cijelog dana, bez značajnijih ograničenja. Prijammnik tako praktične veličine i težine, predstavljao je pravo rješenje za novu i modernu generaciju željnu zabave, a glazbena se industrija pobrinula za popularan sadržaj. Tranzistor je tako omogućio ponovnu snažnu afirmaciju radija.

Osvrnimo se na kratko na nosače zvuka koji su uslijedili nakon tranzistora. Magnetofoni su već bili prisutni u svim veličinama i demnzijama. Međutim, vrpce su bile relativno

¹⁵⁰ U laboratoriju AT&T kompanije u New Jerseyu poznatom kao Laboratoriji Bell (*Bell Labs*) osmišljen je krajem 1947. godine tranzistor. Riječ je bila o novom vodiču od silicija koji je služio za preusmjeravanje ili pojačavanje radijskog signala. Istraživačka je ekipa u sastavu Johna Bardeena, Williama Shockleya i Waltera Brattaina nagrađena 1956. Nobelovom nagradom za fiziku.

komplificiran nosač zvuka, nepraktičan za montiranje kućnih audio-zapisa. Tražilo se novo rješenje, a rezultat je bila audiokaseta.

Standard audiokasete predstavila je nizozemska tvrtka Philips 1963. godine. Sljedeće je godine krenula u osvajanje (i) američkog tržišta. Tvrtka je povukla revolucionaran potez: „svoju“ kasetu nije željela zaštititi autorskim pravima nadajući se da bi tako mogla zaustaviti agresivnost japanskog Sony-ja i njegovih proizvoda. Potez se pokazao punim pogotkom jer je Philipsova kasetna prihvaćena kao standard, a s obzirom na “dozvolu za kopiranje” počele su je proizvoditi brojne tvrtke.

Kasete i kasetofoni postali su vrlo brzo popularni uređaji i ušli u masovnu proizvodnju. Podjednako kao što su tranzistori omogućili individualno slušanje glazbe, tako su kasetofoni, zbog mogućnosti snimanja, ponudili pravo na izbor “vlastite” glazbe. Iako nisu mogli dosegnuti osobito kvalitetan zvuk, krajnji su korisnici o tomu malo vodili računa. Kasetofoni su, ovisno o kvaliteti, pružali korektan glazbeni doživljaj, a kasete su zbog jednostavnog rukovanja postale najpraktičniji nosači glazbe. Ugradnjom kasetofona u auto-radije, otvoren im je put k automobilskoj industriji i novom tržištu.

Podjednako kao što se afirmirala kao nosač glazbe, kasetna je postala važan dio novinarske opreme. Uz novinarske kasetofone ubrzo su se pojavili i diktafoni džepne veličine koji su novinarima znatno olakšali posao. Iako će mnogi radijski novinari ustvrditi kako kasetna nikad nije imala odgovarajuću kvalitetu zvuka za radijsko emitiranje, neosporno je da su za kraće tonske zapise, a osobito priručne podatke ili intervjuje za tisak, kasete i kasetofoni (diktafoni) postali glavna novinarska oprema.

Godine 1979. Sony je predstavio revolucionarni kasetofon sa slušalicama, nešto malo veći od kazete, pogodan za nošenje u džepu. *Walkman* (šetač) bio je prvi pravi mladenački *gadget*. Slušanje glazbe postalo je intiman doživljaj, a uređaj je ubrzo stekao kulturni status. Uskoro su u *walkman* ugrađeni i snimači, a mogli su poslužiti i kao obični radijski prijammnici. Tako je jedan uređaj imao tri mogućnosti: bio je snimač, radijski prijammnik i uređaj za reprodukciju glazbe prema vlastitom izboru. Razdoblje *walkmana*, kasetofona i kasetna trajalo je sve do konačne afirmacije digitalne tehnologije i novih nosača zvuka poput CD-ova (*compact disc*) u devedesetim godinama 20. stoljeća.

Pojava CD-a predstavljala je početak tehnološke revolucije. Iako je osmišljen ranih osamdesetih godina 20. stoljeća, CD je morao pričekati dodatna istraživanja i dogovore, osobito između Phillipsa i Sonya. Umjesto nadmetanja kompanije su odlučile surađivati na podizanju njegove kvalitete. Prvi CD-ovi otisnuti su u Njemačkoj i nudili su uglavnom klasičnu glazbu. Međutim, već sredinom 80-ih godina, na njima se počinje nuditi razna glazba. Nadmudrivanje između „vinilki“, kasetna i CD-a trajalo je još nekoliko godina (iako će i danas neki žustro braniti zvuk gramofonske ploče), ali je kvaliteta digitalno obrađenog zvuka jednostavno galopirala. U međuvremenu su i cijene, osobito CD uređaja, počele padati, a diskografske su kuće promijenile način snimanja. Bio je to snažan i nepovratan tehnološki preokret. Digitalizacija je jednostavno pomela sve pred sobom.

Dodamo li tomu još i afirmaciju interneta koji se javio kao golemi glazbeni resurs, promjene se nisu mogle zaustaviti. Komprimirani zapisi, „skidanje“ glazbe i videa, PC, laptopi, Ipad, Ipod i svakakvi tableti definitivno su odlučili sudbinu analognih zapisa. Početna anarhija oko „uzimanja“ ili razmjene glazbe (slučaj Napster iz 1999. godine) danas je prošlost, ali pitanje autorskih prava zasigurno nisu dovršena priča.

6.1. Američka radiofonija

Brza popularnost televizije izravno je promijenila dotadašnji status radija. Atraktivni audio-vizualni medij odmah je privukao veliku pozornost publike što je rezultiralo dinamičnim aktivnostima oko njegovih sadržaja te tehničkih i tehnoloških preduvjeta za kvalitetniji prijam signala. Radio je dospio u drugi plan. Usprkos „crnim prognozama“ prebrodio je krizu ponajprije zahvaljujući nizu sretnih okolnosti koje su se zbivale u isto vrijeme.

Usprkos raspadu moćnih radijskih mreža (postale su televizijske) i „padu“ radija na lokalne razine emitiranja, radijski se medij brzo i lako prilagodio novoj publici. Lokalnost je intenzivirala odnos sa slušateljima, žiteljima tog lokalnog područja, pojavili su se novi sadržaji i formati, a tranzistorska je tehnologija svela prijarnike na veličinu džepa. Snažan poticaj novoj ulozi radija u društvu dala je i automobilska industrija jer je od 60-ih godina 20. stoljeća, auto-radio postao standardom opreme vozila. Slijedila je poplava novih zahtijeva za dodjelu dozvola za emitiranje pa je broj postaja uvećan s tisuću na gotovo 3,5 tisuće (Turow, 2008:428).

Tisuće komercijalnih radijskih postaja dinamično se razvijalo zahvaljujući podjednako dinamičnoj glazbenoj industriji i obnovljenom interesu oglašivača za „pomlađeni“ medij. Krajem 20. stoljeća, američka je komercijalna radiodifuzija većinom bila u rukama divovskih kompanija poput *Clear Channel Communications*, *Cumulus Broadcasting* i *Citadel Broadcasting Corp.* koje su zajedno imale oko 1800¹⁵¹ postaja.

Početak Hladnog rata i antikomunističkom histerijom radio je osnažio svoju međunarodnu ulogu. Zapadni i Istočni blok nadjačavali su se programima koji su bili namijenjeni onima na “drugoj strani”. Mnoge su zemlje tako bile “pokrivene” brojnim službenim (ali i neslužbenim) emitiranjima. Postratovsko vrijeme i “željezna zavjesa” predstavljali su plodno tlo za emitiranje ciljnih političkih poruka.

Najstariji međunarodni radijski program bio je Glas Amerike (*Voice of America*) koji je počeo s emitiranjem 1942. godine, pod nadzorom jednog od vojnih informativnih ureda. Završetkom rata činilo se da je njegova uloga završena, ali je Kongres 1948. godine, odobrio daljnji rad tog servisa.

Dva najvažnija politička i međunarodna europska programa iz doba Hladnog rata bili su Radio slobodna Europa (*Radio Free Europe* ili *RFE*) utemeljen 1949. i *Radio Liberty* iz 1951. godine. RFE je osmišljen kao privatna i neprofitna organizacija sa sjedištem u New Yorku. Bio je rezultat inicijative Nacionalnog udruženja za slobodnu Europu, a počeo je s emitiranjem 1950. godine. Program je bio usmjeren prema Istočnoj Europi. Radio Liberty imao je sličan početak kao i RFE, a počeo je s redovitim emitiranjem 1953. godine, usmjerenim prema Sovjetskom Savezu. Naravno, nisu ostali bez odgovora s druge strane jer su slični programi u Sovjetskom Savezu već imali bogatu tradiciju. Najčešće su emitirani za područje Zapadne Europe i Amerike. RFE i Radio Liberty spojeni su u zajednički program 1976. godine.

¹⁵¹ CCC ima oko 1190 postaja, Cumulus Broadcasting 303, a Citadel Broadcasting 225 postaja (podatak za veljaču 2008., Turow, 2008:452).

6.1.1. Komercijalizacija

Televizija je početkom pedesetih godina postala nova medijska zvijezda i novi zlatni rudnik. Dojučerašnje velike radijske mreže poput ABC-a, CBS-a i NBC-a okrenule su se mladom i atraktivno mediju, pa se radio našao na marginama. Počeli su svakovrsni problemi, od financijskih do sadržajnih i kadrovskih. Naime, mnogi od tipičnih radijskih sadržaja, podjednako kao i popularni „radijski ljudi“, „preseljeni“ su u TV formate. Bio je to veliki gubitak za radio, ali apsolutni dobitak za televiziju.

Kriza je bila duboka i rješenje se, na prvi pogled, nije vidjelo. Ocjenjujući situaciju kao beznadnu i nerješivu, mnogi su vlasnici radija jednostavno odustali te prodali ili zatvorili svoje postaje. Ostali su počeli tragati za načinima preživljavanja na tržištu. U razdoblju od 1947. godine, kad je mrežama bilo obuhvaćeno gotovo 97 posto radijskih postaja, do 1955. godine, taj je broj pao na svega 50 posto (Turow, 2003:359).

Lokalnost se na prvi pogled činila poraznom za medij, ali se ubrzo pokazala izvrsnom podlogom za novu ulogu radija. Izrazi poput „kućnog prijatelja“ ili „kućnog ljubimca“ potječu upravo iz tog vremena kad su programi „progovorili“ lokalnim govorom, oslonili se na lokalne vijesti i počeli poznavati svoju publiku. Spontanost, angažman na problemima zajednice na čijem je području radio emitirao, brza pomoć u nevolji i općenito uslužnost prema „običnim ljudima“ donijeli su radijskom mediju novu vrstu popularnosti i ugleda.

Međutim, novac i zarada i dalje su bili od ključne važnosti za emitiranje. Gubitak oglašivača nacionalne važnosti značio je potragu za novim, lokalnijim i jeftinijim reklamama. Mnogi lokalni radiji počeli su se ponašati vrlo poduzetnički jer drugih izvora sredstava potrebnih za plaćanje svih radijskih obveza nije bilo. Nije se više moglo računati na dotadašnje skupe mrežne produkcije poput umjetničko-zabavnih programa, kvizova, radiodrama, sapunica i „kućnih“ orkestrara. Bile su preskupe za lokalne uvjete. Glazba se (kao i uvijek) pokazala optimalnim rješenjem.

Nakon početnih nesporazuma, radijska i glazbena industrija uspostavile su kvalitetan poslovni odnos. Uoči Drugog svjetskog rata u Americi je poslovalo oko 400 registriranih, većinom nezavisnih diskografskih kuća. Oslanjale su se na glazbene ukuse svojih sredina, promovirajući nove ili već etablirane glazbene zvijezde. Radijske su mreže bile odličan poslovni partner u čiju sposobnost promoviranja nove glazbe nije trebalo sumnjati. Međutim, raspad tih velikih sustava ostavio je na stotine malih radija koji ni približno nisu imali tu snagu, ali su, s druge strane, bili temelj nove američke radiodifuzne slike.

Ulaskom Martina Luthera Kinga (1929-1968), doktora teologije i svećenika, u javni život Amerike, počinje organizirana i sustavna borba za građanska prava afroamerikanaca. Zagovornik nenasilnog otpora (*sit-in* prosvjedi) i građanskog neposluha, King je prilikom protestnog marša na Washington u kolovozu 1963. godine (povodom stote godišnjice ukidanja ropstva), održao svoj čuveni govor „I Have a Dream“. Usprkos zalaganju brojnih političara i predsjednika, od Franklina Roosevelta do Johna Kennedyja (ubijen u studenom 1963.) te sve brojnijoj podršci bijelaca, svakovrsna je segregacija (obrazovna, kulturna, financijska, radna, prometna itd.) i dalje bila prisutna, posebice u južnim državama. Usprkos zabrani, Ku Klux Klan je i dalje povremeno djelovao. U listopadu 1964. godine, Martin Luther King dobio je Nobelovu nagradu za mir.

U atmosferi rasne segregacije izuzetak nisu bili ni afroamerički glazbenici. Nisu mogli snimati ploče niti nastupati na radiju. Međutim, u siječnju 1950. godine, mladi Sam Phillips (1923-2003) odvažio se na vlastiti biznis i u Memfisu utemeljio malu produkcijsku kuću pod nazivom *Memphis Recording Service*. Bio je ljubitelj rhytm & blues glazbe i voditelj na lokalnom radiju. Želio je otkrivati nove talente i omogućiti im snimanje prvih ploča pa je tako utemeljio i vlastiti brand „Sun Records“. Uz mnoga nepoznata imena, Phillips je snimio i brojne buduće zvijezde poput BB Kinga, Carla Perkinsa, Jerry Lee Lewisa, Johnny Casha i Roya Orbisona. Postao je glavnim promotorom nove i hrabre kombinacije dotadašnjih glazbenih stilova, a koja je poslije postala poznata kao rock and roll. Tako je jednog lijepog dana 1953. godine, u njegov studio upao i mladi vozač kamiona Elvis Presley s željom da snimi ploču koja bi bila rođendanski dar njegovoj majci...

Naziv R&R potekao je navodno od Alana Freeda, voditelja glazbenih emisija i DJ-a na velikoj i slušanoj radijskoj postaji u Clevelandu (Douglas, 1999:246). Freedu se nova glazba toliko svidjela da je svakako želio emitirati u svojim emisijama. Međutim, trebalo je nekako zaobići jasnu zabranu o emitiranju crnih izvođača. Freed je osmislio izraz „rock and roll“ koji nikomu ništa nije govorio niti je otkrivao boju kože. Naziv je „zamaskirao“ podrijetlo, a brza popularnost glazbe učinila svoje. Freed je s tim i računao.

Pjesme, čiji su tekstovi otvoreno pa i provokativno govorili o ljubavi i seksu, čvrst i brz ritam te novi plesni koraci, začas su privukli pozornost mladih. Ubrzo je R&R postao toliko popularan da su i velike diskografske kuće, dotad rezervirane samo za bijele glazbenike, morale reagirati. Ipak, „crna“ je glazba morala još neko vrijeme pričekati svoje puno priznanje. Napokon, u kolokvozu 1965. godine, izglasan je Zakon o građanskim pravima koji je propisao obveznu primjenu istih glasačkih prava i na afroamerikance. Promjene su počele, ali su otpori i dalje bili veliki. Martin Luther King ubijen je tri godine poslije, snajperom iz zasjede.

Sredinom pedesetih godina postojalo je već oko tisuću produkcijskih kuća (Turow, 2003:360), a cijene ploča postale su dostupne najširoj publici. Radio je i dalje bio najbolji promotor glazbe i nakon dogovora oko autorskih prava, počela je plodna suradnja obje industrije. Diskografi su dobili promidžbu svojih nosača zvuka, a vlasnici radija popularan i tražen sadržaj. Vrijedno je napomenuti kako su nosači zvuka (ploče) stizale na radijske postaje potpuno besplatno, što je bilo od goleme važnosti za razdoblje konsolidacije radijskog poslovanja.

Tih je godina došlo i do tri važne tehničke i tehnološke promjene u sustavu snimanja i reprodukcije glazbe. Columbia i RCA predstavile su (1) ploče sa sporijim brojem okretaja (33,5 i 45 umjesto 78 okretaja u minuti), što je omogućilo više mjesta za glazbene sadržaje i vodilo u smjeru prvih albuma, (2) osmišljena je „visoka vjernost“ (*high fidelity* ili *Hi-Fi*) koja je unaprijedila kvalitetu reprodukcije i (3) ploče od vinila (*vinyl record*) zamijenile su lomljive i sklone oštećenjima ploče od šelaka (*shellac records*).

Radijskim je prijammikom u Americi pedesetih godina 20. stoljeća raspolagalo gotovo 95 posto američkih kućanstava (Ennis, 1992:132). Diskografija je u *rock'n'rollu*, *countryu*, *westernu*, *bluesu*, *gospelu* i mnogim drugim podvrstama pronašla svježinu i goleme izvore novih glazbenih materijala, a u komercijalnim radijskim programima izvrsno mjesto za promociju. Na radijske su se postaje uskoro slijevale bujice novih ploča pa je uz uobičajeno dnevno emitiranje glazbe trebalo osmisliti i namjenske programske sadržaje.

Optimalnim rješenjem pokazali su se “disc-jockeyi”¹⁵² (DJ ili *deejay*), ljudi koji su odlično poznavali glazbu, imali ugodne glasove i jake osobnosti te mogli voditi višesatne emisije posvećene samo glazbi. Uskoro više nisu bili “samo” voditelji već izdvojena grupa radijskih kreativaca s redovitim i slušanim emisijama. Brojni DJ-i uskoro su postali dobro plaćene radijske zvijezde prepoznatljivog identiteta i majstori javne komunikacije. Najpopularnija forma njihovih nastupa u programu postale su top-ljestvice (top-liste), u Americi poznate pod zajedničkim nazivom “Top 40”. Naziv (najvjerojatnije) potječe iz terminologije vezane za *jukebox* jer je 40 *singl* ploča bio standardni kapacitet prosječnog uređaja.

Trebali su zadovoljiti nekoliko važnih aspekata svojeg posla. Ponajprije bili su (a) zaposlenici radijske postaje i odgovorni njezinoj upravi ili direktoru. Na temelju posla koji su obavljali bili su (b) izloženi utjecajima izvođača, diskografskih kuća i distributera glazbe, ali i (c) utjecajima oglašivača koji su se promovirali u njihovim emisijama. Osim tih uloga bili su i svojevrsni (d) glazbeni impresariji, čije su se povratne informacije temeljile na izravnoj vezi s publikom kojoj su se obraćali. I na kraju, ali ne i manje važno, bili su i (e) osobe koje su se na temelju svojeg posla i mjesta rada morale pridržavati raznih, povremeno ograničavajućih, saveznih odredbi o emitiranju (Killmeier, 2001:364).

U eri analognog radija, DJ-i su imali silno veliku ulogu. Donijeli su osebujan stil rada u eteru, često vrlo neformalan, spontan i familijaran, s obilnom upotrebom slenga i lokalizama. Uz promicanje glazbe, DJ-i su ubrzo postali svojevrsni vođe svoje publike, a njihove su emisije stekle status foruma za razmjenu misli i stavova. Naravno, do određene granice. Iako naizgled autonomni i samosvojni, DJ-i su zapravo bili u čvrstom okruženju političko-ekonomske pozicije vlasnika radija, oglašivača i diskografa. Proklamirana je autonomija poslužila za kreiranje pobunjeničkog *imagea* osoba koje ne priznaju ničiji autoritet i kreiraju slobodan prostor za iznošenje misli i stavova. Najbolji među njima ostvarili su zvjezdane statuse koji su vlasnicima dovodile oglašivače, diskografima donosile zaradu od prodaje nosača zvuka, a publici davale dojam o vlastitoj važnosti.

Billboard je uveo i rubriku posvećenu DJ-ima i njihovim *play*-listama. Postali su “proizvođači hitova” (engl. *hit-makeri*), o čijim je komentarima ovisila sudbina mnogih novih pjesama. Uslijedila su visoka primanja, a i prvi transferi s manjih na veće radijske postaje. Popularnost je dovela i do zvučnih nadimaka što je opet uveseljavalo publiku i vodilo do nastanka fan-klubova. Unatoč tome nisu bili neranjivi, osobito kad je u pitanju bio novac. Unosnu spregu DJ-a i diskografskih kuća, pa i “suradnje” s izvođačima, potresao je 1959. godine žestok korupcijski skandal poznat pod nazivom “payola scandal”.

Naime, otkriveno je da su mnogi DJ-i zapravo bili na platnim listama uglednih diskografskih kuća s ciljem promoviranja glazbe koju su te kuće objavljivale. Drugim riječima, nije bila važna kvaliteta glazbe već honorar kojeg je pojedini DJ dobivao za promociju pojedinih izvođača. Naravno, takvim načinom poslovanja izravno su bile ugrožene manje diskografske kuće ili one koje nisu htjele platiti takvu promociju. Uslijedila su brojna otpuštanja, FCC je pooštrio kriterije, a uprave mnogih radijskih postaja oduzele su DJ-a pravo izravne komunikacije s diskografima. Ubuduće je takve poslove obavljao direktor programa.

Početak šezdesetih godina glazba je postala neusporedivo kritičnija prema američkom društvu i državnim institucijama. Umjesto uobičajenih ljubavnih tema, pjesme su postale

¹⁵² U doslovnom prijevodu “jahač ploče”, odnosno osoba koja “jaši na pločama”.

angažiranije u odnosu na ukupnu društvenu sliku, ocrtavajući je kao represivnu, diskriminacijsku i eksploatatorsku te pozivajući na otpor i protest (Rosenstone, 1969:134). Svoje je korijene nova tzv. protestna glazba našla u antinukleranom pokretu i razdoblju makartizma u Americi.

Jačanjem pokreta za građanska prava i sve krvavijim ratom u Vijetnamu nastala je nova generacija društveno i politički angažiranih glazbenika.¹⁵³ Slijedile su godine protestnih marševa, okupljanja, afirmacija *hippy*-kulture, eksperimenti s drogama i tzv. seksualna revolucija. Bio je to snažan i masovan zaokret nove generacije adolescenata u promišljanju dotadašnjih općeprihvaćenih i poželjnih normi društvenog ponašanja. Kulminirao je trodnevnim koncertom na Woodstocku, od 15. do 18. kolovoza 1969. godine. Više od trideset popularnijih glazbenika i oko milijun posjetitelja uveli su Woodstock u povijest rock-glazbe. Vrijedno je napomenuti kako su tijekom tog vremena nastale brojne manje diskografske kuće, utemeljene jedino za potrebe snimanja nove glazbe. Bile su izvan sustava najvećih i najmoćnijih pa su nazvane nezavisnim produkcijama (*independent music, indie music*).

Sljedeća radijska promjena bilo je formatiranje programa odnosno klasifikacija ili kategorizacija sadržaja. Određenje formata¹⁵⁴ utemeljeno je (a) izborom glazbe, (b) vremenom kad je glazba nastala (npr. stara, suvremena, moderna itd.) (c) intenzivnošću (npr. lagana, teška, mekana itd.) i (d) glazbenim izričajem i tekstovima (Turow, 2008:435).

Izbor formata vodio je u fragmentiranje publike pa se umjesto emitiranja za sve (engl. *broadcasting*) odjednom počelo govoriti o ciljno usmjerenim programima (engl. *narrowcasting*). Budući da je izbor formata bio ključan za slušanost, a time i za oglašivače, radijske su uprave dugo odlučivale o izboru. Konzultirani su i mnogi profesionalni savjetnici, a osnovna je podjela napravljena na temelju podataka o publici na određenom području. Pri odlučivanju se vodilo računa na kojem se području nalazi radijska postaja, obraća li se bijelcima, afroamerikancima ili latinskom stanovništvu, više muškarcima ili ženama, imućnijima ili siromašnjima itd. Glavni kriterij komercijalnih radija zapravo je bilo pitanje može li takav format zarađivati novac ili ne. Danas su u Americi najbrojniji *country* i *talk* programi.

Neposredne posljedice formatiranja bile su, unatoč obećanjima o raznolikosti, unificirani i jednolični sadržaji koji su radio pretvorili u *jukebox*. Međutim, pojavom satelitskih radija, a osobito interneta i njegovih glazbenih servisa, danas nitko više ne postavlja pitanje njegovanja različitosti. Dostupnost svakovrsnih sadržaja toliko je velika da svatko može izabrati nešto za sebe.

6.1.2. Javni servisi

Javni radijski servis (engl. *public broadcasting*) nije zaživio u Americi sve do šezdesetih godina. Iako je američka radiofonija cijelo ovo vrijeme bila izložena zahtjevima za društveno odgovornijom ulogom od pukog emitiranja glazbe i oglašavanja roba i usluga, takav radio nije bio osobito zanimljiv ulagačima i oglašivačima. Zbog njihova snažna utjecaja na ondašnju aktualnu političku vlast, ni prvi zakoni kao ni prva nadzorna tijela nisu se jače

¹⁵³ Woody Guthrie, Pete Seeger, Joan Baez, Bob Dylan itd.

¹⁵⁴ *Country, news/talk, religion, contemporary christian, spanish, oldies, easy listening, ethnic, R&B, jazz, top 40, classical, classic hits, classic rock, gospel, black gospel, pre-teen, rock, modern rock* itd.

angažirali oko uspostave drukčijih pravila. Komercijalni se radio već od kraja dvadesetih godina počeo ugrađivati u proces koji danas znamo kao američku društvenu i političku tradiciju.

Nešto malo osamljenih glasova protiv takve uloge radija u društvu ušutkano je i onda kad je javnost već bila zasićena reklamama, a što je bila prilika za ponovno razmatranje uloge radija u društvu. McChesney (u Sakolsky i Dunifer, 2002:19-20) smatra kako marginalizacija vrijednosti služenja javnosti u raspravama o komunikacijama u Americi, odnosno eliminacija političke debate o komunikacijama, objašnjava tužnu povijest američkog javnog radija i televizije te početak mračnog doba javnog emitiranja. Upozorava kako je snaga komercijalnog emitiranja toliko velika da svi zagovornici javnog emitiranja moraju znati kako ne smiju prijetiti njihovoj postojećoj ili potencijalnoj dobiti.

Iako je FCC redovito razmatrao dozvole za emitiranje radijskih divova kako bi se uvjerio služe li javnom interesu i udovoljavaju li traženim kriterijima pogodovanja i korisnosti zajednici, nikada ni jedna dozvola nije bila ukinuta.

Nakon mnogih neuspješnih pokušaja afirmacije ideje javnog servisa američki je Kongres 1967. godine, usvojio Zakon o javnom emitiranju (*Public Broadcasting Act*) i osnovao Korporaciju za javno emitiranje (*Corporation for Public Broadcasting* ili CPB). Osnovni joj je cilj bio unaprijediti javni interes odnosno poznavati i sudjelovati u rješavanju problema regionalnih i lokalnih sredina. Činilo se da će se nova Korporacija uspješno pozicionirati ondje kamo nije stizao interes komercijalnih *broadcastera*, a to je bilo obrazovanje i kultura.

CPB je 1969. utemeljio Državni javni servis (*Public Broadcasting Service* ili PBS) i Državni javni radio (*National Public Radio* ili NPR). Međutim, došlo je do znatnih promjena u zamišljenom modelu financiranja tih javnih službi. Odustalo se od zamišljenog europskog modela u kojem se *public radio* trebao financirati postotkom od prodanih uređaja.

Ostavljani bez osnovnog izvora financija potrebnih za emitiranje, PBS i NPR stavljeni su u podređen položaj prema svim eventualnim financijerima, osobito saveznom fondovima i državnoj vlasti. Time se izgubila glavna ideja javnog emitiranja, pa su ti servisi bili suočeni s traganjem za novčanim potporama. Gotovo 60% sredstava potrebnih za rad moralo se namaknuti iz drugih izvora. Okrenuli su se krupnim donatorima kojima je to bila prilika za izravan utjecaj na programske sadržaje. Tako je zapravo odmah izgubljena ideja javnog interesa. Državna potpora, koja pokriva oko 40% potrebnih sredstava, ostavlja prostora za razne političke pritiske pa javni servis danas, prema mnogima, igra samo dopunsku ulogu komercijalnom sektoru. Pitanje je dokad s obzirom na to da raspolaže velikim brojem televizijskih i radijskih postaja, čije bi se dozvole mogle i komercijalno iskoristiti. Primjerice, danas NPR objedinjuje 797 radija, a PBS 354 televizija.

McChesney (ibid) smatra da je javno emitiranje ipak donijelo pomake iako je struktura sustava pogrešna, a u usporedbi s nekim moćnim europskim sustavim farsa. Navodi kako i u međunarodnim raspravama o javnom emitiranju izraz "sustav u stilu PBS-a" označava marginalan i nepotpun javni servis, kojem se funkcija javnog emitiranja sastoji od ponude onih sadržaja za koje komercijalni *broadcasteri* nisu zainteresirani jer im ne nose dobit.

Unatoč svih problema NPR nije jedini javni američki radijski servis. Godine 1983. godine počeo je emitirati konkurentski javni radio koji su osnovale četiri radijske postaje s idejom novog, drukčijeg programa od NPR-a. Desetak godina poslije naziv mu je promijenjen u Međunarodni javni radio (*Public Radio International* ili PRI) jer se opredijelio za

međunarodnu suradnju i distribuciju. Postoji i *American Public Media Group* koja objedinjuje tri manje mreže javnih radija te brojni *community* radiji. Ta je vrsta radijskih programa tipična upravo za Ameriku iako slična razmišljanja o ciljevima i misijama *community* radija nalazimo i u Europi.

6.1.3. *Community* radio

U hrvatskom rječniku nema preciznog prijevoda za izraz *community radio*. U doslovnom bi prijevodu bio "radio zajednice" ili nezgrapnije "općinski"¹⁵⁵ radio. Riječ je o radijskim postajama ograničene čujnosti koje emitiraju na području neke teritorijalne zajednice ili za pojedine interesne grupe. Budući da je najčešće riječ o neprofitnom (nekomercijalnom) programu kojeg većinom rade volonteri, često ga se naziva i aktivističkim ili alternativnim radijem. U literaturi se najčešće koristi izraz *community radio* koji, između ostalog, upućuje i da je riječ o FM radiju odnosno radiju koji emitira putem tzv. zemaljske infrastrukture.

Izravno su povezani s tzv. rudarskim radijima koji su nastali u vrijeme velikog rudarskog štrajka u Boliviji, krajem 1948. godine. Prvo je bila riječ o jednom, a uskoro o čak tridesetak takvih lokalnih radija koji su funkcionirali kao svojevrsna sindikalna glasila zajednica na čijem su području emitirali. Program su proizvodili volonterski, uz pomoć lokalnog stanovništva (osobito učitelja) i bavili su se isključivo temama koje su svima bile zajedničke. Novac potreban za emitiranje skupljao se putem dobrovoljnih priloga slušatelja.

Tako je nastala ideja o radijima koji imaju svoj jasan programski cilj, bez obzira je li vezan uz područje čujnosti (lokalnu zajednicu) ili sadržaj kojeg radio emitira. Brzo se proširila prema Sjevernoj Americi gdje je programska komercijalizacija prijetila gušenjem svih drugih sadržaja. Primjer su osobito dobro prihvatili neki sveučilišni gradovi (npr. Berkley) pa se uskoro pojavio niz sličnih projekata koji su se povezali u mrežu pod nazivom „Pacifica radio“.

Nakon uspostave CPB-a, sredinom sedamdesetih godina, razlika između *community* radija i javne radiofonije postala je jasnija. Naime, regionalne postaje CPB bile su teritorijalno prevelike i slušatelji u manjim sredinama nisu ih osijevali „domaćim“. Željeli su nešto svoje i lokalno.

Jak poticaj daljnjem razvoju *community* radija stigao je početkom 70-ih godina iz Kanade gdje se već intenzivno zagovarala ideja te vrste emitiranja. Američki savez radija zajednice (*National Federation for Community Broadcaster* ili NFCB) utemeljen je 1975. godine.

Temeljio se na postavkama poput (a) aktivnog sudjelovanja volontera, (b) slušateljima koji ne moraju biti brojni, već osviješteni i angažirani, (c) sadržajima koji su selektirani, pa ih tako treba i slušati umjesto da radio predstavlja zvučnu kulisu te (d) svijesti kako sudjelovanje volontera nije vrsta uštede u smislu jeftine radne snage, već kontakt s publikom, čiji su oni predstavnici (Dunaway, 1998:89).

U sustavu američke radiodifuzije *community* radio nije imao nekih osobitih problema jer je koristio lokalne frekvencije koje nikad nisu osobito unosne, pa time i nisu zanimljive većim

¹⁵⁵ *Communis* (lat.): opći, zajednički svačiji, *commune*; *community* (engl.): zajedništvo, zajednica, društvo, općina.

oglašivačima. Nakon Vijetnamskog rata nije imao ni osobitih političkih konotacija, pa se razvijao u skladu s mogućnostima svoje zajednice. Međutim, dobio je dimenziju tzv. manjinskog ili etno radija jer su mnogi mali radiji počeli emitirati ciljne sadržaje na jeziku pojedinih etno grupacija nastanjenih na području čujnosti (dosega) radija.

U Montrealu je 1983. godine, osnovana Svjetska udruga radija zajednice (AMARC¹⁵⁶) koja postoji i danas, s podružnicama za Europu, Afriku, Aziju i Latinsku Ameriku.

Situacija u Europi bila je znatno drugačija. Naime, u većini razvijenih demokracija dominirali su radiodifuzni državni monopoli koji su diktirali i razvoj lokalnih radiodifuzija. Takva je kontrola etera smetala mnogima pa je zagovaranje ideje slobodnog i tržišnog sustava pokrenulo i one koji su u svojim sredinama željeli imati *community* radio.

Sredinom 70-ih godina 20. stoljeća pojedine su države počele prihvaćati promjene. Medijska su tržišta doista otvorena privatnim komercijalnim inicijativama, ali je *community* radio u nekima jednostavno „zapeo“. Nepovjerljivost prema dodjeli dozvole za emitiranje bila je, vjerojatno, uzrokovana i već postojećim brojnim ilegalnim emitiranjima lokalne čujnosti. U Italiji i Francuskoj su već postojali tzv. slobodni radiji (*radio libere* i *radios libres*), u Španjolskoj su bili *comunitarios*, u Nizozemskoj *locale*, a u skandinavskim zemljama *naer* (susjedstvo). Mnogi među njima pozicionirali su se kroz pravne praznine i definirali kao studentski, sveučilišni, iseljenički, etnički itd. Naziv je najčešće proizlazio iz povijesnog konteksta, političkih previranja ili kulturne marginalizacije (Lewis, 1984). Zajedničke su im odlike bile neprofitnost i posvećenost ideji općeg interesa i javne dobrobiti zajednice na čijem su području emitirali.

U eri snažne komercijalizacije medija, ideja *community* radija (medija) danas ima sve više pristaša. Europsko je zakonodavstvo početkom 21. stoljeća prihvatilo projekt tzv. trećeg medijskog sektora (uz već postojeći javni i komercijalni) (Kelly, Mazzoleni i McQuail, 2004.). „Treći“ bi trebali biti upravo mediji slični *community* radijima kojima države mogu (ali i ne moraju) dati novčanu potporu, a čije temeljna ideja počiva u boljem i svestranijem informiranju svojih zajednica

6.2. Britanska radiofonija

Radijskim prostorom Velike Britanije krajem 50-ih godina 20. stoljeća i dalje je suvereno dominirao BBC. Unatoč nekim programskim osvježenjima kojima se pokušalo osuvremeniti ponudu (*The Light Programme*), eter je ostajao „gluh“ za popularnu glazbu, osobito (R&R). Hitovi u izvedbi BBC-ova orkestra nisu mogle zadovoljiti publiku željnu originalnih izvođača, a osobito su bili nezadovoljni oni mlađi, teenageri i adolescenti.

Jedina alternativa bio je Radio Luksemburg, radijska postaja duge tradicije, koja je završetkom Drugoga svjetskog rata lako i brzo prihvatila moderne glazbene trendove. „Zvezdana postaja“ (engl. *The Station of the Stars*), kako se predstavljala u programu, postala je stoga vrlo popularna i slušana u svim zemljama u kojima se njezin signal mogao „uhvatiti“.

¹⁵⁶ Association mondiale des radiodiffuseurs communautaires (franc.) / World Association of Community Broadcasters (engl.). Okuplja oko 4 tisuće članova i djeluje u 110 zemalja

Usprkos lošem prijemu i nekvalitetnom zvuku, slušanost Radio Luksemburga osobito u subotnjim noćnim satima bila je sve veća.

Staromodni i monopolistički pristup BBC-a nije odgovarao ni nabujaloj diskografiji. Uz već postojeće, nicali su nove profesionalne glazbene kuće koje nisu imale medijskog prostora za promociju svojih izdanja. Svakovrsna ograničenja nisu odgovarala ni procvjetaloj američkoj R&R i *rock*-sceni koja se, šireći svoje tržište, usmjeravala prema Europi.

Početak šezdesetih godina u međunarodnim vodama oko Otoka dogodila se koncentracija ilegalnih, glazbenih i komercijalnih programa. Termin "pirati" izvrsno se uklopio u sliku koju su pružali: bili su na brodovima izvan teritorijalnih voda. Izraz "piratski radio" (engl. *pirate radio*) osmislili su danski novinari jer se baš u Danskoj pojavio prvi takav projekt. Drugi izraz za istu djelatnost bio je "offshore radio", koji su najčešće rabili vlasnici kopnenih piratskih radija u Engleskoj kako bi izbjegli neugodne konotacije vezane za pojam pirata.

6.2.1. Radio pirati

Prvi glazbeni „piratski“ program u Europi osmislila je grupa Danaca koja je početkom kolovoza 1958. utemeljila Radio Mercur. Program s brodske radiopostaje čuo se na području Kopenhagena i dijelom oko njega, a uskoro je postao toliko popularan da su jedan odašiljač usmjerili na obalno područje Švedske. Emitiranje je završeno 1962. godine, intervencijom vlasti, i to nakon gotovo četiri godine emitiranja. Ipak, bio je to svojevrsan znak za uzbunu i početak niza sličnih pothvata. Brodovi-radiji s neformalnim voditeljima i popularnom glazbom postali su izraz protesta protiv tradicionalnih državnih radija i jasna poruka da je stiglo vrijeme za promjene.

Godine 1961. u Danskoj je emitirao DCR (*Danish Commercial Radio*), u Belgiji Radio Antwerpen (1962.), u Švedskoj Radio Nord (Stockholm, od 1960. do 1962.) i Radio Syd (od 1962. do 1966.), u Nizozemskoj CNBC (*Commercial Neutral Broadcasting Company*, 1961.) i Radio Veronica (od 1960. do 1974.) (Chapman, 1992:27). Nastali su kao reakcija na staromodnost i rigidnost legitimnih programa, snažno potkrijepljeni mladenačkom hrabrošću i avanturizmom kojeg je nosio svaki bunt prema državnim autoritetima. Vješto iskorištena praznina u ondašnjim međunarodnim i nacionalnim zakonima, na neko ih je vrijeme zaista zaštitila. Emitiranje bi potrajalo do usvajanja antipiratskih zakona ili kronične besparice koja bi uzrokovala raspad projekta.

Osnovna pravna postavka ovakvih ilegalnih emitiranja bila je u pronalaženju „rupe u zakonu“ odnosno izbjegavanju jurisdikcije kroz precizno lociranje broda, uvijek milju ili dvije izvan teritorijalnih voda. Time su jednostavno bili „izvan dometa“ državnih vlasti.

Nizozemci su također, kao i Britanci, imali vrlo restriktivne zakone o radijskom emitiranju. Obje su države pokušavale spriječiti rad tih "radijskih pirata" koji su predstavljali pravi hit među mladima. Spektar državnih intervencija kretao se od brojnih sitnih ograničenja do grubih i dijelom nelegalnih poteza tegljenja (brodovi su ipak bili u međunarodnim vodama). Usprkos atraktivnosti i pozornosti koju su privlačili, većina radio-pirata gasila se sama od sebe, ponajprije iz financijskih razloga. Naime, bili su to skupi projekti u kojima se moralo platiti sve, od zakupa (ili kupnje) broda i djelatnika do opskrbe hranom i vodom.

Godine 1964. u eteru se prvi put pojavio Radio Caroline¹⁵⁷, prvi britanski radiopirat. Bio je to program emitiran s preuređenog trajekta Fredericia, usidrenog u međunarodnim vodama, nekoliko milja od obale Essex. Vodio ga je Irac Ronan O'Rahilly (1940.-), ambiciozan mladić iz dobrostojeće irske obitelji koji je došao u London s namjerom promoviranja mladih glazbenika. Obožavatelj Raya Charlesa i *rhythm & blues* glazbe otvorio je mali klub u kojem su glazbenici imali priliku nastupati. Osnovao je i glazbenu marku te sam financirao neke rane snimke. Pokušaji da snimljenu glazbu plasira u eter naišli su na odbijanje, pa i podsmijeh. O'Rahilly je naišao na monopol snažnih diskografskih kuća koje su zauzele prostor BBC-a, ali i programske minute Radio Luksemburga. Za nepoznate izvođače snimljene u privatnoj produkciji nitko nije imao vremena niti volje.

Družeci se sa sebi sličnim ljudima i razmišljajući o rješenju problema monopola, O'Rahilly se upoznao s vlasnicima sličnih projekata izvan Engleske. U međuvremenu je i Australac Alan Crawford počeo pripremati svoj projekt piratskog radija. Brod Mi Amigo preuređen je za emitiranje radijskog programa pod nazivom Radio Atlanta.

Problemi koje donosi rad s brodovima, od poštivanja odredbi pomorskog prava te preinaka i popravaka, uspješno su riješeni uoči Uskrsa 1964., kad se s motornog broda Fredericia prvi put oglasio Radio Caroline. Nakon najave "Ovdje Radio Caroline, vaša glazbena postaja", uslijedila je pjesma "Not Fade Away", tad mladog i nepoznatog sastava The Rolling Stones.

Gotovo cjelodnevno emitiranje samo popularne glazbe i neformalnost voditelja bile su revolucionaran iskorak iz okvira svima znanih sadržaja kakve je emitirao BBC. Ubrzo se pojavio i Radio Atlanta, program koji je emitiran s broda Mi Amigo. Projekti su naposljetku spojeni pod nazivima Radio Caroline South (brod Mi Amigo) i Radio Caroline North (bivša Fredericia, a sada Caroline). Prvi je ostao u vodama nasuprot Essexu, a drugi je otplovio prema lokaciji Isle of Man, otoka u Irskome moru.

Usprkos brojnim pokušajima vlasti nisu uspijevale pronaći dovoljno jaku pravnu osnovu za isključivanje tih programa, a što je rezultiralo pojavom još nekoliko radiobrodova u vodama oko Otoka. U međuvremenu se „probudila“ mlada engleska glazbena scena koja je, takoreći do jučer, bila indisponirana spoznajom kako njihovu "podrumsku" glazbu nikada nitko neće moći čuti preko radija. Bila je to nova i domaća (ne više samo američka) glazba kojoj je nezakonitost emitiranja dala dodatnu popularnost. Porast slušanosti piratskih programa donio je reklame pa su najjači "ilegalci" počeli i zarađivati.

Međutim, uskoro su stekli i brojne neprijatelje. Naime, (a) nedopušteno su koristili frekvencijski spektar, pri čemu su (b) mogli oštetiti kvalitetan prijam signala legitimnih radijskih postaja, (c) nisu plaćali autorska prava, (d) štetili su prodaji nosača zvuka, (e) zaradi od oglašavanja u tisku (osobito lokalnom), a postavljeno je i pitanje (f) neprofesionalnog i

¹⁵⁷ Prema informacijama objavljenim na službenoj stranici www.radiocaroline.co.uk naziv Radio Caroline potječe od samog Ronana O'Rahillya kojemu je taj naziv pao na pamet kad je ugledao fotografiju djeteta koje se nesmetano igralo ispod radnog stola Johna F. Kennedyja usred Ovalnog ureda. Fotografiju je, prema istom izvoru, objavio američki magazin *Life* 1963., a O'Rahilly je zaključio kako je riječ o maloj Carolini, kćeri američkog predsjednika Kennedyja. Fotografija djeteta koje se igra ispod radnog stola jednog od najmoćnijih ljudi svijeta slijedila je ideju o "malom čovjeku" koji se "igra" vlastima pred nosom: O'Rahilly se doista na neki način "igrao" radijem, pred nosom engleskih vlasti. Međutim, takva fotografija nikada nije bila objavljena na naslovnici *Lifea*, podjednako kao što na slici koja je mogla pokrenuti O'Rahillyevu maštu nije Caroline, već njezin mladi brat John Jr. Kennedy.

neetičkog postupanja te same kvalitete emitiranja (Chapman, 1992:32). Pirate uskoro nije volio nitko osim njihovih slušatelja (ibid, str. 50).

BBC je emitiranje Caroline shvatio vrlo ozbiljno. Mnoga su se istraživanja bavila pitanjima poput tko sluša taj program, koliko često i zašto. Rezultati su pokazivali kako su prosječni slušatelji piratskog radija zaposlene osobe ispod 30 godina starosti, podjednako muškarci i žene, vlasnici tranzistora umjesto kućnih radijskih prijarnika, ne odviše izbirljivi u radijskim sadržajima jer im radijski program zapravo najviše predstavlja zvučnu kulisu (Chapman, 1992:47). Nije to bilo ništa novo niti neobično, tek slika prosječnog auditorija koji čine slušatelji popularne glazbe.

“Oslobođeno“ tržište privuklo je i strane investitore, pa je u prosincu iste godine otpočeo s radom Radio London (*Big L*) na motornom brodu *Galaxy*, čiji je pokretač bio Amerikanac Don Pierson. Uspjeh i slušanost Radio Caroline poslovnim je ljudima počela predstavljati pravi izazov. Pierson je bio uvjeren da će “recept” komercijalnoga američkog radija, s “Top 40” (naziv je promijenjen u *Fab 40*), glasnim DJ-ima, reklamama i suvremenom radiofonskom opremom (džinglovi, špice), izazvati pravu revoluciju u engleskom eteru. Tako je i bilo.

Brojni DJ-evi koji su radili u tim piratskim projektima bili su “uvezeni” iz Amerike, čime je britanska pop-scena dobila uzore za rad. Američki engleski jezik odlično se uklopio u ukupnu sliku pirata, a slušanost tih programa ubrzo je afirmirala cijeli niz novih izraza. Afirmacija “međunarodne pop-terminologije” (engl. *international pop-speak*) šezdesetih je godina globalizirala široku publiku na oba kontinenta, Europi i Americi (Morris, 1999:54).

Jug Otoka sljedećih je godina mogao birati što će slušati u bogatoj ponudi piratskih radija kao što su Radio Caroline South, Radio London, Radio 390, Swinging Radio England i Britain Radio. Sjeverni je dio Otoka bio izložen emitiranju Radio Caroline North i Radio 270, dok je Škotska mogla slušati Radio Scotland.¹⁵⁸

Usprkos romantičnoj i/ili pobunjeničkoj auri koja je pratila piratsko emitiranje, pružajući iluziju kako su u otklonu od svakoga službenog stava, pirati su se povremeno priklanjali izuzetno “normalnim” i pristojnim normama ponašanja. Primjerice, na dan pokopa Winstona Churchilla, 24. siječnja 1965. godine, obje su Caroline suspendirale redovit program i emitirale klasičnu glazbu, dok je Radio London prestao s emitiranjem u vrijeme pogrebne ceremonije.

Uz brodove, pirati su naselili i napuštene obalne vojne stražarnice koje su završetkom Drugoga svjetskog rata i odlaskom vojske imale nejasan vlasnički status. Podjednako nejasnom odlukom neke od njih našle su se u pojasu međunarodnih voda, što ih je činilo idealnom pozicijom za emitiranje piratskih programa.

Najzanimljivija od svih jest lokacija poznata pod nazivom Maunsellove utvrde (*Maunsell Sea Army Forts*), prema imenu njihova projektanta Guya Maunsella. Uz morske obrambene linije, 1942. godine, sagrađena je zračna obrana, niz građevina koje slične stražarnicama, a međusobno su povezane mostovima. Ti su pontoni nosili naoružanje, u pravilu namijenjeno protuzračnoj obrani. Na ulazu u estuarij Temze nalaze se utvrde Red Sands, Shivering Sands i Great Nore. Dovršene su 1943., a završetkom rata vojska ih je napustila i odnijela naoružanje. Nakon neuspješnih pokušaja prodaje, od njih je odustala i britanska vlada,

¹⁵⁸ The Pirates Set Sail, <http://radio.eric.tripod.com> (preuzeto u siječnju 2009.).

pa su prepuštene moru i vremenskim uvjetima. Great Nore više ne postoji dok druge dvije utvrde za sada odolijevaju vremenskim uvjetima.

Početkom svibnja 1964. s lokacije utvrde Shivering Sands počelo je emitiranje radiopirata Radio Sutch. U rujnu iste godine promijenio je vlasnika i postao Radio City (engl. *The tower of power*) koji je emitirao do 1967. godine. Utvrda Red Sands udomila je program Radio Invicta.

Međutim, nisu svi piratski radioprogrami bili podjednako slušani ni popularni. Oni s najjačom čujnošću nosili su zaradu svojim vlasnicima. Ostali su se snalazili dok je bilo volje za taj poprilično osamljenički i naporan posao. Već nakon nekoliko tjedana boravka na brodu ili stražarnici mnogi su odustajali i gasili odašiljače. Unatoč romantičnoj i pobunjeničkoj auri, čestim gostima i općenito popularnosti koju su stekli, posao i život na broodovima bio je naporan, pa i monoton. Brodovi se nisu micali iz međunarodnih voda, mnogi su djelatnici patili od morske bolesti, a raspoloženje je često ovisilo i o vremenskim prilikama. Snažne su oluje dodatno pogoršavale situaciju. Radijske postaje smještene u željeznim utverdama na estuariju, stradavale su od udaraca gromova. Upravo zbog loših uvjeta rada česti odlasci, dolasci i odustajanje od daljnjeg rada na brodu ili u utvrdi bili su uobičajeni.

Ipak, programi su privlačili sve više slušatelja. Uprave obalnih gradića na lokacijama gdje su emitirali ubrzo su ih počeli doživljavati kao lokalnu atrakciju koja je privlačila turiste. Međutim, slično kao i u Americi, i na engleskim piratskim postajama pojavio se problem korupcije. Diskografske su kuće počele plaćati za uvrštavanje vlastitih hitova na "Fab 40". Takva "poslovna" politika uskoro je izazvala nezadovoljstvo kod manjih ilegalnih postaja, osobito kod manje popularnih DJ-eva, koji su postajali sve glasnjiji tvrdeći da se time gubi smisao piratskih radijskih programa.

Do 1966. godine Engleska je imala više od dvanaest "stalnih" piratskih radijskih postaja (Soley, Nickhols, 1986:5). Otvoreno su ih podržavali mnogi poznati i ugledni izvođači, pa tako i Beatlesi koji su sredinom šezdesetih bili vrlo popularan sastav. Zarade su postale sve važnije pa je dolazilo i do fizičkih sukoba među „protivničkim“ radijima. Ubojstvo Rega Calverta, vlasnika Radio Cityja, dalo je dobar povod za državnu intervenciju u ukupnu situaciju.

U kolovozu 1967. stupio je na snagu *Marine Broadcasting (Offences) Act*, zakon kojim je svaka suradnja u opskrbi i oglašavanje na piratskim programima proglašeno protuzakonitim. Jednostavnije rečeno, svatko tko bi „piratima“ donosio hranu ili piće, podjednako kao i oni koji bi im dali reklame, izlagali su se oštrim kaznama. Suočeni s takvim embargom, programi su se počeli gasiti. Radio Caroline održala se još neko vrijeme, opskrbljujući se s brodova pod nizozemskom zastavom. U ožujku 1968. ipak je morala uploviti u amsterdamsku luku.

Ušutkavanjem pirata nastala je u eteru praznina koju je u rujnu 1967. godine, pokušao popuniti BBC-jev novi program "Radio One". Usprkos nastojanjima, programu je nedostajalo originalnosti i kreativnosti. BBC je učinio iskorak i prema lokalnim programima, osnivajući čak osam novih regionalnih radijskih postaja. Međutim, sve to nije bilo dovoljno jer je publika tražila promjene u radijskim sadržajima.

Nakon prestanka rada piratskih radija velik se broj radijskih djelatnika, pa i vrlo popularnih DJ-eva, našao bez posla. Umjesto pirata na moru odlučili su se za kopnenu radijsku ilegalu. Slijedile su ih nove generacije tinejdžera koje su s oduševljenjem prihvatile ideju o

lokalnoj kopненоj piratskoj djelatnosti koja je s obzirom na radijski monopol BBC-a, imala nekog smisla, ali ne i osobitu čujnost.

Nered u eteru se nastavljao, a sporadične policijske akcije isključivanja malih odašiljača i gašenja amaterskih programa rezultirale su objedinjavanjem malih u veće projekte kao što su *Radio Free London*, *Radio Jackie* i *Kaleidoscope*. Sva tri programa emitirana su iz Londona, na srednjem valu, a zanimljivo je da nisu išli izravno u eter. Naime, ukupan je program bio snimljen i potom emitiran. Višegodišnje rasprave, nadmudrivanja i progoni ilegalaca riješeni su 1973. godine, kad je u Velikoj Britaniji napokon dopušteno osnivanje nezavisnih i komercijalnih radijskih postaja. Time je zauvijek završio monopol koji je BBC imao gotovo pedeset godina.

Piratska se tradicija obnovila osamdesetih godina, ali iz razloga afirmacije određenih glazbenih trendova. Prema Barbrooku (1992.), u jednom tjednu ljeta 1989. godine u Londonu je emitiralo čak 35 piratskih radija, što se objašnjava i niskom cijenom odašiljača kućne izrade. Nakon policijske akcije traganja i isključivanja ispostavilo se kako je akcija skuplja od opreme. “Pročešljanje” etera u potrazi za ilegalnim programima postalo je preskupo jer su se odmah nakon isključenja jednog, uključivao neki novi piratski program. Postala je to igra mačke i miša koja je uveseljavala slušatelje i poticala maštu, a službene organe ljutila.

Ilegalno se emitiranje događa i danas, uglavnom po najvećim gradovima poput Londona, Birminghama, Leedsa i Manchestera. U suradnji s policijom 2007. i 2008. godine obavljene su čak 43 racije po brojnim studijima i zaplijenjeno 838 ilegalnih odašiljača. Samo u jednom studiju uhićene su tri osobe, zaplijenjena 22 ilegalna odašiljača i upozoreno 20 noćnih klubova koji su se reklamirali na njihovim frekvencijama. Svatko tko je, na bilo koji način bio u vezi s ilegalnim emitiranjima, kršio je zakon. Kazna je mogla biti i zatvorska, u trajanju do dvije godine.¹⁵⁹

Kratka, ali intenzivna pojava radijskih pirata snažno je utjecala na razvoj britanske glazbene scene, ali i na odluku o ukidanju monopola državnog radijskog servisa BBC-a. Unatoč svim negativnostima, ipak su ostvarili cilj zbog kojeg su i nastali: uspostava komercijalne radijske scene. Time je britanska, ali i većina drugih europskih radiofonija, ušla u sljedeću fazu razvoja. Danas je radiodifuzni dualizam odnosno postojanje javnih servisa na jednoj i privatnih *broadcastera* na drugoj strani, uobičajen.

6.2.2. Komercijalizacija

Nacionalne radiotelevizijske kuće većine razvijenih europskih država početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, već su prošle proces “odvajanja” od države i definirale se kao javna služba u cilju zaštite i promoviranja javnog interesa. Zamišljene su kao odgovorni i nepristrani medijski servisi, financirani i nadzirani od javnosti. Međutim, u praksi se njihov rad teško mogao izolirati od političkih utjecaja i državne politike. Krajem 20. stoljeća mnogi među njima suočili su se s jakom komercijalnom konkurencijom koja se, neusporedivo lakše od njih, prilagođavala promjenama koje je donosila digitalizacija i medijska konvergencija.

¹⁵⁹ The modern reality of the pirate radio, www.ofcom.org.uk (preuzeto u veljači 2009.).

Aktualne rasprave usmjeravaju se na nekoliko glavnih tema poput prepoznatljivosti, financiranja i upravljanja pa do prilagodbe novim tehnologijama koje bi javne servise trebale učiniti transparentnijima i atraktivnijima u ponudi. Podjednako važno pitanje jest i interes publike koja se pojavom i afirmacijom interneta, raspršila po toj multimedijskoj platformi. U tako fragmentiranoj slici sve se češće preispituje važnost i uloga javnih medijskih servisa, a osobito pitanje ubiranja mjesečne pristojbe koja im daje zaštićeni tržišni status. Danas, jače nego ikada prije, javni medijski servisi moraju opravdati svoje postojanje. Ubrzo će se pokazati, već u idućoj dekadi, ima li postojeći europski koncept javnih servisa budućnost ili ne (Bardeel, d'Haenens, 2008:351-352, Jakubowitz, 2006).

Komercijalni su se mediji od svojeg početka oslanjali na prateće, podjednako komercijalne industrije. Prije svega na diskografsku i oglašivačku. Radio se, usprkos popularnosti televizije, pokazao sjajnom platformom za jedne i za druge. Javni (državni) radio je u većini zemalja koje su ga štatile i unaprijeđivale svih proteklih godina, toliko narastao da je postao trom i nesklon promjenama. Opterećen tradicijom i višegodišnjim navikama, a osobito velikim brojem stalno zaposlenih djelatnika, sve je teže hvatao korak s živahnim komercijalcima koji su šarmirali slušatelje „laganim“ temama i modernom glazbom. Nažalost, upravo je tržišna zaštićenost i povlaštenu položaj pogubno djelovao na kreativnost. Motivacija je sustavno opadala pa su javni radiji „starili“ zajedno sa svojim najvjernijim slušateljima. Dodamo li tomu i Internet koji je definitivno i zauvijek promijenio tradicionalnu medijsku sliku i konzumaciju medijskih sadržaja, sve je jasnija važnost promjene promišljanja rada javnih medijskih servisa, bilo radijskih ili televizijskih.

Otvaranje medijskih tržišta privatnim i komercijalnim radijima za mnoge je države bilo rješenje za svakovrsne ilegalne programe. Popunjavanje radiofrekvencijskog spektra s komercijalcima jednostavno je neutraliziralo ideje o „pobunjeničkim“ radijima jer za njih više nije bilo potrebe. Legalnošću emitiranja izgubio se revolucionarni *image* i stiglo je vrijeme za poštivanje zakonskih obveza. Legalnost emitiranja svakoj je državi postalo neusporedivo isplativije od besmislenog natjeravanja s ilegalcima.

Primjer Velike Britanije slijedile su i druge zemlje. Italija je otvorila medijsko tržište 1975. godine, slijedila je Španjolska (nakon Francove smrti), zatim Francuska 1980., Finska i Njemačka 1985., Norveška 1988. godine itd. Poljska, Mađarska, Češka i Slovačka trebale su pričekati političke promjene u svojim zemljama kako bi demokratizirale prostor elektroničkih medija. Procesi su počeli devedesetih godina. Zadnja europska zemlja koja je dopustila osnivanje komercijalnih radijskih postaja bila je Austrija. Monopol ORF-a (njem. *Österreichischer Rundfunk*) postojao je sve do 1995. godine kad su nakon dugih i burnih rasprava utemeljene prve dvije privatne i komercijalne radijske postaje u Salzburgu i Styriji, a do 1998. godine proradilo ih je još 43.

Komercijalni su programi u cijelosti izmijenili radiofonski izričaj većine europskih država. U programima je bujala neformalna komunikacija i sklonost lakšim temama koje nikog ne opterećuju. „Relaksacija“ je odjednom postala imperativ komercijalnog emitiranja. Međutim, lokalni su radiji ipak još neko vrijeme nje govali duh „starog, dobrog radija“ i svojevrsnog „kućnog ljubimca“, progovarajući kroz *talk-show* emisije, kontakt-programe, reportere i reportaže. Povjerenje u medij zadržano je barem na neko vrijeme jer priroda radijskog medija nikad nije odgovarala pretjeranoj trivijalizaciji sadržaja. Međutim, tijekom godina, informiranje se sve više stiskalo u par minuta govora ili vijesti, više kao svojevrsni „intermezzo“ od glazbe i reklama. Temeljne medijske vrijednosti poput brzine,

vjerodostojnosti, relevantnosti i korisnosti sadržaja, sustavno su zanemarivane. Bila je to cijena komercijalizacije.

Krajem 20. stoljeća komercijalni FM radio, bez obzira na zemlju emitiranja, programski je bio gotovo identičan. Masovno prihvaćanje „formata“ koji diktiraju omjer glazbe i govora dovelo je FM radio do statusa bezazlenog zabavljača bez ikakve društvene uloge, a kamoli odgovornosti.

Komercijalizacija je vodila i u smjeru okrupnjavanja. Stasala je medijska industrija koja je objedinjavala sve veći broj tradicionalnih medija, upotpunjujući djelatnost s diskografskim, produkcijskim i nakladničkim sadržajima. Slijedom jednostavne ekonomske logike koja je kazivala kako se isti sadržaj može više puta prodati, FM radio se pokazao unosnim i nezahtijevnim biznisom. Koncentracija vlasništva očitovala se u dominaciji pojedinih medijskih kompanija ili grupa koje su najčešće multinacionalne. Nastali su tzv. medijski divovi koji uz vertikalnu raspoložu i horizontalnom koncentracijom vlasništva.

Rezultat je bila sadržajna unificiranost koja se, u kontekstu FM radija, razlikovala tek po izboru glazbe za emitiranje. Epidemija je snažno zahvatila sve europske države koje su, 90-ih godina 20. stoljeća, morale početi razmišljati o zajedničkoj obrambenoj strategiji. Zarazna privlačnost lakoće emitiranja glazbe i reklama i danas traži rješenja, iako iz sasvim drugačijih razloga od plemenitih namjera redefiniranja uloge FM radija u modernim i demokratskim društvima.

Pojavom i afirmacijom interneta završilo je vrijeme FM radija kao dominantnog izvora saznanja o novoj glazbi ili uživanju u staroj. Nadmetanje ili ugnoriranje važnosti ove multimedijske platforme je, srećom, kratko trajalo. Danas su web stranice FM radija sastavni dio ukupnog radijskog imagea.

Na prelasku stoljeća ponovno je reaktivirana ideja lokalnog radija usmjerenog na služenje i zaštitu javnog interesa u manjim zajednicama. Zbog dostupne i jeftine opreme za emitiranje, osobito kad je riječ o odašiljačima malih snaga, opet je oživljena ideja i svrha pravih *community*-radija. Smjernice europske medijske politike danas sve češće upozoravaju na potrebu redefiniranja uloge FM radija na lokalnoj razini, osobito onog neprofitnog, priznavajući ih kao tzv. treći medijski sektor. Ključnom temom zasad je pitanje uvjeta i načina njihovog financiranja. Naime, nedvojbeno je kako mediji, a osobito radiji lokalnog i neprofitnog određenja, trebaju barem kakvu-takvu financijsku stabilnost.

Zaključno, većina europskih radiofonija danas ima sličnu medijsku sliku. Temeljem sadržajnih kriterija sliku čine (a) javni medijski servisi, (b) komercijalni programi i (c) neprofitni sektor. Digitalizacija i multimedijско okruženje otvaraju mogućnosti emitiranja na internetu čime zemaljska infrastruktura i radiofrekvencijski spektar postaju nebitni. U većini EU zemalja FM radio zasigurno neće biti digitaliziran, ali bogata ponuda satelitskih i internetskih radija ukazuje na novu fazu razvoja.

7. RADIO U REPUBLICI HRVATSKOJ

Ovo poglavlje obuhvaća više od šezdeset godina radiodifuzije u Hrvatskoj. Budući da je već bilo govora o osnivanju Radio Zagreba i njegovom razvoju u Kraljevini Jugoslaviji, a potom i u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, slijedi najduži period razvoja hrvatske radiodifuzije, od 1945. do kraja 20. stoljeća.

U vrijeme trajanja jugoslavenske federacije radijski je medij bio pod izravnom kontrolom države i vladajućeg političkog aparata. Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) osnovana je u studenom 1945. godine. Bila je federacija sastavljena od šest republika i dvije autonomne pokrajine, a glavnu (i jedinu) političku snagu predstavljao je Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Ukupna medijska politika bila je u funkciji te službene ideologije koja se snažno oslanjala upravo na radio. Razlog je bio, između ostalog, visok postotak nepismenih osoba (oko 30% u FNRJ). Tzv. zvukovna propaganda bila je silno važan političko-propagandni instrument, osobito u poslijeratnom periodu kad televizije još nije ni bilo. Televizija Zagreb počela je emitirati u svibnju 1956. godine.

Nije bilo dvojbe o ulozi radija u razvoju budućega socijalističkog društva. Medij je imao jasno i strogo određenu ulogu koju su mu brojnim aktima, pravilnicima i zakonima propisale najviše političke državne strukture. Programska je politika bila u izravnoj vezi s politikom SKJ, čije su se odluke znale satima čitati u programu Radio Zagreba. Suočen s poplavom političkih govora, medij je postao samo snažan zvučnik za njihovu objavu.

Šezdesetih godina 20. stoljeća počelo je osnivanje lokalnih radijskih postaja, izvan sustava službene državne radiofonije. Smatralo se da će radio unaprijediti kvalitetu života u manjim sredinama i utjecati na njihov javni i društveni život. Naravno, postaje su osnivane pri političkim tijelima ili zajednicama, isključivo kao društveno vlasništvo.

Početak 1971. Hrvatsku je zahvatio nacionalni zanos koji je doveo do masovnog pokreta nazvanog Hrvatsko proljeće. Nakon sjednice u Karadorđevu (30. studenoga i 1. prosinca 1971.) hrvatsko je partijsko rukovodstvo okrivljeno za jačanje nacionalizma te smijenjeno. Ondašnja Radiotelevizija Zagreb (danas Hrvatska radiotelevizija) bila je medijski monopolist pod čijom su se upravom granali regionalni radiotelevizijski centri. Samoupravljanje i samoupravljačko društvo, radni kolektivi, radnički savjeti, komiteti, partijska odgovornost, strateški zadaci, idejno obrazovanje i tomu slične teme dominirale su u svim njegovim programima. Elektroničkih medija u privatnom vlasništvu nije bilo.

Osamdesetih je godina, nakon smrti Josipa Broza Tita (1892-1980) federacija zapala u duboku političku i gospodarsku krizu. Tijekom jeseni 1987. godine, ondašnja je srpska politička scena dobila novog vođu Slobodana Miloševića, nositelja ideje o velikoj Srbiji. Početkom siječnja 1990. uslijedio je raspad Saveza komunista Jugoslavije i uskoro su raspisani prvi višestranački izbori u svim republikama.

Nakon izbora u svibnju 1990. godine, u Hrvatskoj je pobijedila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) pod vodstvom dr. Franje Tuđmana (1922-1999). Godinu poslije, referendumom koji je održan 18. i 19. svibnja 1991. (odazvalo mu se 85,5% glasača, od čega se 93,2% izjasnilo za suverenu Hrvatsku) odlučeno je da će se Hrvatska izdvojiti iz jugoslavenske zajednice. Dana 25. lipnja 1991. Sabor Republike Hrvatske usvojio je Ustavnu

odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske. Uslijedio je raspad Jugoslavije i rat u Hrvatskoj.

Tijekom tih ratnih, a i poratnih godina hrvatska se medijska politika formirala bez posebno razrađenih razvojnih smjernica. Mogla se tek iščitati iz spomenutih međunarodnih dokumenata, relevantnih ustavnih odredbi (1990.) te zakonskih prijedloga i rasprava provedenih tih godina u Saboru (Peruško, 1999:195-6).

Tako (ne)određena i nesigurna manifestirala se u tri prva zakona kojima su postavljeni okviri iako bi se prije reklo da su bili platforme za daljnje promjene. Riječ je o Zakonu o javnom informiranju¹⁶⁰ (1992.), Zakonu o Hrvatskoj radioteleviziji (1990.) i Zakonu o telekomunikacijama (1994.) koji je bio od posebne važnosti za elektroničke medije u sada samostalnoj i suverenoj Republici Hrvatskoj. Dozvolio je ulazak privatnog vlasništva u radijsko i televizijsko emitiranje. Poseban položaj zadržala je samo Hrvatska radiotelevizija koja je od početka shvaćena kao najvažniji medij u državi, o čemu dovoljno govori i česta promjena¹⁶¹ “njezinih” zakona.

Danas na području Republike Hrvatske emitira oko 150 radija koje najčešće nazivamo „privatnicima“ ili „koncesionarima“. Hrvatska radiotelevizija ima status javne ustanove i vlastiti zakon. U njezinu se sastavu nalazi i Hrvatski radio sa osam regionalnih radijskih centara.

7.1. Radio Zagreb od 1945. do 1991.

Od svibnja do rujna 1945. godine program Radio Zagreba bio je skup improvizacija bez konkretne sheme, ali s osnovnom karakteristikom radikalne politizacije. Dominirali su ruski i općenito slavenski skladatelji te borbene i druge pjesme i skladbe nastale u vrijeme Narodno-oslobodilačke borbe. Novi je zvučni signal Radio Zagreba bio napravljen na glazbenu frazu iz pjesme “Druže Tito, ljubičice bijela” (Vončina, 1997:79).

U listopadu 1945. godine počeo je izlaziti novi časopis, dvotjednik *Radio Zagreb*. Na naslovnici prvog broja bio je Vladimir Nazor, ondašnji predsjednik Narodnog sabora Hrvatske, a ponuđene su teme poput obnove zemlje, umjetnosti u ratu, dvadeset godina radija u SSSR-u, neke zanimljivosti i križaljka.

Cenzorske su se škarre najoštrije obrušile na crkvenu glazbu, prijenosi nedjeljnih misa su ukinuti, a uvedena je emisija za selo. Zabavna je glazba, unatoč brojnim primjedbama o njezinu “nazadnjaštvu”, ipak ostavljena u programu. Mnogi su hrvatski autori, osobito oni koji su surađivali s Hrvatskim krugovalom, izbačeni iz programa, pa i uhićeni. Subotom uvečer, što je u to vrijeme bio i najslušaniji radijski termin, mogla se čuti emisija “Iz bratskog Sovjetskog Saveza”, ali uskoro je ipak prebačena u manje slušano vrijeme. Rukovodstvo Radio Zagreba odlučilo je subotnju večer posvetiti razonodi pa su na program stigle operne arije, zabavna i plesna glazba. Zanimljivo je spomenuti kako se od studenog 1945. godine na programu mogla

¹⁶⁰ Ovaj je zakon srušen na Ustavnom sudu, a novi je usvojen 1996. godine.

¹⁶¹ Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji doživio je najbrojnije izmjene u ukupnom medijskom zakonodavstvu Hrvatske. Mijenjan je 1991., 1992., 1993., 1996. 1998. i 2001. Sada je aktualan zakon iz 2003. godine, ali se 2010. godine očekuje novi tekst.

čuti i prva emisija glazbenih želja po nazivom “Želje slušača”.¹⁶² Emitirana je nedjeljom od 18.00 do 19.00 sati. Želje su zaprimane pismima, a ne telefonom.

Središnji i najvažniji dio programskih sadržaja bile su obavijesno-političke emisije, višesatni politički monolozi o zadaćama i planovima opravka zemlje, pri čemu je najistaknutije mjesto uvijek zauzimala partija i njezine aktivnosti. Takve su emisije kršile sva radiofonska pravila jer su politički govori najčešće prenošeni u cijelosti. Naravno, eventualne korekcije nisu dolazile u obzir.

Tijekom 1948. godine proizveden je i prvi jugoslavenski radijski “narodni” prijammnik marke Kosmaj. Iste je godine prvi put na Zagrebačkom velesajmu sudjelovao i Radio Zagreb, izlažući režijski pult, pojačala, zvučnike i kontrolne zvučničke ormare, zapravo dio onoga što će poslije proizvoditi Radio industrija Zagreb (RIZ). koji je nastao od laboratorija i radionica Radio Zagreba (Galić, 1986:178).

Tijekom veljače 1950. godine, uređeni su novi studijski prostori u Šubićevoj ulici u Zagrebu. U ožujku iste godine zaprimljena je prijava stotisućitog pretplatnika. Bilo je to vrijeme bez televizije, pa je program Radio Zagreba i dalje bio najdostupniji izvor informacija. Programska je kontrola i dalje bila snažna i općepriusutna, ali je osviještena potreba za tehničkim i tehnološkim unapređenjem kvalitete emitiranja.

Vječiti strah od „unutarnjih i vanjskih neprijatelja“ naveli su državnu vlast na stalna tehnička unaprijeđenja. Za pokrivanje svojega “srpastog” teritorija Hrvatska je trebala mnoštvo novih odašiljača i repetitora.

Sve žešća informbiroovska propagandna mašinerija ubrzala je odluku vlade FNRJ o osnivanju Radio Jugoslavije, koja je trebala uzvratiti istom mjerom, braneći Titovu politiku izdvajanja iz Istočnog bloka. Emitiranje je počelo 19. svibnja 1951. godine, a osnovni je zadatak bio proizvoditi program namijenjen inozemstvu. Ondašnja je vlast bila i te kako svjesna važnosti radijskog medija i njegove korisnosti u propagiranju vlastitih političkih ciljeva. Počevši od listopada iste godine, Radio Zagreb je morao prenositi program nove postaje u vremenu od 23.00 sata do ponoći. Emitiranje vlastitih sadržaja moralo je završiti u 22.00 sata jer se od 22.00 do 23.00 morao reemitirati središnji dnevnik Radio Beograda.

Pedesetih je godina u SFRJ uspostavljena podjela na osam “matičnih” radijskih postaja, od čega je šest bilo u glavnim gradovima republika (Ljubljana, Zagreb, Sarajevo, Beograd, Titograd (danas Podgorica) i Skopje) i dvije u glavnim gradovima autonomnih pokrajina (Novi Sad i Priština). Mnogi među njima emitirali su dva programa.

Tijekom proljeća 1952. osnovan je Odsjek za studij i propagandu programa (služba slična onoj s Hrvatskoga krugovala), koji se bavio raznim anketama i istraživanjem mišljenja slušatelja. Taj je odsjek uskoro pokrenuo i novi polumjesečnik *Radio-problemi*, namijenjen djelatnicima Radio Zagreba.

U lipnju iste godine prvi je put uvedena samostalna informativna emisija “Radiodnevnik”, u trajanju od 20.00 do 20.30 sati i koja je predstavljala znatan programski pomak u osuvremenjivanju informativnog programa. Naravno, emisija je i dalje bila opterećena

¹⁶² (...): Nova emisija: Želje slušača, *Radio Zagreb*, Zagreb, god. 1., br. 3, studeni, 1945.

nepotrebno dugim govornim dijelovima prepunima partijske frazeologije, ali je imala željenu uredničku samostalnost (naravno, u zadanim političkim okvirima).

Zbog novčanih je poteškoća u prosincu 1952. prestao izlaziti glasnik *Radio Zagreb* i time je ukinuta gotovo tri desetljeća stara tradicija. Naravno, tomu su pridonijeli i politički razlozi uvijeni u obrazloženja o važnosti “općejugoslavenskog radiolista”. Vrlo brzo, u ožujku 1953. godine, pokrenut je tjednik *Jugoslavenski radio*¹⁶³ kao glasilo Udruženja jugoslavenskih radiostanica, tiskan djelomice na ćirilici, a djelomice na latinici, s radijskim programima svih postaja u zemlji i brojnim političkim komentarima.

Među najvažnijim programskim potezima uprave Radio Zagreba bilo je osnivanje Radio Sljemena 1953. godine, prve lokalne postaje namijenjene Zagrebu i njegovim stanovnicima. Dnevno trajanje programa određeno je na četiri sata, i to od 15.00 do 19.00 sati. Svojim je slušateljima nudio zabavnije i “lakše” sadržaje, čime se program približio modernijem izrazu. Međutim, u daljnjem su ga razvoju omele kritike partijskih ideologa o štetnom utjecaju, navodnoj obnovi kapitalizma, poplavi malograđanštine i slično. Iako marginaliziran i sadržajno beznačajan, Radio Sljeme je nastavio svoje emitiranje. „Životarenje“ je prekinuto početkom veljače 1986. godine, kad je programskom odlukom uprave, satnica emitiranja povećana na čak 13 sati (od 6,00 do 19,00), a godinu i pol poslije dobio je još jedan sati (počeo je s emitiranjem u 5 ujutro).

Modernizacija radiofonije otvorila je put novom, sličnom programu, jednostavno nazvanom Drugi program Radio Zagreba koji je počeo s emitiranjem u travnju 1964. godine. Trebao je biti ležerniji i zabavniji od Prvog programa, s puno sportskih sadržaja. Poseban programski iskorak bila je emisija „Taxi za Babilon“. Emitiranje je počelo 1. svibnja 1969. godine. Emisiju su vodila tri mlada novinara: Zvonko Zmazek, Vojo Šiljak i Dobroslav Silobrić. „taxi“ je vozio eterom punih 13 godina i donio niz inovacija u prilično staromodnu hrvatsku radiofoniju. Rađena je “uživo” iz studija, ali ponekad i s terena, imala je neformalniju komunikaciju i nije bila posebno opterećena političkim sadržajima. Posebnu novost predstavljala je dvosmjerna telefonska komunikacija uživo (u eteru). Uvedeni su *jingleovi*, emisije su dobile glazbene podloge, top-ljestvice i slično. Emisija je predstavljala uzor moderne radijske emisije u zadanom političkom okviru.

Dana 15. svibnja 1956. (30 godina rada Radio Zagreba) u 20.00 sati počelo je prvo televizijsko emitiranje u Hrvatskoj, a ujedno i prvo u Jugoslaviji. Prenosio se program austrijske televizije (bez njihove suglasnosti), a građani su ga mogli pratiti na tridesetak televizora razmještenih po središtu grada. Prijenos je trajao do 21.40 sati. Nekoliko mjeseci poslije počelo je stalno emitiranje sadržaja vlastite proizvodnje. Domaći televizijski program nudio je informativnu emisiju (Dnevnik), dokumentarne filmove i nešto zabavnih sadržaja. Time je i u Hrvatskoj započeo uspon televizijskog medija.

Dolaskom televizije utemeljena je Radiotelevizija Zagreb. Najutjecajniji radio u Hrvatskoj i dalje je bio Radio Zagreb s njegova tri programa (Prvim, Drugim i Trećim) te šest regionalnih centara smještenih u najvećim hrvatskim gradovima (Dubrovnik, Osijek, Split, Pula, Rijeka i Zagreb).

¹⁶³ Početkom emitiranja televizijskog programa 1958. godine naziv mu je promijenjen u Radiotelevizija. Izlazio je do 1963. godine.

Tijekom svih tih godina, počevši od prosinca 1945. godine, plaćala se prvo radijska, a dolaskom televizije, radio-televizijska pretplata. Iznos se mijenjao u skladu s odlukama državnih ili republičkih tijela, uglavnom prateći porast troškova života.

7.2. Lokalna radiofonija

Lokalna radiodifuzija u Hrvatskoj razvijala se pod nadzorom i uz pomoć Radio Zagreba. Prve su lokalne postaje u Dubrovniku i Osijeku počele emitirati u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Završetkom rata počele su s radom postaje u Splitu i Rijeci, potom u Puli (1961.) i Zadru (1968.). Riječ je o regionalnim centrima koji su sastavni dio Radio Zagreba. Tako je i danas.

Međutim, Hrvatska je 60-ih godina zahvaćena idejom uspostave lokalnih (općinskih, gradskih) radija izvan sustava Radio Zagreba. Naravno, bila je riječ o političkoj odluci kojom je procijenjeno da bi lokalni radio mogao značajno doprinijeti afirmaciji aktualne ideologije i pratećih političkih promišljanja. Ideja osnivanja radijskih postaja u malim, a osobito ruralnim sredinama, imala je snažnu političku podlogu čiji je cilj bilo neprestano širenje duha bratstva i jedinstva, veličanju partije i njezinih zasluga za miran i slobodan život u federativnoj Jugoslaviji. Međutim, ideja lokalnih postaja imala je za cilj i unaprjeđenje kvalitete kulturnog života u ruralnim sredinama jer je radio zapravo predstavljao ishodište takvih aktivnosti.

Osnovnim zakonom o radiodifuznim ustanovama iz 1965. godine, radio su mogle osnovati samo društveno-političke zajednice te radne i druge samoupravne organizacije. Samoupravljanje je proces koji je u SFRJ otpočeo usvajanjem Zakona o upravljanju radnih kolektiva privrednim poduzećima u lipnju 1950. godine. Teško je ukratko izložiti političke i društvene okolnosti života u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), a bez objašnjenja još ih je teže razumjeti.

U kontekstu radiodifuzije stoga treba samo istaknuti da je to bilo vrijeme tzv. društvenog vlasništva u kojem je bilo nemoguće imati privatni medij. Radio i televizija bili su pod snažnom i izravnom kontrolom partije, bez obzira je li se radilo o velikim i snažnim medijima (poput Radiotelevizije Zagreb) ili malim radijima čija je čujnost bila ograničena na pet ili deset kilometara.

U razdoblju od 1971. do 1978. godine, u Hrvatskoj je osnovano više od pedeset lokalnih radija. Radi lakšeg snalaženja u podacima o osnivačima, što smatram vrijednom ilustracijom uspostave lokalne radiodifuzije, ondašnji su osnivači prikazani u Tablici 1.

Tablica 1. Osnivači lokalnih radija u SRH od 1971. do 1978. godine

Godina	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1971.	57	11	6	3	8	19	2	1	7	6
1972.	59	11	6	3	9	21	2	0	7	6
1973.	57	8	7	2	9	21	3	0	7	6
1974.	54	10	6	1	7	21	2	0	7	6
1975.	54	12	7	2	5	19	2	0	7	6
1976.	54	11	6	4	6	20	2	0	5	6
1977.	52	12	3	4	5	21	2	0	5	6

Kolona 1. Ukupan broj lokalnih radijskih postaja (bez lokalnih postaja Radio Zagreba)

- Kolona 2. U sastavu novinske i radioinformativne ustanove ili poduzeća
- Kolona 3. U sastavu skupštine općine ili mjesne zajednice
- Kolona 4. U sastavu Socijalističkog saveza radnog naroda
- Kolona 5. U sastavu Centra za obrazovanje i kulturu ili škola
- Kolona 6. U sastavu Narodnih i Radničkih sveučilišta
- Kolona 7. U sastavu Domova kulture
- Kolona 8. U sastavu društva Narodne tehnike
- Kolona 9. Samostalne radijske postaje (?)
- Kolona 10. Postaje u sastavu RTV Zagreb (Dubrovnik, Osijek, Pula, Rijeka, Spli, Zadar, Sljeme).

Izvor: Zbirne tabele za radiodifuzne ustanove u SR Hrvatskoj, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske.

Većina lokalnih radija utemeljena je pri narodnim i radničkim sveučilištima¹⁶⁴, raznim centrima za obrazovanje i kulturu, ali i pri samim organima lokalne uprave te nekim političkim organizacijama (kolone 3 i 4). Radio ni u jednom trenutku nije izgubio svoju političku ulogu. Hrvatska je radiodifuzija tijekom 70-ih godina brojila 55 lokalnih postaja izvan sustava Radio Zagreba.

Općina Koprivnica, primjerice, imala je svoju radijsku postaju, ali i okruženje od pet manjih postaja u mjestima Novigrad Podravski, Podravska Subotica, Rasinja, Đelekovac i Gola. Nakon nekoliko godina emitiranja prestale su s radom sve postaje osim koprivničke. U općini Đurđevac također je emitiralo pet radijskih postaja. Uz đurđevačku (koja emitira i danas) postaje su bile u Molvama, Pitomači, Virju i Ždalama. U Varaždinu, Krapini, Čakovcu, Bjelovaru i Vrbovcu emitirale su po dvije postaje. Među ranim "lokalcima" nalazile su se još postaje u Hlebinama, Jesenju Gornjem i Belom Manastiru, Biogradu na Moru, Novom Marofu, Drnišu i Vrginmostu, Donjoj Stubici, a 1980. pridružila im se i postaja u Slavonskoj Požegi (Mučalo, 2002:76).

Zanimljivost predstavljaju i prvi hrvatski „radio-pirati“. Prema Pustišek (1987:178), riječ je bila o odašiljačima malih snaga kućne izrade koje su često izrađivali odsluženi vojnici-vezisti. Ilegalni su programi najčešće emitirali glazbu, poruke, čestitke, želje i oglase, pri čemu su se vodili samo kriterijem čujnosti na svojem području. Bio je to zabavan hobi kojeg su slušatelji dobro primili. Međutim, uvijek je postojala opasnost da se "odmetnu" u nekom neželjenom smjeru, pa su državne vlasti uskoro oformile posebne inspeksijske odrede za ušutkavanje „pirata“. Inspekcije su u nekoliko akcija zapečatile prostore u kojima su ilegalci emitirali i oduzeli im opremu. Time je poglavlje o odmetnutim radijima završeno.

Nagli razvitak lokalne radiofonije objašnjavao se većom potrebom "građana samoupravljača" za informiranjem. Programske suradnje s Radio Zagrebom baš i nije bilo, osim ako suradnjom ne smatramo reemitiranje njegovih glavnih informativnih emisija. To je uz političku podobnost bila i mudra odluka jer su "lokalci" teško pronalazili vlastite sadržaje. Mogućnost reemitiranja informativnih sadržaja mogla je održati lokalni radio na životu iako je pritom služio tek kao zvučnik Radio Zagreba. Vjerojatna manjkavost programskih sadržaja može objasniti mali broj sati dnevnog emitiranja, što se vidi u Tablici 2.

¹⁶⁴ Izraz "sveučilišta" treba shvatiti u kontekstu ondašnje obrazovne politike, koja nema nikakve veze s današnjim sveučilištima u Hrvatskoj. Danas bismo ih mogli nazvati centrima za stručnu ili dodatnu naobrazbu.

Tablica 2. Sati programa lokalnih postaja u SRH od 1971. do 1980. godine

Godina	do 6	7 – 12	13 – 18	19 – 24
1971.	45	7	2	3
1972.	48	3	5	3
1973.	55	0	1	1
1974.	49	3	2	0
1975.	49	3	2	0
1976.	52	1	1	0
1977.	49	2	1	0
1978.	48	1	1	0
1979.	44	1	1	0
1980.	45	0	0	0

Izvor: Zbirne tabele za radiodifuzne ustanove u SR Hrvatskoj, Republički zavod za statistiku SRH

Činjenica je da se o lokalnoj radiodifuziji, izvan sustava Radio Zagreba, jako malo pisalo i uopće znalo. List RTZ, koji je počeo izlaziti 1973. godine, kao jedino službeno glasilo RTZ-a sve do 1989., vrlo je rijetko pisao o „lokalcima“.

Osamdesetih je godina došlo je do zamiranja entuzijazma. Političke su okolnosti u Jugoslaviji, osobito nakon smrti Josipa Broza, postajale sve napetije, a gospodarska kriza sve dubljom. Malene i tehnički zapuštene lokalne radijske postaje, suočene s kroničnim nedostatkom novca potrebnog za održavanje, jednostavno su prestajale s emitiranjem. Statistički podaci¹⁶⁵ o prihodima „lokalaca” u Hrvatskoj od 1970. do 1985. kazuju kako su reklame nosile sedam do 18 posto ukupnih prihoda pa se može pretpostaviti kako je veći dio potrebnog novca izdvajao sam osnivač radija.

Naime, iako je Zakon o informiranju iz 1982. godine, koji je imao desetak članaka posvećenih razvitku radiodifuzije u Hrvatskoj, određivao da se „...sredstva radijske pretplate koriste i za financiranje drugih radio-difuznih organizacija (...) koje preko svojih radio-stanica emitiraju program namijenjen javnom informiranju...” (čl. 76.), nije bilo nikakve konkretne pomoći. Iako je bilo još sličnih smjernica kojima se pokušalo utjecati da Radio Zagreb pomogne „lokalcima”, od toga nije bilo ništa¹⁶⁶.

Tijekom gotovo dvadeset godina lokalna se radiofonija u Hrvatskoj nije pomaknula od svojih početaka. Zanos iz šezdesetih je posustao, država nije osobito marila za „seoske” postaje, podjednako kao ni slušatelji koji su se i dalje najčešće okupljali na frekvencijama Radio Zagreba. Broj lokalnih radija tako je tijekom tih godina spao na 46 postaja (Tablica 3). Međutim, bližeći se kraju 20. stoljeća, Savez komunista se nezaustavljivo raspadao, a razlike u promišljanjima o (zajedničkoj) budućnosti jugoslavenskih republika, pa tako i Hrvatske, postajale sve različitijima. Slabljenjem svakovrsne političke i društvene stege, u hrvatskoj radiofoniji počeo se osjećati duh novog i modernog vremena.

¹⁶⁵ Zbirne tabele za radiodifuzne ustanove, Savezni Zavod za statistiku, Republički zavod SRH.

¹⁶⁶ (...): Razvoj lokalne radiodifuzije, *List RTZ*, god. 11., br. 168 – 169, 20. veljače 1983.

Tablica 3. Broj lokalnih radio postaja u SRH od 1981. do 1991. godine

Godina	Broj radijskih postaja
1981.	46
1982.	46
1983.	46
1984.	46
1985.	46
1986.	48
1987.	48
1988.	50
1989.	50
1990.	49

Izvor: Zbirne tabele za radiodifuzne ustanove,
Savezni zavod za statistiku, Republički zavod SRH

Slabljenjem vladajuće jednostranačke ideologije u Zagrebu je počeo s radom legendarni Radio 101¹⁶⁷ (1984.), a počeli su emitirati i radiji u Zlatar Bistrici (1985.), Zaprešiću (1987.) i na otoku Braču (1988.).

Ipak, centar radijske moći i dalje je bio Radio Zagreb i njegovi regionalni centri. Tek uspostavom samostalne Republike Hrvatske i donošenjem Zakona o telekomunikacijama iz 1994. godine, lokalna je radiofonija u Hrvatskoj opet oživjela ali u potpuno drugačijim vlasničkopравnim okolnostima. U svega desetak godina od uspostave samostalne Hrvatske, broj „lokalaca“ se udvostručio.

7.3. Ratna hrvatska radiofonija: od 1991. do 1993.

Nakon prvih višestranačkih izbora u svibnju 1990. godine i pobjede Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), počeo je proces osamostaljivanja Hrvatske u još uvijek postojećoj jugoslavenskoj federaciji. Nespremnost ondašnjeg Predsjedništva SFRJ na osudu terorističkih akcija koje su se počele događati u Hrvatskoj, ukazivala je na neizvjesnu budućnost Jugoslavije. Ustanovljenjem tzv. Kninske krajine, područja na kojem su silom i zastrašivanjem stanovništva zavladao pobunjenici, hrvatski je državni teritorij rascijepljen. Jugoslavenska narodna armija (JNA) otvoreno se stavila na stranu antihrvatskih snaga, pomažući aktivnosti paravojnih formacija.

U takvim je okolnostima Ministarstvo informiranja u travnju 1991. donijelo naredbu prema kojoj su lokalne radijske postaje, koje su to mogle, morale preuzimati i reemitirati glavne informativne emisije Hrvatskog radija. Ujedno je preporučeno da nakon prestanka vlastita dnevnog emitiranja, program nastave s „prijenosom“ nacionalnog radija. Ta je naredba ukinuta 20. veljače 1992., osim za postaje u ratom zahvaćenim područjima.

¹⁶⁷ Radio 101 također je nastao iz piratskog radija pod nazivom Radio šlic koji je 1983. emitirao na području dijela Zagreba. Osmislio ga je i vodio Silvije Vrbanac.

Budući da se situacija sustavno zaoštravala, 30. lipnja 1991. godine, Ministarstvo informiranja uputilo je na adresu Hrvatske radiotelevizije i svih lokalnih radijskih postaja sljedeći dopis:

Štovana gospodo,

s obzirom na realnu pogibelj od agresije na Republiku Hrvatsku zahtijevamo da žurno razmotrite mogućnost emitiranja programa u izvanrednim okolnostima i to:

1. rezervne lokacije

2. rezervne tehničke opreme za pokret

3. samostalnog emitiranja za pojedine odašiljače.

S oznakom "strogo povjerljivo" izvolite nam svoje planove dostaviti na adresu Ministarstva informiranja RH do utorka, 2. srpnja 1991. u 12 sati.

Nakon Referenduma o izdvajanju iz SFRJ, koji je proveden 19.5. 1991. godine, Sabor je 25. lipnja iste godine izglasao odluku o suverenosti i samostalnosti RH.

Prva zračna uzbuna u Zagrebu oglašena je 15. rujna 1991. godine. Dan poslije prvi je put napadnut odašiljač na Sljemenu. Napad je uslijedio u poslijepodnevnim satima (oko 16.30 sati) kad su dva neprijateljska zrakoplova mitraljirala toranj, a potom su ispalili i šest raketa koje su eksplodirale tridesetak metara dalje. Ozlijeđenih nije bilo, a toranj je pretrpio tek neznatna oštećenja. Program nije prekinut. Bilo je to u skladu s uobičajenom ratnom vojnom strategijom koja je nalagala uništavanje odašiljačke infrastrukture radi prekida radijskih i televizijskih emitiranja.

Drugi je napad uslijedio dvadesetak dana poslije, opet u poslijepodnevnim satima (oko 16.10 sati) i pet je raketa pogodilo cilj. Nitko nije stradao, ali su radijski i televizijski programi prekinuti zbog oštećenja na odašiljaču. Nakon nekoliko sati tišine u eteru počeo je s emitiranjem Prvi program Hrvatskog radija, dok su Drugi i Treći "šutjeli" gotovo dva tjedna. Ratni su uvjeti i na Hrvatskom radiju zahtijevali tzv. ratnu (podrumsku) režiju iz koje se emitirao program u vrijeme uzbuna. Tad bi se i ostale mreže (Druga, Treća, regionalne postaje) uključile u Prvi program, reemitirajući ga.

Početkom listopada 1991. godine, nakon napada na odašiljač na Sljemenu, Hrvatski je radio počeo s tzv. kliznom programskom shemom. To je značilo da su dotadašnji programski rasporedi ukinuti čime je eter postao dostupan u svako vrijeme, za sve hitne obavijesti i reporterska javljanja. Bilo je to od osobite važnosti za novinare i reportere iz drugih dijelova Hrvatske koji su telefonima predavali svoje izvještaje.

Treba posebno naglasiti kako je to bilo vrijeme bez mobitela i interneta. Komuniciralo se „običnom“ telefonskom linijom koja je, uslijed ratnih događanja, često znala biti u prekidu pa je trebalo iskoristiti svaki raspoloživi trenutak za prosljeđivanje novih informacija. Pravodobna je reakcija, osobito u najavama zračnog ili minobacačkog napada, bila od najveće važnosti za živote civila u neprijateljskom okruženju ili dometu. U to je vrijeme Hrvatski radio imao silno veliku slušanost i dominantnu informativnu ulogu.

Lokalna je radiodifuzija 1991. godine brojila 43 radijske postaje (izvan sustava Hrvatskog radija). Iako ograničene čujnosti, tehnički staromodne i zapuštene, pokazale su se od velike vrijednosti. Naime, njihovi su se novinari snažno uključili u informiranje svojih sredina,

suradjujući s Hrvatskim radijem. Također, lokalne su frekvencije služile i za reemitiranje programa Hrvatskog radija. Naime, u razdoblju od srpnja 1991. do veljače 1992. godine, agresija je rezultirala prekidom rada gotovo 80% odašiljačkih objekata HRT-a. Tijekom tog vremena zaposjednuti su, oštećeni ili u potpunosti razoreni odašiljači Belje, Lička Plješevica, Čelavac, Srđ, Promina, Tovarnik, Zadar, Moslavačka gora, Kalnik, Psunj, Deanovac, Biokovo, Labišnica, Papuk, Hvar, Mirkovica, Borinci te više od trideset objekata RTV pretvarača. Sljeme je raketirano dva puta (16. rujna i 4. listopada 1991.), Psunj pet puta (17., 18., 28. rujna, 3., 4. listopada), Srđ čak sedam puta (sve u listopadu 1991.) itd.

Ozbiljno oštećena odašiljačka mreža nije više uspijevala “pokriti” signalom Hrvatskog radija cijeli državni teritorij, pa je informacijska tišina predstavljala ozbiljnu prijetnju. Tu su se lokalni radiji pokazali dragocjenim resursom jer su, prenoseći signal od jedne k sljedećoj postaji, a potom dalje, mogle barem djelomično “pokrpati” praznine u eteru.

Isti je slučaj bio i s televizijskim signalom, a i tiskom budući da je dio prometnica bio u cijelosti blokiran. Nemogućnost uspostave čujnosti radija u zemlji prenijela se i na nemogućnost emitiranja izvan državnih granica. Pokušavajući se snaći u tim ratnim okolnostima, potkraj kolovoza 1991. godine HRT je počeo sa satelitskim prijenosom, što je omogućilo prijam signala hrvatskom iseljeništvu (Perčin, 1992.).

Učestalost minobacačkih i avionskih napada ubrzo je sve radije u ratom zahvaćenim područjima, “spustila” u podrumne prostore. Sigurnosni su se uvjeti toliko pogoršali da su se morale pronaći zaštićenije lokacije, manje izvrnute pogibelji. Tamo gdje se moglo, izmještena je programska režija i prateće telefonske linije te uspostavljene izravne veze s kriznim stožerima i općinskim centrima za uzbunjivanje. Klizna je shema postala uobičajena, podjednako kao i prijenosi središnjih informativnih programa HR-a. Prioritet u programima imala su upozorenja na opasnost od idućeg napada, izvještaji s terena i pomoć civilima. Mnoge su radijske ratne lokacije služile i kao sklonište od avionskih ili minobacačkih napada koji su znali trajati satima.

Istaknuto i ponosno mjesto u hrvatskoj ratnoj radiofoniji ima mala ekipa Radio Vukovara¹⁶⁸ koja je mjesecima slala potresna izvješća o borbenim akcijama i životu civila na tom području. Prostorije radija bile su uništene i snalazili su se kako su najbolje znali i mogli, po napuštenim vukovarskim podrumima. Posebno mjesto među svim hrabrim novinarima i drugim radijskim djelatnicima, ima Siniša Glavašević, legendarni vukovarski radijski novinar koji je ubijen krajem 1991. godine na Ovčari. Njegovi posmrtni ostaci identificirani su u masovnoj grobnici 1997. godine. Nakon duge i krvave obrane, Vukovar je okupiran 18. studenoga 1991. godine.

Tijekom rata “ušutkane” su lokalne radijske postaje u Belom Manastiru, Petrinji, Drnišu i Vukovaru. Međutim, nastavile su s radom s drugih lokacija. Radio Knin i Radio Vrginmost neprijatelji su u potpunosti okupirali i počeli koristiti za svoje propagandne potrebe. Međutim, proradile su neke nove i lokalne frekvencije poput Žute podmornice u Osijeku koja je počela emitirati u veljači 1992. godine.

Većinski sadržaj ratnog radijskog programa činile su kratke vijesti, središnje informativne emisije neograničenog trajanja i tek poneka autorska emisija. Izvješća su često ponavljana. Snimateljske su režije imale danonoćna dežurstva kako bi se novinari iz bilo kojeg

¹⁶⁸ Za sve koji žele znati više o radu Radio Vukovara u ratnim uvjetima preporučam knjigu Alenke Mirković, također novinarku Radio Vukovara „96,1 MhZ-glasom protiv topova“ (Algoritam, 1997).

dijela Hrvatske uvijek mogli izravno u program javiti s vijestima, naravno ako su funkcionirale telefonske veze. Dežurstva na radiju prenijela su se i na urednički sastav, prema unaprijed utvrđenom rasporedu. U kliznoj shemi svoje su mjesto pronašle i neke nove emisije. Jedna od njih bila je i emisija “S domovinskih bojišta”, prva “ratna” emisije uopće na programima Hrvatskog radija. Počela je s emitiranjem u rujnu 1991. godine, u trajanju od 60 minuta, ponedjeljkom, srijedom i petkom. Često je emitirana i s terena, odnosno iz ratnih područja u cijeloj Hrvatskoj. Bila sam urednica, novinarka i voditeljica te emisije¹⁶⁹.

Glazba u ratnoj Hrvatskoj zaslužuje posebnu pozornost. Bilo je vrlo teško odrediti vrstu glazbe koju treba emitirati u vrijeme dok se granatira Osijek ili Vukovar, dok je u drugim dijelovima zemlje mir ili barem zatišje od napada. Kakvu atmosferu treba širiti radijski program? Treba li biti sućutan ili optimističan, neutralan ili pobjednički? Opasnost od minobacačkih napada ponekad je trajala danima pa se iz skloništa, zajedničkih ili „kućnih“, uopće nije ni izlazilo (osobito starci i djeca). Voda, hrana, topla odjeća, pokrivač i tranzistor bili su obvezna civilna „ratna oprema“ za boravak u skloništu. Koju glazbu emitirati dok ljudi strepe za živote svojih najmilijih i dok stižu vijesti o novim napadima i žrtvama?

Ekipe glazbenih urednika na Hrvatskom radiju prepoznala je trenutak i iz arhive su izvučene stare hrvatske narodne pjesme i budnice poput “Marjane, Marjane”, “Vila Velebita”, “Oj hrvatska mati”, “Prosto ptica zrakom leti”, “Nek se hrusti šaka mala”, “Junak sam iz Like”, “Krasna zemljo, Istro mila” itd. Bilo je to, barem na neko vrijeme, najbolje rješenje kroničnog nedostatka primjerene glazbe. Početno nesnalazjenje u okolnostima u kojima su i “muze šutjele” završilo je pjesmom Tomislava Ivčića¹⁷⁰ “Zaustavite rat u Hrvatskoj”. Premijerno je emitirana 12. kolovoza 1991. u središnjem Dnevniku HTV-a, praćena pripadajućim videospotom. Pjesmu je pjevao sam autor uz pomoć Trešnjevačkih mališana, a ubrzo je dobila i engleski prepjev kako bi bila razumljiva i međunarodnoj zajednici. Takav se pristup, osobito u kroničnom nedostatku afirmativnih i promotivnih materijala o ratu u Hrvatskoj, pokazao dobrom odlukom jer je spot preuzela Eurovizija, a u kolovozu iste godine emitiran je i na CNN-u.

Idućih se mjeseci zahuktala glazbena scena u Hrvatskoj i nastao je niz pjesama¹⁷¹ poznatih pod zajedničkim nazivom domoljubna glazba. Brojni su glazbenici, bez obzira na vlastiti glazbeni stil, komponirali angažirane pjesme. Zajedničkim je snagama otpjevana i “Moja domovina”,¹⁷² pjesma koja je postala neka vrsta službene najave i objave brojnih novinarskih priloga, ali i cijelog programa. Domoljubna je glazba postala silno vrijednom u programima Hrvatskog radija jer je odgovarala vremenu i zbivanjima.

Zahvaljujući pratećim videospotovima i Hrvatska televizija dobila je materijal neophodan za svoje 24-satno emitiranje. Ratni je program Hrvatske radiotelevizije također bio od silne važnosti, ali naravno, samo ondje gdje je još funkcionirala strujna mreža. Nažalost, mnoga napadnuta mjesta i gradovi više nisu imale tu pogodnost pa su tranzistori i baterije bile od najveće važnosti za održavanje protoka informacija.

¹⁶⁹ Za emisiju „S domovinskih bojišta“ nagrađena sam Godišnjom nagradom Hrvatskog radija (1993.), a 1994. objavila sam i knjigu istoimenog naslova u izdanju Matice hrvatske.

¹⁷⁰ Poznati pjevač popularne glazbe, poginuo u prometnoj nesreći u Zagrebu, 6. ožujka 1993. godine.

¹⁷¹ Krajem 1991. i početkom 1992. najpoznatije su bile su “Hrvatine” (M. Mihaljević/B. Mihaljević), “Bože čuvaj Hrvatsku” (Đ. Maršan/D. Britvić/A. Baša), “Bojna Čavoglave” (Thompson), “Od stoljeća sedmog” (D. Žanko/I. Cvitić/S. Kalogjera), “Gospodine generale” (V. Kočiš Zec/S. Cvikić/D. Mandić), “Ne dirajte mi ravnice” (M. Škoro/J. Grchewich/M. Škoro), “Bili cvitak” (J. Stublić), “E moj družo beogradski” (J. Stublić/D. Jokić/ N. Bratoš), “Molitva za mir” (E.T.), “Hrvatska mora pobijediti” (Psihomodo pop) itd.

¹⁷² Pjesma “Moja domovina” nastala je krajem 1991. godine. Stihove je napisao Rajko Dujmić, uglazbio Zrinko Tutić, aranžman je napisao Nikša Bratoš, a otpjevao Hrvatski *band-aid* s oko 150 izvođača.

Unatoč zbivanjima sve do kraja 1991. nije uvedena cenzura niti su postojale upute ili sugestije kako izvještavati. Već nakon prvih izvješća s terena bilo je jasno kako dio informacija, iako iznesenih u najboljoj namjeri, šteti hrvatskoj obrani. Zbog neiskustva i nespremnosti za ratno izvještavanje znalo se dogoditi da novinari, potpuno nehotice, agresoru dadu i informacije koje nije trebalo dati, primjerice o pogođenim lokacijama (bolnice, stožeri, radijske i TV postaje itd.). Upravo stoga je ratno izvještavanje bilo zahtijevan i odgovoran posao. Naime, teško je odrediti granicu do koje se smije ići, a da se pritom ne nanese šteta, kako vojsci tako i civilima.

Brojni se autori i danas slažu da je u ratu najteže primijeniti standarde profesionalnog, uravnoteženog i nepristranog informiranja. Situacija je posebno teška kad je u pitanju vlastita zemlja ili rodni grad novinara-izvjestitelja. Špekulacije s mogućim prešućivanjem informacija dovodile su u pitanje profesionalnu i osobnu etiku svakog novinara. Kad bi trebalo “zašutjeti” ili “prešutjeti” ako je takav postupak u interesu obrane domovine? Treba li stradanja “uvećati”, a gubitke “smanjiti” u interesu morala stanovništva?

Poseban problem predstavljala je i terminologija. Kako nazivati agresora? Kovanice poput “srbokomunistička boljševička soldateska”, kojih je bilo u izobilju, bile su predugačke i teško izgovorljive za brze i kratke izvještaje. Drugi, ali ne i manji problem bio je prijevod na neki strani jezik, što je bila dnevna potreba brojnih stranih izvjestitelja.

Prema evidenciji¹⁷³ Ministarstva informiranja, na području Hrvatske do početka listopada 1991. boravilo je 786 stranih izvjestitelja. Mnogi su se teško snalazili u hrvatskoj ratnoj svakodnevnici. U službenoj je komunikaciji najveći problem predstavljao jezik kojeg nisu razumjeli, ali i terminologija kojom su se služili hrvatski političari, a koja je zapravo bila vrlo teška za prevođenje (npr. “srbokomunističko-boljševička soldateska”, “četničko-boljševička banda”, “paravojne formacije”, “srboboljševička vojska” itd.)

Drugi je problem bio kroničan nedostatak materijala (na stranim jezicima), a koji bi stranim novinarima sažeto mogli objasniti podrijetlo i uzrok rata u Hrvatskoj. Stranim su izvjestiteljima najčešće nuđene emotivne subjektivne priče i procjene, nedovoljne pa i neupotrebljive za izvještavanje. Tek su rijetki strani novinari shvaćali razloge ratnog sukoba.

Poseban problem bio je i pitanje novinarskog boravka na bojišnicama. Naime, brojni su novinari, kako domaći tako i inozemni, jednostavno pristizali na ratom zahvaćena područja, bez prethodne pripreme. Dobar dio stranih izvjestitelja nije uopće razumio podrijetlo sukoba niti njegov cilj.¹⁷⁴ Međutim, ubrzo je svima postalo jasno kako se lako može poginuti ili biti ranjen. Oznaka “press” nije mogla zaštititi od minobacačkih napada ni rafalne paljbe, a mnogi su novinari bili uvjereni kako ih pretvara u metu snajperista pa je nisu željeli ni nositi. Brojni strani izvjestitelji su, nakon prvih minobacačkih napada, ubrzo napuštali ratne zone, pa i zemlju. Ipak, rat je i dalje ostajao kobno privlačna tema, osobito kad se događao tako blizu srca Europe.

Postoje li u izvještavanju “mi” i “oni” ili se novinar treba distancirati od zbivanja?¹⁷⁵ Na početku Domovinskog rata nije bilo nikakvih konkretnih uputa. Novinari su se snalazili kako

¹⁷³ Novinarstvo Hrvatske u ratnim uvjetima, *Novinar*, br. 8, p. 4.

¹⁷⁴ Pišem ovo iz vlastitog iskustva ratnog izvjestitelja jer sam se tijekom tih mjeseci na bojištima često susretala s kolegama iz drugih zemalja.

¹⁷⁵ Britanska premijerka Margareth Thatcher sukobila se, u vrijeme Falklandskog rata (travanj-lipanj 1982.), s novinarima BBC-a koji, smatrala je, tijekom sukoba nisu dovoljno snažno podržavali stajališta Velike Britanije.

su najbolje znali, pri čemu su se neki vodili uobičajenim profesionalnim kriterijima, a drugi vlastitim uvjerenjem u ispravnost načina na koji su izvještavali. Promišljajući ovu temu, svakako treba uvažiti još jedan vrlo važan aspekt problema. Sasvim je sigurno lakše poštovati ili se zalagati za profesionalne standarde kad se rat događa negdje drugdje. Novinarima je prigovarano kako su im izvješća “subjektivna”, “huškačka”, “nejasna”, “pogrešna”, “izdajnička”, “protuhrvatska” i sl., ali i “režimska”, “poltronska”, “propagandistička” i “diktirana iz političkih sfera”. Izvještavanje u ratnoj svakodnevnici Hrvatske nije bilo lagano ni jednostavno. Hrvatska je u cijelosti bila medijski nespremna na rat.

Kaotična situacija pokušala se urediti donošenjem Uredbe o informativnoj djelatnosti za vrijeme ratnog stanja, koja je donesena 30. listopada 1991. godine (NN RH 57/91). Bio je to prvi službeni dokument u kojem se progovorilo o pravilima ratnog izvještavanja. Prema Uredbi, djelovanje sredstava priopćavanja trebao je uskladiti i nadzirati Informativni stožer (IS) Republike Hrvatske pod vodstvom ministra informiranja. Sastav su činile osobe koje je imenovala vlada i stručnjaci koje je imenovao ministar. Hrvatski radio i Hrvatska televizija definirani su kao središnja radijska, odnosno televizijska postaja. Sve radijske i televizijske postaje bile su dužne svako priopćenje IS RH smjesta objaviti.

Novinari su ubuduće za izvještavanje s područja ratnih sukoba morali imati posebne dozvole koje su, domaćim i stranim novinarima, mogla dati samo zapovjedništva obrane tih područja (čl. 10). Zabranjeno je bilo svako objavljivanje dokumenata i podataka o hrvatskim oružanim snagama ili obrani, koji su vojna tajna ili informacije štetne za obranu zemlje (čl. 13.). Prvi je put spomenuta i cenzura u radu stranih izvjestitelja o kojoj je trebao odlučivati Informativni stožer.

Najviše polemičkih tonova izazvali su članci o kaznenoj odgovornosti novinara, osobito članak 17 koji je za kršenje odredbi o objavi (ne)dopuštenih informacija predviđao zatvorsku kaznu u trajanju do pet godina. Novinari se nisu mogli usuglasiti je li uredba otvoreno suspendirala slobodu novinarskog izvještavanja ili je tek nespretno sročena. Bili su složni o tome kako se u ratnom izvještavanju nešto treba poduzeti, ali nisu se mogli usuglasiti o definiciji pojma “informacije”. Upravo su taj dio uredbe držali preopćenitim, neodređenim i lako “prilagodljivim” (tzv. gumena odredba) potrebama aktualne politike.

Intezitet rasprava ubrzo je potaknuo Ministarstvo informiranja RH (14.11.1991.) na dodatne „upute za novinare“. Određeno je kako svaki novinar, strani i domaći, ubuduće može na teren samo s propusnicom¹⁷⁶ koju je trebalo pribaviti u Glavnom stožeru Hrvatske vojske. Izuzetak su bili samo izvjestitelji lokalnih medija. Svaki terenski obilazak mogao je biti uvjetovan pratnjom osobe iz službe informiranja pri zapovjedništvu. Nije se smjelo prikupljati i objavljivati brojevano stanje i organizacija vojnih snaga, položaji postrojbi, naoružanje i količina streljiva, planovi operacija te kretanje transporta i opskrbi. Novinari snimatelji upozoreni su na izbjegavanje kadrova koji definiraju borbene položaje u odnosu na prepoznatljive točke u prostoru te snimanje teško ranjenih i poginulih (Mučalo, 2002:91-97).

Iako često prozivana zbog cenzorskog djelovanja, uredba je kazneno djelovala samo u slučaju kontroverznog „Slobodnog tjednika“¹⁷⁷. Naime, rješenjem Ministarstva informiranja

Premijerki je smetalo što britanski novinari nisu htjeli koristiti izraze poput “naši”, “naše trupe”, “neprijatelj” i slično, već su koristili neutralnije izraze poput “britanske trupe” ili “argentinske snage” (Matković, 1995:184).

¹⁷⁶ Svoju propusnicu za izvještavanje donosim u Dodatku 8. na kraju knjige.

¹⁷⁷ Slobodni tjednik pokrenut je u siječnju 1990. godine. Njegov glavni urednik i jedan od vlasnika bio je Marinko Božić. Umro je 1993. i ST je prestao s radom.

prvi siječanjski broj tog tjednika u 1992. godini, povučen je iz prodaje bez mogućnosti žalbe. Bio je to prvi slučaj zabrane jedne tiskovine u samostalnoj Hrvatskoj. Razlog je bio članak pod naslovom “Stenogram Jastrebovih¹⁷⁸ razgovora iz Vinkovaca”, u kojem je, prema obrazloženju rješenja, bio i “dio podataka o oružanim snagama i obrani koji su vojna tajna te informacije štetne za obranu zemlje”.

Istog dana kad je objavljena uputa za novinare, objavljena je i zapovijed načelnika Glavnog stožera Hrvatske vojske generala Antuna Tusa o obveznom osnivanju službi informiranja pri svim zapovjedništvima operativnih zona. Uбудuće su takve službe trebale voditi brigu o broju i evidenciji novinara na operativnim područjima, njihovu informiranju i kanaliziranju podataka za objavu, pri čemu su se vojne osobe trebale suzdržavati od političkih prosudbi. Naime, reda je trebalo uvesti i među informacije koje su dolazile iz vojske. Hrvatska je vojska bila u početnoj fazi ustrojavanja s malim brojem profesionalnih vojnika.

Tijekom najžešćih sukoba u Hrvatskoj, od srpnja 1991. do lipnja 1992. godine, poginulo je petnaest domaćih i osam inozemnih novinara, a oko 160 novinara prošlo je neko maltretiranje i zlostavljanje od strane agresora. Pravila nije bilo niti su takve vrste zarobljavanja bile učinjene slijedom kakvih protokola. Ishod je često ovisio o pukoj sreći i (ne)raspoloženju onih kojima bi novinari dospjeli u ruke pa se otimanje dokumenata, opreme, novca i vozila često smatralo „dobrim ishodom“. Zadržanim se novinarima teško moglo pomoći jer je “prljavi rat” vođen bez pravila. Upravo je zaštita novinara bila jedna od česta tema rasprava tijekom Domovinskog rata.

Činjenica je da se ratna stvarnost u Hrvatskoj dočekala bez iole ozbiljnijih priprema za pravila ratnog izvještavanja i boravak novinara na ratom zahvaćenim područjima. Prigovori su se najčešće upućivali na (a) neorganiziranost službi za informiranje, (b) nepostojanje središnjega (službenog) izvora informiranja, (c) nedostatak pisanih materijala (osobito na stranim jezicima) koji bi razjasnili povijesne okolnosti i uzrok sukoba i (d) nerazumljivo i ideologizirano izražavanje na konferencijama za novinstvo (Mučalo, 1999:129-133).

Unatoč strahotama koje su se događale nije postojala ni strategija kojom bi se pokušala senzibilizirati međunarodna zajednica. Najčešće samoinicijativno i sporadično nicali su akcije koje su u domaću javnost iznosile dirljive priče i fotografije, plakate, spotove, prozu i poeziju. Promidžbene su se akcije izvan zemlje najčešće svodile na pojedinačne i/ili strukovne komunikacije u kojima je upozoravano na situaciju i tražena potpora kolega, prijatelja i strukovnih udruženja. Međutim, bilo je to nedovoljno i nejasno za razumijevanje sukoba kojeg je međunarodna zajednica dugo i pogrešno doživljavala kao građanski rat.

Analize takvog stanja zamjeraju ondašnjoj vlasti na sebičnoj promociji vlastitih stranačkih simbola i akcija, s objašnjenjem kako Hrvatska ne pati od manjka propagande, nego od pretjerane težnje za propagandnim učincima. Pogrešno osmišljene poruke generirale su netočne informacije kojima se ciljno manipuliralo pa i nehotice štetilo, pogoršavajući ukupno stanje.

Jenjavanjem ratnih sukoba Hrvatska se suočila s velikim problemima na svim područjima. Međunarodno priznanje, kao i ulazak u Ujedinjene narode u svibnju 1992. godine nisu donijeli kraj rata jer su dijelovi¹⁷⁹ zemlje i dalje bili okupirani. Međutim, proces

¹⁷⁸ Mile Dedaković Jastrebovi, legendarni zapovjednik vukovarske obrane.

¹⁷⁹ Tzv. Autonomna oblast Krajina oslobođena je akcijama Hrvatske vojske “Bljesak” i “Oluja” u ljeto 1995. godine.

demokratskih promjena u mladoj se državi morao nastaviti. Mediji su bili njegov sastavni dio. U radiodifuziji očekivala se dozvola za uspostavu privatnog sektora.

7.4. Komercijalizacija

Ustav RH zajamčio je poduzetničku i tržišnu slobodu kao temelj gospodarskog ustroja. Krajem studenog 1993. usvojen je Zakon o trgovačkim društvima kao temeljni zakon kojim se u Hrvatsku trebao uvesti novi model vlasničkih odnosa i ustrojstva gospodarskih subjekata. Bio je to uvod u već započeti postupak privatizacije i nastavak pretvorbe. Apstraktnost društvenog (ničijeg) vlasništva morala je biti zamijenjena novim i jasnim titularima, pri čemu je ponuđeno nekoliko oblika trgovačkih društava. Zakonodavac je odlučio da će zakon ući u primjenu 1. siječnja 1995. godine. Bila je to godina novog početka, ere trgovačkih društava.

Demokratizacija medijskog prostora podrazumijevala je promjene i u radiodifuziji. Sve radijske postaje koje su u to vrijeme emitirale također su bile u društvenom vlasništvu. Privatnih radija nije bilo. Nekoliko sljedećih mjeseci vladala je neizvjesnost i očekivanje prvog „radijskog“ zakona. Zanimanje je, osobito unutar struke, bilo veliko. Hrvatski je radio bio izuzet iz tog procesa. Zajedno s Hrvatskom televizijom bio je u vlasništvu države i taj se status nije kanio mijenjati.

Prvi Zakon o telekomunikacijama (NN 53/94) usvojen je u lipnju 1994. godine. Imao je 12 poglavlja i ukupno 99 članaka kojima su regulirane telekomunikacijske usluge, radio i televizija. Usprkos svoje nedvojbene važnosti, ovaj se zakon puno više bavio općim telekomunikacijskim pitanjima, a radio i televizija bili su tek “podstanari”, smješteni u jednom poglavlju. Očekivano, najviše pozornosti privukle su odredbe o vlasničkim odnosima. Vlasnik radija ili televizije moralo je biti trgovačko društvo u kojem niti jedan član, pravna ili fizička osoba, nije smio imati više od 25% vlasničkih udjela. Ograničenje je vrijedilo i za članove obitelji među kojima je postojala obveza uzdržavanja (supružnik, djeca, roditelji). Eventualno sudjelovanje u više različitih društava iste djelatnosti, nije bilo dopušteno. Ograničenje vlasničkih udjela izazvalo je brojne polemike u javnosti. Između ostalog i da je takva odredba neustavna jer je ograničava poduzetničke slobode i vlasnička prava (Alaburić, 1998:19-20).

Izuzetak od obveze osnivanja trgovačkog društva odnosio se na (a) lokalne radije na područjima do deset tisuća žitelja i (b) zainteresirane za osnivanje neprofitnog¹⁸⁰ radija ili televizije. Mogućnost osnivanja neprofitnog radija prvi je iskoristio Fakultet političkih znanosti u Zagrebu koji je 1996. godine, postao koncesionarom lokalnog radija (emitiranje za dio grada Zagreba) namijenjenog praktičnoj izobrazbi studenata (Radio student). Sljedeće godine osnovana su još dva neprofitna radija. Hrvatska biskupska konferencija utemeljila je Hrvatski katolički radio (1997.), a udruga građana Radio Mariju (1997.). Emitiraju i danas.

Trgovačko društvo koje je željelo biti vlasnikom radija ili televizije moralo je od države dobiti dozvolu za radijsko ili televizijsko emitiranje. Preciznije rečeno, moralo je dobiti koncesiju za emitiranje odnosno pravo korištenja frekvencije iz radiofrekvencijskog spektra u državnom vlasništvu. Naime, kao što je već ranije objašnjeno, riječ je o dragocjenom i

¹⁸⁰ Zakon o telekomunikacijama koristi izraz “neprofitabilni” radio koji u kontekstu smatramo pogrešnim pa ćemo u ovom radu koristiti izraz “neprofitni”, što znači da je riječ o radiju koji ne smije emitirati reklamne poruke, ali smije ostvarivati zaradu na neke druge, zakonom dopuštene načine. Zarada neprofitnog radija se iste godine mora potrošiti ili investirati, bez prikaza dobiti u završnom godišnjem obračunu.

ograničenom resursu koji se uređuje međunarodnim podjelama i koji se, zbog svoje posebne važnosti, ne prodaje već dodjeljuje na korištenje.

Zakon je, nadalje, odredio kako svi koncesionari elektroničkih medija moraju imati sjedište u Hrvatskoj, članovi društva morali su biti hrvatski državljani, a strani je kapital bio ograničen na maksimalnih 25%. Radio nisu mogle osnovati političke stranke i tijela državne uprave, podjednako kao što nisu smjele biti ni među osnivačima društva, nositelja koncesije.

U programima se moralo poštivati ljudsko dostojanstvo i osnovna ljudska prava, pridonositi slobodnome mišljenju, svestranom i objektivnom informiranju te izobrazbi i zabavi. Događaji su morali biti vjerno prikazani, a različita mišljenja primjereno zastupljena. Državna tijela i predstavnici vlasti nisu smjeli utjecati na stvaranje programa. Jezik emitiranja morao je biti hrvatski, uz dopuštene izuzetke poput emisija za manjine, za strane turiste i sl. Nisu bile dopuštene emisije koje bi mogle štetiti obrani i sigurnosti države i ustavnog poretka. Program nije smio biti nepristojan, pornografski i rasistički, a djeca i mladež bila su posebno zaštićena.

Bila su to uobičajena opća programska načela, minimum koji je trebalo očekivati od komercijalnih radijskih sadržaja. Željena demokratizacija medijskog prostora trebala je predstavljati iskorak i u informiranju lokalnih sredina te zadovoljavati javni interes na “najbolji mogući način”. Slijedom toga zakonodavac je odredio kako su lokalni koncesionari dužni najmanje 20% ukupnog tjednog programa posvetiti temama iz sredine za koju emitiraju i vijestima. Koncesionar na državnoj razini bio je obavezan emitirati jednu dnevnu središnju informativnu emisiju.

Programske su kvote, barem na početku, shvaćene ozbiljno. Vidjelo se to iz natječajne dokumentacije u kojoj se, između ostalog, morala nalaziti tjedna programska shema s precizno prikazanim satnicama emisija i planiranim sadržajima. Koncesionari su opravdano očekivali *ad hoc* kontrole, tim više što se program morao snimati i čuvati 60 dana.

Za provođenje novog zakona, raspisivanje javnih natječaja i dodjelu koncesija ustanovljeno je tijelo pod nazivom Vijeće za telekomunikacije. Činilo ga je devet članova koje je trebao, na prijedlog Vlade, imenovati Zastupnički dom Sabora. Trebali su biti birani iz redova javnih, prosvjetnih, kulturnih te stručnih i vjerskih djelatnika. Predviđeno vrijeme trajanja mandata bilo je pet (pet članova) i tri godine (četiri člana). Članovima Vijeća nisu mogle biti osobe u poslovnoj ili gospodarskoj vezi s poduzećem koje obavlja djelatnost u javnim telekomunikacijama.

Zadatak Vijeća bio je, između ostalog, raspisivati javne natječaje, određivati rokove i sadržaj ponuda, razmatrati sve pristigle ponude te odlučiti o nositelju koncesije. Odluka o novom koncesionaru trebala se donijeti natpolovičnom većinom glasova svih članova Vijeća, a potom je Ministarstvo pomorstva, prometa i veza RH trebalo s budućim koncesionarom sklopiti ugovor. Početku emitiranja prethodio je još i obavezan tehnički pregled opreme i prostorija i tek je onda stizala dozvola za emitiranje.

Koncesija za radio na lokalnim razinama dodjeljivala se na pet, a na državnoj razini na sedam godina. Istekom tog razdoblja ponovno se trebao raspisati natječaj na kojem je dotadašnji koncesionar opet morao konkurirati. Dodijeljeno pravo emitiranja moglo je biti suspendirano i prije, na određeno vrijeme ili trajno, ako bi se utvrdilo da je koncesionar iskazao netočne podatke, grubo prekršio propisana programska mjerila ili obavljao koncesionarsku djelatnost izvan određenih pravila.

U daljnjem je postupku primjene Zakona prvo trebalo imanovati članove Vijeća. Krajem listopada 1994. to je i učinjeno. Izbor članova privukao je veliku pozornost jer su u Vijeće izabrani aktivni političari i istaknuti članovi HDZ-a, a predsjednikom tijela postao je aktualni ministar pomorstva, prometa i veza RH. Takav politički sastav izazvao je žučne rasprave, osobito kod oporbe koja je to smatrala nedopustivim sukobom interesa, neprihvatljivim za tijelo koje bi moralo biti nezavisno i nepristrano.

Kako su ministar i političari vladajuće stranke uopće mogli postati članovima tijela koje je odlučivalo o koncesionarima elektroničkih medija? Objašnjenje je u višegodišnjoj medijskoj politici HDZ-a koja je smatrala da su mediji sastavni dio državnog suvereniteta i trebaju u društvu djelovati integrativno, uspostavljanjem poretka, kontrole i jedinstva. Istodobno je postojao jak strah od njihova negativnog utjecaja pa su „opasni mediji” trebali biti podvrgnuti kontroli radi osiguranja njihova odgovornog djelovanja (Peruško, 1999:247). Bila je to paradigma državotvornoga medijskog sustava.

Prvi javni natječaj za koncesionare radija i televizije raspisan je u travnju 1995. godine. Nudilo se stotinjak koncesija za radija i televizije na svim razinama osim one najzanimljivije, državne razine. Naravno, u natječaju su se našli i svi već postojeći lokalni radiji koji su morali proći postupak pretvorbe u trgovačka društva i tek onda konkurirati za „svoju“ frekvenciju.

Tijekom pretvorbe i privatizacije u mnogim su se vlasničkim strukturama pojavile lokalne uprave i samouprave. Motive uspostave takvog mješovitog vlasništva nije moguće precizno utvrditi, ali su se s vremenom izbistrili neki motivi. Lokalni su se radiji povezivali s lokalnim vlastima jer su mislili da će (a) lakše dobiti željenu koncesiju i (b) osigurati neku izravnu financijsku potporu. S druge strane, lokalne su vlasti zaista i bile zainteresirane za radio na „svojem“ području jer su pomoću njega mogle ostvariti utjecaj na programske sadržaje. Logika prema kojoj vlasnik ili suvlasnik ima pravo potaknuti ili zabraniti određene teme, nije nikakvo posebno otkriće. Međutim, u kontekstu rata i poraća, a osobito privatizacije i bujajuće korupcije, zasigurno je bilo korisnije imati lokalni radio uz sebe, nego protiv sebe.

Usljedilo je vrijeme prepuno polemika o podobnosti i nepodobnosti, stvarnih i fiktivnih vlasnika, tvrdnji o korupciji, nepotizmu i svakovrsnoj manipulaciji koncesijama, pa i navodnog plana o ciljnoj uspostavi snažne, politički podobne, radijske mreže u Hrvatskoj. Sve su rasprave ostale na razni novinarskih komentara u kojima se kontinuirano prozivala stranka na vlasti. Bez stvarnih dokaza bilo bi neozbiljno tvrditi da je Vijeće bilo politički pristrano i time sklonije „podobnim“ ponuđačima, ali je činjenica da su kriteriji za odlučivanje bili nejasni i prepušteni diskrecijskom pravu samih članova. Postaje poput varaždinskog Radio Sjevverzopada i labinskog Art Expressa morale su prestati emitirati jer nisu dobile koncesiju.

Otvoreni prigovori o političkoj pristranosti Vijeća kulminirali su u studenom 1996., zbivanjima oko produženja koncesije popularnog zagrebačkog Radija 101.

Tih su se godina u Hrvatskoj već snažno počele osjećati posljedice loše provedene privatizacije. Učestali su štrajkovi i protestna okupljanja, a tzv. tajkunizacija¹⁸¹ postala uobičajenom novinarskom temom. Mnogi su novinari oštro kritizirali brojne političare, pa i predsjednika Tuđmana zbog iskorištavanja političke moći i utjecaja na svim razinama. Političari su najčešće uzvraćali sudskim tužbama, uglavnom zbog uvrede ili klevete. U takvoj

¹⁸¹ Izraz koji dolazi od engleske riječi „tycoon” označava financijskog ili poslovnog magnata. U ovom kontekstu korištena je pejorativno, kao opis novih hrvatskih bogataša „proizvedenih” postupkom privatizacije.

je atmosferi Vijeće za telekomunikacije, većinom glasova svojih članova, odbilo ponudu Radija 101 (za produženje koncesije koju su imali) i dodijelilo je ponuđaču, novom i nepoznatom Radio Globusu. Službeno objašnjenje takvog postupanja nađeno je u navodno nepravilno provedenoj pretvorbi i nejasnoćama o vlasniku radija.

Popularna i slušana „Stojedinica“ bila je izrazito kritički raspoložena prema ondašnjoj aktualnoj politici Hrvatske demokratske zajednice. Imali su snažan utjecaj u zagrebačkoj javnosti, zaslužen britkim i duhovitim komentarima na račun aktualne vlasti. Gubitak koncesije značio je eliminaciju iz hrvatskog etera i gašenje radija. Vijeće je tom odlukom potvrdilo najgore sumnje u svoj način rada i predstavilo se kao produžena ruka vlasti. Slijedilo je nekoliko dana u kojima se vodila žestoka bitka za nastavak emitiranja popularnog radija. Program je prešao na tzv. kliznu shemu, otvorenu svima koji su radiju željeli izraziti potporu. Predsjednik Tuđman nalazio se tih dana na liječenju u inozemstvu. Događaji su kulminirali 23. studenoga 1996., velikim protestnim okupljanjem na glavnom zagrebačkom Trgu bana Josipa Jelačića.

Burna reakcija domaće i inozemne javnosti rezultirala je odustajanjem novoimenovanoga koncesionara i njegovim povlačenjem ponude. Radio 101 nastavio je emitirati, ali njegov je “slučaj” završen tek godinu dana poslije kad je 4. studenoga 1997. napokon potpisan ugovor o sljedećem koncesionarskom razdoblju.

Početak srpnja 1999. godine stupio je na snagu novi Zakon o telekomunikacijama (NN RH 76/99). Njegovo je donošenje ponajprije obrazloženo potrebom za usklađivanjem s međunarodnim propisima, osobito smjernicama Europske unije. Zapravo je bila riječ o pripremi podloge za ulazak stranoga kapitala u hrvatski telekomunikacijski sektor. Tako je osmišljen Hrvatski zavod za telekomunikacije, potpuno nova državna organizacija i krovno tijelo za odlučivanje o svim operativnim poslovima u telekomunikacijskim i drugim uslugama.

Radio i televizija i dalje su bili samo “podstanari”, stisnuti u jednom poglavlju. Dotadašnje Vijeće za telekomunikacije preimenovano je u Vijeće za radio i televiziju. Bilo je i dalje mjerodavno za raspisivanje natječaja i dodjelu koncesija, sastavljeno od devet članova koje je imenovao Sabor na vladin prijedlog. Ponude su, kao i prije, morale sadržavati što detaljniju programsku shemu te uvjerljive dokaze da zainteresirana pravna osoba može ostvariti programske, tehničke, tehnološke, prostorne, financijske i kadrovske uvjete za obavljanje djelatnosti radija ili televizije. Protiv odluka Vijeća o dodjeli ili odbijanju koncesije nije bila dopuštena žalba, ali mogao se pokrenuti upravni spor. Odluke su se i dalje donosile natpolovičnom većinom na sjednicama otvorenim za javnost, ali za razliku od prije tajnim glasovanjem. Mehanizmi kontrole predviđenih programskih kvota i dalje su bili mrtvo slovo na papiru. Trajanje promidžbenih poruka bilo je ograničeno do 12 minuta po satu (državna razina), odnosno 18 minuta za lokalne razine (čl. 84).

Rad Vijeća i dalje je privlačio pozornost javnosti, ali više po inerciji. Većina je kvalitetnih koncesija bila podijeljena i počele su prve obnove ugovora. Naime, ako su koncesionari poštovali sve svoje zakonom utvrđene obveze, nije bilo razloga da se “njihove” koncesije doista i ne produže. Tijekom pet godina, od 1995. do 2000., objavljeno je 11 natječaja na koje je pristiglo 250 ponuda (Mučalo, 2002:114). Posao članova Vijeća svodio se na raspisivanje natječaja, kontrolu dokumentacije i objave rezultata.

Krajem 1999. godine, umro je prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman i na sljedećim parlamentarnim izborima (2000.) pobijedila je lijeva koalicija (SDP, HSLs...). Premijer je postao Iвица Račan. Zahtijevanje revizije pojedinih natječaja i odluka o dodjeli

radijskih koncesija postalo je glasnije, ali prave političke volje nije bilo. Revizija nikada nije provedena.

U svega pet godina od donošenja Zakona o telekomunikacijama, a svega četiri godine od prvog natječaja, broj radijskih postaja u Hrvatskoj gotovo se udvostručio, što prikazuje i Tablica 4.

Tablica 4. Broj lokalnih postaja u Republici Hrvatskoj od 1991. do 2000. god.

Godina	1991.*	1992.*	1993.*	1994.*	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.
Broj radijskih postaja	43	49	63	67	78	97	110	112	120

*Označenih godina pet radijskih postaja (Knin, Drniš, Petrinja, Vukovar, Vrginmost) nisu emitirale.

Izvor: Državni zavod za statistiku RH (do 1996.) i Ministarstvo pomorstva, prometa i veza RH (od 1996. do 1999.)

Istražiti stvarne motive ulaska u radijski biznis u Hrvatskoj nije bilo moguće ni tad kao ni danas. Nakon pedesetak godina vlasnički i programski ograničene radidifuzije, bez privatnih radija i televizija, komercijalni radio činio se dobrim i potencijalno unosnim poslom. Činilo se kako radiodifuzija, osobito u gradovima i područjima u kojima je dotad nije bilo, ima svijetlu budućnost.

Vlasnici novih radija brzo su se snašli i uskoro počeli ponašati kao svaki drugi gospodarski subjekti. Oglašavanje je obećavalo trajan i redovit izvor prihod, a poslovanje je bilo, kao i kod drugih trgovačkih društava, pitanje umijeća upravljačke strukture. Bilo je to vrijeme snažne komercijalizacije programskih sadržaja, osobito stoga što se pokazalo kako Vijeće ne provodi nikakav nadzor. Naime, ni tad kao ni danas nisu uspostavljeni kriteriji, a ni instrumenti za analize programskih sadržaja. Provjeravani su samo u (rijetkim) slučajevima prijave.

Unatoč tomu što su ugovori o osnivanju društva bili javne isprave, među najčešćim i najglasnijim prigovorima često je isticana netransparentnost vlasničkih udjela u pojedinim trgovačkim društvima, nositeljima koncesije. Jednostavnije rečeno, tražili su se dokazi o stvarnim vlasnicima radija. Naime, glasine su tvrdile da se u Hrvatskoj događa pritajena koncentracija vlasništva i da vlasnici većih radija protupravno i potajice šire svoj biznis kupujući one manje.

Zabrana okrupnjavanja (koncentracije) ograničavala je (barem na deklaratornoj razini) takve poslovne planove. Međutim, u javnosti su se sve češće provlačile tvrdnje o tzv. zamjenskim osobama. Bila je riječ o strogo skrivanom ugovornoj "posudbi" tuđeg imena u cilju skrivanja stvarnog vlasničkog identiteta. Tzv. ortački ugovori u području radiodifuzije nisu nikada zaista i dokazani, a kamoli da su dospjeli do sudova i pravomoćnih presuda. Bilo je to vrijeme svojevrsnog radijskog predatorstva koje je svoje uporište nalazilo u novcu nejasnog podrijetla i političkim vezama. Međutim, tvrdnje su uvijek ostale na razini glasina koje nikad nisu ozbiljnije istražene..

Početkom 21. stoljeća dovršena je prva faza razvoja privatne radijske scene u RH, a koju bismo mogli nazvati prvobitnom akumulacijom radijskog kapitala. Ponuda kvalitetnih

frekvencija bila je iscrpljena. U Hrvatskoj su 2001. godine, emitirala 126 koncesionara za radijsku i 14 koncesionara za televizijsku djelatnost. Od toga nacionalnu su čujnost imala tri radija (Hrvatski katolički radio, Otvoreni radio, Narodni radio) i jedna TV postaja (TV Nova). Županijsku čujnost imalo je 17, a u Zagrebu (također status županije) šest FM radija. (Mučalo, 2002:113). Ostatak od 103 radija činili su izrazito lokalni programi (gradski, općinski). Domaću radiodifuznu sliku upotpunjavao je Hrvatski radio s tri nacionalna i sedam regionalnih programa koji je, kao i danas, imao poseban vlasničko-pravni status.

U srpnju 2003. godine, radio i televizija napokon su dobili „svoj“ prvi cjeloviti zakon pod nazivom Zakon o elektroničkim medijima (NN RH 122/3). Donio je niz važnih preinaka u sadržajnom i organizacijskom ustrojstvu elektroničkih medija u privatnom vlasništvu. Primjerice, na radijima je ukinuta kvota (minutaža) za oglašavanje. Ideja zakonodavca počivala je u očekivanoj samokontroli nakladnika jer se lako moglo pretpostaviti da će pretjerana količina reklama zasigurno smetati slušatelje koji bi, očekivano, mogli promijeniti frekvenciju koju slušaju. Kvota informativnih programa ostala je ista, pa su najveći radijski koncesionari na državnoj i regionalnoj razini i dalje bili obvezni na redišnju dnevnu informativnu emisiju u trajanju od najmanje 20 minuta. Nakladnici na lokalnoj razini bili su obvezni najmanje 20 posto tjednog programa posvetiti lokalnim vijestima i obavijestima. Koncesionarski je period povećan na osam odnosno 15 godina (ovisno o razini emitiranja). Zakon je dopunjen Pravilnikom (NN RH 11/07) o posebnim tehničkim, prostornim, financijskim i kadrovskim uvjetima.

U organizacijskom ustrojstvu novost je predstavljala Agencija za elektroničke medije (AEM), samostalna i nezavisna pravna osoba s javnim ovlastima, kojom upravlja Vijeće za elektroničke medije. Sedam članova Vijeća imenuje Sabor na prijedlog Vlade i to na mandat od pet godina s pravom još jednog izbora. Izabrane osobe ne smiju biti državni dužnosnici niti na bilo koji način sudionici izvršne i sudbene vlasti. Predsjednik Vijeća ujedno je i ravnatelj Agencije.

Posebna i velika novost bila je osnivanje Fonda za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija (čl. 56-57). Naime, zakonodavac je odlučio novčano stimulirati proizvodnju sadržaja od javnog interesa (informiranje, kultura, obrazovanje, znanost, umjetničko stvaralaštvo, sadržaji za manjine i poticanje programa na područjima od posebne državne skrbi). Izvor novca nađen je u mjesečnoj pristojbi za HRT od koje se 3% ubuduće moralo izdvajati za sredstva Fonda (čl. 54) iz kojih su se onda financirali spomenuti sadržaji. Odmah je bilo jasno da se radi o značajnim iznosima (u to vrijeme oko 3,8 milijuna eura) pa su natječaji smjesta privukli veliku pozornost koncesionara. Prvi prateći Pravilnik o dodjeli potpora stupio je na snagu krajem 2004. godine (NN 170/04) i prvi je natječaj objavljen 2005. godine. Ukupan postupak dodjele novca (javni natječaj i odluke o iznosima) trebalo je provoditi Vijeće, a izvještaj o svojem radu podnositi Hrvatskom saboru (jednom godišnje).

Novčanu potporu mogli su, temeljem prijedloga emisija, zatražiti samo koncesionari na lokalnim i regionalnim razinama (ne i na nacionalnim), bili oni komercijalni (profitni) ili neprofitni. Bila je to vrlo neobična odluka budući da se takva sredstva, temeljem postojeće europske medijske prakse, daju samo neprofitnim medijima. „Politika široke ruke“ kod nas je objašnjena lošom financijskom situacijom većine koncesionara za radio i televiziju i svojevrsnom „potporom“ njihovom daljnjem radu. Naime, iako se recesija u to vrijeme još nije pokazala u svojoj punoj snazi, prihodi od oglašavanja počeli su se smanjivati. Osobito su bili pogođeni manji, lokalni radiji čije su sredine počele gospodarski propadati. Kako je vrijeme

odmicalo, situacija je postajala sve lošijom. U pojedinim slučajevima sredstva Fonda znala su činiti više od 50 posto ukupnih prihoda nakladnika.

Peti parlamentarni izbori u RH su krajem 2003. godine, ponovo na vlast doveli HDZ i novog premijera, dr. Ivu Sanadera (u kontinuitetu premijer sve do ljeta 2009. godine, kad je podnio ostavku. Krajem 2010. godine počinju višegodišnji sudski procesi protiv njega.

Prema podacima AEM-e u Hrvatskoj je u studenom 2009. godine emitiralo 156 nakladnika za radio i 23 nakladnika za televiziju. Glede vlasničke strukture, 14 radijskih postaja nalazilo se u vlasništvu jedinica lokalne uprave i samouprave. Nadalje, 49 radija imalo je tzv. mješovito vlasništvo, odnosno uz pravne ili fizičke osobe u vlasničkoj se strukturi nalazila i jedinica lokalne uprave i samouprave¹⁸². Takva vlasnička struktura je već onda, kao i danas, otvarala brojna pitanja jer je upućivala na (mogući) politički utjecaj. Bilo je to vrijeme u kojem se gospodarska recesija već snažno osjećala. Tvrtke su propadale i broj nezaposlenih je rastao.

Novost u hrvatskoj radiofoniji početkom 21. stoljeća bile su prve agencije za obradu i distribuciju informativnih audiosadržaja. Prvi je s radom počeo Media servis, i to početkom 2003. godine. Taj audioservis dnevno emitira vijesti i središnju informativnu emisiju, kojima opskrbljuje pedesetak postaja u zemlji, ali proizvodi i druge medijske sadržaje. Uz njega su počela s radom još dva, znatno manja, slična servisa. To su RadioNET koji je osnovan u veljači 2006. godine i Hit mreža osnovana u listopadu 2006. godine.

Mogućnost umrežavanja, odnosno ponovnog emitiranja zajedničkih programskih sadržaja, zasad su u Hrvatskoj iskoristile samo neke postaje. Način umrežavanja radi jače čujnosti određen je zakonom (čl. 35) i projekt mora dobiti suglasnost Vijeća za elektroničke medije. Budući da je udruživanje u mreže dobrovoljno, pri čemu mora postojati određen programski ili financijski interes, mreže se često i raspadaju. Godine 2010. u Hrvatskoj su emitirale tri mreže: Jadranska,¹⁸³ Riječka (R1¹⁸⁴) i Istarska (Radijska Istarska mreža ili RIMA¹⁸⁵), a u osnivanju je bila i četvrta mreža pod nazivom Soundset.

Osim koncesionara u Hrvatskoj djeluje i javni servis. Predstavlja ga Hrvatski radio, sastavni dio Hrvatske radiotelevizije, koji ima najdužu tradiciju radijskog emitiranja, a od 1939. nalazi se pod državnim okriljem. Financira se iz dijela radiotelevizijske pretplate i reklamnim sadržajima. Javni servis od uspostave samostalne Republike Hrvatske ima vlastiti zakon, često mijenjan i dopunjavan, kojim se ponajprije nastoji uspostaviti njegova javna funkcija.

7.5. Javni servis

U lipnju 1990. godine dotadašnja Radiotelevizija Zagreb preimenovana je odlukom Sabora u Hrvatsku radioteleviziju (HRT). Ima status javne ustanove, čije je ustrojstvo i rad dosad već nekoliko puta uređivano cjelovitim Zakonima o Hrvatskoj radioteleviziji (2001., 2003. i 2010.) te brojnim izmjenama i dopunama tih tekstova. Osnivač HRT-a je Republika

¹⁸² Izvor: Vijeće za elektroničke medije, studeni 2009.

¹⁸³ Čini je pet postaja. Izvor: www.jadranska.hr (preuzeto u studenom 2009.).

¹⁸⁴ Čini je pet postaja iz Primorsko-goranske županije. Izvor: www.r-1.hr (preuzeto u studenom 2009.).

¹⁸⁵ Nastala je u svibnju 2008. nakon izlaska pojedinih radija iz dotad postojeće Istarske radiomreže (IRMA). Čini je šest radijskih postaja. Izvor: www.rima.com.hr (preuzeto u studenom 2009.).

Hrvatska, a osnivačka prava ostvaruje vlada. Financira se iz pretplate i oglašavanja. Posebnu novost u zakonu koji je i danas na snazi (NN 137/10) predstavljala je obveza sklapanja Ugovora između HRT-a i Vlade Republike Hrvatske u kojem je detaljno navedena vrsta, opseg i sadržaj svih javnih usluga HRT-a (čl. 13). Ugovor se sklapa na razdoblje od pet godina. HRT je aktivan i ugledan član (od siječnja 1993.) Europske unije radiotelevizija (EBU), najveće organizacije takve vrste u svijetu.

Snažna potreba za pretvorbom HRT-a iz državnog u medij od opće javne važnosti očitovala se sredinom devedesetih godina. Iako se očekivalo kako će nakon prvih višestranačkih izbora te ratnih i poratnih prioriteta ondašnja pobjednička stranka Hrvatska demokratska zajednica odmah krenuti u postupak približavanja HRT-a modelu europskih nacionalnih javnih televizija, to se nije dogodilo. HRT je nastavio raditi više kao državna radiotelevizija nego javni servis. Pod pojmom “javnog” očekivalo se emitiranje programskih sadržaja od opće javne važnosti, koji su namijenjeni (a) javnosti koja ih (b) financira i (c) nadzire.

Proces preobrazbe iz državne u javnu televiziju odvijao se sporo i u stalnoj ovisnosti o aktualnoj političkoj situaciji. Još od 1992. godine, kad je usvojen prvi Zakon o HRT-u koji spominje “javnopravnu važnost” i “ostvarivanje javnog interesa” HRT-a, ondašnji je HDZ-ov aparat u njemu postavio niz “mehanizama” koji su mu preko glasačkog stroja većinske stranke u Saboru osiguravali izravan politički utjecaj na medij. Idućih desetak godina izbor ravnatelja HRT-a uvijek je bilo pitanje unutarstranačkog dogovora te formalnog potvrđivanja u Saboru. Podjednako tako stranačka je pripadnost bila važna i za druge visoke funkcije na HRT-u. Umjesto očekivane transformacije u javni servis HDZ je čvrstom rukom upravljao HRT-om, koji se sve više potvrđivao kao stranačka televizija detaljno izvještavajući o marginalnim aktivnostima njezinih članova (Mučalo, 2004:43).

Snažan pritisak javnosti, osobito sredinom devedesetih godina kad je Hrvatska televizija bila jedina televizija u Hrvatskoj koja je emitirala program na državnoj razini, rezultirao je sve intenzivnijim raspravama o njezinoj javnoj ulozi i tri programa na kojima je emitirala. Uz Prvi i Drugi program Treći je doživljen kao “višak” koji je trebalo dati u koncesiju. Inicijativu je pokrenuo Forum 21, zbor novinara elektroničkih medija (među kojima je bilo i novinara s HTV-a), koji je djelovao pri Hrvatskom novinarskom društvu.

Smatralo se da bi izdvajanjem Trećeg programa Hrvatska televizija bila svedena na veličinu primjereniju svojim potrebama, ali i hrvatskom medijskom prostoru. Osim toga oslobodila bi se i infrastruktura potrebna za ustanovljenje nove komercijalne televizije, nacionalnoga koncesionara u Hrvatskoj. Bila bi to druga privatna televizija na nacionalnoj razini jer je prva koncesija dodijeljena u svibnju 1999. godine. Nova TV počela je emitirati 2000. godine, dok je 13 prije osnovanih komercijalnih koncesionara za televizijsku djelatnost bilo lokalnog značaja.

Zakon o HRT-u¹⁸⁶ iz 2001. izrijekom je odredio (članak 54.) da će se frekvencije za prijenos i odašiljanje programa u trećoj televizijskoj mreži na državnoj razini dodijeliti koncesionaru u skladu s odredbama Zakona o telekomunikacijama, i to najkasnije do veljače 2002. godine. Unatoč inicijativama da se takva odredba makne iz teksta (uglavnom djelatnika HRT-a), nije bilo odaziva ponajprije zato što se činilo kako do takvog izdvajanja neće ni doći. Tako je i bilo jer se gotovo dvije godine ništa nije promijenilo. Treća je mreža i dalje ostala u sastavu HRT-a.

¹⁸⁶ Zakon o HRT-u, *Narodne novine RH* 17/01.

Odredba o izdvajanju dotadašnje sastavnice HRT-a, organizacijske jedinice Odašiljači i veze, u posebno trgovačko društvo također nije privukla veću pozornost. Objašnjenje izdvajanja Odašiljača i veza (članak 47.) našlo se u jedinstvenosti njihove djelatnosti (odašiljačka mreža) koja bi pod komercijalnim uvjetima trebala biti podjednako dostupna i javnim i privatnim televizijskim i radijskim postajama. Ta je odredba realizirana krajem 2001. godine. Odašiljači i veze postali su trgovačko društvo, čiji je većinski vlasnik Republika Hrvatska. Iako i nadalje postoji bojazan za moguću zloupotrebu te izuzetno važne djelatnosti, pozitivan je pomak napravljen s aspekta definiranih cijena telekomunikacijskih usluga te uvjeta za njihovu realizaciju.

Novi je Zakon o HRT-u stupio na snagu u ožujku 2003. godine, kao dio tzv. medijskog paketa¹⁸⁷ koji je pripremila hrvatsko Ministarstvo kulture. Bilo je potrebno pospješiti započetu transformaciju HRT-a u javni medij te jasnije definirati odnose, a osobito ovlasti i funkcije rukovodećih HRT-ovih tijela. Među razlozima za izmjenu postojećeg zakona navodio se pad profesionalizma u informativnim emisijama, političko-komentatorska pristranost nasuprot potrebi objektivne informiranosti, privatizacija pojedinih segmenata programa, nepoštovanje profesionalnih kriterija pri izboru urednika, izostanak civilizacijski potvrđenih vrednovanja pojedinih događaja, pretvaranje pojedinih u glasnogovornike političkih opcija, komercijalizacija dijela programa izvan zakonom predviđenih ograničenja itd. Treća se mreža trebala izdvojiti iz sustava HRT-a najkasnije do 31. prosinca 2003. godine (čl. 65.).

Natječaj¹⁸⁸ je raspisan dva mjeseca prije, u prosincu 2002. godine, i nije se svojim sadržajem i uvjetima razlikovao od svih drugih do tada objavljenih natječaja za sve koncesije za radio i televiziju. Pravo sudjelovanja imale su sve pravne osobe koje su registrirane u Hrvatskoj. Prijava na natječaj trebala je sadržavati dokumente o sjedištu i pravnoj osobnosti kandidata, detaljnu programsku shemu te već spomenute “dokaze” kako koncesionar ima programske, tehničke, tehnološke, prostorne, financijske i kadrovske uvjete za obavljanje te djelatnosti. Natječaj je sadržavao i odredbu u kojoj se Vijeće obvezivalo donijeti odluku o davanju koncesije najkasnije do 1. listopada 2003. godine (Mučalo, Tomorad, 2004:53).

Objava natječaja izazvala je veliko zanimanje pa su čak 22 pravne osobe otkupile dokumentaciju, ali na natječaj je stiglo svega sedam ponuda. Osim domaćih na natječaju su konkurirale i ugledne strane medijske kompanije poput Murdochova News Corp-a, RTL-a, SBS-a i CME-a. Zbog ograničenja udjela stranoga kapitala u koncesionaru inozemne su tvrtke potražile domaće partnere, osnivajući s njima nove pravne osobe, u skladu sa zakonom. Pobjednik na natječaju bila je tvrtka RTL d.o.o., dio RTL grupe u vlasništvu medijskog diva Bertelsmanna AG iz Njemačke.

Nova je televizija pod oznakom RTL Hrvatska počela emitirati 30. travnja 2004. godine, kao druga komercijalna i kao treća nacionalna televizija u Hrvatskoj. Takva je situacija i danas, pri čemu Hrvatska televizija emitira na dva nacionalna programa (HTV1 i HTV2) i jednom satelitskom (HRT Plus) te kroz pet regionalnih televizijskih centara.

Hrvatski radio emitira tri nacionalna i jedan satelitski program, a u svojem sastavu ima osam regionalnih radijskih postaja. Dva nacionalna programa, Prvi i Drugi program Hrvatskog radija, mozaični su programi širokog raspona tema, od političkih preko dokumentarnih do

¹⁸⁷ U to su vrijeme u nastajanju bili Zakon o telekomunikacijama, Zakon o elektroničkim medijima i Zakon o medijima.

¹⁸⁸ Javni natječaj br. 14, *Narodne novine RH* (oglasne stranice) 151/2002.

zabavnih sadržaja. Treći je program nekadašnji “zvučni časopis”, namijenjen zahtjevnom slušateljstvu sklonom ozbiljnim temama, najčešće iz kulture i znanosti. Regionalni se centri Hrvatskog radija nalaze u Osijeku, Rijeci, Splitu, Dubrovniku, Puli, Zadru, Kninu i Zagrebu (Radio Sljeme). Međunarodni program “Glas Hrvatske” dnevno emitira u trajanju od 24 sata, a namijenjen je Hrvatima izvan domovine, nacionalnim manjinama i međunarodnoj javnosti. Također preuzima i reemitira glavne informativne emisije Prvog programa, neke odabrane emisije Obrazovnog i Dokumentarno-zabavnog programa te sportske prijenose važnih utakmica hrvatskih klubova i reprezentacije.¹⁸⁹

Satelitsko je emitiranje počelo u studenome 1997., a emitiraju se oba programa Hrvatske televizije i Prvi program Hrvatskog radija, pokrivajući Europu te Bliski istok. “Glas Hrvatske” koristi još neke satelite kako bi se program čuo u Europi, sjevernoj Africi, Bliskom istoku, Sjevernoj i Južnoj Americi, Australiji i Novom Zelandu. Proces prelaska s analogne na digitalnu tehnologiju trebao bi biti dovršen do kraja 2010. godine.

Prema Zakonu o HRT-u iz 2003. godine upravljanje Hrvatskom radiotelevizijom provodila su tri osnovna tijela: Programsko vijeće, Ravnateljstvo i glavni ravnatelj. Sljedećim i danas još uvijek aktualnim zakonom iz 2010. godine, dodan im je i Nadzorni odbor. Dopunama iz 2012. godine (NN 76/12) značajno je osnažena uloga glavnog ravnatelja.

Glavni ravnatelj HRT-a predstavlja i zastupa HRT i odgovoran je za zakonitost poslovanja HRT-a, za uspješno ostvarivanje djelatnosti HRT-a, za financijsko poslovanje HRT-a i ostvarivanje programskih načela HRT-a. Odgovara Nadzornom odboru HRT-a koji jedini može pokrenuti i postupak prijevremenog razriješenja. Imenuje ga ili razrješava Hrvatski sabor. Ima mandat u trajanju od pet godina.

Nadzorni odbor HRT-a ima pet članova od čega četiri bira Hrvatski sabor (temeljem javnog natječaja), a peti je predstavnik djelatnika HRT-a. Mandat im je četiri godine.

Programsko vijeće ima jedanaest članova, od čega devet bira Sabor (temeljem javnog natječaja), a dva člana predlažu djelatnici HRT-a. Zaduženo je za zastupanje i zaštitu javnog interesa. Članovi Vijeća ne mogu biti državni i lokalni dužnosnici, niti stranačke osobe. Njihov je rad javan, a trajanje jednog mandata ograničeno je na dvije odnosno četiri godine.

Ravnateljstvo HRT-a čine glavni ravnatelj HRT-a i ravnatelji ustrojbenih jedinica HRT-a. Djelokrug rada propisuje se Statutom HRT-a.

Djelatnost HRT-a financira se javnim i komercijalnim prihodima. Svi vlasnici radijskih i televizijskih prijamnika na području RH obvezni su plaćati mjesečnu pristojnu. Visina pristojbe iznosi najviše 1,5% prosječne neto mjesečne plaće zaposlenih u RH, a na temelju statističkih podataka za prethodnu godinu. Trajanje promidžbenih poruka u svakom općem programu HRT-a ne smije biti duže od devet minuta u jednom satu. Izuzetak čini televizijsko vrijeme od 18 do 22 sata kad se oglašavanje smanjuje na četiri minute. Na programima HTV-a zabranjena je teletrgovina.

Uz oglašavanje i prikupljanje pretplate HRT stječe prihode i proizvodnjom i prodajom emisija, filmova, serija, nosača zvuka i slike, organiziranjem koncerata i drugih priredbi te izvorima u skladu sa zakonom. Međutim, ključ stabilna i kontinuirana financiranja HRT-a ipak

¹⁸⁹ Povijest HRT-a, www.hrt.hr (preuzeto u travnju 2009.).

čini pretplata koja donosi oko 70 posto ukupnih prihoda HRT-a, dok prihodi od oglašavanja čine preostalih 30-ak posto.¹⁹⁰

Programi Hrvatskog radija i Hrvatske televizije još uvijek su, unatoč snažnoj konkurenciji, među najslušanim i najgledanim programima. Hrvatska je televizija upravo zbog svojeg privilegiranog i tržišno zaštićenog položaja, ali i utjecaja, silno izložena kritikama i svakovrsnim prigovorima. Nastojanja da je se odvoji od izravnog političkog utjecaja idu vrlo sporo i često su predmet rasprava u Hrvatskom saboru. Hrvatski radio nalazi se u sve dubljoj sjeni komercijalne konkurencije. Stara je slava iz ratnih devedesetih izbljedjela, a novu nije uspio steći.

Hrvatska radiotelevizija očekivano radi velike iskorake i u tehnološkom smislu pa su njezini sadržaji dostupni na svim digitalnim platformama. Vječito pitanje političke naklonosti pojedincima ili strankama aktualizira se nakon svakih parlamentarnih izbora. Gotovo redovito se, u skladu s rezultatima izbora, mijenja i glavni ravnatelj HRT-a.

Već godinama se aktualizira i njezin tržišni položaj (osobito pristojba) jer digitalizacija, ponuda satelitskih programa te Internet sustavno otvaraju pitanja koja muče i druge slične javne medijske servise u Europi. Može li se i pod kojim uvjetima, a osobito s dostupnošću golemog broja raznih izvora informacija, taj privilegirani status uopće zadržati?

¹⁹⁰ Što je javna televizija i zašto se plaća pristojba?, www.hrt.hr (preuzeto u travnju 2009.)

8. RADIO U 21. STOLJEĆU

Digitalnu revoluciju najavio je izum mikroprocesora, elektroničkog sklopa unutar računala koji je osmišljen sedamdesetih godina 20. stoljeća. Time su otvoreni putevi za uspostavu potpuno novog načina distribucije signala, bez obzira je li riječ o zemaljskoj ili satelitskoj komunikaciji.

Usporedno s digitalizacijom snažno je krenula i informatizacija. Probna pramreža Arpanet, koja je spojila računala četiri američka sveučilišta, na početku se činila kao da je rezervirana samo za odabrane. Međutim, kad je devedesetih godina 20. stoljeća osmišljena usluga *World Wide Web* (www), internet je munjevito osvojio svijet. Danas je riječ o megamediju koji je na globalnoj razini proizveo niz posljedica koje se još ne mogu u cijelosti ni sagledati. Informatizacija je izravno utjecala i na promjenu medijske slike svijeta jer su multimedijske mogućnosti snažno nametnule nove kriterije na obje strane, i kod ponuđača i kod korisnika.

Sedamdesetih se godina dogodio još jedan važan izum. Zajedničkim je naporima Philipsa i Sonyja osmišljen optički zapis ili *compact disc* (CD). Iako je na početku služio za pohranu glazbe, ubrzo se pokazalo da je i te kako iskoristiv i kao medij za spremanje podataka na računalima. Sredinom osamdesetih godina ušao je u široku i masovnu uporabu, postajući standard suvremene digitalne tehnologije.

Digitalizacija i informatizacija dva su neodvojiva procesa, a zahvaljujući njima došlo je do povezivanja različitih vrsta usluga i sadržaja. Nastupilo je vrijeme konvergencije, a najplodnije tlo jest sam internet koji predstavlja pravi prostor za dodatne inovacije. Zbog slobode internet je najdemokratičniji medij današnjice u kojem svatko ima pravo sudjelovati, komentirati i objavljivati. Naravno, ta je sloboda smjesta iznjedrila i brojne negativne, pa i kriminalne pojave.

Radijski su programi na internetu počeli sredinom devedesetih godina 20. stoljeća, često kao ponuda vlastite glazbene produkcije nepoznatih i mladih autora. Kad su prepoznate mogućnosti, mreža se ubrzano punila i drugim vrstama tonskih zapisa. Umjesto dotadašnjega "starog" masovnog medija radio je snažno ušao u vrijeme participirajućih medija i umjesto gledatelja potražio korisnike.

Radio se na internetu pojavljuje u tri osnovna oblika: (1) reemitiranjem preko interneta postojećeg programa (engl. *stream, real-audio*), (2) radijem na poziv (engl. *on demand*) kao vrstom tonske arhive i (3) radijskim programom ciljno osmišljenim samo za Internet (engl. *e-radio, web radio, internet radio*). Ne treba ih miješati s posebnim glazbenim servisima koji ciljno i za novčanu naknadu, korisnicima isporučuju željenu vrstu glazbenih sadržaja.

Prvi se temelji na dostupnosti već postojećeg i licenciranoga radijskog programa koji najčešće na svojoj službenoj stranici nudi mogućnost slušanja programa u stvarnom vremenu emitiranja. Mrežne radijske stranice danas su tipizirana dodana vrijednost „običnom“ FM radiju, ovisno o preferencijama samog slušatelja odnosno korisnika. Multimedijaska inačica analognog radija zaista je značajno obogatila radio kao medij pri čemu je audio sadržaj (program) tek jedan od ponuđenih sadržaja.

Drugi oblik radijskog programa je radio "na poziv". Riječ je o izdvojenim i arhiviranim audio sadržajima koji su već bili emitirani, ali i o onima koji nisu bili emitirani u programu već

su dopuna temi o kojoj slušatelj želi više čuti. Radio na poziv često nudi, s obzirom na mogućnosti interneta, dodatan interaktivni materijal. Ta vrsta programa pripada kategoriji ciljnog slušanja ili preslušavanja tonских sadržaja prema izboru korisnika. Podrazumijeva dodatno segmentiranje “publike” iako bi bilo prikladnije reći kako je riječ o korisnicima naprednog oblika audioarhive.

Treći oblik radijskog programa su specijalno izrađeni audiosadržaji namijenjeni emitiranju isključivo putem interneta. U pravilu je riječ o mrežnoj stranici čiji je temeljni sadržaj neka glazbena ili govorna ponuda, ali koja ima i druge tipizirane web sadržaje poput tekstualnih, foto i videozapisa, posebne ponude oglašivačima, pristup sličnim linkovima te niz posebno osmišljenih ponuda u kojima mogu sudjelovati svi korisnici (slušatelji). Sadržaji koji su ciljno rađeni za internet ujedno predstavljaju cjelovit pojam radija na internetu ili internetskog radija.

Sve tri vrste omogućavaju slušanje radijskih ili audiosadržaja prema izboru svugdje gdje postoji internetska veza, bez posebne naknade (osim za korištenje interneta) te pripadajućim računalnim programima. Bilo kakva odašiljačka ili repetitorska infrastruktura tu nema nikakvu ulogu. Međutim, to nije radijski medij u klasičnom smislu poimanja radija, već više vrsta emitiranja unaprijed pripremljenog ili arhiviranog materijala.

U svim spomenutim modelima javlja se mogućnost izbora i “spremanja” određenih sadržaja. Riječ je o *podcastu* (engl. *personal on-demand narrowcasting*) odnosno osobnom zahtjevu za neki audiosadržaj. Možemo ga “skinuti” s interneta i pohraniti u računalo te u miru poslušati. Podjednako kao i svaki audio sadržaj, *podcasti* su osobito pogodni za osobe koje provode puno vremena u automobilima ili su slijepe odnosno slabovidne osobe.

Danas je uobičajeno da licencirani radijski programi imaju svoju internetsku verziju pa se na mreži mogu naći milijuni stranica s ponudom *streaminga i podcasta*. Konvergirana ponuda traži aktivnost i sudjelovanje korisnika. Međutim, je li to doista radio? Brojna suprotstavljena mišljenja kazuju kako je radio na internetu samo jedna od inačica radijskog programa, ali ne i izvorni oblik novog tipa radija. Međutim, radijski se medij selidbom na internet obogatio za vizualnu ponudu i interakciju, što je u skladu s novim trendovima. Individualno slušanje podjednako kao i individualna komunikacija nedvojbeno odgovara ideji apsolutne slobode prava izbora na “svoj” sadržaj, što je također svjetski trend. Nedvojbeno, radio je ulaskom na internet dobio nove mogućnosti, ali bi se teško mogao smjestiti u nekadašnje kriterije za definiranje radijskog programa.

Što se u novim uvjetima događa s publikom? Nastalo je vrijeme u kojem svatko ima pravo na svoj “nosač” medijskih sadržaja i pravo na izbor “svojih” sadržaja. Slijedom toga javlja se intenzivna diverzifikacija medijskih izvora i konvergencija sadržaja. U takvom kontekstu, barem kad je u pitanju radio, možemo očekivati individualiziranu ponudu govornih i glazbenih sadržaja. Jasnije rečeno, korisnici će iz audio-ponude moći izabrati što žele slušati, bez obzira je li riječ o glazbi ili sadržajima (temama).

Govorimo li o glazbi, budućnost je već tu jer ponuda individualnih glazbenih *streamova* ili glazbenih servisa poput američke „Pandore“, već postoji. Otvorenim pitanjem ostaje golema količina dnevnih informacija pri čemu će tradicionalni mediji, pa tako i najveće radijske kuće, sve više biti „mjesto povjerenja“. Tranzicija prema individualnom audio sadržaju odvijat će se sporo i u skladu sa starenjem nedigitalne generacije, ali sigurno u smjeru potpune personalizacije medijskih sadržaja.

Mnoge europske zemlje stoga preispituju smisao i opravdanost prelaska FM radija na digitalno emitiranje. Televizija je (očekivano) taj proces već odavno dovršila. Međutim, glede radijskog medija opravdano se spominje čitav niz razloga zbog kojih bi s digitalizacijom trebalo pričekati. Ponajprije je tu pitanje „vrijednosti za novac“. Naime, riječ je skupom (barem zasad) postupku koji za sobom povlači ozbiljne infrastrukturne investicije. Mnogi komercijalni *broadcasteri* s nelagodom gledaju na predložene promjene ponajprije stoga što predviđaju masovno osipanje slušateljstva koje jednostavno neće htjeti ili moći, kupiti novi digitalni prijamnik.

Naravno, opcijom za slušanje digitalnog radija ostaju televizijski prijamnici, računala (laptop, tablet) ili mobiteli. Međutim, tko je unutar radijske industrije uopće voljan riskirati? Uređaj za slušanje nije i jedini problem. Dovoljno se zapitati kako će automobilska industrija dočekati takav (eventualni) zaokret u tehnologiji, koliko je digitalni radijski signal uopće stabilan u vožnji, kamo ćemo s tom golemom količinom analognog elektroničkog otpada itd. Mišljenja sam da se u promišljanju radija u 21. stoljeću svakako treba osloniti na temeljni *gadget* - pametni telefon (engl. *smartphone*).

Popis dodataka:

Dodatak 1.: Marconijeva jahta “Elettra”.....203

Izvor: Radivojević, Gradimir: Potonuli u Jadranu, www.nemo-hr.com, (preuzeto u kolovozu, 2008.)

Dodatak 2.: Ugovor o instalaciji i eksploataciji jedne radiofonske stanice Brodkastinga u Zagrebu ili okolini.....204

Izvor: *Poštansko-telegrafski vesnik*, Beograd, br. 15/16, 1925.

Dodatak 3.: Poziv na supskripciju dionica i utemeljiteljna osnova za osnutak „Radio Zagreb d.d.“.....206

Izvor: *Radio glasnik*, god. I, br. 2, Zagreb, 24. travnja 1926., (NSK u Zagrebu)

Dodatak 4. Opći program radiostanice Zagreb.....207

Izvor: *Radio glasnik*, god I, br. 8, Zagreb, 6. lipnja 1926., (NSK u Zagrebu).

Dodatak 5. Uredba sa zakonskom snagom o eksproprijaciji za potrebe radiofonije.....208

Izvor: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, br. 186, 17. kolovoza 1939.

Dodatak 6. Orson Welles i radiodrama “Rat svjetova”.....210

Dodatak 7. Propusnica za izvještavanje s ratišta u RH.....213

Izvor: M. Mučalo

Literatura:

1. Address to the Democratic National Convention in Chicago. *July 20, 1944.*, www.presidency.ucsb.edu, (preuzeto u listopadu, 2008.).
2. Agencija za elektroničke medije, www.e-mediji.hr, (preuzeto u travnju 2009.).
3. Alaburić, Vesna: Sloboda izražavanja u RH, Priručnik o slobodi javne riječi, Press Data, Hrvatsko novinarsko društvo, Zagreb, 1998.
4. Albarran, Alan B., Pitts, Gregory G., *The Radio Broadcasting Industry*, Allyn & Bacon, USA, 2001.
5. Albig, William: *Public Opinion*, Read Books, USA, 2007.
6. Andreis, Josip: *Historija muzike*, Školska knjiga, 1966., Zagreb.
7. Athitakis, Marc: *Jukebox Hero* Louis T. Glass, <http://graylocke.tripod.com>, (preuzeto u lipnju 2008.).
8. Augestad, Kate: *Music technology and vocal performance*, www.kulturtekniker.hivolda.no (preuzeto u lipnju 2008.).
9. Aylesworth, H. Merlin: *Broadcasting in the Public Interest*, *The Annals*, American Academy of Political and Social Science, Vol. 177, 1935., (114-118).
10. Aylett, Glenn: *Hitler's Radio*, www.radiodiffusion.org (preuzeto u lipnju 2008.).
11. (ba): *Stvara se javno mnijenje za našu radiostanicu*, *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, br. 267, 17. veljače 1937.
12. Barbrook, Richard: *British Radio in the 1990's*, *Science as Culture*, 15 (3), 1992., (241-262), prijevod: O. Strpić, <http://boo.mi2.hr>, (preuzeto u veljači 2009.).
13. Bardoel, Johannes, d'Haenens, Leen: *Reinventing public service broadcasting in Europe: prospects, promises and problems*, *Media, Culture & Society*, Vol. 30 (3), 2008., (337-355).
14. Bartlett, G. Kenneth: *Social Impact of the Radio*, *The Annals*, American Academy of Political and Social Science, vol. 250, p. 89-97, 1947.
15. Baudino, E Joseph, Kittross, M. John: *Broadcasting's Oldest Station: An Examination of Four Claimants*, *Journal Of Broadcasting*, 21(1), 1977., (61-82).
16. Bauman, Richard, Feaster, Patric: *Oratorical Footing in a New Medium: Recordings of Presidential Campaign Speeches, 1896-1912*, 11th Symposium about Language and Society, Austin, 2003. <http://studentorgs.utexas.edu> (preuzeto u rujnu 2008.).
17. Bauman, Richard, Feaster, Patric: *Fellow Townsmen and My Noble Constituents!: Representations of Oratory on Early Commercial Recordings*, *Oral Tradition*, University of Missouri, Vol. 20, No. 1, 2005.
18. Beasley, Maurine, Belgrade, Paul: *Eleanor Roosevelt: First lady as Radio Pioneer*, Educational Resources Information Center, US Department of Education, Memphis State University, 1985. <http://eric.ed.gov> (preuzeto u rujnu 2008.).
19. Beckwith, Roger: *The "Riverside" Midget Disc Recorders*, http://www.btinternet.com/~roger.beckwith/bh/repwar/wr_midget.htm, (preuzeto u listopadu 2008.).
20. Benjamin, Louise: *Working it out Together: radio policy from Hoover to the Radio Act 1927*, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Vol. 42, 1998. (222-234)..
21. Bergmeier, J. P. Horst, Lotz, E. Rainer: *Hitler's Airwaves*, Yale University Press, 1997.
22. Berliner, Emile: *The Gramophone: Etching the Human Voice, 1888.*, www.memory.loc.gov, (preuzeto u srpnju, 2008.).
23. Birch, Beverley: *Guglielmo Marconi, Radio Pioneer*, Blackbirch Press, SAD, 2001.
24. Briggs, Asa, Burke Peter: *A Social History of the Media, from Gutenberg to the Internet*, Polity Press, Cambridge, UK, 2005 (reprint: 2006, 2007).

25. Brown, J. Robert: *Manipulating the Ether, The Power of Broadcast Radio in Thirties America*, McFarland & Company, SAD, 1998.
26. Burden, R. Michael: *The Biggest Aspidistra in the World*, <http://members.aol.com>, Part 1, (preuzeto u kolovozu 2008.).
27. Candidates Speak for Phonograph, *The New York Times*, 30. lipnja 1920., <http://query.nytimes.com>, (preuzeto u lipnju, 2008.).
28. Cannistraro, Philip V.: *The Radio in Fascist Italy*, *Journal of European Studies*, No. 2, 1972., (127-154).
29. Cantril, Hadley, Allport, Gordon Willard: *The Psychology of Radio*, Ayer Company Publishers, New York and London, 1935.
30. Cantril, Hadley, *The Invasion From Mars: A Study In The Psychology Of Panic*, Transaction Publishers, 1940., (prvo izdanje).
31. Chapman, Robert: *Selling the Sixties: the pirates and pop music radio*, Routledge, 1992.
32. Cheney, Margaret: *Tesla – čovjek izvan vremena*, Biovega, Zagreb, 2003.
33. Churchill Winston: *Blood, Toil, Tears and Sweat, First Speech as a Prime Minister*, May 13 1940., www.winstonchurchill.org (preuzeto u studenom, 2008.).
34. *Community Radio: Annual Report on the Sector*, http://ofcom.org.uk/radio/ifi/rbl/commun_radio/cr_annualrpt (preuzeto u ožujku 2009.).
35. Cowen, Ben: *The First Sound Bites*, www.sciencenews.org (preuzeto u rujnu, 2008.).
36. Craig, Douglas B.: *Fireside Politics, Radio and Political Culture in the US, 1920-1940.*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000.
37. Crook, Tim.: *International Radio Journalism*, Routledge, London & New York, 1998.
38. Crook, Tim: *British Radio Drama – A Cultural Case History*, 1999., www.irdp.co.uk/britrad.htm, (preuzeto u lipnju 2009.).
39. Curran, James, Seaton, Jean: *Power Without Responsibility*, Routledge, UK, šesto izdanje, 2003.
40. Delmer, Sefton: *Black Boomerang* (e-knjiga), www.seftondelmer.co.uk, (preuzeto u kolovozu 2008.).
41. De Martinville, Edouard Scott: *Principes de phonautographie*, www.academie-sciences.fr/archives (preuzeto u travnju, 2008.).
42. Denison, Thomas S.: *The Telephone Newspaper, World's Work*, SAD, travanj, 1901., www.earlyradiohistory.us (preuzeto u travnju, 2008.).
43. *Die Arbeit der Partei – Propaganda im Kriege*, *Unser Wille und Weg*, 11 (1941), www.calvin.edu (preuzeto u rujnu 2008.).
44. Dill, C. Clarence: *Radio and the Press: A Contrary View*, *The Annals*, American Academy of Political and Social Science, Vol. 177, 1935., (170-175).
45. *Don't Get Mad, Get Even*, www.radiocaroline.co.uk (preuzeto u siječnju 2009.).
46. *Double Sided Discs in Europe and USA*, www.vinyl-record-collectors.net, (preuzeto u srpnju, 2008.).
47. Douglas, J. Susan: *Listening In, Radio and the American Imagination*, University of Minnesota Press, 1999.
48. Dunaway, David: *Community Radio at the Beginning of the 21st century: commercialism vs. community power*, *The Public*, vol. 5, no. 2, 1998., (87-103), <http://www.javnost-thepublic.org/media/datoteke/1998-2-dunaway.pdf> (preuzeto u veljači 2009.).
49. Durstine, S. Roy: *The Future of Radio Advertising in the United States*, *The Annals*, American Academy of Political and Social Science, vol. 177, p. 147-153, 1935.
50. Đorđević, M. Ž.: *Radiofonske emisije stanice i radio industrija*, *Radio glasnik*, god. I, br. 5, Zagreb, 16. 5. 1926. (stranice bez numeracije).

51. Edison, A. Thomas: The Phonograph and its Future, *North American Review*, No 126, May-June 1878., www.phonozoic.net (preuzeto u svibnju, 2008.).
52. Electrophone in England, *Electrical Review*, London, 5. listopada 1901., www.earlyradiohistory.us, (preuzeto u travnju 2008.).
53. Encyclopedia BBC coat of arms, www.nationmaster.com (preuzeto u listopadu 2008.).
54. Engel, Friedrich K.: A Hundred Years of Magnetic Sound Recording, www.aes.org, (preuzeto u srpnju 2008.).
55. Ennis, H. Philip: *The Seventh Stream*, Wesleyan University Press, 1992.
56. Famous Cases Iva Toguri d'Aquino and "Tokyo Rose", www.fbi.gov (preuzeto u rujnu 2008.).
57. Fang, Irving: *A History of Mass Communication, Six Information Revolutions*, Focal Press, USA, 1997. Filipović, Z. (ur.): *I bi svjetlo!*, Naklada ZORO, Sarajevo 2006.
58. Free Radio Berkeley, <http://www.freeradio.org> (preuzeto u siječnju 2009.).
59. Galić, Roman: *Tehnički razvoj radija i televizije u Jugoslaviji 1926-1986*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
60. Garratt, Gerald Reginald Mansel: *The Early History of Radio, from Faraday to Marconi*, IEE, UK.
61. Godfrey, Donald G.: Canadian Marconi: CFCF, The Forgotten Case, *Canadian Journal of Communication*, 8 (4), 1982., (56- 71).
62. Goebbels, Joseph: *Der Rundfunk als achte Großmacht*, www.calvin.edu (preuzeto u lipnju 2008.).
63. Goodman, Mark: *The Radio Act of 1927 as a Product of Progressivism*, Media History Monographs, Elon University, School of Communications, SAD, Vol.2, No.2, 1998-1999., www.scripps.ohiou.edu (preuzeto u rujnu, 2008.).
64. Govor dr. Vladka Mačeka, *Novosti*, god. 35, Zagreb, br. 99, 9. 4. 1941.
65. Govor predsjednika Republike dr. Franje Tuđmana na otvaranju 74. zagrebačkoga međunarodnog jesenskog velesajma, *Večernji list*, 15. rujna 1998.
66. Gürtl, Dragan: *Glazbeni rad naše krugovalne postaje*, *Hrvatski krugoval*, god. I, br. 27/28, 21.12. 1941.
67. Hadamovsky, Eugen: *Die politische Arbeit des Rundfunksprechers*, Handbuch des deutschen Rundfunks 1939/40, Heidelberg, Kurt Vowinckel Verlag, 1939., p. 26-30, www.calvin.edu (preuzeto u rujnu 2008.).
68. Handl, Cino: *Četvrt vijeka Radio Zagreba*, *Radio Zagreb*, Zagreb, br. 3, 1. – 15. veljače 1951.
69. Hankins, L. Thomas, Silverman, J. Robert: *Instruments and the Imagination*, Princeton University Press, SAD, 1995.
70. Harbord, G. James: *The Commercial Uses of radio*, *The Annals*, Academy of Political and Social Science, vol. 142, 1929., (57-63).
71. Hearst canned Speech opened at Kingston, 30. listopada 1906., <http://query.nytimes.com>, (preuzeto u lipnju 2008.).
72. Herzstein, Robert Edwin: *The War That Hitler Won*, Hamish Hamilton, London, 1979.
73. Hitrec, Hrvoje, Jelavić, Dalibor i dr.: *Satnija Hrvatski umjetnici*, Udruga hrvatskih umjetnika dragovoljaca Domovinskog rata, Zagreb, 1997.
74. Hong, Sungook: *Wireless, From Marconi's Black-Box to the Audion*, The MIT Press, USA, 2001.
75. Horvat, Rudolf: *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
76. Huber, J. Franz (ed.): *Propagandisten-Fibel*, Herausgegeben vom Gaupropagandaamt Oberdonau der NSDAP, Wels: Leitner & Co, 1942., www.calvin.edu (preuzeto u rujnu 2008.).
77. *It All Started at Pittsburgh*, www.kdkaradio.com (preuzeto u rujnu 2008.).

78. Ivanović, Goran: Američki nekomercijalni radio: Mainstream (public) vs. Community radio, *Medijska istraživanja*, Zagreb, god. 6., br. 1, 2000. (63-73).
79. Jackaway, L. Gwenyth: *Media at War*, Greenwood Publishing Group, London, 1995.
80. Jakubowicz, Karol: Public service broadcasting: a new beginning, or the beginning of the end? *KnowledgePolitics*, 2006., www.knowledgepolitics.org.uk (preuzeto u ožujku 2009.).
81. Jareb, Mario: Mediji i promidžba Nezavisne države Hrvatske, u *Nezavisna država Hrvatska* (ur. Sabrina P. Ramet), Alineja, Zagreb, 2009.
82. Javni natječaj br. 14, *Narodne novine* (oglasne stranice), 151/2002.
83. Javorović, Božidar: Velikosrpska najezda i obrana Hrvatske, Defimi, Zagreb, 1995.
84. J. P.: Krugoval u novoj Hrvatskoj, *Hrvatski radio list*, god. I, br. 12, 7. 9. 1941.
85. Keith C. Michael i Krause M. Joseph: *The Radio Station*, Focal Press, Boston, 1989.
86. Kelly Mary, Mazzoleni, Gianpietro, McQuail, Denis: *The Media in Europe*, The Euromedia Research Group, SAGE Publications, 2004.
87. Killmeier, A. Matthew: Voices between the Tracks: Disc Jockeys, Radio and Popular Music 1955-60, *Journal of Communication Inquiry*, 25, 2001.
88. Krizman, Bogdan: Pavelić i ustaše, Globus, Zagreb, 1978.
89. Krnic, Ivan: Radio Zagreb, *Hrvat*, Zagreb, god. 10., br. 2795, 3. svibnja 1929.
90. Kovačić, Vladimir: U početku našeg rada, *Radio Zagreb*, br. 1, 1940., (Arhiva NSK u Zagrebu).
91. La Radio in Italia, <http://www.museodellaradio.com/curiosita.htm>, (preuzeto u rujnu 2008.).
92. Larson, Jodi: American Tune: Postwar Campaign Songs in Changing Nation, *The Journal of Popular Culture*, Vol. 42, No. 1, 2009, (3-26).
93. Latković, Radovan: Državna radio postaja Zagreb u službi ustaške Hrvatske, *Hrvatski radio list*, br. 1, Zagreb, 13. 6. 1941.
94. Latković, Radovan: Krugovalna služba u NDH, *Hrvatski krugoval*, god. II, br. 15, Zagreb, 12. 4. 1942.
95. Lazarsfeld, F. Paul, Berelson, Bernard, Gaudet, Hazel: *The People's Choice*, Columbia University Press, New York, 1948., (II. edition).
96. Lomas, Robert: Tesla – čovjek koji je izumio 20. stoljeće, V. B. Z, Zagreb, 2006.
97. Macan, Trpimir: *Povijest hrvatskog naroda*, NZ Matice Hrvatske i Školska knjiga, Zagreb, 1992.
98. Macanović, Hrvoje: Borba za koncesiju, *Radio Zagreb*, Zagreb, god. 7., br. 4, 1951.
99. Major Ed Rouse: Psychological Operations/Warfare, <http://www.psywarrior.com/psychist.html>, (preuzeto u listopadu, 2008.).
100. Mankowski, Jose: The 70th Anniversary of FDR's Fireside Chats, www.museum.tv (preuzeto u listopadu 2008.).
101. Marconi's Life, www.marconicalling.com, (preuzeto u kolovozu 2008.).
102. Matković, Damir: *Televizija – igračka našeg stoljeća*, AGM, Zagreb, 1995.
103. Matković, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
104. McLeod, Elisabeth: *Broadcasting History Resources*, (zbirka članaka namijenjena povjesničarima i istraživačima elektroničkih medija), www.midcoast.com (preuzeto u rujnu 2008.).
105. McLeod, Elisabeth: *Documenting Early Radio, A Review of Existing Pre-1932 Radio Recordings* www.midcoast.com (preuzeto u rujnu 2008.).
106. Millard, Andre.: *America On Record: A History of Recorded Sound*, Cambridge University Press, 1995.
107. Message to Congress on Appropriations for National Defense, *May 16, 1940*, www.presidency.ucsb.edu (preuzeto u listopadu 2008.).

108. Milestones in AT&T History, www.corp.att.com, (preuzeto u ožujku 2008.).
109. Morecraft, J. H.: The March of Radio, Radio Broadcast, 1926., 24. svibnja (u Goodman, Mark: The Radio Act of 1927 as a Product of Progressivism).
110. Morris, Nancy: US Voices on UK Radio, *European Journal of Communication*, 14, 1999.
111. Mučalo, Marina, Tomorad, Darko: Analiza procesa dodjele koncesije za treću mrežu HRT, *Politička misao*, FPZG, God. 41, br. 2, 2004., (47-63).
112. Mučalo, Marina, Javni servisi ili komercijalni sadržaji?, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti, God. 41, br.1, 2004., (42-54).
113. Mučalo, Marina: Novinarstvo u ratnim uvjetima, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti, God. 36, br. 2, 1999., (120-135).
114. Mučalo, Marina: Radio u Hrvatskoj, Biblioteka Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2002.
115. Muljević, Vladimir (predgovor) u Kučera, Oton: Telegraf i telefon bez žica, Matica hrvatska, Zagreb, 2008. (e-knjiga), <http://www.matica.hr/www/wwwizd2.nsf/AllWebDocs/kuceratelegrafitefon> (preuzeto u rujnu 2009.).
116. Mundy, Greg: "Free-Enterprise" or "Public Service"? The Origins of Broadcasting in the U.S., U.K. and Australia, *Australian and New Zealand Journal of Statistics*, Australian Sociological Association, Vol. 18, No. 3, 1982, (279-301).
117. Naredba bana Šubašića, *Novosti*, god. 35, Zagreb, br. 98., 8. 4. 1941.
118. Odgovor Uprave Radio Zagreba, *Hrvat*, god. 10., br. 2798, 6. svibnja 1929.
119. O'Neill, J. John: Nenadmašni genije, Jugoslavensko društvo za unapređenje nauke i tehnike, Beograd, 1956.
120. Padovani, Cinzia: A Fatal Attraction: Public Television and Politics in Italy, Rowman & Littlefield Publishers, UK, 2004.
121. Pavlović, Đuro: Ilegalna radio stanica CK KPH, List RTZ-a, br. 13/15, Zagreb, 1974.
122. Peck, E. Robert: Policy and control - a case study: German broadcasting 1923-1933, *Media, Culture & Society*, Vol. 5, 1983., (349-372).
123. Perčin, Nikola: Neuništivi – neborivi, *Novinar*, HND, Zagreb, 1992., br. 5 – 6, p. 17.
124. Pershing, John J.: From the Battlefields of France, www.firstworldwar.com, (preuzeto u lipnju 2008.).
125. Peruško Čulek, Zrinjka: Demokracija i mediji, Barbat, Zagreb, 1999.
126. Polojac, Fjodor (2010): Novinske agencije i agencijsko novinarstvo, Plejade, Zagreb.
127. Povey, P. J, Earl, R. A.: Wintage Telephone of the World, Institution of Electrical Engineers, USA, 1988.
128. Povijest HRT-a, www.hrt.hr (preuzeto u travnju 2009.).
129. Poziv na upis dionica, *Radio glasnik*, Zagreb, br. 1, 12. travnja 1926.
130. Pravilnik o načinu i postupku provedbe javnog natječaja (...), *Narodne novine RH* 07/08 i 11/08.
131. Pravilnik o posebnim tehničkim, prostornim, financijskim i kadrovskim uvjetima za obavljanje djelatnosti radija i televizije, *Narodne novine RH* 11/2007.
132. Pravilnik o privatnim radio-telegrafsko-telefonskim prijemnim aparatima, *Radio šport*, Zagreb, br. 1., 1924.
133. Pravilnik o privatnim radio-telegrafskim i telefonskim aparatima, *Poštansko-telegrafski vesnik*, Beograd, br.11, 1924.
134. Prometheus Radio Project: Freeing the airwaves from corporate control, www.prometheusradio.org (preuzeto u siječnju 2009.).
135. Prpić, Jure: Krugoval u novoj Hrvatskoj, *Hrvatski radio list*, Zagreb, br. 12, 7. 9. 1941.

136. Pustišek, Ivko: Istorija zakonodavstva o radio-difuziji u Jugoslaviji, Savremena administracija, Beograd, 1987.
137. Raboy, Marc: Radio kao emancipacijska kulturna praksa, u Strauss, N., Mandl, D. (ur.): Radiotext(e), Autonomedia, 1993., <http://boo.mi2.hr>, prijevod teksta: Göttlicher, K., (preuzeto u siječnju 2009.).
138. Radio Listeners in Panic, Taking War Drama as Fact, www.nytimes.com, October 31, 1938. (preuzeto u listopadu 2008.).
139. Radivojević, Gradimir: Potonuli u Jadranu, www.nemo-hr.com (preuzeto u kolovozu, 2008.)
140. Raeburn, Michael: Povijest opere, Golden marketing, Zagreb, 2002.
141. Ražem, Ivo: Poslovni izvještaj, *Radio vjesnik*, br. 35, 15. svibnja 1927.
142. Rešenje o osnivanju radio-stanice Radio-Jugoslavija, *Službeni list FNRJ* 25/1951.
143. Robert, Steven: Distant Writing, A History of the Telegraph Companies in Britain between 1838 and 1868, www.distantwriting.co.uk (preuzeto u ožujku, 2008.).
144. Rosenberg, A. Robert (ur.): The Papers of Thomas A. Edison, The Wizzard of Menlo Park, Vol. 4, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1998.
145. Rosenstone, Robert: The Times They Are A-Changing: The Music of Protest, *The Annals*, American Academy of Political and Social Science, Vol. 328, 1969., (131-144).
146. Ruotolo, Mario: Il Contesto d'epoca Italia: Regime Facsista, www.iulm.it, (preuzeto u rujnu 2008.).
147. Ryfe, David M.: Franklin Roosevelt and The Fireside Chats, *The Journal of Communications*, Blackwel Synergy, vol. 49, no. 4, 1999., 80-103.
148. Sakolsky, Ron, Dunifer, Stephen (ur.): Seizing the Air Waves: A Free Radio Handbook, AK Press, 2001.
149. Schoenherr, Steven: Recording Technology History, www.history.sandiego.edu (preuzeto u srpnju 2008.).
150. Schoenherr, Steven: The History of Magnetic Recording, www.history.sandiego.edu (preuzeto u srpnju 2008.)
151. Silverstein, Barrett A.: Radio Begins, www.ncmuseumofhistory.org, (preuzeto u srpnju 2008.).
152. Skoko, Božo: Uloga televizijskih sučeljavanja u predizbornoj kampanji za predsjedničke izbore – hrvatska iskustva 2005., *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti, God. 42, br. 1, 2005., (61-83).
153. Smulyan, Susan: Selling Radio: Commercialization of American Broadcasting 1920-1934, Smithsonian Institution Press, Washington DC, 1994.
154. Soley, C. Lawrence, Nichols, C. John: Clandestine Radio Broadcasting: A Study of Revolutionary and Counterrevolutionary, Electronic Communications, Praeger Publishers, USA, 1986.
155. Steffen, J. David: From Edison to Marconi, McFarland&Company, Inc., North Carolina, USA, 2005.
156. Sterling, Christopher H, Kittross, Michael J.: Stay Tuned: A History of American Broadcasting, Lawrence Erlbaum Associates, Routledge, London & New York, 2001.
157. (St.):Osnutak, organizacija, izgradnja i ciljevi zagrebačke radiostanice, *Radio vjesnik*, Zagreb, br. 2, 25. rujna 1926.
158. Stern, Ivo: Izvještaj o programatskom radu stanice, *Radio vjesnik*, br. 35, 15. svibnja 1927.
159. Streibert, C. Theodore, Lewis, Fulton Jr.: Radio as a News Medium, *The Annals*, American Academy of Political and Social Science, Vol. 213, 1941., (54-61).
160. Škarić, Ivo: Temeljci suvremenog govorništva, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
161. Šiber, Ivan: Osnove političke psihologije, Politička kultura, Zagreb, 1998.

162. Što je javna televizija i zašto se plaća pristojba?, www.hrt.hr (preuzeto u travnju 2009.).
163. Tarleton, John: Stephen Dunifer (intervju): Sloboda radija, <http://boo.mi2.hr>, preveo: Strpić, O. (preuzeto u siječnju 2009.).
164. Telegraphy in Europe in 1875., The New York Times, 11. lipnja 1877., <http://query.nytimes.com> (preuzeto u ožujku 2008.).
165. Tesla, Nikola: The Problem of Increasing Human Energy, The Century Magazine, New York, lipanj, 1900., www.tfcbooks.com (preuzeto u kolovozu 2008.).
166. Tesla, Nikola: The Transmission of Electrical Energy Without Wires, Electrical World and Engineer, 5. ožujka 1904., www.tfcbooks.com (preuzeto u kolovozu 2008.).
167. Tesla, Nikola: The Transmission of Electrical Energy Without Wires, as a Means for Furthering Peace, 7. siječnja 1905., www.tfcbooks.com (preuzeto u kolovozu 2008.).
168. The American Presidency Project: Address to the Democratic National Convention in Chicago, July 20, 1944., www.presidency.ucsb.edu (preuzeto u listopadu 2008.).
169. The American Presidency Project: First Fireside Chat (Banking), March 12, 1933., www.presidency.ucsb.edu (preuzeto u listopadu 2008.).
170. The American Presidency Project: Message to Congress on Appropriations for National Defense, May 16, 1940, www.presidency.ucsb.edu (preuzeto u listopadu 2008.).
171. The modern reality of the pirate radio, www.ofcom.org.uk (preuzeto u veljači 2009.).
172. The Pirates Set Sail, <http://radio.eric.tripod.com> (preuzeto u siječnju 2009.).
173. The telephone at the Paris Opera, *Scientific American*, 31. 12. 1881., www.earlyradiohistory.us (preuzeto u travnju 2008.).
174. The Queen and the Electrophone, The Electrician, London, 26. svibnja 1899., www.earlyradiohistory.us (preuzeto u travnju 2008.).
175. Titanic Tragedy, www.marconiusa.org (preuzeto u kolovozu 2008.).
176. Transactions of the American Institute of Electrical Engineers, 1902: Annual Dinner of the Institute at the Waldorf-Astoria, Jan 13, 1902, in honor of Guglielmo Marconi, www.earlyradiohistory.us (preuzeto u srpnju 2008.).
177. Thomson, David: Rosebud: The Story of Orson Welles, Knopf, 1996.
178. Turow, Joseph: Media Today, Houghton Mifflin Company, USA, 2003.
179. Turow, Joseph: Media Today, (3. izdanje), Routledge, New York and London, 2008.
180. Vernon, Paul: Odeon Records-Their "Ethnic" Output, www.mustrad.org.uk (preuzeto u srpnju 2008.).
181. Ugovor o instalaciji i...u Beogradu, *Poštansko telegrafski vesnik*, Beograd, br.7, 1924.
182. Ugovor o instalaciji iu Zagrebu, *Poštansko-telegrafski vesnik*, Beograd, br. 15/16, 1925.
183. Ugovor o koncesiji, *Poštansko-telegrafski vesnik*, Beograd, br. 5, 1928.
184. Uredba o informativnoj djelatnosti za vrijeme ratnog stanja, *Narodne novine RH*, br. 57, 1991.
185. Uredba o oduzimanju koncesija društvima Radio a.d. Beograd i Radio d.d. Zagreb, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, br. 186, 17. kolovoza 1939.
186. Uredba sa zakonskom snagom o eksproprijaciji za potrebe radiofonije, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, br. 186, 17. kolovoza 1939.
187. Vončina, Nikola: Dvanaest prevratnih godina: 1941.-1953., Treći program Hrvatskog radija (posebno izdanje), Zagreb, 1997.
188. Vončina, Nikola: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj, Radio Zagreb 1926.-1941., Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba, Zagreb, 1986.
189. Zakon o elektroničkim medijima *Narodne novine* 122/03., 79/07. i 32/08.
190. Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji, *Narodne novine* 17/2001.
191. Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji, *Narodne novine* 25/2003.
192. Zakon o javnom informiranju, *Narodne novine SRH* 11/1982.

193. Zakon o javnom informiranju, *Narodne novine RH* 83/1992.
194. Zakon o pretvorbi poduzeća u društvenom vlasništvu, *Narodne novine RH*, 19/1991.
195. Zakon o privatizaciji, *Narodne novine RH*, 21/1996.
196. Zakon o telekomunikacijama, *Narodne novine RH*, 53/94.
197. Zakon o telekomunikacijama, *Narodne novine RH*, 76/99.
198. Zakon o trgovačkim društvima, *Narodne novine RH*, 111/1993.
199. Walker, Jesse: *Rebels on the Air: An Alternative History of Radio in America*, NY University Press, 2001.
200. Waterbury, John I.: The international Preliminary Conference to Formulate Regulations Governing Wireless Telegraphy, *North American Review*, Nov 1903., www.earlyradiohistory.us, (preuzeto u srpnju 2008.).
201. Watkins, Thayer: The Economic History of the Radio Industry, www.sjsu.edu (preuzeto u lipnju 2008.)
202. Weber, Mark: President Roosevelt's Campaign To Incite War in Europe: The Secret Polish Documents, *The Journal of Historical Review*, 1983., Vol.4, No. 2, 135-172.
203. Welcome to the Home of the Psywarrior, *Psychological Operation*: www.psywarrior.com/ (preuzeto u listopadu 2008.).
204. Westinghouse Radio Station, 1920, www.ieee.org, (preuzeto u rujnu, 2008.).
205. WW II Secret Intelligence, Special Operation Executive, Gustav Siegfried Eins, http://clutch.open.ac.uk/schools/emerson00/soe_gs1_1.html, (preuzeto u ožujku 2009.).
206. www.clandestineradio.com (preuzeto u siječnju 2009.).
207. www.e-mediji.hr (preuzeto u rujnu 2009.).
208. www.fcc.gov (preuzeto u veljači 2009.).
209. www.hurin.hr (preuzeto u studenom 2009.).
210. www.ofcom.org.uk (preuzeto u veljači 2009.).
211. (...): Crkva i radio, *Radio vjesnik*, Zagreb, br. 15, 25. prosinca 1926.
212. (...): Hrvatska prosvjetna društva traže koncesiju za radiostanicu u Zagrebu, *Hrvatski dnevnik*, god. 2., br. 231, 12. siječnja 1937.
213. (...): Kako je zagrebačka radio-stanica spašena od razaranja, *Radio Zagreb*, god. II, br. 8, 1946.
214. (...): Natječaj za najbolju radio dramu, *Radio vjesnik*, br. 12, 1926.
215. (...): Nova emisija: Želje slušača, *Radio Zagreb*, Zagreb, god. I., br. 3, studeni 1945.
216. (...): Novinarstvo Hrvatske u ratnim uvjetima, *Novinar*, HND, Zagreb, br. 8, 1991.
217. (...): Novost u eteru, *Radio vjesnik*, br. 27, 1927.
218. (...): O početku rada stanice, *Radio glasnik*, Zagreb, br. 5, 16. svibnja 1926.
219. (...): Prva godina rada zagrebačke radiostanice, *Radio vjesnik*, br. 35, 15. svibnja 1927.
220. (...): Radio nije odlučio bitku za Francusku, ali..., *Radio Zagreb*, Zagreb, br. 4, 6. srpnja 1940.
221. (...): Radio u pokrajini, *Radio Zagreb*, Zagreb, br. 2, 15. listopada 1945.
222. (...): Razvoj lokalne radio-difuzije, *List RTZ*, god. 11., br. 168 – 169, 20. veljače 1983.
223. (...): Svaki 15. Zagrepčanin imade radio-aparat, *Radio Zagreb*, Zagreb, br 9, 11. kolovoza 1940.
224. (...): Zagrebačka radio stanica treba doći u naše ruke, *Hrvatski dnevnik*, god. 2., br. 257., 7. veljače 1937.

Dodatak 1: Marconijeva jahta Elettra

Elettra je bila otmjeni parobrod, jedinstven po izgledu i uređenju, dužine 67,4 metra i širine 8,36 metara. Parobrod je izgrađen 1904. godine u britanskom brodogradilištu Ramage & Ferguson Ltd. u Leithu (Škotska). Pokretao ga je parni stroj od 127 konjskih snaga, a mogao je razviti brzinu od 12 čvorova. Prvi je vlasnik bio austrijski nadvojvoda i mornarički časnik Carlo Stefano, a ime Rovanska dobio je po istoimenome mjestu Rovanska na otoku Lošinju gdje je Stefano imao vilu. Plovio je pod austrijskom zastavom sve do 1909. kad ga je kupio sir Max Eaeschter i kad je, prema britanskim izvorima, bio namijenjen uporabi u britanskom admiralitetu. Godine 1914. kupio ga je Gustavus F. Pratt i u Prvom svjetskom ratu bio je pomoćni brod za ophodnju, ploveći između britanskih i francuskih luka u La Mancheu.

Završetkom rata raspreamljen je u Southamptoneu gdje ga je na dražbi kupio Marconi. Prema njegovim zamislima parobrod je preuređen u otmjeno plovilo, ali i istraživački laboratorij. Nastavio je ploviti pod britanskom zastavom. Dvije godine poslije, u listopadu 1921. godine, jahta je preimenovana u Elettru i prešla je pod talijansku zastavu.

Prije smrti Marconi je parobrod prodao talijanskom Ministarstvu pošte i telekomunikacije, vjerujući da će tako biti najbolje sačuvan. Početak Drugoga svjetskog rata dočekao je na sidrištu u Trstu, ali su ga, padom Italije, rekvirirali Nijemci i unatoč talijanskim protestima pretvorili u ratni brod. Krajem prosinca 1944. isplovio je na zadatak prema Dalmaciji, a 27. siječnja usidrio se u uvali Diklo nedaleko od Zadra. Tu se Elettra i nasukala, a sutradan su je saveznici žestoko mitraljirali iz zraka. Potonula je u plitkome moru, prepuštena podmorju i pljačkašima, te je tu ostala sve do 1962. godine.

Šezdesetih su godina počeli pregovori talijanske i jugoslavenske vlade o vađenju i povratu broda. Međutim, dotad je Elettra već bila devastirana. Ostaci su “razmijenjeni” za knjige iz zadarske biblioteke koje su fašisti odnijeli iz Zadra početkom rata. Nakon povratka u Italiju jahta je razrezana i dijelovi se danas nalaze izloženi u nekoliko muzeja u Italiji.

Izvor: Radivojević, Gradimir: Potonuli u Jadranu, www.nemo-hr.com (preuzeto u kolovozu 2008.).

Dodatak 2: Ugovor o instalaciji i eksploataciji jedne radiofonske stanice Brodkastinga u Zagrebu ili okolici

UGOVOR

O instalaciji i eksploataciji jedne radiofonske stanice Brodkastinga u Zagrebu ili okolini, zaključen između Ministarstva Pošta i Telegrafa, koje u tom slučaju predstavlja G. Dr. Benjamin Šuperina, Ministar Pošta i Telegrafa i g.g. Generalnog Direktora Đorđa Velisavljevića i Generalnog Direktora Huga Vajnbergera, Dr. Svetozara Varićaka, inženjera V. Stijasni, Dr. Iva Šterna branitelja, inženjera Dragutina Joahimstala i Vjekoslava Štefaninia koji su nominirani od Radio-Kluba u Zagrebu.

Čl. 1.

Ministarstvo Pošta i Telegrafa izdaje dozvolu imenovanoj gospodi, da mogu instalirati i eksploatirati radiofonsku emisionu stanicu Brodkasting po uslovima ovog ugovora.

Instalacija ove stanice biće izvršena u Zagrebu ili okolini, a služiće za saopštavanje radiofonskih vesti namenjenih opštoj publikaciji: dnevne vesti, meteorološki izveštaji, berzanski kursovi, muzika svake vrste i sve vesti kojima se širi nauka i umetnost, pa razonoda.

Čl. 2.

Ove instalacije sastoje se iz emisionih aparata jačine najviše 500 vata u anteni i potrebnih aparata.

Potanji opis i sistem cele instalacije priložiće se u svoje vreme.

Instalacija ove stanice mora se izvršiti najdalje do 1. novembra t.g.

Čl. 3.

Sve potrebne aparate nabaviće i njihovu instalaciju izvršiti gore imenovane ličnosti o svom trošku i staranju.

Instalacije će se izvršiti prema projektu, koji će se podneti Ministarstvu Pošta i Telegrafa na odobrenje pre započetih radova. Sav rad kontrolisaće Ministarstvo Pošta i Telegrafa preko svojih naročito određenih činovnika.

Čl. 4.

Ova će se stanica koja predstavlja vrednost od 400.000 din. Puštati u saobraćaj samo u prisustvu državnog činovnika koga Ministar Pošta i Telegrafa odredi radi kontrole rada stanice.

U sporazumu sa potpisnicima ugovora može se pri stanici odrediti takav činovnik, koji će u stanici biti stalno kao manipulativni šef. Ovoga činovnika plaćaće potpisnici.

Čl. 5.

Vreme emisije ove stanice u dužini talasa rada određivaće Ministarstvo Pošta i Telegrafa u sporazumu sa potpisnicima. Ali se putem ove stanice moraju davati vesti i koncerti dnevno najmanje 90 minuta.

Čl. 6.

Za pokriće troškova oko rada ovom stanicom odobrava Ministarstvo Pošta i Telegrafa, da se potpisnicima ugovora izdaje počev od dana puštanja stanice u saobraćaj od svakog radio-telefonskog pretplatnika koji se nalazi u rastojanju do 150 km. U pravoj liniji od Zagreba – 150 din. Godišnje.

Ministar Pošta i Telegrafa ima pravo ovu sumu, koja se daje kao pomoć – reducirati ili i sasvim ukinuti, ako to nađe za potrebno.

Čl. 7.

Ministarstvo Pošta i Telegrafa ima pravo da kontroliše knjige i račune stanice i od njenih bruto prihoda da uzima 12%, a kada bude čistog prihoda, još i 20% od toga čistog prihoda. Tom prilikom moraju se uzeti u obzir i sve daljnje investicije koje će u toku vremena pokazati nužnim za savremeno i besprekorno dejstvovanje ove stanice.

Čl. 8.

Ako bi se ova stanica upotrebila protivno ugovoru; ako bi se njome dostavljale vesti i telegrafskim putem ili ako bi se njome puštale i druge vesti sem predviđenih ovim ugovorom, kao i vesti koje se protive propisima postojećih zakona, a naročito zakona o štampi – Ministar Pošta i Telegrafa ima pravo bez ikakve sudske presude instalaciju stanice odmah onesposobiti i aparate oduzeti bez davanja ikome ma kakve naknade.

Čl. 9.

U slučaju unutrašnjih nemira, mobilizacije ili rata ima država pravo ovu stanicu uzeti sasvim pod svoju upravu. U tom će slučaju država naknaditi potpisnicima ovog ugovora štetu, koju bi oni time eventualno pretrpeli, a štetu će konstatovati iz knjiga prema prihodima ove stanice.

Čl. 10.

Ovaj ugovor napisan je u dva jednaka primerka, od kojih je po jedan dobila svaka od ugovarajućih strana.

Ministarstvo smatra koncesionarima jedino ličnosti, koje su spomenute na čelu ovoga ugovora.

Čl. 11.

Ovaj se ugovor ne može preneti na druga lica bez dozvole Ministarstva Pošta i Telegrafa.

Br. 46638. 5. avgusta 1925. g. u Beogradu.

*Ministar Pošta i Telegrafa
Dr. B. Šuperina. S. R.*

Dodatak 3: Poziv na supskripciju dionica i utemeljiteljna osnova za osnivanje Radio Zagreb d.d.

POZIV
na supskripciju dionica i utemeljiteljna osnova
za osnutak „Radio Zagreb d. d.“
(odobrenje Ministarstva trg. i ind. br. 523 od 26. III. 1926.)

Podpisani odlučili smo osnovati dioničarsko društvo pod imenom:

Hrvatsko-srpski: Radio Zagreb d. d.	Engleski: Radio Zagreb Ltd.
Francuski: Radio Zagreb S. A.	Njemački: Radio Zagreb A. G.
Talijanski: Radio Zagreb S. A.	

Sjedište društva jest Zagreb.

Svrha i poslovi društva jesu:

1. Poslovi i pogon radiotelefonske stanice za davanje temeljem koncesije Kr. Ministarstva Pošta i Telegrafa Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 5. VIII. 1925. br. 46638.

»Ministarstvo Pošte i Telegrafa izdaje dozvolu imenovanoj gospodi, da mogu instalirati i eksploatirati radiotelefonsku emisionu stanicu Broadcasting po uslovima ovoga ugovora. Instalacija ove stanice bit će izvršena u Zagrebu ili okolici, a služiti će za saopštavanje radiotelefonskih vijesti namijenjenih opštoj publikaciji: dnevne vijesti, meteorološki izvještaji, berzanski kurzevi, muzike svake vrsti i sve vijesti kojima se širi nauka i umjetnost po razumodna.»

2. Svi su ovim pod 1. suvisli poslovi, no društvo baviti se ne će sa trgovanjem i prometanjem radioaparata i odnosnog pribora.

Trajanje poduzeća određeno je na neodređeno vrijeme. Temeljna dionička glavica jest Dinara 1.000.000.— razdijeljena u 1.000 kom. dionica, a nominale Din 1.000.—, koje će glasiti na ime, a biti će providjene kuponima i talonima, te će se izdavati po jedan, po pet, po deset i dvadeset i pet komada ujedno.

Za sada emitirati će se 500 kom. dionica à Din 1.000.— nominale t. j. Din 500.000.—, koje se kod supskripcije imaju u gotovom u cijelosti uplatiti, dok se zaključak o daljnjoj emisiji dionica, te o modalitetu emisije prepušta ravnateljstvu.

Dionice se mogu supskribirati počev od 10. aprila o. g. na blagajnama

Gradske štedionice, Zagreb	Jugoslavenske banke, Zagreb
Hrvatske eskomptne banke, Zagreb	Prve hrvatske štedionice, Zagreb
Hrv.-Slav. zem. hipotekarne banke, Zagreb	Prve hrvatske obrtne banke, Zagreb
Hrv. sveopće kreditne banke, Zagreb	Slavenske banke, Zagreb
Hrv. seljačke zadružne banke, Zagreb	Srpske banke, Zagreb
Jadrinsko Podunavske banke, Zagreb	te sviju podružnica pomenutih zavoda.

Zaporni se rok za supskripciju određuje do 24. aprila o. g. 12 sati o podne, supskribenti odnosno dioničari mogu biti samo podanici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ako bude supskribirano više dionica nego li iznaša predviđena dionična glavica, utemeljitelji si pridržavaju pravo zbora kome će dionice dodijeliti, a onome kome ne će biti dionice dodijeljene, vratit će utemeljitelji po solidarnom odgovornosti uplaćene iznose sa 5% kamata od dana uplate, najkasnije do 1. juna o. g. na blagajnama gore pomenutih zavoda.

Utemeljitelji sazivaju ovime podjedno konstituirajuću glavnu skupštinu dioničara na dan 1. maja u 12 sati o podne u prostorijama Radio Stanice (Markov trg br. 9.) na sljedećim dnevnim redom:

1. Ustanovljenje, da je za sada emitirani dio temeljne glavice valjanim potpisivanjem i uplatama osigurn.
2. Uglavljenje društvenih pravila.
3. Zaključak o konstituiranju društva.
4. Izbor članova ravnateljstva i nadzornog odbora.
5. Odrješnica glede odgovornosti utemeljitelja po paragrafu 152. t. z.
6. Eventualije.

Utemeljitelji, koji su povjerili provedu ove emisije Hrv. eskomptnoj banci u Zagrebu jamče solidarno za istinitost u ovoj osnovi sadržanih navoda.

Zagreb, 11. marta 1926.

UTEMELJITELJI:

<i>Rudolf Herceg, Zagreb</i>	<i>Ing. G. Košutić, Zagreb</i>	<i>Dr. Ivo Stern, Zagreb</i>
<i>Vjekoslav Janež, Virje</i>	<i>Dr. Ivo Ražem Zagreb</i>	<i>Ing. Veliimir Stiasni, Zagreb</i>
<i>Sima Lukić, Zagreb</i>	<i>Dr. Rudolf Rodanić, Zagreb</i>	<i>Zdenko barun Turković, Zagreb</i>
<i>Ing. Dragutin Katušić, Zagreb</i>	<i>Prof. Vjekoslav Stefanini, Zagreb</i>	

Izvor: *Radio glasnik*, god. I, br. 2, Zagreb, 24. travnja 1926. (NSK u Zagrebu)

Dodatak 4: Opći program radiostanice Zagreb

OPĆI PROGRAM RADIO-STANICE ZAGREB

Radio-Stanica Zagreb šalje redovno komornu instrumentalnu i vokalnu glazbu.

Radio-Stanica Zagreb šalje vedru i plesnu glazbu.

Radio-Stanica Zagreb šalje predavanja o raznim važnim, zanimivim i aktualnim temama.

Radio-Stanica šalje beletristiku, liriku, kratke igrokaze i priče za djecu.

Radio-Stanica davati će razne ekonomske i burzovne vijesti.

Radio-Stanica davati će najnovije dnevne vijesti.

Radio-Stanica davati će praktičnu jezičnu obuku.

Radio-Stanica daje redovnu reklamu.

Radio-Stanica, Markov trg 9, prima pretplatnike
dnevno od 11—1 sat do podne i telefonski na broj 19-49.

Uz neznatnu mjesečnu pristojbu
i se posve jeftinim aparatima može svatko da kod kuće sluša.

Molimo svakoga,
da se što skorije javi, jer je broj pretplatnika od velike važnosti za napredak stanice
i kvalitet rasporeda.

Radio-prijemni aparati dobivaju se
u svim trgovinama radioaparata uz cijenu od Din 300.— dalje.

Program Radio-Stanice
nalazi se u Radio Glasniku, koji izlazi svake subote.

Naša stanica radi
za sada sa energijom od samo 150 watta, dok dobije potrební priključak grad. munjare.

Molimo sve one,
koji muzički ili na bilo koji drugi način hoće da sudjeluju u našim programima, da
se prijave u uredu stanice, Markov trg 9, između 11 i 1 sat do podne ili telefonski
na broj 19-49.

Na sve upite odgovaramo radiotelefonski.

Dodatak 5: Uredba sa zakonskom snagom o eksproprijaciji za potrebe radiofonije

Na osnovu čl. 113 Finansijskog zakona za 1939/40 godinu Ministarski savet propisuje

UREDBU

sa zakonskom snagom o eksproprijaciji za potrebe radiofonije

Član 1

Za potrebe građenja novih ili proširenja postojećih radiostanica dopuštena je eksproprijacija ili ograničenje vlasništva nekretnina ili prava na njima.

Član 2

U pogledu ekspropriacionog postupka i utvrđivanja naknade štete shodno će se primenjivati zakonskim propisima o eksproprijaciji za građenje železnica, ukoliko u idućim članovima nije drukčije određeno.

Član 3

Pravo na eksproprijaciju za potrebe iz čl. 1 daje za svaki pojedini slučaj Ministar pošta, telegrafa i telefona.

Odluku iz st. 1 Ministar pošta, telegrafa i telefona donosi po slobodnoj oceni.

Član 4

Sprovođenje eksproprijacije spada u nadležnost banskih uprava odnosno Uprave grada Beograda.

Vlast iz st. 1 pokreće postupak po predlogu lica koje je po postojećim zakonskim propisima ovlašteno za građenje ili proširenje radiostanice i kome je po čl. 3 dato pravo na eksproprijaciju.

Predlogu ima se priložiti:

1) Eksproprijacioni plan;
2) Spisak nekretnina koje dolaze u obzir za eksproprijaciju, sa zemljišno-knjižnim i katastarskim oznakama, u koliko takve postoje, sa označenjem veličine, kulture i svih prava ovlašćenika, a naročito sa označenjem onih delova tih nekretnina za koje se traži eksproprijacija;

3) Spisak pripadaka i objekata na nekretninama navedenim pod 2.)

Član 5

Na raspravi ima se utvrditi predmet i obim eksproprijacije kao i visina naknade štete. Na raspravu pozvaće se dva veštaka, od kojih jednog određuje Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona, a jednog banska uprava odnosno Uprava grada Beograda.

Rasprava se vodi po propisima Zakona o opštem upravnom postupku.

Član 6

Posle obavljene rasprave banska uprava odnosno Uprava grada Beograda donosi odluku u pogledu predmeta i obima eksproprijacije kao i u pogledu visine naknade štete.

Protiv odluke iz st. 1 stranke nemaju prava žalbe, a ni tužbe Upravnom sudu.

Stranka koja ne bude zadovoljna odlukom u pogledu naknade štete, može radi utvrđivanja visine naknade štete u roku od šest meseci od dana dostave odluke iz st. 1 podneti tužbu redovnom građanskom sudu.

Član 7

Tražilac eksproprijacije, čim položi kod suda kauciju u visini naknade štete određene odlukom iz čl. 6, može tražiti da mu banska uprava odnosno Uprava grada Beograda ekspropisane nekretnine preda u posed i može otpočeti sa građenjem.

Član 8

Stranke mogu za vreme trajanja postupka zaključiti poravnanje. Ukoliko je stranka država ili državno preduzeće u pogledu zaključenja poravnanja važe propisi koji važe u pogledu zaključivanja ugovora.

Član 9

Po propisima ove Uredbe mogu se ekspropisati i sva postrojenja, instalacije, nekretnine sa zgradama, rezervni materijal i celokupni inventar namenjen potrebama za rad emisionih stanica u Beogradu i Zagrebu društva Radio A.D. u Beogradu i Radio D.D. u Zagrebu kojima su Uredbom o oduzimanju koncesija društvima Radio A.D. Beograd i Radio D.D. Zagreb oduzete koncesije.

Član 10

Ova Uredba stupa na snagu danom obnarodovanja u "Službenim novinama".

Msbr. 908

*14. augusta 1939 godine
u Beogradu*

*Predsednik Ministarskog saveta
i Ministar unutrašnjih poslova,
Dragiša Cvetković, s.r.*

Dodatak 6: Orson G. Welles i radiodrama “Rat svjetsova”

George Orson Welles (1915–1985) rođen je u gradu Kenosha u američkoj državi Wisconsin, u kratkom braku pijanistice i mehaničara. Nakon razvoda šestogodišnji je Welles neko vrijeme živio s majkom, a nakon njezine smrti ponovo s ocem. Nesretno je djetinjstvo bilo dodatno opterećeno očevim alkoholizmom, a potom, 1928., i samoubojstvom. Ipak, zahvaljujući obiteljskim prijateljima nastavio je školovanje u školi Todd (Woodstock, Illinois), prilično naprednoj za ono vrijeme, u kojoj ga je snažno privukla gluma. Nakon završetka školovanja boravio je godinu dana u Dublinu u Irskoj, glumeći sporedne uloge.

Poznanstvo s Johnom Housemanom, koji mu je postao prijatelj i poslovni suradnik, razmahalo je entuzijazam prema novom i alternativnom kazalištu. Nakon nekoliko uloga 1934. pojavio se na radiju kao narator i glumac. U kolovozu 1937. Housseman i Welles osnovali su kazalište The Mercury Theatre u New Yorku.

Nakon nekoliko *off*-predstava i na temelju dotadašnjega radijskog iskustva Wellesu je CBS ponudio ugovor za produkciju tjedne, jednosatne serije radiodrama. Kazališna je grupa svojem imenu dodala “on the air” i otpočela sa serijalom u ljeto 1938. godine. Welles je imao potpunu slobodu pri izboru djela pa su nastale adaptacije klasika poput “Drakule”, “Huckleberry Finna”, “Srca tame”, “Otoka s blagom”, “Grofa Monte Christo” itd. Usprkos trudu nisu privukli osobitu pozornost sve do 31. listopada 1938. godine, dana uoči popularnoga američkog praznika Noći vještica (*Halloween*).

Slušatelji su obaviješteni kako je profesor Farrell s observatorija Mount Jennings u Chicagu upozorio na niz eksplozija uočenih na planetu Mars, a čini se kako je i neki zapaljivi plin velikom brzinom krenuo prema Zemlji. Navode je potvrdio i profesor Pierson s Princeton observatorija.

Potom je emitiranje opet “vraćeno” na prijenos plesne glazbe. Međutim, ne zadugo jer je usred izvođenja (očito pažljivo odabrane!) popularne skladbe “Stardust” program opet prekinut najavom spikera o uključenju u program uglednog astronoma, profesora Piersona, koji će prenijeti nove informacije o aktualnim zbivanjima. U iščekivanju “profesora” nakratko je opet uključena glazba, a potom je slijedila standardna radijska najava o spremnosti za uključenje novinara Carla Phillipsa i njegova gosta iz observatorija u Princetonu.

Razgovor s Piersonom, unatoč umirujućim tonovima, budio je izvjesne sumnje, pa i zabrinutost zbog mogućih posljedica eksplozija na Marsu. Tijekom intervjua stigla je i dojava o snažnom potresu koja je tek usput prokomentirana kao “vjerojatna posljedica eksplozije na Marsu”. Potom opet glazba pa novi prekid. Ovog je puta spiker obavijestio javnost o padu golemoga svjetlećeg objekta, najvjerojatnije meteora, na farmu u blizini Grover’s Milla. Očekivalo se javljanje s mjesta događaja njihova novinara Carla Phillipsa. Tako je i bilo, pa se novinar ubrzo javio s mjesta događaja. Izvijestio je o neobičnu predmetu u obliku cilindra, kad je izvještaj prekinuo neobičan zvuk. Uzbuđenim glasom obavijestio je slušatelje da se “nešto događa”. Trenutak potom bio je užasnut onim što je vidio.

“Nebesa, nešto poput sive zmijske izvire iz sjene! Evo još jednog...i još jednog...i još jednog! Izgledaju kao kraci hobotnice...vidim im tijela...Veliko je...veliko je kao medvjed i svjetluca kao mokra koža...Ali lice, to... Ono...ono je neopisivo! Jedva se prisiljavam gledati u njega. Užasno je. Oči su im crne i miču se kao zmijske...usta imaju oblik slova V...curi im

sline...Čudovište ili već što jest, jedva se kreće...možda gravitacija...Ne nalazim riječi...vučem mikrofona za sobom dok ovo govorim...prekinut ću javljanje dok ne nađem novi položaj...pričekajte, molim vas...vraćam se za minutu....” (Cantril, Gaudet, Herzog, 1940:16-17).

Drama je nastavljena u istom tonu. Kratke rečenice, uzbuđenje, zaprepaštenost, brojni usklici, uzvici, zbuđenost, pogreške u novinarskom izvještavanju...sve je to kreiralo atmosferu istinske šokiranosti onim što je izvjestitelj “vidio” na terenu. Uslijedile su dojave (spiker iz studija) o pokretima policije i vojske, ranjenim i poginulim osobama, pokrenuta su i ambulantska vozila...Svako “uključenje” s terena pratili su zvukovi razaranja, krikovi, eksplozije. Uskoro su slušatelji čuli i obavijest o smrti novinara Phillipsa jer je identificirano njegovo spaljeno tijelo, a vojni je vrh potvrdio da je riječ o invaziji s Marsa.

Za mjesto zbivanja radijske drame odabran je gradić u New Jerseyu, Grover’s Mill. Inače, priča kaže da su scenaristi odabrali taj gradić pukom slučajnošću, na temelju igranja dječje igre zabadanja olovke u zemljopisnu kartu. Međutim, pokazao se odličnom lokacijom, od koje su Marsovci lako i brzo napredovali prema New Yorku, rušeći i uništavajući sve pred sobom.

U Grover’s Millu je 1998. godine na mjestu slijetanja Marsovaca postavljen i spomenik radijskoj drami. To je ujedno i jedini spomenik u Americi koji je podignut u spomen na događaj koji se nikada nije dogodio.

Završetkom dogovorenog serijala u prosincu 1938. godine, a nakon 22 radijske drame u produkciji The Mercury Theatre on the Air, tvrtka The Campbell’s Soup Company ponudila je glumačkoj ekipi sponzorski ugovor za daljnje produkcije. Bila je riječ o jednosatnim tjednim emisijama pod nazivom “The Campbell Playhouse”. U tom je serijalu i pod tim nazivom napravljeno 56 radioemisija. Zadnja je emitirana 31. ožujka 1940. godine.

Welles se u dobi od 23 godine preselio u Hollywood i u suradnji s Hermanom Mankiewiczem napisao scenarij prema kojem je 1940. godine snimljen “Građanin Kane” (*Citizen Kane*). Glavni lik u filmu bio je medijski mogul Charles Foster Kane, kojeg je glumio sam Welles. Film počinje scenom Kaneova umiranja u njegovu golemom i praznom dvorcu, pri čemu ispušta iz ruke ukrasnu staklenu kuglu u kojoj lebde mrvice “snijega” i izgovara riječ “ružin pupoljak” (engl. *rosebud*). Tu počinje radnja u kojoj novinar počinje tragati za značenjem tajanstvene riječi što ga vodi u rekonstrukciju Kaneova života. Iako je imao niz nominacija, film je dobio “Oscara” samo za scenarij, 1941. godine.

Lik Charlesa Fostera Kanea utemeljen je na životu američkoga novinskog magnata Williama Randolpha Hearsta (1863. – 1951.). Neki filmski elementi Kaneove pohlepe, megalomanije i egocentrizma pripisuju se dijelom i drugim moćnicima tog vremena poput Howarda Hugesa i Josepha Pulitzerera. Nakon projekcije za novinare, kad je film već bio dovršen i trebao krenuti u distribuciju, Hearst je doznao za njegov sadržaj. Profesionalno i osobno pogođen (film ima i priču koja je bila identična Hearstovu privatnom životu), nije birao metode kojima bi ga uništio. Ucjenama i prijetnjama donekle je uspio spriječiti distribuciju po lancima najvećih kinodvorana, ali nije uspio u namjeri da se original filma uništi.

Prikazujući se po nezavisnim i malim kinodvoranama, film nije postao poznat niti osobito slavan, a RKO je bilježio velike gubitke. Drugi svjetski rat prekinuo je, na neko vrijeme, zanimanje za sudbinu filma, ali nakon Hearstove smrti 1951. godine “Građanin Kane” opet je

postao predmet analiza i rasprava. Danas je riječ o filmskom klasiku, čija stvarna vrijednost nije samo u odličnom scenariju i vrhunskoj Wellesovoj glumi, već u kameri, tehnici snimanja i strukturiranju priče.

Welles je tijekom godina borbe s Hearstom izgubio svoj zvjezdani status i nikada više nije imao onu autorsku slobodu kakvu je dobio kod "Kanea". Sve više u dugovima, postao je crna ovca Hollywooda, koja je bila problematična za suradnju i samim tim, pod kontrolom studijskih cenzora. Većina njegovih filmova tog razdoblja znatno je kraćena i dijelom ponovno montirana. Godine 1947. odlučio je otići u Europu, u potrazi za manjim, nacionalnim kinematografijama. Tako se našao, kao glumac i kao redatelj, na području Jugoslavije. Uz uloge u nekim talijansko-jugoslavenskim koprodukcijama glumio je u filmu Veljka Bulajića "Bitka na Neretvi" (1969.) i "Tajni Nikole Tesle" (1980.) redatelja Krste Papića.

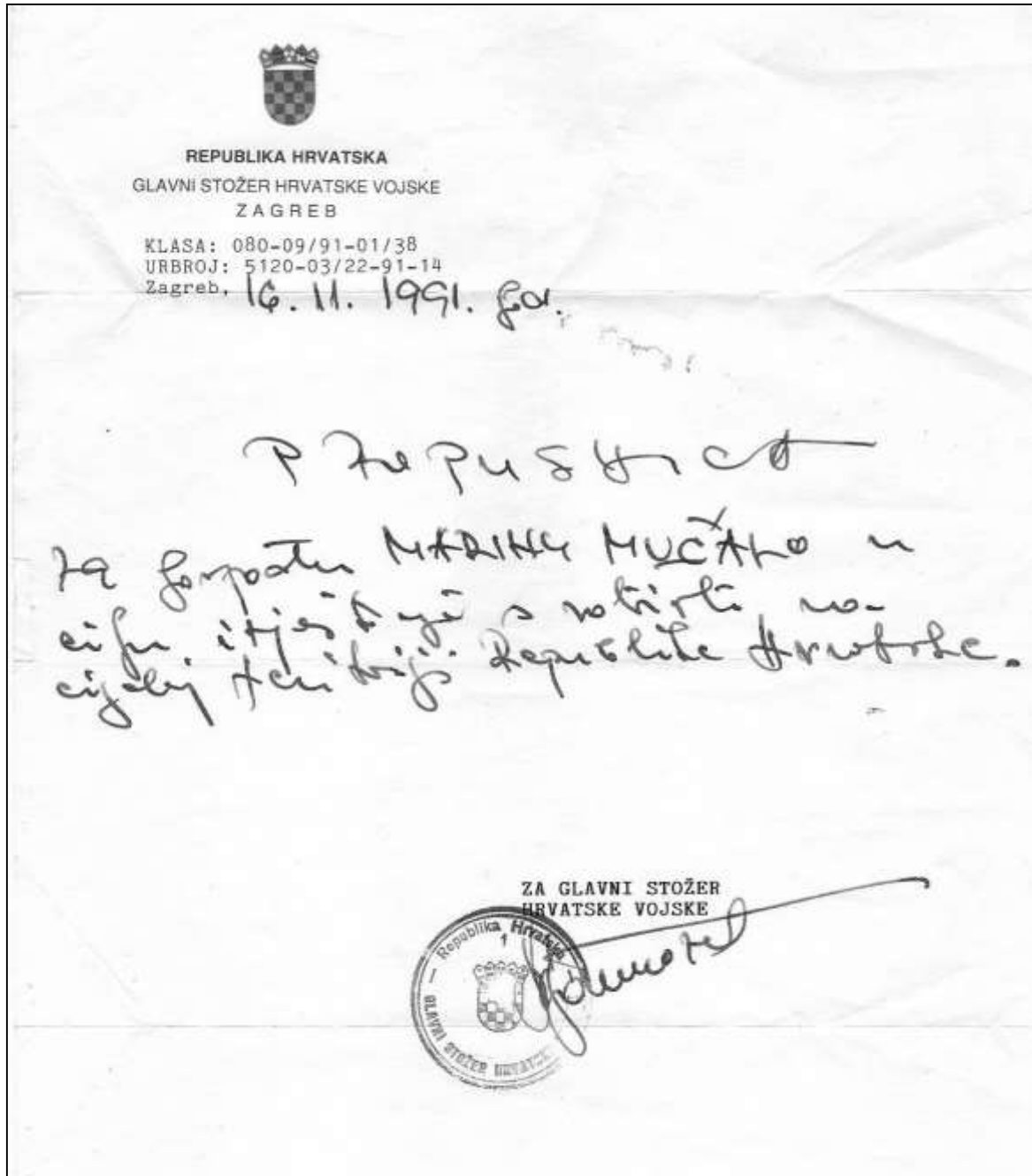
Krećući se često na relaciji Europa – Amerika, Welles je ostvario još niz uglednih uloga i redateljskih pothvata, kako na filmu tako i u kazalištu te radiju. Ipak, njegova je slava potamnijela, a on sam bio je u vječitoj potrazi za novcem. Godine 1971. američka mu je Akademija filmskih umjetnosti dodijelila počasnog "Oscara" za osobit doprinos filmskoj umjetnosti. Welles je, s objašnjenjem da je izvan grada, po nagradu poslao redatelja Johna Houstona. Prilikom preuzimanja nagrade Houston je Akademiju nazvao "licemjernom" jer nagrađuje čovjeka kojemu više nitko ne želi dati posao. Welles je umro od srčanog udara u svojem domu u Hollywoodu, 10. listopada 1985. godine, u dobi od sedamdeset godina.

Spomenik radiodrami "Rat svjetova"

Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Landingsite_statue.JPG

Dodatak 7: Propusnica za izvještavanje s ratišta na teritoriju RH

Izvor: Autorica knjige